De Boekenwereld. Jaargang 10

bron
De Boekenwereld. Jaargang 10. Matrijs, Utrecht 1993-1994

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_boe022199301_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE BOEKEN WERELD

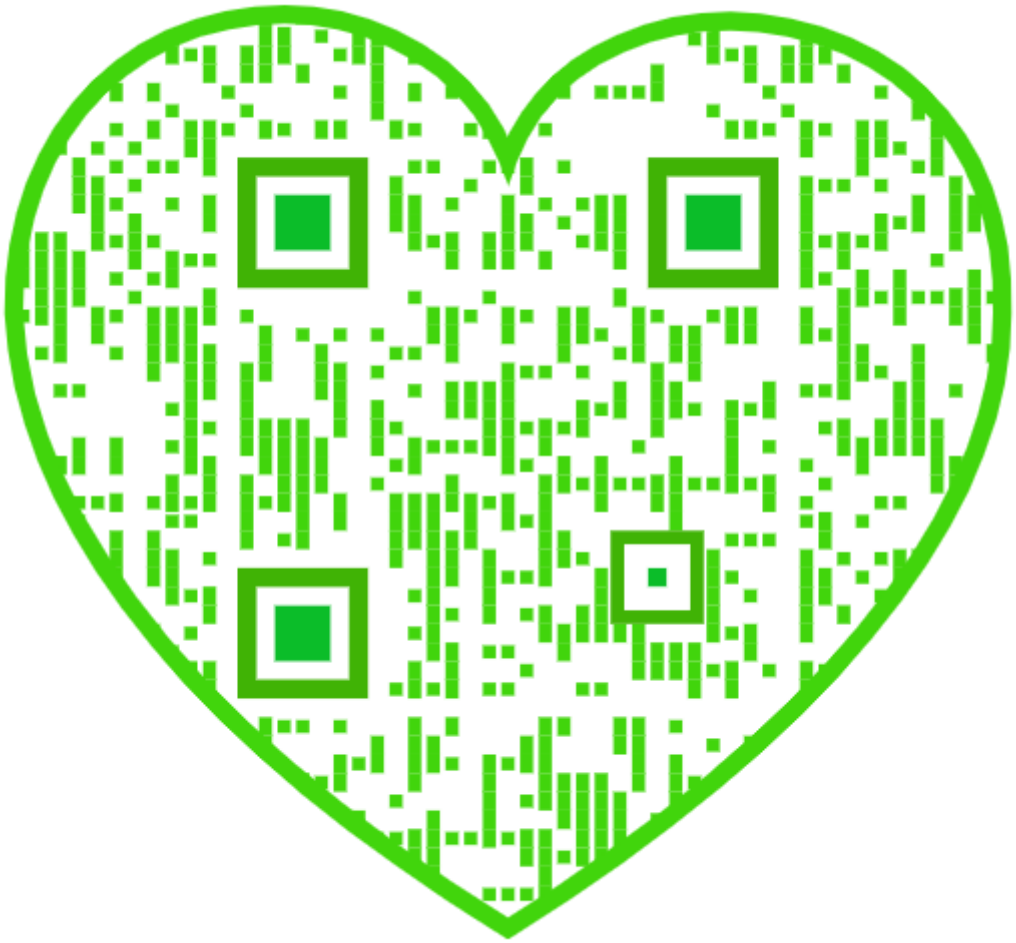

[Nummer 1]

Ten geleide

Voor u ligt het eerste nummer van de tiende jaargang van *De Boekenwereld*: een jubileumjaargang. *De Boekenwereld*, begonnen in 1984, heeft in de loop van zijn tienjarig bestaan aan een breed scala van onderwerpen betreffende boek en prent aandacht geschonken. Inmiddels heeft het blad zich in Nederland een eigen plaats weten te verwerven.

De laatste twee jaren onderging *De Boekenwereld* verschillende wijzigingen. De redactie veranderde van samenstelling, de omvang van het tijdschrift nam toe, er werden meer boekhistorische bijdragen opgenomen en de vormgeving werd aangepast. Uit het nog steeds groeiend abonneebestand meent de redactie te kunnen afleiden dat deze aanpassingen de goedkeuring van onze lezers kunnen wegdragen. Natuurlijk zijn er ook kritische geluiden, waarnaar door de redactie zeker wordt geluisterd. In de toekomst blijven we streven naar een veelzijdig en leesbaar tijdschrift waarin zowel wetenschappelijke als meer journalistieke bijdragen te vinden zullen zijn. Uiteraard zijn de vaste rubrieken niet meer weg denken uit ons blad.

Tot groot genoegen van de redactie is de heer Reinold Kuipers bereid gebleken zijn rubriek ‘Gerezen wit’ (uit het in 1992 gestaakte *Het Oog in 't Zeil*) in ons blad voort te zetten. In dit nummer vindt u zijn eerste bijdrage. Verder kunt u in deze jubileum-jaargang artikelen tegemoet zien over onder meer: de Multatuli-uitgever R.C. Meijer (Marja Keyser), de verkoop van de bibliotheek van Adriaan Pauw (Marika Keblusek), Wat te verzamelen? Deel 5 (Bob de Graaf), Nederlandse Science fiction-reeksen (Dennis Schouten) en de Grafische Studieverzameling van dr. N.G. van Huffel (Rob Meijer).

Maar natuurlijk doet de redactie deze jaargang ook iets speciaals voor u. In voorbereiding is een extra-dik themanummer dat geheel gewijd is aan voorlopers (in ruime zin) van *De Boekenwereld.* Dit nummer zal een omvang krijgen van circa 150 pagina's en artikelen bevatten over: *De Antiquaar, Bibliografische Adversaria, Het Boek, Het Grafisch Museum, De Kolporteur, Laurens Coster, De Navorscher, Optima, Uitgelezen Boeken, De Witte Mier* en nog diverse andere tijdschriften. Het jubileumnummer, dat als vijfde aflevering van de tiende jaargang zal verschijnen, wordt gecompleteerd door een bibliografie van alle Nederlandstalige ‘voorgangers’ van *De Boekenwereld* vanaf 1800 en een register op de aflevering.

Wij hopen dat deze jubileumjaargang u zal kunnen boeien en u veel leesplezier zal verschaffen.

■

De redactie

Op zoek naar de bibliotheek van Lucien von Römer

Maurice van Lieshout

In februari 1938 vierde Lucien von Römer, neuroloog in Malang, Oost-Java, zijn 35-jarig artsenjubileum. De journalist van het *Soerabaiaasch Handelsblad*, die de feestelijkheden beschreef, verwonderde zich over Von Römers uitgebreide bibliotheek: 'Vele oogen namen met bewondering de ruime werkkamer van den jubelaris in oogenschouw, waar in boekenkasten en op boekenplanken, tien rijen hoog tot het plafond oprijzende, de wetenschappelijke werken van dezen geleerde - op meer dan één gebied als zoodanig erkend! - gerijd staan.'[1.]

Lucien von Römer (1873-1965) is een van de pioniers van de emancipatie van homoseksuelen in ons land.[2.] In het eerste decennium van deze eeuw deed hij vergelijkend onderzoek onder 'uranisten' (de toen onder medici gangbare term voor homoseksuelen) en heteroseksuelen. Na zijn artsexamen (1903) werkte Von Römer enige tijd in Berlijn onder leiding van Magnus Hirschfeld, de voorzitter van het Wissenschaftlich-humanitäres Komitee, de eerste homoemancipatie-organisatie ter wereld (1897). In het tijdschrift van het WHK, het *Jahrbuch für sexuelle Zwischenstufen* publiceerde Von Römer toonaangevende artikelen onder andere over androgynie en de achttiende eeuwse sodomietenvervolging. In eigen land was hij verwikkeld in verschillende polemieken waarin hij opkwam voor de rechten van homoseksuelen. Een proefschrift, gebaseerd op zijn onderzoek naar het wezen van homoseksualiteit, werd in 1908 door de Amsterdamse universiteit geweigerd. Het betekende het einde van zijn academische carrière.

Von Römer, die sinds 1906 ook officier van gezondheid bij de marine was, vertrok naar Nederlands-Indië waar hij belangrijk werk verrichtte als inspecteur van de geneeskundige dienst, als beheerder van het krankzinnigengesticht in Solo en na zijn pensionering in 1932 als neuroloog en psychiater. In 1921 trouwde hij met de pianiste Eugénie Gallois en twee jaar later werd hun zoon Djayo geboren. Vanaf zijn pensionering tot zijn dood woonde Von Römer in Malang op Oost-Java.

Lucien von Römer in zijn kamer aan het werk met enkele studenten of collega's, Amsterdam 1905 (foto: Algemeen Rijksarchief, Den Haag).

Op afstand bleef Lucien von Römer betrokken bij de emancipatie van homoseksuelen in Nederland. Met Jonkheer Jacob Anton Schorer, Arnold Aletrino

en de schrijvers M.J.J. Exler en Joannes François richtte hij in 1912 een Nederlandse afdeling van het WHK op. Tot aan 1939 gaf hij Schorer toestemming zijn naam te vermelden onder de jaarverslagen van het Nederlandsch Wetenschappelijk Humanitair Komitee. Von Römer stimuleerde dat de inmiddels wereldberoemde Hirschfeld op zijn wereldreis in 1931 ook Java aandeed. Tijdens het bezoek van Hirschfeld haalde Von Römer nog eenmaal het manuscript van zijn dissertatie-onderzoek uit zijn bibliotheek.[3.]

Na zijn vestiging in Malang (1932) breidde Von Römer zijn boekenverzameling gestaag uit. De omvangrijke bibliotheek bevatte onder andere talloze werken op het terrein van (homo)seksualiteit. Begin jaren vijftig heeft Von Römer aan Schorer de suggestie gedaan zijn bibliotheek naar Nederland te verschepen. Zijn collectie zou de door de Duitsers in mei 1940 weggehaalde verzameling van Schorer voor een deel kunnen vervangen. De operatie bleek niet haalbaar of te kostbaar. Wat er precies met Von Römers collectie gebeurd is na zijn overlijden en dat van zijn vrouw was niet duidelijk. Enkele jaren geleden doken er

wel her en der in Nederland boeken op met Von Römers ex-libris.

Een deel van Von Römers bibliotheek in 1958. Hier behandelde Von Römer ook patiënten. De porseleinen bekkens linksonder gebruikte hij voor een vorm van elektrotherapie. Een patiënt met een zenuwaandoening legde zijn onderarmen in de met water gevulde bekkens en kreeg vervolgens zwakke stroomstootjes toegediend (collectie D. von Römer).

Begin jaren '80 deed ik onderzoek naar Von Römers werk en leven en ik concentreerde me daarbij op de periode tot 1910. Dankbaar maakte ik gebruik van het uitgebreide archief dat Von Römer in 1955 overdroeg aan het Algemeen Rijksarchief. Toen ik vorig jaar plannen maakte voor een reis naar Indonesië, stond het vast dat ik ook naar Malang moest, op zoek naar sporen van Lucien von Römer en zijn bibliotheek.

Utrecht, vrijdag 10 juli 1992

Om acht uur 's ochtends gaat de telefoon. Ik lig nog in bed, een huisgenoot neemt op. Als ik een uur later boven kom, ligt er een briefje: ‘Von Römer heeft gebeld.’ Er staat een nummer bij waar ik hem kan bereiken. Gelukkig. Ik vreesde al geen reactie te krijgen op mijn brief aan Djayo von Römer, de inmiddels 68-jarige zoon van Lucien von Römer. Ik heb hem gevraagd me de namen te geven van mensen die zijn vader nog gekend hebben in Malang.

Ik bel Djayo, die vertelt dat hij mijn brief pas vanmorgen vond. ‘Ik kan u niet zo heel veel verder helpen’, zegt hij, ‘de meeste vrienden en kennissen van mijn vader zijn dood. Na 1981, toen mijn moeder stierf, ben ik niet meer in Malang geweest, dus ik weet ook niet meer wie er nog zijn.’ Het sterfjaar van zijn moeder is nieuw voor mij en verklaart ook waarom ik nooit antwoord kreeg op de brief die ik haar dat jaar stuurde. ‘Er is wel een oude Chinese vrouw die mijn ouders gekend heeft en die u misschien kan helpen.’ Hij geeft me het adres en telefoonnummer van mevrouw

Liem: Jalan Boldy. Ik wil nog veel meer van hem weten: bestaat het huis van zijn ouders nog, zo ja, wie woont daar nu, waar zijn de boeken van zijn vader heen? ‘Ja, het huis is er nog, de straat heet Jalan Panglima Sudirman, op nummer 87. Wie er nu woont, weet ik niet, maar in het paviljoen naast het huis woont Tonon, een oude man die heeft mijn vader ook nog gekend.’ Ik vraag hem naar de bibliotheek van zijn vader. ‘Weet u dat mijn vader wel 15.000 boeken had? Ze zijn na zijn dood naar oom Joop gegaan. Geen echte oom, een vriend van mijn vader, ik ben zijn

achternaam kwijt. Oom Joop is dood, en zijn dochter moet nu de boeken hebben. Ze woont op Bali.' 'Oh, ik ga ook naar Bali', reageer ik hoopvol. 'Ik weet niet waar ze woont', zegt hij, 'U kunt Tonon naar oom Joop vragen, dat brengt u misschien verder. Meer kan ik u helaas niet vertellen.'

Als ik mijn bagage inpak, kijk ik nog eens op de plattegronden van Malang die ik een dag tevoren heb gekopieerd in de kaartenzaal van het Tropeninstituut. De ene, nog met de Nederlandse straatnamen, is van 1946, gebaseerd op een kaart van 1923. De andere dateert van na de onafhankelijkheid en heeft de Indonesische straatnamen. Het stratenplan is vrijwel onveranderd. Het huisadres van Von Römer had ik op beide kaarten achterhaald, alleen wist ik niet dat Rampal nummer 15 nu Jalan Sudirman 87 is. Jalan Boldy kan ik nergens vinden.

Surabaya, zondag 12 juli

Op het vliegveld, een tussenstop op weg naar de Kleine Sunda-eilanden waar we vier weken gaan trekken. Een reisgenoot vraagt me wat ik ga doen als ik daarna nog twee weken alleen achterblijf. Ik vertel haar dat ik Bali wil zien en een paar monumenten op Oost- en Midden-Java. 'En ik ga nog een klein onderzoekje doen naar iemand die vanaf de jaren '30 tot 1965 in Malang woonde.' Ik vertel haar over Von Römer. Dat ik al over zijn werk en leven geschreven heb en benieuwd ben of ik in Malang nog sporen van hem aan zal treffen. En dat er ergens op Bali 15.000 boeken moeten staan.

Mijn bescheiden Von Römer-documentatie blijft voorlopig diep in mijn rugzak: de twee plattegronden, een notitieboekje met adressen en een foto van Von Römer en Wim Tesch voor de Nationale Handelsbank (op de achterzijde: 'Malang, febr. 59, foto gemaakt t.b.v. album van Rotary landdag').[4.]

Gili Air, dinsdag 4 augustus

Op dit Bounty-eilandje ten noordwesten van Lombok denk ik over mijn Von Römer-expeditie. In vier weken heb ik vrijwel geen Indonesiër met een boek gezien. Zelfs kranten zie je hier nauwelijks. In Ruteng op Flores tot nu toe de enige boekwinkel bezocht: ze hadden er alleen schoolboeken. Op de eilanden waar we waren, wonen de meeste mensen in hutten van riet, hout en bamboe. Soms een klein stenen huis. Het idee van een bibliotheek met 15.000 boeken is volstrekt irreëel geworden.

Toch heb ik een plan de campagne opgesteld: vanaf Bali mevrouw Liem bellen en via haar achter het adres zien te komen van de dochter van oom Joop. Want als de boeken echt op Bali zijn, kan ik niet wachten totdat ik in Malang ben. Vandaar weer teruggaan naar Bali zou enkele dagen verlies opleveren en ik wil niet twee weken lang met Von Römer bezig zijn.

Kuta, Bali, vrijdag 7 augustus

Kuta is een cultuurshock en een nachtmerrie. Het is het Benidorm voor surfende Australiërs. De Costa Brava in het kwadraat. Een paradijs voor te grote bodybuilders. In de winkels hangen batik surfplankhoezen. Op het strand schijnen jongens te zijn die zich verkopen aan westerse vrouwen en mannen. Van reiziger word je hier direct weer toerist. Een andere rol is onmogelijk. Om de vijf meter houdt een jongen je staande: of je sigaretten nodig hebt, sieraden wilt kopen, 'Do you want transport?' 'Tidak', 'sudah'. 'Nee.' 'Ik ben al voorzien.' Geen hartelijke conversatie hier, maar kortaffe antwoorden en een versnelde pas om te ontkomen aan opdringerige verkopers. Jongens met op hun buik een platte koffer vol horloges. 'I already have one', wijs ik naar mijn pols. Dat ik geen zoveel karaats goud of zilver begeer, wil er niet in. Ik wil hier zo snel mogelijk weg.

Vanuit het hotel bel ik naar Malang. Als ik het aanvraagformulier ingevuld teruggeef, vraagt de jongen van de balie, als hij 'Ibu Liem' ziet staan, of ik getrouwd ben. 'Ibu Liem is an old Chinese woman', antwoord ik.

Lucien von Römer en zijn vrouw voor hun huis, waarschijnlijk eind jaren '50 (collectie D. von Römer).

Hij draait haar nummer, krijgt contact en geeft me het toestel. 'Halo, anda berbicara dengan Maurice van Lieshout dari negeri Belanda. Anda Ibu Liem?' 'Ya, saya', antwoordt ze een beetje achterdochtig.

‘Saya sekarang di Bali. Saya datang ke Malang minggu depan. Saya ada nomor telepon anda denang Djayo von Römer di Den Haag, Belanda, putra Doktor von Römer. Apakah anda berbicara Bahasa Belanda?’ ‘Ja, ik spreek een beetje Nederlands’ antwoordt ze tot mijn grote opluchting. Mijn Indonesische troeven had ik inmiddels bijna allemaal uitgespeeld. ‘Wie bent u?’ vraagt ze. Ik leg uit wat ik van haar wil. Dat Djayo mij haar nummer gaf, wekt vertrouwen. Nee, ze wist niet waar Von Römers boeken gebleven zijn. Na de dood van Von Römers vrouw zijn ze naar Joop Pollak gegaan. ‘Oom Joop’ bevestigt ze. En na zijn dood naar zijn kinderen. ‘Ik weet waar zijn zoon woont, hier in Malang, maar niet waar zijn dochter woont.’ Ze geeft me het adres van de zoon - Jalan Banden - ‘hij heet Jaan, maar ik weet niet zijn achternaam, waarschijnlijk heet hij naar zijn Balinese moeder.’ Natuurlijk mag ik volgende week bij haar langskomen, ‘maar ik denk dat ik u niet zo veel te vertellen heb’.

Wim Tesch (met stropdas) en Von Römer voor de Nationale Handelsbank, Malang 1959 (collectie M. van Lieshout).

Twee adressen in Malang van mensen die Von Römer gekend hebben, geen adres op Bali van de verblijfplaats van de boeken. Ik vertrek dezelfde middag naar Ubud en besluit mijn speurtocht naar Von Römer pas voort te zetten als ik op Java ben.

Malang, Oost-Java, donderdag 13 augustus

Vannacht om 3.00 uur met de nachtbus in Malang aangekomen. Ik zat in de AC-bus naast een non die weinig sprak. Wat zou ze gevonden hebben van de film die vertoond werd, ‘Harley Davidson - Marlboro Man’, vecht- en schietscènes bijeengehouden door een flinterdun kulverhaaltje? Geen sex of zou die er uitgeknipt zijn? Haar gezicht verried geen emoties, ook niet toen we een uur lang getracteerd werden op Heavy Metal.

Foto van Von Römer in *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden in woord en beeld* (...), Amsterdam 1938.

's Ochtends ga ik eerst naar het postkantoor aan het Merdekaplein. Het is een van de vele gebouwen in koloniale stijl. Bij het loket ‘pos restan’ ligt een brief van mijn vriend Jan. Ik lees hem in Toko Oen, een laatste restje tropisch Nederland. Sinds de jaren '30 is hier niets veranderd, waarschijnlijk is zelfs de menukaart hetzelfde gebleven. In het Nederlands en Engels met exotische gerechten als uitsmijter ham en broodje kroket.

Malang was vroeger vanwege zijn aangename klimaat populair bij gepensioneerde kolonialen. Het klimaat schijnt niet meer zo koel te zijn, het is nu zelfs benauwd warm. De stad is ruim opgezet en het leven gaat hier nogal pelan pelan.

Het hotel ligt niet ver van de straat waar het huis van Von Römer staat. Ik loop er heen en ga over het spoor naar links. De Jalan Sudirman is een drukke, brede door grote bomen omzoomde weg. Links een rij grote vrijstaande huizen van de straat gescheiden door hekwerken met grote sloten, rechts aan de overkant ligt nog altijd het enorme, nu lege exercitieterrein. Von Römer moet daar vaak naar de soldaten hebben gekeken. Ik nader nummer 87.

Het huis is kleiner dan ik verwachtte. Het ligt zo'n twintig meter van de weg. Er is geen tuin aan de voorkant maar een soort sintelvlakte. Rechts en links staan struiken en vele potten met dezelfde planten. Een kwekerij? Links vooraan een autowrak en wat puin. Het deels houten huis bestaat slechts uit een verdieping en een zolder. Het heeft een grote veranda waar twee forse palmstruiken zachtjes in de wind ruisen. Rechts is een gebouwtje dat ook bewoond lijkt. Het zou het paviljoen kunnen zijn waar Tonon woont.

Een lelijk hoog hekwerk grenst het voorterrein af van de straat. De poort is open en een oude man is bezig het hekwerk te schilderen. Ik groet hem en loop naar het huis. Hij komt me achterna en maakt me duidelijk dat ik me op privé-terrein bevind. ‘Saya cari bapak Tonon, tinggal di sini?’ vraag ik. De naam Tonon lijkt hem niets te zeggen. ‘Saya mau melihat rumah dulu doktor Von Römer.’ Het noemen van Von Römers naam brengt een glimlach op zijn lippen. ‘Dulu doktor Von Römer’, bevestigt hij en wijst naar het huis. Onze conversatie verloopt verder moeizaam. Hij praat snel en binnensmonds, mijn woordenschat schiet te kort. Ik vraag hem nog of hij misschien Nederlands spreekt. Nee, hij is nooit naar school geweest. Het wordt me duidelijk dat er niemand thuis is. De bewoners van het huis zijn enkele maanden weg, de bewoner van het schuurtje - een paviljoen is het zeker niet - is vanavond tegen achten weer thuis. De man heeft Von Römer zelf ook gekend, zou hij de klusjesman geweest zijn? Hij zegt dat hij me iets wil laten zien. Hij sluit het hek af en brengt me naar achteren. In een berghok vol dozen en verstofte spullen staan hoog tegen de wand twee ingelijste portretten van Von Römer. Ik schat dat ze nog uit zijn Nederlandse tijd dateren. De man verontschuldigt zich enigszins voor de weinig respectvolle wijze waarop de twee portretten daar staan. Ik kijk er een tijdje naar en vraag me af wie ze daar na de dood van Von Römers vrouw heeft neergezet? Was er geen vriend of familielid die ze wilde hebben? Ik bedank de oude baas en zeg dat ik 's avonds terug zal komen. Hij wijst me de bel aan het buitenhek. Die zit verstopt en je moet je hand door het hek steken. Onbekenden zijn hier blijkbaar niet welkom. Fel tegenlicht verhindert me om een foto van het huis te maken.

Ik besluit direct verder te gaan met het Von Römer-spoor. Jalan Banden, het adres waar volgens mevrouw Liem de zoon van oom Joop woont, kan ik niet vinden op de kaart. Ik denk dat ik haar verkeerd verstaan heb en gok op Jalan Bandung. De becakrijder voert me eerst door smalle straatjes en dan door een villawijk. Hier woonden vroeger de koloniale notabelen en nu de Indonesische welgestelden. Jalan Bandung huisvest de islamitische universiteit. Ik ben verkeerd. Voor de zoveelste keer speur ik met een vinger over de registerloze plattegrond. Plots zie ik ‘Jalan Banten’ staan en de verrassing wordt nog groter als blijkt dat het de eerste straat rechts is, nog geen honderd meter van waar ik sta.

Von Römer met zijn vrouw op zijn 92ste verjaardag, 23 augustus 1965 (collectie D. von Römer).

In de tuin van het huis zie ik de typische Balinese offertafeltjes. Hier moet het zijn. Een mooie jongen is in de tuin aan het werk. Ik vraag hem of ‘Jaan Pollak’ hier woont. Hij bevestigt dat, het blijkt zijn va-

der te zijn. Hij brengt me naar hem toe. Zijn vader is aan het werk in zijn kantoor iets verderop in dezelfde straat. Als hij hoort wie ik ben en ik hem vertel wat ik kom doen, stuurt hij de drie mannen met wie hij in gesprek is weg, laat koffie komen en wijst me een luie stoel. Hij spreekt uitstekend Engels. Hij heet Jean Polak en niet Jaan Pollak - voor de tweede keer heb ik mevrouw Liem verkeerd verstaan. Op het kaartje dat hij me geeft staat zijn Balinees-Nederlandse naam: Made Dharsana Polak.

Jean heeft warme herinneringen aan de familie Von Römer. Von Römer was goed bevriend met zijn vader Joop Polak, voormalig resident van Bali en getrouwd met een Balinese uit een vorstelijk geslacht. Von Römer en Polak, twee erudiete mannen met deels dezelfde interesse, waren goede vrienden, een vriendschap die vooral belangrijk was na de Indonesische onafhankelijkheid. ‘Ze hebben het in de jaren '50 moeilijk gehad, de meeste Europeanen waren weggestuurd of zelf weggegaan en die overbleven waren niet echt populair.’ Jean was nog een kleine jongen toen hij bij Von Römer aan huis kwam. De families brachten samen de kerstdagen door, de laatste jaren toen Von Römer niet meer kon lopen in het huis aan de Jalan Sudirman. De kinderen Polak kregen pianoles van Eugénie Gallois, Von Römers vrouw. Haar piano staat nu bij hem thuis.

Zonder dat ik daar om hoef te vragen, vertelt hij wat er met de bibliotheek van Von Römer is gebeurd. ‘Na Von Römers dood in 1965 kreeg mijn vader zijn boeken. Hij heeft ze een paar jaar later geschonken aan de universiteit van Denpasar op Bali. Ik weet niet hoeveel het er waren, maar in ieder geval te veel om thuis op te slaan.’ Ze zijn dus wel op Bali maar niet bij Polaks zus zoals Djayo von Römer mij vertelde. Die zus woont nu trouwens in Nederland.

‘Maar, als u geïnteresseerd bent’, vervolgt Jean Polak, ‘ik heb nog wel wat boeken die van mijn vader en van Von Römer zijn geweest. Dan moet u straks maar even meelopen.’ Ik vraag hem naar zijn vader. Hij vertelt dat het proefschrift van zijn vader, in 1945 voltooid, handelend over de Nederlandse koloniale politiek op Java geweigerd is. De strekking ervan was strijdig met de opvattingen van de Indonesische regering. Toen later Sukarno nog een poging heeft gedaan Polak alsnog de doctorstitel te bezorgen, had dat ook geen succes. Sukarno raakte in die tijd zelf in diskrediet. Ik vertel hem over Von Römers ervaringen als promovendus. Dat verhaal is nieuw voor hem. Hij weet niets van Von Römers Nederlandse tijd.

Ex-libris van Von Römer (collectie M. van Lieshout).

We gaan naar zijn huis. Pas nu zie ik het grote koperen naambord: ‘Drs. J.A.P.M. Polak’. ‘Uw vader?’ ‘Ja, dit was het huis van mijn ouders.’ Hij brengt me naar een bijkeuken. In het midden staat een grote tafel vol met kleine mandjes. Ik herken de Balinese offerwaren. ‘We hebben morgen een hindoeïstisch ritueel’, verklaart hij. Langs drie muren van de ruimte staan lage boekenkasten. Een met glas er voor, een met een gordijntje en een open. ‘Dat zijn allemaal boeken van mijn vader geweest. Er zitten ook boeken bij die van Von Römer zijn geweest. Kijkt u maar, het meeste is in het Duits en Nederlands. Dat lees ik niet. Als er iets bij zit dat u interessant vindt neem het dan gerust mee. Als het te zwaar is kan ik het met de boot naar Nederland sturen.’

Hij gaat buiten zitten en laat me in de kamer achter. Systematisch begin ik de kasten af te werken. Er klinkt pianospel. Debussy. Jeans dochter die op de piano van Eugénie Gallois speelt, hoor ik later.

De eerste kast met de glazen deurtjes bevat voornamelijk Duitse boeken. Een veeldelig werk over de oorlogen die Frede-

rik de Grote voerde, een bundel Heine, een grote poëzie-bloemlezing *Uhlands Gedichte.* In al deze boeken zit het ex libris van Von Römer: Luciani v. Römer met rechtsonder een plaatje van Romus en Remulus. Volgens Von Römer betekent zijn naam ‘Van Rome’.

De boeken in deze kast zijn stoffig, maar nog in redelijke staat. In de andere kasten hebben insecten, knaagdieren, schimmels en andere, mij onbekende boekenvreters zich te goed gedaan aan papier en banden. Hier weinig boeken van Von Römer. Ik vind de *Sociologische Gids* tot 1981, het jaar waarin Joop Polak stierf. Weinig Römeriana. Dan tref ik tussen enkele werken over de koloniale geschiedenis *Uranisme et unisexualité* van Marc-André Raffalovich aan.[5.] Het bevat het bekende ex-libris (in de zwarte variant) met het nummer 966, een tweede zegel met het jaartal 1914 en nu nummer 1032. Het boek is gekocht bij Kooijker Huysman in Leiden waar Von Römer medicijnen studeerde. Op pagina 5 het stempel ‘Wie dit boek verkoopt, ontstal het aan L.S.A.M. von Römer’. Het boek bevat nergens aantekeningen van Von Römer zelf.

In dezelfde kast vind ik nog een gebonden overdruk van Von Römers verhandeling over rassenmenging.[6.] De derde kast bevat vooral oude pianoboeken en varia. Ik vind twee exemplaren van de *Genealogie van het Geslacht Von Römer*, gedrukt in 25 exemplaren.[7.] Het gebonden exemplaar is zwaar gehavend. Ik leg het ingenaaide apart bij de twee andere boeken. Daar blijft het bij. Na het bericht over de universiteitsbibliotheek van Denpasar had ik niets meer verwacht. Deze drie kan ik net in mijn handbagage meenemen.

In de zitkamer met wel drie banken en vele stoelen her en der en een uiterst modern super-grootbeeld tv drinken we nog wat - een glaasje ranja. Jean belooft me, als hij nog iets tegenkomt wat voor mij van belang kan zijn, dat toe te sturen.

's Avonds ga ik nogmaals langs het huis van Von Römer, op zoek naar de bewoner van het schuurtje. Het hek is dicht. Er is licht aan op de veranda en een zwak lampje in het schuurtje. Ik zoek de bel. Een paar seconden later komen er twee woest blaffende honden op me af. Niemand laat zich zien. Opnieuw bellen is onmogelijk. Een hondenbeet, daar heb ik geen zin in.

Malang, vrijdag 14 augustus

's Morgens ga ik voor de derde maal naar Von Römers huis. Het hek is weer dicht. Op mijn bellen reageren nu zelfs geen honden. Ik neem enkele foto's door het gaas van het hek.

Ik houd een becak aan en laat me naar het centrum rijden. Bij het toeristenbureau - in Malang komen dagelijks gemiddeld zeventien buitenlanders - vraag ik naar de Jalan Boldy en naar trips naar de tempels rond Malang. Voor *f* 25,- kan ik een excursie boeken, voor twee keer 30 cent kan ik zelf met de bus gaan.

Na verdwaald te zijn in de labyrintische pasar besar, rust ik uit op het Merdekaplein. Ik zag onderweg nog een gebouw dat wel eens de voormalige Nationale Handelsbank geweest kan zijn waar in 1959 de toen 85-jarige Von Römer poseerde met Wim Tesch. ‘Hij wilde per se met mij alleen op de foto’, aldus Tesch. Ik kijk naar de mannen en jongens die zich naar de grote moskee spoeden. Met de jongen die naast

me komt zitten, Alberto, student Engels uit Ende, Flores, sjouw ik de rest van de middag door de stad. Hij brengt me op mijn verzoek naar een antiquariaat. Ze hebben Nederlandse boeken, maar niets interessants. Elektrotechniek uit 1928 doet mijn hart niet sneller slaan. Ik spreek met Alberto af dat hij me de volgende dag achter op de motor langs een aantal tempels zal rijden.

Het voormalige huis van de Von Römers in Malang, augustus 1992 (foto M. van Lieshout).

Ik ga naar de Jalan Boldy, wat een marktstraat blijkt te zijn. De jonge Chinese die me opendoet, lijkt me al te verwachten. Ze brengt me naar haar moeder, mevrouw Liem. ‘Ik was vergeten wanneer u zou komen’ begint ze. ‘U bent al bij Jaan Pollak geweest?’ ‘Ja, hoe weet u dat?’ ‘Ik heb hem vanmorgen gebeld dat er iemand uit Nederland zou komen, en toen hoorde ik dat u gisteren al bij hen was. Ik ben blij dat u er

bent.' Ze biedt me thee, speculaas en een saucijzebroodje aan.

Mevrouw Liem vertelt honderduit. Ze spreekt goed Nederlands. 'Nee helemaal niet!' reageert ze op mijn compliment. Ze zat slechts anderhalf jaar op een Nederlandse nonnenschool. Toen kwamen de Jappen en kreeg ze les in het Japans. Met haar man spreekt ze Chinees en Indonesisch. Ze is wel veel Nederlands blijven lezen. 'Joop Polak had zo'n leestrommel', vertelt ze, 'met Nederlandse boeken en tijdschriften, *Margriet, Ouders van Nu* en zo.'

Mijnheer Liem - net als Von Römer veel ouder dan zijn vrouw - leerde Von Römer kennen in 1954. Hij was een handelsman die weinig gemeen had met de oude dokter die bovendien nogal zwijgzaam was. 'Ik heb wel gehoord dat hij vroeger een heel belangrijke man in Malang was die iedereen kende en overal bij betrokken was. Maar na de onafhankelijkheid was die hele kring van Nederlanders verdwenen. De Von Römers zagen toen niet veel mensen meer.' Mevrouw Liem blijkt Von Römer nooit gekend te hebben. In het sterfjaar van Von Römer trouwde ze met haar man - als zijn tweede vrouw - en leerde ze Eugénie, mevrouw Von Römer, kennen. Toen die merkte dat ze ook Nederlands sprak, knoopte ze een vriendschap met mevrouw Liem aan. 'Mijn kinderen en stiefkinderen kregen pianoles van haar, ze was een lieve vrouw, wel eenzaam, maar ook dapper die zestien jaar dat ze daar alleen met wat personeel woonde. Ze bleef wel deftig, ze kwam uit een miljonairsfamilie, dus ze hield veel personeel aan. Mijn stiefkinderen hebben dokter Von Römer nog gekend. Hij zat tijdens de pianolessen altijd te lezen in een schommelstoel op de veranda. "Al zo'n oude man" zegt mijn stiefdochter altijd. Eugénie vertelde me ooit dat ze op slag verliefd was geworden op Lucien von Römer. Ze woonde een lezing van hem bij en was getroffen door zijn geleerdheid. Hij was "zo pienter" zei ze altijd.'[8.]

Mevrouw Liem vertelt me nog enkele voor mij nieuwe feiten. Von Römers zoon Djayo is al in 1939, toen hij 16 was, naar Nederland gestuurd. 'Zijn vader verwachtte blijkbaar veel van hem', zegt ze, 'maar door omstandigheden, de oorlog en zo, heeft hij dat niet waar kunnen maken. Weet u, Djayo betekent zoiets als "bloeiend" en het is ook de naam van een Thaise prins die Von Römer ooit ontmoette.'[9.]

Toen zijn moeder gestorven was is Djayo voor het laatst in Malang geweest. Hij heeft toen al haar vrienden uitgenodigd en die mochten spullen meenemen als ze iets wilden hebben. 'Ja, daar waren ook stapels boeken bij' beaamt ze. Ik vermoed dat dat vooral belletrie is geweest. Misschien dat daar de drie delen van *De Berg van Licht* bij zaten die door Veen in opdracht van Couperus naar Von Römer gestuurd zijn?[10.]

Von Römer in zijn werk- en studeerkamer, 1958 (collectie D. von Römer).

Mevrouw Liem weet me ook nog te ver-

tellen waar Von Römer begraven ligt. Ze wijst de begraafplaats aan op de kaart. De plek van het graf weet ze niet meer. Ik zeg haar daar morgen heen te gaan. ‘U gaat toch niet alleen? Misschien kan mijn zoon u daarheen brengen. Weet u, u kunt zo tegen iemand aan lopen die u wil beroven.’ ‘Doet u geen moeite’, antwoord ik, ‘ik voel me hier veel veiliger dan in Nederland. Bovendien heb ik niet veel contant geld meer.’

Nadat ze me aan haar man heeft voorgesteld, laat ze me het huis zien. Net als bij Jean Polak zijn er ontzettend veel stoelen en banken, alsof er ieder moment een groot gezelschap wordt verwacht. De werkkamer van haar man is een Chinese enclave met kalligrafieën van uitspraken van Confucius aan de muur. In een ontvangstkamer hangen kitscherige Nederlandse schilderijtjes met spreuken als ‘Waar een wil is, is een weg’ en ‘Men moet zeilen, als de wind waait’.

Van de Jalan Boldy loop ik weer naar het Merdeka-plein. Onderweg kom ik langs een antiquariaat dat ik nog niet ken. Het is een islamitische zaak. ‘Ada buku bahasa belanda?’ ‘Ada.’ De boekhandelaar klimt op een trapje en haalt van een plank een rijtje boeken weg. Daarachter staat een rij Nederlands drukwerk. Alleen non-fictie. Iets over breien, een verdwaald deel van een encyclopedie, niet veel zaaks allemaal. De winkelier kijkt me bemoedigend en hoopvol aan. Omdat hij zoveel moeite doet, besluit ik *Wat een jongen behoort te weten.* Uit het Engelsch door Sylvanus Stall (Baarn, H.J. den Boer) aan te schaffen voor de ingestempelde prijs van 1.550 rupiah (*f* 1,40). Het is het bekend soort stichtelijke lectuur. ‘Geen jongen kan spelen met de uitwendige geslachtsdeelen zonder er eindelijk zeer ernstige gevolgen van te ondervinden [...] Terwijl de zenuwen aldus verwoest worden, lijdt de geest eveneens. De flinke, heldere kop, die nummer één in zijn klas was, verliest zijn vlug begrip en goed geheugen [...] volle sexueele wasdom is niet bereikt, voor het vijf en twintigste jaar.’ Stall schreef het in 1896 en op 5 september 1926 kreeg een jongeman in Nederlands-Indië deze wijze raad als verjaardagscadeau.

Malang, zaterdag 15 augustus

Ik vraag een becakrijder me naar Pemakaman Sukun te brengen, het kerkhof waar Von Römer en met hem vele andere Nederlanders begraven moeten liggen. Ik vraag hem daar een minuut of vijftien te wachten en me dan weer terug te brengen naar het hotel.

Als we de begraafplaats oplopen komt er meteen een jongen met een baseball-pet op me af. Ik zeg tegen hem ‘Saya cari makam doktor Von Römer’. Die naam zegt hem niets. Vier andere mannen en de becakrijder komen er bij staan. Ik herhaal mijn vraag en schrijf met mijn schoen Von Römers naam plus zijn geboorte- en sterfjaar in het zand. Blijkbaar niet erg duidelijk. Een van de mannen gaat pen en papier halen en nogmaals schrijf ik ‘L.S.A.M. von Römer 1873-1965’. Het zegt hen niets. De jongen stelt me voor de volgende ochtend om 7.00 uur terug te komen. Dan is er iemand die alle graven kent. Ik vertel dat ik morgen naar Yogyakarta vertrek.

De begraafplaats die op de plattegrond bescheiden leek, is enorm groot. Alles langslopen zou uren kosten. Ik kijk vertwijfeld om me heen. De jongen wijst naar rechts en zegt dat daar wel veel Europeanen liggen. We lopen die kant op. Zonder

dat ik mijn blik langs alle graven laat glijden, wordt hij rechtstreeks naar een grafsteen op de tweede rij getrokken. ‘Di sana!’ roep ik uit, ‘makam Von Römer di sana’. Iedereen is zeer verbaasd. De grafsteen, in een strakke stijl, meer jaren dertig dan jaren zestig, vermeldt: ‘Hier rust mijn innig geliefde echtgenoot L. SAM van Römer. Geb. 23 augustus 1873 te Kampen Holland / Overl. 23 dec. 1965 te Malang’. Von Römer - een Pietje Precies - zou zich geërgerd hebben aan de weergave van zijn initialen en zijn achternaam.

De steen is nog gaaf, de zerk is op verschillende plekken stuk en overwoekerd door onkruid. Er gebeurt iets bijzonders zodra de mannen het graf hebben gezien. Met grote ijver beginnen ze het onkruid en losse stukken steen te verwijderen. De becakrijder helpt ook mee. Pas als ze daarmee klaar zijn, moet ik foto's van het graf nemen, zo maken ze me duidelijk. Ik voel me een echte pelgrim. Dat de mannen een fooi van me verwachten, spreekt vanzelf. Het is een mooie mengeling van piëteit en zakeninstinct die ze tonen. Ik vraag me af ik de eerste ben, die sinds 1981 het graf bezoekt.

Utrecht, maandag 24 augustus

Ik schrijf Alberto een brief en stuur hem een foto die ik van hem maakte. Ik sluit 30.000 rupiah in en vraag hem dat geld te gebruiken om foto's te maken van Von Römers graf. Het betreffende filmrolletje dat ik in Malang en later Yogyakarta volschoot, is leeg. Iets misgegaan met het transport.

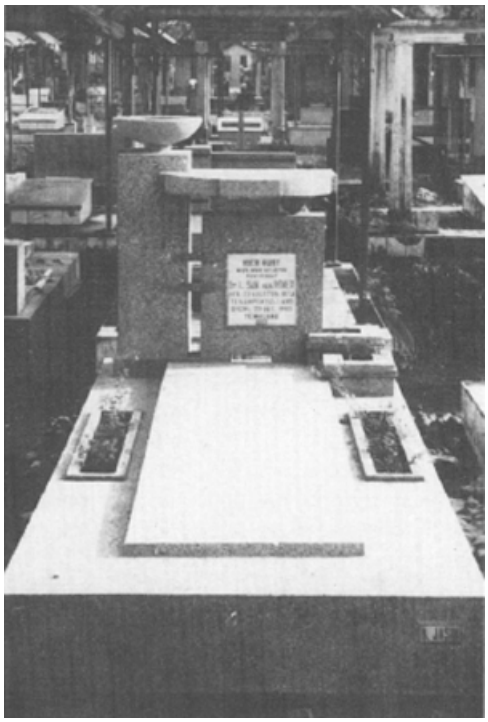

Het graf van Lucien von Römer, ca. 1966 (collectie D. von Römer).

Den Haag, vrijdag 18 december

Nog niets van Alberto gehoord. In de doctoraalscriptie van Gosse Kerkhof over de Indische zedenschandalen lees ik dat Von Römer in 1939 verhoord is en dat een deel van zijn bibliotheek in beslag werd genomen.[11.] Justitie riep de hulp in van professor Van Wulfften Palthe, hoogleraar aan de Medische Hogeschool te Batavia, om het 'uranische' materiaal te bestuderen. Kerkhof vermeldt niet of Von Römer zijn boeken terug heeft gekregen. Von Römers zoon Djayo, bij wie ik op bezoek ben, denkt van wel. Hij herinnert zich de affaire nog goed: 'In de jaren vlak voor ik naar Nederland ging, is de politie een paar keer over de vloer geweest. Een keer kwam ik thuis en vond mijn vader, de burgemeester en enkele agenten met in hun midden een grote stapel boeken en documenten. Het betrof publikaties over seksualiteit en homoseksualiteit. Mijn vader had, zoals u weet, tientallen boeken over dat onderwerp en alleen al dat bezit was gevaarlijk in die tijd. Maar mijn vader heeft nooit vastgezeten.' De affaire was voor Von Römer wel aanleiding om Schorer te vragen zijn naam niet langer onder de jaarverslagen van het NWHK te zetten.

Utrecht, maandag 4 januari 1993

Nog steeds geen foto van Von Römers graf ontvangen. Op een kerstkaart belooft mevrouw Liem voor foto's te zorgen. Als dat niet lukt, moet ik maar wachten tot ik terug ben in Indonesië. Want het staat nu wel vast: ik zal een keer terug moeten naar

Bali, naar de universiteit van Denpasar. Maar een nieuw bezoek aan Indonesië was ik ook zonder Von Römer al van plan.

■

Eindnoten:

1. *Soerabaiaasch Handelsblad* 8 februari 1938, aangehaald in: Gosse Kerkhof, *Het Indische zedenschandaal. Een koloniaal incident.* Ongepubliceerde doctoraalscriptie vakgroep Moderne Aziatische Geschiedenis Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 1982, p. 95.
2. Zie voor een schets van zijn werk en leven: M. van Lieshout, 'Het ongekende leed van een tropendokter. Lucien von Römer (1873-1965)', in: H. Hafkamp en M. van Lieshout (red.), *Pijlen van Naamloze Liefde. Pioniers van de homo-emancipatie*, Amsterdam 1988, p. 89-95.
3. Zie M. Hirschfeld, *Die Weltreise eines Sexualforschers*, Brügg [1933].
4. Wim Tesch, employé bij de Nationale Handelsbank in Malang, leerde Von Römer kennen in de jaren vijftig in de plaatselijke Rotary-afdeling. In een interview dat ik Tesch afnam in 1980, zei hij: 'Von Römer had 'n enorme bibliotheek. Wat daarvan geworden is, weet ik niet. Ik geloof dat hij hem zou nalaten aan de universiteit van Malang.' Zie: M. van Lieshout, 'Wim Tesch. "Huilend nam ik afscheid van Berlijn"', *Sek* 10 (1980) nr. 3, p. 3-5.
5. M-A. Raffalovich, *Uranisme et unisexualité. Étude sur différentes manifestations de l'instinct sexuel*, Lyon / Paris 1896. Raffalovich vond dat homoseksuelen moesten afzien van seksualiteit en moesten streven naar een moreel hoogstaand leven. Zie: H. Hafkamp, 'Een katholiek apologeet van de kuise mannenliefde. Marc-André Raffalovich (1864-1934)', in: Hafkamp en Van Lieshout, *op. cit.* (noot 2), p. 62-67.
6. L.S.A.M. von Römer, 'Rassenmenging', *Handelingen van het Eerste Congres voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Java 1919*, Weltevreden 1921, p. 171-249.
7. Verschenen in 1926 en geproduceerd door Drukkerij v/h Siang Hak In Kwan in Soerakarta.
8. Het Nederlandse woord 'pienter' komt van het Maleise 'pintar' wat 'slim' betekent.
9. 'Djayo' betekent echter 'overwinning'. De naam werd aan Von Römers zoon gegeven door de kroonprins van Siam (te lezen in het boek over zijn afstamming dat Lucien von Römer zijn zoon op zijn zevende verjaardag cadeau gaf).
10. Couperus nam contact op met Von Römer n.a.v. diens studie over androgynie. Von Römer bezorgde Couperus twee portretten om in *De Berg van Licht* af te drukken. Zie: L. Couperus, *Amice. Brieven van Louis Couperus aan zijn uitgever,* ingel. en van aantek. voorzien door F.L. Bastet, deel 2, 's-Gravenhage 1977, p. 71-72, 80.
11. Zie noot 1. Een korte beschrijving van het schandaal is te vinden in G. Kerkhof, 'Het Indische Zedenschandaal: een koloniaal incident', in: R. Feddema (red), *Wat beweegt de bamboe? Geschiedenissen in Zuidoost Azië*, Amsterdam 1992, p. 93-118.

De eerste bibliotheekvoorzieningen voor de Nederlandse jeugd (1823-1900)

Ignaz Matthey

Anders dan vroeger werd verondersteld, is het jeugdboek geen noviteit van de Verlichting geweest. Al vanaf het eind van de zeventiende eeuw, dus lang voor de verschijning van Van Alphens spraakmakende *Kleine Gedigten voor Kinderen* (1778), hebben (brood)schrijvers, uitgevers en pedagogen zich beziggehouden met de produktie en beoordeling van speciale, niet tot het schoolboekenassortiment behorende lectuur voor de jeugd.[1.]

In de negentiende eeuw kreeg het jeugdboek als apart genre steeds scherpere contouren, wat niet wil zeggen dat jeugdigen en volwassenen toentertijd al haarscherp gescheiden lezerscategorieën vormden. Behalve de oude volksboeken was ook de nieuwe ontspanningslectuur (met name romans) aantrekkelijk voor het wat oudere kind. Omgekeerd waren er ook veel volwassenen die genoegen beleefden aan jeugdlectuur. ‘De praktijk wijst aan, dat jongensboeken nog gretig door ouderen worden gelezen’, luidt een conclusie van een enquête die de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in 1906 onder de Nutsbibliotheken hield.[2.]

Voor de aankoop van kinderboeken werd weinig geld uitgetrokken. Van het totaalbedrag dat de klanten van de Middelburgse boekhandelaar Van Benthem in 1808 aan lectuur besteedden, had ongeveer 1% betrekking op kinderboeken.[3.] De boekhandel was echter niet het enige aankoopkanaal. Vermoedelijk is een niet onaanzienlijk deel van de goedkope kinderlectuur via colporteurs verkocht.

Omstreeks 1800 werd in Europa een begin gemaakt met het scheppen van speciale bibliotheekvoorzieningen voor de jeugd. De pioniers op dit gebied waren de Mechanic's Institutes in Engeland, tot op zekere hoogte met de Nutsdepartementen vergelijkbare instellingen die de zedelijke verheffing van handswerkslieden beoogden. In 1797 breidde de afdeling Birmingham haar bibliotheek uit met een aantal jeugdboeken die kinderen voor één penny per week konden lenen. Ook in de Verenigde Staten werden relatief vroeg, in 1803 en 1804, activiteiten op het gebied van het jeugdbibliotheekwerk ontplooid.[4.]

***De plaatjeskoopman. Platen met bijschriften voor de lieve jeugd*, Leiden z.j.**

In Nederland is het initiatief tot het creëren van openbare leenfaciliteiten voor jongeren vooral uitgegaan van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, die op een aantal plaatsen bibliotheekvoorzieningen voor de jeugd in het leven heeft geroepen. Daarnaast zijn er enkele curieuze pogingen ondernomen om lees- en leenfaciliteiten op commerciële basis te verstrekken. Dit artikel beperkt zich tot de commerciële en niet-commerciële openbare bibliotheekvoorzieningen die speciaal voor de jeugd bedoeld waren of waarvan jeugdigen gebruik maakten. De niet-openbare lectuur-

uitleen door (zondags)scholen, al dan niet confessionele jeugdverenigingen en andere min of meer besloten instellingen, vergt een apart onderzoek en wordt hier slechts pro memorie vermeld.

Nutsbibliotheken

In het ‘beschavingsoffensief’ dat de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen vanaf het eind van de achttiende tot in de twintigste eeuw heeft gevoerd, was de volksbibliotheek het machtigste wapen. De eerste van die niet-commerciële volksbibliotheken - een primeur voor Europa en mogelijk zelfs voor de hele wereld - werd in 1791 gesticht door het Nutsdepartement Haarlem. Vijftig jaar later waren het er al zo'n 200 en in 1876 werd het hoogtepunt bereikt met 340 volksbibliotheken.[5.]

Katalogus
VAN DE
BIBLIOTHEEK
VOOR
KINDEREN,
opgerigt
DOOR HET DEPARTEMENT
LEEUWARDEN
DER MAATSCHAPPIJ
TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN;
TE LEEUWARDEN,
ter drukkerij van G. T. N. SURINGAR,
1822.

Titelpagina van de catalogus van de Leeuwarder kinderbibliotheek (foto gemeentearchief Leeuwarden).

Er is wel gezegd dat het Nut het Nederlandse volk heeft leren lezen. Anderen relativeren de betekenis van de Nutsbibliotheken door te wijzen op hun beperkte openingstijden (meestal slechts een paar uur in de week of de twee weken), het vaak schrale assortiment (variërend van enkele honderden tot een paar duizend titels) en de afwezigheid van leeszalen: allemaal kenmerken waardoor de Nutsbibliotheken zich ongunstig onderscheidden van de door de overheid gefinancierde openbare bibliotheken die vanaf omstreeks 1900 van de grond kwamen.[6.] Dat mag dan zo zijn, aan de grote verdienste van het Nut voor de bevordering van het lezen doen die nuanceringen niets af. Via het dichte netwerk van Nutsbibliotheken, waarvan gratis of tegen betaling van een luttel bedrag gebruik kon worden gemaakt, werd de gewenning aan lectuur op grote schaal en onder een breed publiek bevorderd. Daarmee

zorgde het Nut voor de mentale infrastructuur waardoor het nieuwe stelsel van openbare bibliotheken snel tot ontwikkeling kon worden gebracht.

Cijfermateriaal uit 1870 geeft een indruk van de resultaten die het Nut met zijn leesbevorderingsactie boekte. In dat jaar registreerden de Nutsbibliotheken 23.000 leners en 290.000 uitleningen. Dit houdt in dat 3% van de Nederlandse huishoudens lectuur uit een Nutsbibliotheek leende, gemiddeld zo'n dertien boeken per jaar. Dat percentage is op zich niet indrukwekkend, maar men bedenke wel dat het Nut een nieuw lezerspubliek creëerde: de Nutsbibliotheken waren uitdrukkelijk bedoeld om 'aan de mingegoede en weinig geoefende volksklasse nu en dan een goed boek ter lezing te geven'.[7.]

Volgens de bestaande literatuur over de Nutsbibliotheken zouden de eerste jeugdbibliotheken van het Nut zijn ontstaan in de jaren zestig van de negentiende eeuw. In werkelijkheid gebeurde dat veel eerder. Eind december 1820 besloot het Nutsdepartement Leeuwarden op initiatief van het bestuurslid W.H. Suringar, die de hoedanigheden van koopman, geleerde en filantroop in zich verenigde, tot het oprichten van een kinderleesbibliotheek. Deze maatregel werd onder andere ingegeven door het verlangen een eind te maken aan het veelvoorkomende euvel dat jeugdige gebruikers van de Nutsbibliotheek boeken leenden 'welke meer of regtstreeks voor bejaarden [= volwassenen, I.M.] geschikt zijn'.[8.]

De komst van de kinderbibliotheek liet door gebrek aan financiële middelen lang op zich wachten. Niettemin werd in april 1822 de doelstelling verruimd tot twee nieuwe bibliotheken: één voor schoolgaande kinderen tot veertien jaar en één voor jongelieden van veertien tot twintig jaar. Met de bibliotheek voor 'bejaarden' en de reeds in 1816 opgerichte handbibliotheek voor onderwijzend personeel zou het departement Leeuwarden in de toekomst maar

liefst vier bibliotheken onder zijn hoede krijgen.

In september 1822 kwam er vaart in de zaak van de nieuw te stichten bibliotheken dank zij een anoniem schrijven, waarin een bedrag van *f* 20,- werd toegezegd. De onbekende, die tekende met de spreuk 'Doe wel en zie niet om', verbond aan zijn gift de voorwaarde dat er een algemene inschrijving ten bate van de jeugdbibliotheken zou worden geopend. De daarop gehouden inzameling bracht een kleine *f* 400,- op, met welk bedrag de plannen konden worden gerealiseerd. Op 1 mei 1823 ging de kinderbibliotheek open.[9.] Later in dat jaar volgde de bibliotheek voor jongelieden.

De Nutsbibliotheken mikten over het algemeen principieel op de lagere standen, maar in dit geval werd voor een tweesporig beleid gekozen: de twee Leeuwarder jeugdbibliotheken waren namelijk zowel bestemd voor de lagere als de hogere standen.

Volgens de inleiding op de catalogus van de kinderbibliotheek is juist bij kinderen uit de gegoede stand de leeslust 'ongemeen sterk, ja soms onverzadelijk'. Ouders hebben niet de tijd om een zorgvuldige selectie te maken uit de stortvloed van 'kinderschriftjes' die de laatste dertig à veertig jaar is verschenen. Bij hun keuze van kinderboeken laten ze zich leiden door uiterlijke zaken als een aanlokkelijke titel, mooie plaatjes en de aanbeveling van de boekverkoper. Dat leidt er vaak toe dat 'schoon met de beste bedoelingen, den schuldelooze jeugd in plaats van voedzaam koren, giftig onkruid in handen [wordt] gegeven'. Al die redenen maken een kinderbibliotheek tot een groot goed, óók voor de hogere standen.[10.]

De scheiding in verschillende doelgroepen kwam onder andere tot uitdrukking in een sterk gedifferentieerde contributieregeling. Kinderen van onvermogenden konden geheel kosteloos gebruik maken van de kinderbibliotheek. Minvermogenden betaalden *f* 0,30 als vergoeding voor de inschrijving en catalogus. Voor Nutsleden bedroeg de jaarcontributie *f* 1,- en voor niet-Nutsleden *f* 2,50 per kind.

Elke donderdagavond was er gelegenheid om boeken uit de kinderbibliotheek te lenen. De voorwaarden waren streng. Het geleende boek - één per keer - moest de volgende donderdagavond vóór 19.00 uur worden ingeleverd. Wie het later op de avond terugbracht was vijf cent boete verschuldigd. Vrijdags ging de Nutsbode er op uit om de niet teruggebrachte boeken bij de lezers thuis op te halen en de boete van tien cent te innen.

De catalogus van de kinderbibliotheek bevatte bij de oprichting 310 titels, verdeeld in vijf rubrieken waarvan 'zedelijke verhalen en mengelwerk' de omvangrijkste was (106 titels). Daarna volgden 'godsdienst en zedekunde' (69 titels), 'aardrijkskunde, reisbeschrijvingen, geschiedenis en levensberigten' (56 titels), 'dichtkunde en mengelingen in proza en poëzij' (41 titels, waaronder vier exemplaren van Van Alphens *Kleine Gedigten voor Kinderen*) en 'natuurkunde' (38 titels).

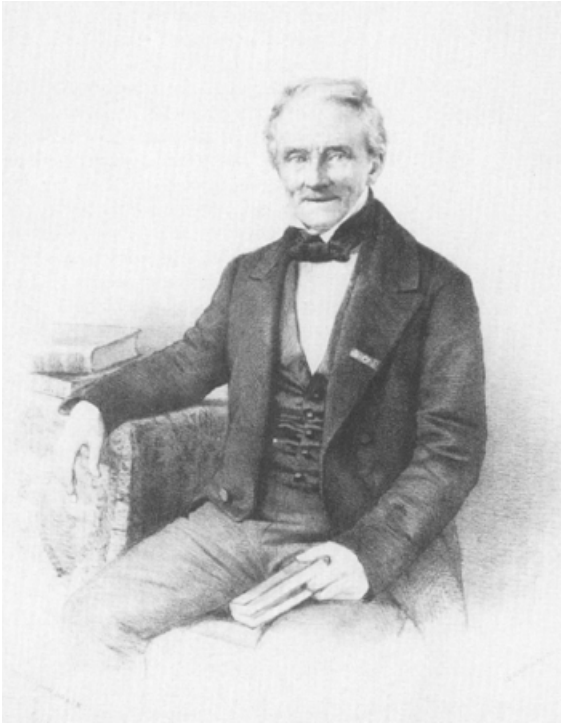

Willem Hendrik Suringar. Litho van I.H. Hoffmeister (foto Iconographisch Bureau 's-Gravenhage).

Suringar, de initiatiefnemer van de kinderbibliotheek, was ook de drijvende kracht achter de totstandkoming van de bibliotheek voor jongelieden. Hij had het idee gelanceerd in zijn met goud bekroonde verhandeling naar aanleiding van een Nutsprijsvraag over het probleem van de snel wegzakkende kennis bij schoolverlaters.[11.] Suringar beval in zijn prijsverhandeling een reeks maatregelen aan, waaronder het stichten van bibliotheken voor jongelieden en het scheppen van twee andere facilitei-

ten met behulp waarvan schoolverlaters, gescheiden naar stand, hun kennis zouden kunnen opfrissen en aanvullen: vormingsinstituten voor jongelui uit de beschaafde stand en 'herhalingslessen' voor de lagere standen. Al deze ideeën zou het Leeuwarder departement van het Nut kort na elkaar uitvoeren.

Het Nut mag dan een moeilijk te overschatten rol in de verspreiding van het verlichte gedachtengoed hebben gespeeld, tegelijkertijd was het ook een bolwerk van de standenmaatschappij. De volksopvoeding werd op paternalistische wijze bedreven. De Nutsbibliotheken kwamen niet voort uit de behoefte de standsverschillen te overbruggen, maar continueerden ze juist. Ook de bibliotheekexperimenten van het Leeuwarder departement droegen het stempel van een uitgesproken standsbewustzijn. Nog meer dan bij de kinderbibliotheek werd bij de aanschaf van boeken voor de jongeliedenbibliotheek gelet op de lectuurdifferentiëring naar stand. Zo telt de 38 catalogusnummers omvattende rubriek 'Huishoudelijke en maatschappelijke Betrekkingen en Gezondheidsleer' negen titels die uitdrukkelijk bedoeld zijn voor een bepaalde stand, waaronder het bekende etiquetteboek van Adolf von Knigge, door J. Grüber bewerkt voor 'jonge lieden uit den beschaafden stand', C.P. Funke's *Handboek voor jonge dochters uit den burgerstand,* het *Huishoudkundig handboekje voor de huismoeders van den zoo-genaamde gemeenen man* door G. van der Tuuk, *De pligten van handwerkslieden en dienstboden* door D. Boing en het *Zedenkundig handboek voor den militairen stand* van S. Hanewinckel (in twee exemplaren).

De bibliotheek voor jongelieden begon haar bestaan met 379 titels. Ruim een derde van het boekenbestand (134 titels) had betrekking op godsdienstige en sociale vorming (religie, moraal, etiquette en gezondsheidsleer). Eveneens een derde (133 titels) betrof lectuur waarmee de schoolkennis kon worden opgefrist en aangevuld (algemene naslagwerken, boeken over taal, rekenen, wiskunde, boekhouden, biologie, natuurkunde, aardrijkskunde, reisbeschrijvingen en geschiedenis). De resterende 112 titels bestonden uit verhalend proza en poëzie, met name 'klassieken' uit de vaderlandse letteren zoals Cats (10 titels), Vondel, Poot, Wolff en Deken, Tollens en Helmers. Ontspanningslectuur was niet of nauwelijks aanwezig. Op romans of verhalen 'die alleen de verbeelding prikkelen, zonder andere degelijke vrucht van kennis achter te laten' had men het in Nutskringen niet zo begrepen.

Ongeveer een kwart van alle boeken in de Leeuwarder bibliotheek voor jongelieden was, afgaande op de titels, speciaal bestemd voor de jeugd. Van die jeugdboeken (91 titels) richtte een flink deel zich expliciet tot een bepaalde sekse (17 titels voor jongens/jongemannen, 24 voor meisjes/jonge vrouwen). De differentiëring van de jeugdlectuur naar sekse blijkt bij de rijpere jeugd veel verder te zijn doorgevoerd dan bij de jongere kinderen: in de catalogus van de Leeuwarder kinderbibliotheek uit 1823 komen slechts vijf specifieke meisjesboeken voor en helemaal geen jongensboeken. Wanneer kinderen de drempel van de volwassenheid naderden, werd de noodzaak urgenter om hun lectuur af te stemmen op de plaats die ze volgens hun sekse en stand in de maatschappij zouden gaan innemen.

Na verloop van tijd is het departement Leeuwarden gaan snoeien in zijn jeugdvoorzieningen. Het Instituut voor jongelingen uit de beschaafde stand ging omstreeks 1830 roemloos ten onder en de herinneringslessen werden in 1853 gestaakt. Het instandhouden van twee jeugdbibliotheken met aparte openingstijden en catalogi

stuitte op den duur op te veel bezwaren, met als gevolg dat de kinderbibliotheek en de bibliotheek voor jongelieden in 1849 werden samengevoegd.[12.]

De Leeuwarder initiatieven op het gebied van bibliotheekvoorzieningen voor de jeugd hebben lange tijd weinig navolging gevonden. In de tweede eeuwhelft kregen de Nutsdepartementen wat meer aandacht voor de jeugdige lezer. Doorgaans richtte die belangstelling zich vooral op kinderen die in de hoogste klassen van de lagere school zaten of de school al hadden verlaten.[13.]

In april 1886 wekte het hoofdbestuur de departementen op om aan de volksbibliotheken afdelingen te verbinden voor jongeren van twaalf tot achttien jaar. Tegelijk kondigde het aan een modelcatalogus voor een dergelijke jongerenafdeling te zullen samenstellen, maar pas in het voorjaar van 1889 was die lijst klaar.[14.] Volgens het jaarverslag over 1893 heeft het uitbrengen van de modelcatalogus de oprichting van bibliotheken voor jongelieden gestimuleerd. Echt spectaculair kan de toename echter niet genoemd worden. In 1890 hadden 25 van de 327 Nutsdepartementen een bibliotheek voor jongelieden en in 1900 waren

dat er 35 van de 298. Wel was omstreeks de eeuwwisseling de aanschaf van jeugdlectuur gemeengoed geworden. Bij de enquête van 1906 bleken bijna alle Nutsbibliotheken in bezit te zijn van jeugdboeken. De jeugd vormde toen een belangrijke groep bibliotheekgebruikers 'in tegenstelling met vroeger'.[15.]

Bleven speciale Nutsbibliotheekfaciliteiten voor de rijpere jeugd tot aan het einde van de negentiende eeuw al spaarzaam, de lectuurvoorziening van jongere kinderen genoot een nog lagere prioriteit. Tijdens de landelijke jaarvergadering van 1868 stelde het departement Moordrecht het onderwerp 'schoolbibliotheken' aan de orde. In de afgelopen jaren waren op tal van plaatsen 'zoogenoemde schoolbibliotheken' ontstaan, maar lang niet overal: bij veel gemeentebesturen bestond weinig animo hiervoor geld beschikbaar te stellen. Lag hier niet een taak voor het Nut?[16.] Er werd een commissie ingesteld die tot de bevinding kwam dat de term 'schoolbibliotheek' aanleiding gaf tot spraakverwarring, omdat hij zowel werd gebruikt voor boekencollecties binnen een schoolgebouw als voor buitenschoolse bibliotheekfaciliteiten ten bate van de schoolgaande jeugd. Het stichten van schoolbibliotheken in de zin van 'aan een school verbonden bibliotheek' achtte de commissie een zaak van de gemeentelijke overheden en de schoolbesturen zelf. Wel lag het op de weg van het Nut om in de toekomst bij het aanschaffen van boeken meer op de jeugdige lezers te letten en de plaatselijke onderwijzers te betrekken bij het uitlenen van lectuur uit de Nutsbibliotheek aan de schooljeugd. Wanneer dergelijke jeugdlectuur een afzonderlijke afdeling binnen de Nutsbibliotheek vormde, was daarop de aanduiding 'schoolbibliotheek' van toepassing.[17.]

De meeste departementen deelden de opvattingen van de commissie, maar enkele stelden zich op het standpunt dat het Nut zich ook moest inzetten voor bibliotheekvoorzieningen in de scholen zelf door deze te subsidiëren of te voorzien van boeken uit de Nutsbibliotheek. Een van die dissidenten was het departement Winterswijk, dat in oktober 1869 bij het hoofdbestuur vergeefs een subsidieverzoek indiende in verband met 'den aanleg van een achttal schoolbibliotheken in even zoovele schoollokalen der gemeente'.[18.] Op sommige plaatsen deed zich de omgekeerde figuur voor: daar subsidieerde het gemeentebestuur de schoolbibliotheek van het Nut.[19.] Tot aan het einde van de negentiende eeuw bleven de bibliotheekvoorzieningen voor de schoolgaande jeugd beperkt. In 1900 verklaarden dertien van de 298 departementen 'schoolbibliotheken' (c.q. kinderbibliotheken) onder hun hoede te hebben.[20.]

Commerciële bibliotheken

De commerciële bibliotheek, die vanaf 1750 in heel West-Europa opgang maakte, is tot diep in de negentiende eeuw van grote betekenis geweest als distributiekanaal van verhalend proza. Er werden veel meer romans geleend dan gekocht.[21.]

Behalve winkelbibliotheken ('leesbibliotheken') waren er ook leesinrichtingen waar tegen betaling kranten en/of tijdschriften konden worden ingezien. Het exploiteren van een winkelbibliotheek en/of een leesinrichting werd in het

negentiende-eeuwse Nederland vaak als nevenactiviteit van een boekhandel beoefend.[22.]

Afgaande op een niet-verifieerbare mededeling van Kruseman begon in Nederland het aantal winkelbibliotheken omstreeks 1840 sterk te stijgen.[23.] Voor de tweede helft van de negentiende eeuw is bronnenmateriaal beschikbaar dat zich leent voor kwantitatieve bewerking. Een telling op basis van het *Adresboek voor de boekhandel* leverde de volgende resultaten op:

Commerciële leesbibliotheken, 1849-1900

jaar	totaal Nederland	totaal Amsterdam	aantal plaatsen met leesbibliotheek
1849	122	50	57
1860	138	40	72
1870	119	29	71
1880	150	20	67
1890	168	24	77
1900	180	25	97

In nogal wat plattelandsgemeenten was een winkelbibliotheek aanwezig, maar verreweg de meeste bevonden zich in de steden. Naar het gemiddelde aantal regelmatige leners kan slechts een ruwe schatting worden gedaan.[24.] Uitgaande van een hypothetisch minimumgemiddelde van 75 regelmatige leners (abonnees + meer dan incidenteel lenende leners zonder abonnement) en een maximum gemiddelde van 150 heeft 1 à 3% van de Nederlandse huishoudens in de tweede helft van de negentiende eeuw min of meer regelmatig gebruik gemaakt van een winkelbibliotheek. In Amsterdam lag dit

percentage aanzienlijk hoger: rond 1850 op 7 à 14%. De drastische terugloop van het aantal Amsterdamse winkelbibliotheken tussen 1850 en 1900 wijst er echter op dat er in de hoofdstad rond de eeuwhelft een een veel te groot aanbod aan winkelbibliotheken is geweest.

Doorgaans bestond de voorraad van een winkelbibliotheek voor het leeuwedeel uit populaire ontspanningsliteratuur. Voor non-fictie had de doorsnee-abonnee weinig belangstelling. De winkelbibliotheekhouder stemde zijn aankopen af op de voorkeuren van het grote publiek dat een bijna systematische afkeer toonde van 'het betere boek'. 'De smaak bepaalt zich bij schrikverwekkende, overdrevene romantische taferelen', aldus Anton Cramer (1785-1833) in zijn reportage over een dag uit het leven van een leesbibliotheekhouder (1829).[25.] Cramer voert daarin een moeder ten tonele die haar dochter opwekt om de niemendalletjes voortaan links te laten liggen en alleen dat te lezen 'wat men klassiek noemt'. Waarop de dochter uitroept: 'Maar lieve mama! Zulke werken verhuren zij in onze leesbibliotheek niet.' Cramer putte voor zijn schets uit eigen ervaring, want deze Amsterdammer was behalve boekhandelaar, uitgever, toneelschrijver en journalist ook exploitant van een leesbibliotheek aan de Prinsengracht.[26.]

In de negentiende-eeuwse catalogi van winkelbibliotheken wemelt het van de avonturen-, griezel- en andere sensatieromans met leeslustopwekkende titels als *De mummie van Rotterdam*, *Het Rijnspook* en *Theodoor of de Vondeling.* Hoewel het publiek een onverzadigbare vraag naar nieuwe romans aan de dag legde, bleven sommige boeken decennialang in trek. Een voorbeeld is de roemruchte rovershistorie *Rinaldo Rinaldini* van C.A. Vulpius uit de jaren 1797-1800. Blijkens de catalogi van winkelbibliotheekhouders als Van Gulik (Amsterdam, 1803), Cramer (Amsterdam, ca. 1830) en Van den Hoek (Leiden, ca. 1886) bleef deze steady seller de hele negentiende eeuw repertoire houden.

Dat ook kinderen gefascineerd werden door dit soort lectuur uit de winkelbibliotheek weet iedereen die zich de openingshoofdstukken van Multatuli's *Woutertje Pieterse* kan herinneren. Wouter raakt door toedoen van een kameraadje besmet met de 'romanziekte'. De avonturen van Glorioso intrigeren hem dusdanig dat hij ter financiering van het benodigde leen- en pandgeld zijn bijbeltje verkwanselt.

Echte kinderboeken waren in de doorsnee-winkelbibliotheek niet of nauwelijks aanwezig, maar die behoorden in al hun braafheid ook niet tot het genre dat Woutertje de zonde van 'testamentsverduistering' waard zou zijn geweest. De minderwaardig, om niet te zeggen verderfelijk geachte lectuur waartegen de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen een kruistocht voerde, was alom geliefd. In de consumptie van lectuur bestond een grote overlap tussen de voorkeuren van rijk, arm, jong en oud. Veel van wat de vrouw of heer des huizes gretig las, werd ook verslonden door zoons, dochters én het dienstpersoneel. Cramer merkt van goed lopende auteurs als August Lafontaine (nu totaal vergeten, maar in de negentiende eeuw op Walter Scott na de meest gelezen schrijver), Kotzebue, Bilderbeck en Scott op dat ze afdalen 'van de rijkgestoffeerde kamers onzer abonnés' naar de keuken, waarvandaan ze, vaak verrijkt met een vetlaagje, weer retour naar de winkelbibliotheek gaan.

De nieuwe romans, die het eerst door de abonnementshouders werden gelezen, bereikten in een later stadium als zinkend cultuurgoed ook de mindervermogende, per boek betalende lener. Een jaarabonnement op een winkelbibliotheek kostte *f* 10,-

à *f* 16,- en lag daarmee buiten het bereik van de arbeidende klasse en de kleine burgerij.[27.] De winkelbibliotheken boden doorgaans echter ook de mogelijkheid om boeken per stuk te lenen. Gezien het daarmee gemoeide bedrag (ca. *f* 0,10 per boek) heeft een groot deel van de bevolking het zich kunnen veroorloven om althans af en toe een boek uit de winkelbibliotheek te lenen.

Vermeldingen van commerciële bibliotheekvoorzieningen voor kinderen zijn hoogst zeldzaam. Een van de vroegste betreft de kinderafdeling die in 1815 blijkt te zijn verbonden aan de winkelbibliotheek van David Marx te Karlsruhe.[28.] Aan het eind van de jaren veertig hebben twee Nederlandse boekhandelaren geprobeerd een commerciële bibliotheek voor kinderen van de grond te krijgen.

De eerste poging werd ondernomen door J.J. van Brederode (1825-1891), die zich in maart 1847 als boek- en kunsthandelaar te Haarlem vestigde aan de Grote Markt nr. 21, het pand dat mogelijk de drukkerij van Laurens Jansz. Coster heeft geherbergd.[29.] Op 28 mei 1847 maakte Van Brederode via een advertentie in de *Opregte Haarlemsche Courant* bekend dat hij een 'lees-inrigting voor de jeugd' had geopend, bestemd voor jongelieden van zeven tot vijftien jaar. Ou-

ders en kinderen werden uitgenodigd zich persoonlijk te komen vergewissen ‘van den rijkdom der keuze’.

Van Brederodes ‘geheel nieuwe inrigting’ moet een etablissement zijn geweest waar lectuur ter inzage lag, maar niet werd uitgeleend. Het *Adresboek voor de boekhandel* maakt namelijk altijd een duidelijk onderscheid tussen leesbibliotheken (uitleen) en leesinrichtingen (inzage). In tegenstelling tot leesbibliotheken (winkelbibliotheken) waren commerciële leesinrichtingen omstreeks 1850 nog betrekkelijk dun gezaaid. Blijkens het *Adresboek* ontbraken ze in de meeste steden, maar Haarlem telde meestal evenveel leesbibliotheken als leesinrichtingen en omstreeks de eeuwhelft waren de leesinrichtingen - Brederodes leesinrichting voor de jeugd meegerekend - zelfs in de meerderheid (respectievelijk vier tegen drie).

Van Brederodes leesinrichting voor de jeugd komt na 1851 niet meer voor in het *Adresboek.* Kennelijk was het experiment mislukt. Van Brederode koos voor de conventionele weg en stichtte een gewone leesbibliotheek annex leesinrichting voor Nederlandse, Franse, Engelse en Duitse tijdschriften. Zijn opvolgers zouden beide activiteiten tot in de twintigste eeuw voortzetten. Aan een kinderleeszaal op commerciële basis heeft later niemand zich meer gewaagd.

Behalve Van Brederodes leesinrichting voor de jeugd heeft er rond 1850 ook een commerciële jeugduitleen bestaan. Deze werd eind 1848 gesticht door de Amsterdamse boekhandelaar en uitgever G.J.A. Beijerinck (1792-1851), een van de kopstukken uit het negentiende-eeuwse boekenvak.[30.] Beijerinck verwierf faam door de grote zorg die hij besteedde aan zijn uitgaven, waaronder veel kinderboeken. Het geïllustreerde kinderboek lag hem na aan het hart en hij spaarde kosten noch moeite om er telkens iets moois van te maken. Beijerinck en zijn collega H. Frijlink gelden als de baanbrekers van de fraai uitgegeven jeugdlectuur in Nederland. Daarnaast stond Beijerinck bekend om zijn durf en creativiteit als ondernemer, wat onder andere tot uiting kwam in zijn deelname aan internationale coprodukties. Beijerinck heeft ook naam gemaakt als oprichter en eerste uitgever van *De Gids,* het tijdschrift dat bedoeld was om het stof uit de vaderlandse letteren te kloppen.[31.]

Begin oktober 1848 kondigde Beijerinck via een advertentie in het *Nieuwsblad voor de boekhandel* aan dat hij een leesbibliotheek voor de jeugd van zeven tot zestien jaar had opgericht.[32.] De onderneming zou worden beheerd door een van zijn zonen, de op dat moment eenentwintigjarige Willem, uit zijn tweede huwelijk met Fytje Corver. Beijerinck riep zijn collega-boekhandelaren op om, tegen vergoeding van een commissie, hun medewerking te verlenen aan het werven van abonnementen. De kinderbibliotheek was in principe bedoeld voor het hele land. Vandaar dat Beijerinck zich ook richtte tot boekhandelaren buiten Amsterdam die zich met de bezorging van uit de catalogus bestelde boeken wilden belasten, mits ‘de correspondentie naar hier geregeld en goedkoop is’.

Grote Markt Haarlem, ca. 1915. Op de voorgrond het standbeeld van Coster. Daarachter de 'boekhandel en leesinrichting' van Van Brederode (foto gemeentearchief Haarlem).

De jeugdbibliotheek werd gevestigd in het woonhuis van Beijerinck, Warmoesstraat 166, en was - afgaande op de catalogus - op weekdagen geopend van 8 uur 's morgens tot 8 uur 's avonds.[33.] Een abonnement gaf recht om per keer één boek te lenen voor een onbeperkte tijd. Wie meer boeken wilde lenen kon tegen een gereduceerde prijs extra-abonnementen verkrij-

gen. De abonnementsprijzen lagen ver beneden die van de gewone winkelbibliotheken: Amsterdammers betaalden *f* 3,- per jaar, 'buitenleden' *f* 5,-.

G.J.A. Beijerinck. Portret door J.A. Kruseman (foto Bibliotheek Koninklijke Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels).

De organisatie en presentatie van deze onderneming laten er geen twijfel over bestaan dat Beijerinck zich mede heeft laten leiden door idealistische beweegredenen. Daarnaast zal hij zijn gemotiveerd door economische overwegingen (een expanderende markt voor winkelbibliotheken en kinderlectuur) en een privé-motief (een bezigheid scheppen voor zijn zoon).

In de inleiding op de catalogus vertelt Beijerinck hoe hij op de gedachte van een jeugdbibliotheek is gekomen. Hij constateert dat de behoefte aan 'lektuur van uitspanning' de laatste tijd sterk is toegenomen, ook bij de jeugd. De winkelbibliotheken schieten in dezen tekort: zo zich daarin al voor de jeugd geschikte boeken bevinden 'verliezen zij zich in een stroom van mode- en romanlektuur, die het gevoel overprikkelt en aan het verstand onjuiste en gevaarlijke voorstellingen geeft van de wereld en van het leven'. Dat bracht hem ertoe een collectie van lectuur bijeen te brengen die geschikt is voor de jeugd. In aanmerking kwamen alleen boeken die 'den zin voor het ware en schone opwekken, het gemoed door edele voorstellingen reinigen, het verstand door juiste kennis en heldere inzigten scherpen en vormen'.

Na die verantwoording verwondert het niet te horen dat Beijerinck de hulp van twee Nuts-prominenten, J.P. Heije en W.H. Warnsinck, heeft ingeroepen om als commissarissen toezicht op zijn jeugdbibliotheek uit te oefenen. Heije en Warnsinck zaten beiden sinds 1844 in het landelijk hoofdbestuur van het Nut.[34.] Alle twee hadden een grote pedagogische belangstelling. Bij Heije uitte die zich onder meer in het componeren van kinderliedjes, het schrijven van kindergedichtjes en het recenseren van jeugdboeken. Op Warnsincks naam staan diverse kinderboeken en opvoedkundige verhandelingen.

De catalogus van Beijerincks jeugdbibliotheek telt 404 titels in 475 delen: ruwweg één kast vol. Een rubrieksindeling ontbreekt. De verhouding fictie-non fictie is ongeveer fifty-fifty (van een aantal titels valt niet uit te maken of ze al dan niet tot de fictie behoren). Het geringe aantal boeken speciaal voor jongens (7) of meisjes (16) bevestigt wat hiervoor is opgemerkt naar aanleiding van de Leeuwarder kinderbibliotheek. De scheiding naar sekse was in de lectuur voor het jongere kind nog betrekkelijk ongewoon. Wel blijkt het prentenboek - dat aan het eind van de achttiende eeuw opkwam - ingeburgerd te zijn: ongeveer 80% van de in de catalogus voorkomende boeken is geïllustreerd met platen.

Het puur recreatieve jeugdboek was omstreeks 1850 nog zeldzaam. Uitzonderingen daargelaten had de jeugdfictie uit die tijd vaak een moralistische boodschap, al werd er wel naar gestreefd die te verpakken in een aantrekkelijk verhaal.

Onder de non-fictie titels van de Beijerinck-catalogus is de categorie ‘religie, moraal en etiquette’ het sterkst bezet (tweederde van het totaal) en de categorie ‘natuur’ het zwakst (nog geen 5%). De historische werken vormen ongeveer een derde van het non-fictiebestand. De verhouding vaderlandse geschiedenis - algemene geschiedenis ligt op 2:1. Ongeveer

een vijfde van de non-fictie titels bestaat uit aardrijkskundige werken en reisbeschrijvingen: het soort non-fictie ‘waarin de jeugd gewoonlijk het meest behagen vindt’, aldus een Nuts-rapport uit 1869.[35.]

Beijerincks jeugdbibliotheek was voor het publiek toegankelijk vanaf 1 november 1848.[36.] In april 1850 vestigde vader Beijerinck zich met zijn gezin in Loenen, maar hij kwam sindsdien één keer per week naar Amsterdam om zijn activiteiten als uitgever voort te zetten. De boekhandel liet hij verder verder over aan zijn zoon Willem, de leesbibliotheekhouder. Na de dood van Beijerinck sr. werd diens fonds geveild bij J.C. van Kesteren.[37.] Zoon Willem zette de leesbibliotheek voort en verkocht daarnaast ‘kantoorgoed’. Afgaande op het *Adresboek* is de jeugdbibliotheek in de loop van 1855 opgeheven.[38.] Het uitblijven van concurrentie en opvolgers bewijst dat Beijerinck en Van Brederode geen gat in de markt hadden ontdekt. De commerciële kinderleeszaal van Van Brederode zou pas in 1912 een nietcommerciële opvolger krijgen met de oprichting van de Nuts-kinderleeszaal in Amsterdam.[39.]

■

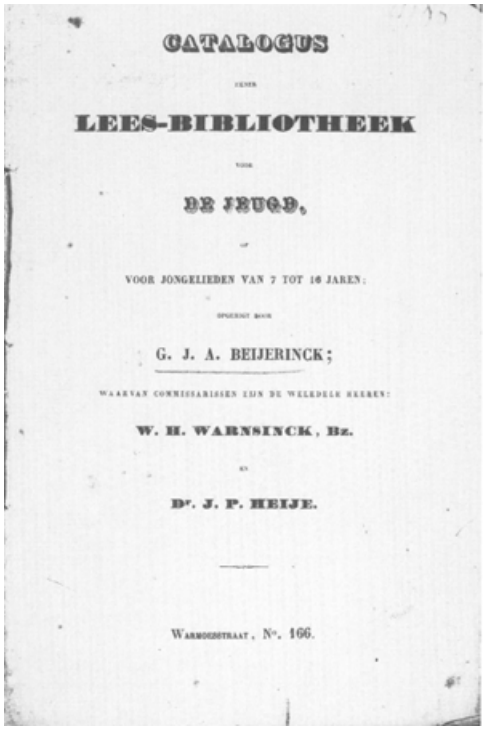
CATALOGUS

LEES-BIBLIOTHEEK

DER JEUGD,

VOOR JONGELIEDEN VAN 7 TOT 16 JAREN;

G. J. A. BEIJERINCK;

W. H. WARNSINCK, Bz.

Dr. J. P. HEIJE.

Warmoesstraat, No. 166.

Titelpagina van de catalogus van Beijerincks leesbibliotheek voor de jeugd (foto Universiteitsbibliotheek Amsterdam).

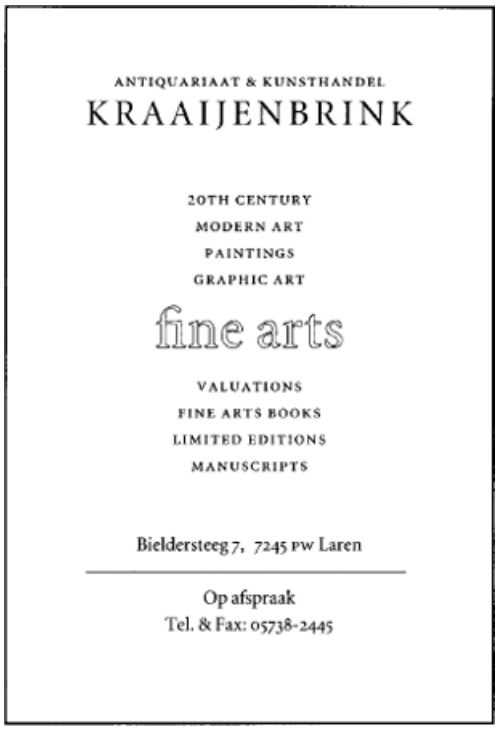

Eindnoten:

1. Voor een overzicht van de produktie zie N. Heimeriks en W. van Toorn (red.), *De hele Bibelebontse berg. Geschiedenis van het kinderboek in Nederland & Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden,* Amsterdam 1989, p. 172.
2. *Rapport omtrent de volksbibliotheken van het Nut*, Amsterdam 1913, p. 66.
3. J.J. Kloek en W. Mijnhardt, *Leescultuur in Middelburg aan het begin van de negentiende eeuw,* Middelburg 1988, p. 62.
4. G. Rees, *Libraries for childeren. A history and a bibliography*, Londen 1924, p. 13-14, 85.
5. Over de Nutsbibliotheken zie vooral het in noot 2 genoemde rapport uit 1913 en H.E. Greve, *Openbare leeszalen en volksbibliotheken*, Amsterdam 1906. Het meest recente overzicht geeft de bijdrage van P.N. Helsloot, 'Een geschiedenis van 200 jaar volksontwikkeling' in: W. Mijnhardt en A. Wichers (red.), *Om het algemeen volksgeluk. Gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen,* Edam 1984, p. 16 e.v. Van belang zijn verder J.B. Knip-Kooy, 'De bibliotheken van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen', *Bibliotheekleven* 51 (1966), p. 73-79; 159-162: C.A. Steenbergen. 'Onze volksbibliotheken. Toen en nu', in: *1784-1934. Gedenkboek Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.* Amsterdam z.j., p. 149-173; J.W.F. Eggink, 'Volksbibliotheken en andere voorlopers van de "Openbare Bibliotheek" in Nederland, 1850-1900', *Open* (1986), p. 429-439. Een recente lokaal-historische studie is: Ad van der Neut, 'De Utrechtse Nutsbibliotheek 1847-1917', *De negentiende eeuw* 14 (1990), p. 204-216.
6. B. Luger, 'Wie las wat in de negentiende eeuw?', *De negentiende eeuw* 6 (1982), p. 112-113; P. Schneiders, *Lezen voor iedereen. Geschiedenis van de openbare bibliotheek in Nederland*, Den Haag 1990, p. 27-30.
7. Gemeentearchief Leeuwarden, archief Nutsdepartement Leeuwarden (= ANL), inv. nr. 248, punten van beschrijving algemene vergadering 1869, p. 31.

8. ANL, inv. nr. 9, notulen bestuursvergadering 23-12-1820; inv. nr. 345, *Katalogus van de leesbibliotheek voor bejaarden*, Leeuwarden 1822, p. V.
9. ANL, inv. nr. 2, notulen departementsvergaderingen 24-4-1821, 28-9-1822 en 23-11-1822; inv. nr. 9, notulen bestuursvergaderingen 20-4-1822, 21-9-1822, 9-11-1822, 1-2-1823, 12-4-1823.
10. ANL, inv. nr. 344, *Katalogus van de bibliotheek voor kinderen,* Leeuwarden 1822, p. III-VII. Het jaartal op het titelblad is een antedatering: het afdrukken van de catalogus was in februari 1823 nog aan de gang.
11. W.H. Suringar, *Onderzoek naar de oorzaken van het vervloeijen van aangeleerde kunstigheden bij jonge lieden, na het verlaten der scholen. Met aanwijzing van de gepaste middelen, ter voorkoming daarvan,* Amsterdam 1822.
12. ANL, inv. nr. 10, notulen bestuursvergadering 3-5-1849.
13. *Op. cit.* (noot 2), p. 26.
14. Gemeentearchief Amsterdam, Centraal archief van het Nut (= CAN), inv. nrs. 32-33, handelingen hoofdbestuur 3-4-1886, 3-7-1886, 1-12-1887, 5-5-1888, 2-3-1889. Bij opvraag bleek de modelcatalogus zoek te zijn (CAN, inv. nr. 1466).
15. *Op. cit.* (noot 2), p. 45, 66.
16. ANL, inv. nr. 248, punten van beschrijving algemene vergadering 1868.
17. Idem, punten van beschrijving algemene vergadering 1869. De termen 'schoolbibliotheek' en 'kinderbibliotheek' werden in Nutskringen door elkaar gebruikt.
18. CAN, inv. nr. 33, handelingen hoofdbestuur 19-10-1869.
19. ANL, inv. nr. 238, landelijke jaarverslagen over 1870/71 en 1880/81.
20. *Op. cit.* (noot 2), p. 45.
21. G. Jäger, A. Marino & R. Wittmann, *Die Leihbibliothek der Goethezeit. Exemplarische Kataloge zwischen 1790 und 1830,* Hildesheim 1979, p. 477.
22. Over winkelbibliotheken in Nederland zie: U. Janssens-Knorsch, 'Commerce or culture? The fate of the first circulating library in the Netherlands', *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw* 23 (1991) p. 151-173; H.M. de Blauw en C.W.M. van Hout, 'De 18e-eeuwse leesbibliotheekcatalogi', in: J. Fontijn [et al.], *Populaire literatuur*, Amsterdam 1974, p. 107-116; B. Luger, 'Een 19e-eeuwse leesbibliotheek', *De negentiende eeuw* 2 (1978), p. 125-133.
23. A.C. Kruseman, *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel gedurende de halve eeuw 1830-1880*, deel 1, Amsterdam 1886, p. 209.
24. Een van de weinige aanknopingspunten is de mededeling van een Duitse winkelbibliotheekhouder die in 1809 verklaart dat hij minstens tweehonderd abonnementen moet verkopen, wil zijn onderneming kunnen blijven draaien (A. Martino, 'Die deutschen Leihbibliothek und ihr Publikum', in: *Literatur in der soziale Bewegung,* Tübingen 1977, p. 23). Een dergelijke incidentele opgave zegt niet zoveel, ook al omdat het hier vermoedelijk een zelfstandige winkelbibliotheek betrof terwijl de uitleen van boeken vaak een nevenactiviteit was.
25. A. Cramer, *De pelgrim der Nederlanden*, Amsterdam, 1829, deel 6, p. 46.
26. Marja Keyser en A.G. van der Steur, 'Tijdgenoten over Haarlem. XVI Anton Cramer, 1827-1828', *Haerlem Jaarboek* (1989), p. 137-138. De catalogus van Cramers winkelbibliotheek bevindt zich in het gemeentearchief Amsterdam, notariële archieven inv. nr. 20719/203.
27. De prijzen van jaarabonnementen lagen omstreeks 1800 aanzienlijk hoger dan later in de eeuw. Enkele voorbeelden: Van Gulik (Amsterdam, 1803): *f* 12,-; Van Benthem (Middelburg, 1808): *f* 15,60; Cramer (Amsterdam, ca. 1830): *f* 10,-; Van der Hoek (Leiden, 1886): *f* 9,-.
28. G. Jäger e.a., *op. cit.* (noot 21), p. 501.
29. Bibliotheek van de Koninklijke Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels (= BKVBBB), mappen Van Brederode. Van Brederode was later ook actief als uitgever (o.a. van het *Biographisch Woordenboek* van Van der Aa). Over het pand aan de Grote Markt en zijn bewoners zie: C. van der Haar en Godfried Bomans, *Ons huis in Haarlem,* Haarlem 1961.
30. Kruseman, *op. cit.* (noot 22), p. 763-767. Kruseman verkeerde in de onjuiste veronderstelling dat Beijerinck zijn voornemen tot het stichten van een kinderbibliotheek nooit heeft uitgevoerd.
31. Kruseman, *op. cit.* (noot 22), deel 2, p. 326; I.H. van Eeghen, 'Engelse en Duitse staalgravures in Nederlandse uitgaven, *Maandblad Amstelodamum* 68 (1981), p. 56-58; T. Jacobi en J. Relleke, 'Een bespottelijke boekverkoperstwist', *Ons Amsterdam* 39 (1987), p. 198-203.
32. *Nieuwsblad voor de boekhandel*, 19-10-1848.
33. Exemplaren van de catalogus bevinden zich in de BKVBBB en UBA.
34. A. Asselbergs, *Dr. Jan Pieter Heije of de kunst en het leven.* Z.p. 1966, p. 156.
35. ANL, punten van beschrijving algemene vergadering 1869, p. 30.
36. Advertentie in de *Amsterdamsche Courant* van 3-11-1848.

37. BKVBBB, mappen Beijerinck.
38. Willem Beijerinck vertrok naar het buitenland. In 1862 blijkt hij werkzaam te zijn bij een bankierskantoor in Moskou, waar hij tot zijn dood in 1884 bleef wonen. Zie: *Nederland's Patriciaat* 10 (1919), p. 11.
39. H.E. Greve, *Geschiedenis der leeszaalbeweging in Nederland*, Den Haag 1913, p. 252; L. Hersberger, ‘De kinderleeszaal in het Nut van 't Algemeen te Amsterdam’, *Eigen Haard* 42 (1916), p. 925.

Bij de nieuwe voorplaat
J.F. Heijbroek

In zijn amusante bijdrage over ‘De Haagsche typen in de 19e eeuw’ liet L. de Haes op verzoek van de redactie van het jaarboekje *Die Haghe* een schare markante Hagenaars de revue passeren. Aan het slot van zijn artikel komt de boekhandelaar Jozef Blok ter sprake, beter bekend - aldus de Haes - als de ‘open-lucht-bibliothecaris van het Binnenhof en als zoodanig ook een goede bekende van de geestigste en meest opmerkelijke kamerleden. Schaepman en Kerkwijk noemde hij zijne vrienden. Gleichman en Van Houten interpelleerde hij op straat over den atmosferischen druk in de kamer; is 't wonder dat ik mij gevleid voel hem althans een bekende te kunnen noemen.’[1.]

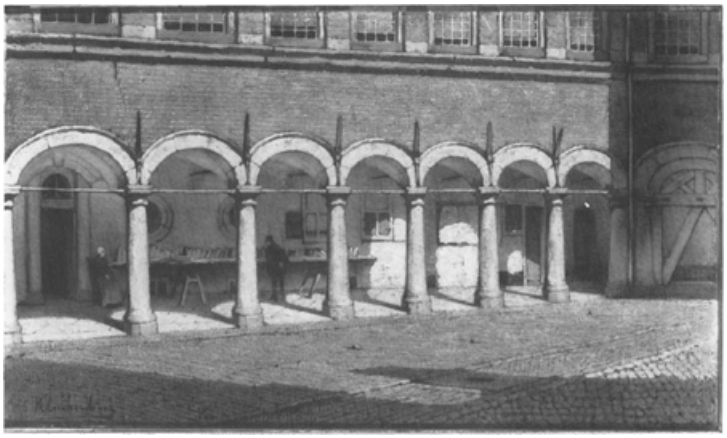

1. J.C.K. Klinkenberg, Gezicht op het Binnenhof, 1874. Olieverf op paneel, 26,3 × 44,9 cm. Museum Mesdag, Den Haag.

Jozef Blok (1832-1905) en zijn oudere broer David (1823-1904) waren in de tweede helft van de negentiende eeuw vermaarde boekhandelaars in de Hofstad.[2.] David had aanvankelijk een zaak in het Groenendalstraatje en verhuisde in 1877 naar een groter pand aan de Stationsweg 3. Daar organiseerde hij enkele veilingen[3.] en gaf hij - naar zijn zeggen op verzoek van enkele vrienden twee prijs-catalogi uit.[4.] In het voorwoord tot zijn eerste fondscatalogus bekent hij dat hij misschien niet alles correct heeft beschreven. Dat komt omdat ‘ik geen braspenning van onderwijs gekost heb en hetgeen ik weet, mijzelf geleerd heb en daarenboven deze Catalogus in twee dagen en twee nachten in het leven heb geroepen.’ Enkele nummers voorzag hij van commentaar, zoals de ‘Stukken wegens Almelo’ (nr. 547) waarover hij opmerkt: ‘Dit handschrift zou ik beter beschrijven wanneer ik meer bibliographische kennis dan r[e]umatiek had.’ Bij *Hollands Rijkdom* van E. Luzac (nr. 100) noteerde hij: ‘Net Ex.; om de liefhebbers niet op te houden met alle soorten van aanteekeningen over binden en afsnijden meld ik, dat ik overtuigd ben dat de boeken die ik aflever er goed uitzien.’[5.] Erg succesvol is David Blok met zijn veilingen en antiquariaatscatalogi niet geweest. Omstreeks 1880 verliet hij Den Haag en vestigde hij zich in Amsterdam. Daar had hij jarenlang een ‘kast’ in de Oudemanhuispoort

tussen die van Barend Boekman en Joep (Judah) Emmering.[6.]

2. J. Weissenbruch, Portret van David Blok, 1856. Ets, diameter 34 mm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Jozef Blok is zijn leven lang actief geweest in Den Haag. Op maandag en vrijdag stond hij met zijn boeken op de Grote Markt voor de Boterwaag, terwijl hij op de overige werkdagen een vaste plaats had onder één van de colonnades op het Binnenhof.[7.] Daar stonden de Bloks en de Grenades, een andere boekhandelaarsfamilie, elk aan een kant van de Stadhouderspoort.[8.] Eén van die boekenkramen is vastgelegd op een schilderij van J.C.K. Klinkenberg (afb. 1), vermoedelijk daterend van 1874.[9.] Dit paneel werd in september van dat jaar gekocht door de Haagse kunsthandel Goupil en ruim zeven maanden later verkocht aan de schilder/verzamelaar H.W. Mesdag.

3. J. Weissenbruch, De boekenkoopman David Blok, 1859. Pen en penseel, 155 × 96 mm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Blok verkocht in zijn stal behalve ‘rechtschapen’ boeken, d.w.z. verzamelaarsitems, ook allerhande literaire werken variërend van Dickens, Van Lennep en Multatuli tot Couperus, Van Eeden en Van Deyssel. Verder had hij een grote voorraad ‘dubbeltjesboeken’.[10.] Zijn handelswaar betrok hij niet alleen van particulieren, maar hij kocht ook regelmatig op veilingen in Den Haag. Bij Nijhoff bood hij steevast op de grote pakketten. De onverkochte restanten van de veilingen van Nijhoff gingen ook altijd naar Blok, die er een streepje voor had op zijn collega's. Bijzondere affiniteit had hij met de Franse literatuur. Hoewel gezegd wordt dat hij geen interesse had

voor de inhoud van zijn handelswaar, lijkt deze bewering enigszins gechargeerd. Jozef Blok haalde immers in 1892 Paul Verlaine naar Nederland voor diens legendarische bezoek aan ons land.[11.] Na dat bezoek ontpopte de boekenkoopman zich ook als uitgever. Samen met Léon Vanier bezorgde hij in 1893 Verlaines *Quinze jours en Hollande.*[12.] Naar aanleiding van deze uitgave wendde P.C. Boutens zich ook tot 'Maison Blok' met het verzoek zijn *Verzen* (1898) en later zijn *Praeludiën* (1902) uit te geven.[13.] Maar hoofdzaak bleef voor Jozef Blok zijn handel in tweedehands boeken. De voorkeur van zijn klanten kende hij goed en bovendien had hij op bibliografisch terrein een fabelachtig geheugen. Niet voor niets werd hij de 'open-lucht-bibliothecaris van het Binnenhof' genoemd.

De gebroeders Blok waren geliefd bij kunstenaars. Al in 1856 etste Jan Weissenbruch een portretje van David Blok (afb. 2). Drie jaar later maakte dezelfde kunstenaar een aquarel van hem (afb. 3).[14.] Hij portretteerde David Blok zittend met een boek in de hand. De literator Carel Vosmaer, die goed bekend was met de kunstenaar, kreeg het schetsje vermoedelijk van hem cadeau.[15.] Andere kunstenaars, zoals Matthijs Maris, hebben David Blok eveneens goed gekend. Toen Maris samen met zijn broer Jaap en de kunsthandelaar E.J. van Wisselingh een bezoek aan Amsterdam bracht, kwamen zij daar een oude bekende tegen, 'het boeken Joodje [David] Blok, waar vader [Maris] altijd zijne boeken van kocht'.[16.]

Jozef Blok was evenmin een onbekende bij tal van kunstenaars. Zo had Vincent van Gogh begin 1882 'een verbazend koopje gehad aan prachtige houtsneden uit de Graphic, gedeeltelijk afdrukken niet van de clichés, maar van de blokken zelf. Precies de dingen waarnaar ik jaren verlangd heb. De tekeningen van Herkomer, Frank Holl, Walker en anderen. Ik heb ze gekocht van

[Jozef] Blok de boekenjood en heb uit een enorme stapel Graphics & London News uitgezocht wat het beste was voor vijf gulden.'[17.] Eind november 1882 schreef hij aan zijn broer Theo: 'Weet ge wie ik vanmorgen getekend heb? Blok, de boekenjood, niet David, maar die kleine die op 't Binnenhof staat. Ik wou, dat ik er meer uit die familie had, want ze zijn wel echt als type. [...] Ik ben erg blij met Blok, hij brengt me dingen van veel jaren in herinnering; ik hoop, dat hij nog wel eens meer op een zondagmorgen zal komen' (afb. 4).[18.] Deze portrettekening, die op ruiten werd gebracht, is bewaard gebleven en bevindt zich nu in een particuliere collectie in ons land. Ruim tien jaar eerder was Jozef Blok bij zijn kraam op de Grote Markt geschilderd door de Haagse kunstenaar Theodorus Ludovicus ('Dorus') Mesker (afb. 6).[19.] Aan dit schilderij, dat in het Haags Historisch Museum hangt, ging een tekening in zwart krijt en waterverf vooraf die bewaard wordt in het Rijksmuseum Kröller-Müller (afb. 5).[20.] Bij deze boekenstal staat rechts de eigenaar, Jozef Blok, en zit links zijn oudste dochter Esther. Van het schilderij bestaat nog een variant die vorig jaar bij Christie's in Amsterdam ter veiling kwam (afb. 7).[21.] Achterop dit paneel was een oud briefje geplakt met de mededeling dat de heer met hoge hoed en stok in het midden vermoedelijk Willem Maris is, de leermeester van Th.L. Mesker. De tekening en de twee schilderijen vertonen enkele verschillen. Zo zien we op de tekening aan de rechterkant van de boekenstal een portefeuille met prenten (en tekeningen?). Op de versie in het Haags Historisch Museum staat die prentenmap aan de linkerzijde tegen een stoel, waaraan ook een jas hangt. Op de variant die vorig jaar geveild werd, ontbreken de stoel en de map en is tevens het dekzeil van de kraam vervangen door een parasol. Op alle drie de werken is de Haagse Boterwaag duidelijk te herkennen. Naar het schilderij uit het Haags Historisch Museum maakte J.J. Mesker, een oudere broer van de schilder, in 1879 een litho voor de *Kunstkronijk* die spiegelbeeldig is aan het schilderij (afb. 8).[22.]

Deze prent is regelmatig afgebeeld met verschillende onderschriften. In 1905 gaf P.A.M. Boele van Hensbroek in zijn artikel 'Iets over den Haagschen boekhandel in de 19de eeuw' de correcte beschrijving van de voorgestelden.[23.] A.C.J. de Vrankrijker beschreef 35 jaar later Bloks boekenstal in *Vijf eeuwen BOEK in Nederland* als: 'Boekenkraam op de vroegere Botermarkt te Amsterdam (19e eeuw)'.[24.] Deze auteur had zich er kennelijk geen rekenschap van gegeven dat de Amsterdamse Botermarkt in 1852, na de plaatsing van Rembrandts beeltenis door Louis Royer, was omgedoopt tot Rembrandtsplein. Bovendien was een dergelijke boterwaag niet op de voormalige Botermarkt te vinden. Vermoedelijk op grond van informatie van de vermaarde Haagse antiquaar Max Elte, wiens vader een schoonzoon was van Jozef Blok, kon de vrouw achter de kraam geïdentificeerd worden.[25.] In de publikatie *Verlaine in Nederland* uit 1985 werden het Haagse schilderij, de litho en de tekening van Van Gogh met elkaar in verband gebracht.[26.] Thans kunnen daaraan weer enkele verwante schilderijen en tekeningen worden toegevoegd.

■

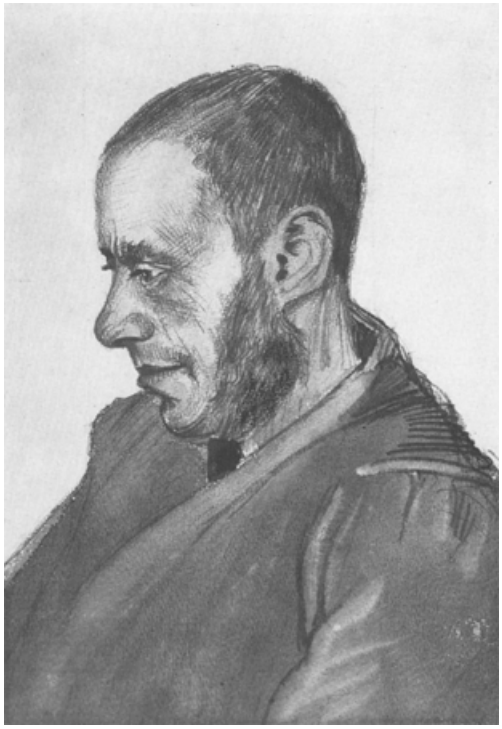

4. Vincent van Gogh, De boekhandelaar Jozef Blok, 1882. Potlood, krijt en penseel, op ruiten gebracht, 385 × 260 mm. Particulier bezit (foto A. Frequin, Den Haag).

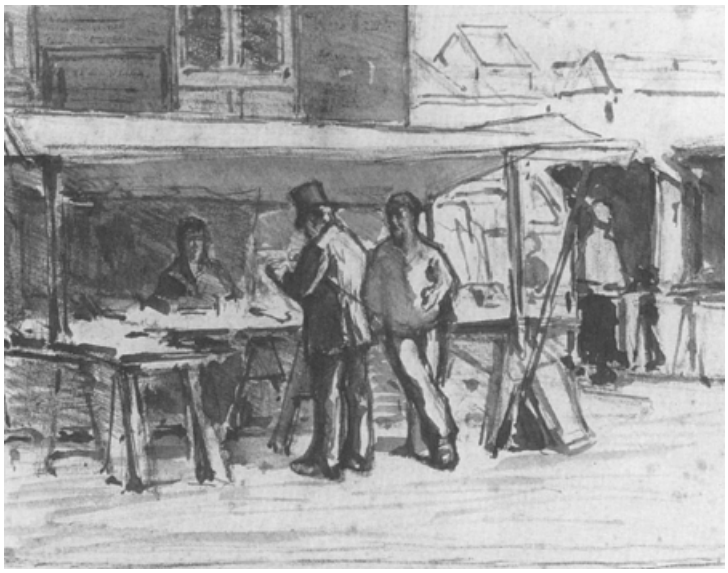

5. Th. L. Mesker, Studie van het boekenstalletje van Jozef Blok op de Grote Markt in Den Haag, ca. 1877/'78. Zwart krijt en penseel, 180 × 232 mm. Rijksmuseum Kröller-Müller, Otterlo.

6. Th.L. Mesker, Het boekenstalletje van Jozef Blok op de Grote Markt in Den Haag, ca. 1877/'78. Olieverf op doek, 47 × 56 cm. Haags Historisch Museum, Den Haag.

7. Th.L. Mesker, Het boekenstalletje van Jozef Blok op de Grote Markt in Den Haag, 1877. Olieverf op paneel, 21,5 × 28,5 cm. Particulier bezit.

8. J.J. Mesker naar Th.L. Mesker, Het boekenstalletje van Jozef Blok op de Grote Markt in Den Haag, 1879. Litho (gedrukt door S. Lankhout & Co, 's-Gravenhage), 170 × 225 mm. Verzameling Gemeentearchief, Den Haag.

Eindnoten:

1. L. de Haes, ‘De Haagsche typen in de 19e eeuw’, *Die Haghe. Bijdragen en mededeelingen* (1905), p. 145-146.
2. Informatie over de gebroeders Blok is ontleend aan: P.A.M. Boele van Hensbroek, ‘Iets over den Haagschen boekhandel in de 19e eeuw’, *Die Haghe. Bijdragen en mededeelingen* (1905), p. 293-295. Over David Blok o.a.: *Vivat's Aankondigingen voor den Boekhandel* 17 augustus 1901. Over Jozef Blok o.a.: *Het Vaderland* 9 september 1905; *De Nieuwe Courant* 10 september 1905; *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 12 september 1905; *Wereldkroniek* 16 september 1905 en *Het Ideaal* 14 oktober 1905.

Over de beide broers zijn uiteenlopende gegevens te vinden in de documentatie van de Koninklijke Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels te Amsterdam, o.a. een anonieme tekening van David Blok op 79-jarige leeftijd.

3. Catalogue d'une considérable et magnifique collection de dessins, esquises etudes, eaux-fortes, gravures et livres à gravures (formées par un célèbre amateur des arts) dont la vente aura lieu mercredi 8 Août 1877 le matin à 10 heures et demi par D. Blok, Stationsweg 3, no. 3 à la Haye, 284 nrs. (Lugt 37640).
   Catalogus van een kleine verzameling boeken, over Nederlandsch-Indië, Schilder- en Bouwkunde, plaatwerken en teekeningen, oude en nieuwe etsen en gravures waarvan de verkoping zal plaats hebben op woensdag 16 en donderdag 17 januarij 1878 des avonds ten 6 ure, door en ten huize van D. Blok, Stationsweg no. 3, 's-Gravenhage D. Blok 1878, 646 nrs. (Lugt 37913).
4. Catalogus van boeken betreffende de Nederlandsche geschiedenis en plaatsbeschrijvingen, zonder wetenschappelijke kennis gerangschikt en volgens den daarachter gevoegden prijs te bekomen bij David Blok, Stationsweg no. 3. No. 1 Nederland en zijn provinciën. 's-Gravenhage, D. Blok, 1877. Boven deze catalogus staat: Bibliotheca Historica Neerlandica.
   Catalogue des livres anciens et modernes, en vente aux prix marqués chez David Blok à la Haye, Stationsweg no. 3. Ouvrages de théologie, de litérature et de livres à gravures. La Haye, David Blok, 1877. Links bovenaan no. 2
5. Catalogus van boeken, *op. cit.* (noot 4), voorwoord.
6. Ro Cohen-de Wolff, 'Een naam als parfum', *Ons Amsterdam* 10 (1958), p. 94-95.
7. Al eeuwenlang stonden op het Binnenhof boekverkopers. Zie hierover E.F. Kossmann, *De boekverkoopers, notarissen en cramers op het Binnenhof,* 's-Gravenhage 1932.
8. Zie J. Gram, *'s-Gravenhage in onzen tijd,* Amsterdam 1893, p. 73-74 en J. Gram, '*s-Gravenhage voorheen en thans,* 's-Gravenhage 1905, p. 31-32 (met afb.) en 44. Gram spreekt steeds over Garnade. Jozefs zaak, Maison Blok, was volgens de Haagse adressenboekjes in de jaren negentig aanvankleijk gevestigd in de Prinsenstraat 17 en later op nr. 48. Ook had hij enige tijd een boekenbergplaats in het pand Herderstraat 10.
9. Zie over dit schilderij E. van Schendel, *Museum Mesdag. Nederlandse negentiende-eeuwse schilderijen, tekeningen en grafiek,* 's-Gravenhage 1975, p. 91, nr. 167.
10. J.E. Engelberts, 'Jozef Blok in memoriam', *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 12 september 1905.
11. J.F. Heijbroek en A.A.M. Vis, *Verlaine in Nederland. Het bezoek van 1892 in woord en beeld*, Amsterdam 1985, p. 13-15.
12. Paul Verlaine, *Quinze jours en Hollande. Lettres à un ami,* La Haye/Paris [1893].
13. P.C. Boutens, *Verzen*, Den Haag 1898; P.C. Boutens, *Praeludiën*, Den Haag 1902. Zie ook A.A.M. Stols, 'P.C. Boutens als uitgever', *Halcyon* 3 (1943). nr. 11/12, p. 4-5; Karel de Clerck, *Uit het leven van P.C. Boutens*, Amsterdam 1969, p. 57 en S.A.J. van Faassen, '"Een zeker amateurisme". P.C. Boutens als boekverzorger', in: Jan Nap [et al.], *Ik heb iets bijna schoons aanschouwd. Over leven en werk van P.C. Boutens 1870-1943*, Amsterdam/Den Haag 1993 (Schrijversprentenboek 34), p. 126-149. Over Maison Blok en Jozef Blok met name p. 140-141.
14. Zie Chr. Kramm, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters van den vroegsten tot op onzen tijd*, Amsterdam 1861, p. 1840, nr. 23.
15. J.F. Heijbroek (red.), *De verzameling van mr. Carel Vosmaer (1826-1888)*, 's-Gravenhage/Amsterdam 1989, p. 111-112.
16. Brief van Matthijs Maris aan W.J.G. van Meurs, d.d. 28 april 1914. Teylers Stichting, Haarlem.
17. Brief van Vincent van Gogh aan zijn broer Theo, [d.d. 7 of 8 januari 1882], in H. van Crimpen en M. Berends-Albert, *De brieven van Vincent van Gogh*, dl. 1, 's-Gravenhage 1990, p. 489.
18. Brief van Vincent van Gogh aan zijn broer Theo, d.d. 2-3 november 1882, in: Van Crimpen en Berends-Albert, *op. cit.* (noot 17), dl. 2, 's-Gravenhage 1990, p. 719. In W.J.A. Visser, 'Vincent van Gogh en 's-Gravenhage', *Jaarboek Die Haghe* (1973), p. 76-81, wordt uitvoerig ingegaan wie van de familie Blok door Van Gogh is getekend. Na een lange uitweiding komt de auteur uiteindelijk niet tot enige conclusie. Ook de auteurs/samenstellers van het boek *Vincent van Gogh en Den Haag* (red. Michiel van der Mast/Charles Dumas), Zwolle 1990, p. 122 (met afb.), geven geen uitsluitsel. Als men op het register afgaat, zou David Blok afgebeeld zijn. Over hem zegt Van Gogh echter in zijn brief dat hij *hem* niet afbeeldt.
19. Het schilderij werd in 1897 ten geschenke gegeven aan het Haags Gemeentemuseum door de Vereeniging tot het oprichten van een Museum voor Moderne Kunst. Het droeg de titel: 'Het

boekenstalletje van Blok op de Groote Markt'. Zie *Verslag van de Commissie van Beheer over de verzameling van Geschied- en Oudheidkundige Voorwerpen te 's-Gravenhage over het jaar 1897.*

20. *Catalogus. Tekeningen uit de 19e en 20e eeuw*, Otterlo (Rijksmuseum Kröller-Müller) 1968, p. 211, nr. 6 (469 kl. 8).
21. *Veilingcatalogus 19th Century European and Indonesian Pictures, Watercolours and Drawings*, Amsterdam (Christie's) 21 april 1993, nr. 160 (met afb.). Hier wordt ook de provenance van het schilderij vermeld.
22. In 1987 kwam een geschilderde kopie naar deze litho in veiling. Zie catalogus Diederiks Auction B.V. Den Haag 9 en 10 maart 1987, nr. 57 (met afb.). Dit maal staan voor de stoel een vaas en een bord en is de uitsnede van de omgeving wat krapper.
23. Boele van Hensbroek, *op. cit.* (noot 2), p. 293.
24. A.C.J. de Vrankrijker, 'Boek en Mensch', in: *Vijf eeuwen BOEK in Nederland*, Haarlem 1940, p. 105. De omschrijving van De Vrankrijker werd overgenomen door S. Taubert, *Bibliopola,* dl. II, Hamburg (1966), p. 500.
25. H.E. Kern, 'Herinneringen III', *De Antiquaar*, 1 (1970), p. 64.
26. Heijbroek/Vis, *op. cit.* (noot 11), p. 12-15. De foutieve beschrijving uit 1940 werd in 1991 helaas weer overgenomen in L. Kuitert, 'De second-hand handel. Een doorbraak op het gebied van goedkope literatuur', *De Negentiende Eeuw* 15 (1991), p. 188.

Inhoudsopgave van de negende jaargang 1992/1993

Artikelen

E. Bos-Rietdijk, De collectie Engelbrecht in het Maritiem Museum 'Prins Hendrik', 2 (86-96).
Stance Eenhuis, 'Great Dutch authors.' Carel en Margo Scharten-Antink en hun uitgever Wereldbibliotheek (1906-1950). Deel 1: 1905-1926, 1 (12-21).
Stance Eenhuis, 'Great Dutch authors.' Carel en Margo Scharten-Antink en hun uitgever Wereldbibliotheek (1906-1950). Deel 2: 1926-1950, 2 (77-85).
Hannie van Goinga, Meer dan halve bottels: de vergadering van Nederlandse boekverkopers in 1801, 5 (222-234).
Casper Gijzen, Portretten van Nederlandse boekverzamelaars 5: 'Gelieft dan maar de prijs te bepalen, en mij hetzelve toe te schikken.' Jan Schouten (1786-1852), 3 (133-138).
Hans Heestermans, Bij de nieuwe voorplaat, 1 (23-24).
Lisa Kuitert, 'Je bent eigenlijk een soort detective.' Boeken op postzegels. In gesprek met G.W. Gijsbers, 4 (170-176).
Otto S. Lankhorst, Vijftien pakketten catalogi teruggevonden. Nederlandse boekhandelscatalogi in Sint Petersburg, 2 (66-76).
A.K. Offenberg, Hoe waterdicht zijn dateringen met watermerken?, 1 (2-11).
L.G. Saalmink, Ter vertaling aangekondigd, 4 (177-192).
Rob van de Schoor, 'Niet in den handel.' Voorbehouden negentiende-eeuwse letterkunde, 5 (243-256).
B.C. Sliggers, Hendrik Schwegman (1761-1816) en zijn grafisch oeuvre, 3 (122-132).
A.G. van der Steur, Twee dagen op 'boekentocht' in Groningen, 5 (235-242).
Jan Storm van Leeuwen, Een verloren zoon of een belangrijke schenking boekbanden, 1 (25-33).

Boekbesprekingen

Dorothée Buur, *Indische jeugdliteratuur. Geannoteerde bibliografie van jeugdboeken over Nederlands-Indië en Indonesië, 1825-1991* (P.J. Verkruijsse), 5 (261-262).
Roger Chartier, *L'Ordre des Livres. Lecteurs, Auteurs, Bibliothèques en Europe entre XIVe et XVIIIe siècle* (Han Brouwer), 3 (141-146).
H. Fuhri Snethlage, *In het licht van het lezen. De rol van het boek in de beeldende kunst* (B.P.M. Dongelmans), 3 (146-149).
Gerard Groeneveld, *Nieuwe boeken voor den nieuwen tijd: uitgeverij De Amsterdamsche Keurkamer 1932-1944* (Willem Huberts), 4 (196-198).
Parmentier 3 (1992) nr 3/4: Bibliotheken (Lisa Kuitert), 3 (149).
'Stols blijft Stols, denk daarom.' Briefwisseling J. Greshoff-A.A.M. Stols. Deel 2, 1945-1951. Bezorgd door Salma Chen en S.A.J. van Faassen (G.J. van Bork), 4 (195-196).

K.F. Treebus, *Vormwijzer. Een gids bij het vormgeven en produceren van drukwerk* (Sjaak Hubregtse), 3 (140-141).
Adriaan Venema, *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie. Deel 4: Uitgevers en boekhandelaren* (Gerard Groeneveld), 5 (259-261).

Veilingen

J.A. Borst, Beijers, 12 en 13 mei 1992, 1 (45-46).
J.A. Borst, Bubb Kuyper, 3 en 4 juni 1992, 1 (48-49).
J.A. Borst, Van Stockum, 2-4 december 1992, 3 (156-158).
J.A. Borst, Bubb Kuyper, 18 en 19 november 1992, 3 (158-159).
Marc Cappaert, Moorthamers, 14 maart, 2 (102-103).
Marc Cappaert, België: Moorthamers, 20 maart 1993, 5 (273-274).
M.F. Le Coultre, Van Sabbe Poster Auction, Haarlem, 10 mei 1992, 1 (44-45).
Jacob van Eesteren, Burgersdijk & Niermans, 24-26 november 1992, 4 (206-207).
Jacob van Eesteren, Van Gendt, 10 maart 1993, 5 (272-273).
G.J. Jaspers, Burgersdijk & Niermans, 19-21 mei 1992, 1 (46-47).
G.J. Jaspers, Van Stockum, 24-26 juni 1992, 1 (49-50).
R.J.A. te Rijdt, Notarishuis Arnhem, 10 juni 1992, 2 (103-104, 112).
A.G. van der Steur, Veiling 'Continental printed books and manuscripts', Sotheby's Londen, 3 december 1992, 4 (207-208).

Overige rubrieken

Agenda (veilingen, beurzen, tentoonstellingen), 1 (57-63); 2 (113-119); 3 (164-167); 4 (214-220); 5 (276-280).
Berichten: Andermaal *De brave Hendrik* [L.G. Saalmink], 3 (159-161); Bert van Selm-lezing [W. van Anrooij], 1 (54); Bibliografie van & over Karel van de Woestijne [Leo Jansen], 2 (105-106); Bibliografie van Sidney Smith's Dragonfly Press [Hans Hafkamp], 4 (211-212); Bibliografisch Repertorium Louis Couperus, 2 (107-108); Bibliotheek van de Landbouwuniversiteit gecatalogiseerd, 5 (276); Bron voor Leopolds poëzie naar Amsterdamse UB, 2 (106-107); Charles Nypels-prijs voor Harry Sierman [Hans Hafkamp], 4 (210-211); Een drukker zoekt publiek: Gheraert Leeu te Gouda 1477-1484, 1 (53-54); Eersame gonstige zeer discrete Heer... [Jos van Waterschoot], 3 (161-162); Episcopius, Jan de Bisschop (1628-1671), advocaat en tekenaar [Renske E. Jellema], 2 (109-112); 'Gezellig lezen' in Nederland [Lisa Kuitert], 3 (162-163); Huldiging van 65-jarige Bob de Graaf [Hans Hafkamp], 1 (54-56); Johannes du Vivié, Leids boekverkoper en veilinghouder, 2 (107); Koninklijke Bibliotheek koopt laatste incunabel van Gerard Leeu, 4 (212); Een lees-museum, of museum van lezers [Lisa Kuitert], 1 (50-51); Leidse boekenzondag, 1 (54); Nieuw antiquariaat in Nijmegen, 1 (53); Nog iets over *De brave Hendrik* [Dick Welsink], 1 (51-52); Openbaar boekbezit [Hans Hafkamp], 1 (52-53); Oude stadsplattegronden van Leiden, 2 (108); Het oudste antiquariaat in de Verenigde Staten: Brattle Bookshop in Boston [Carla van der Poel], 4 (209-210); Schandelijke boeken, 2 (108-109); Schriftelijke nalatenschap van Fokke Sierksma geïnventariseerd, 3 (163); Tweede Bert van Selm-lezing [M.J. van der Wal], 5 (275-276).

J.A. Brongers, Catalogi, 1 (41); 2 (99); 3 (153); 4 (203); 5 (269).
Marieke van Delft, Uit de tijdschriften, 3 (150-151).
Anton Gerits, Marginaliën, 5 (266-268).

Hans Hafkamp, Uit de tijdschriften, 1 (36-39); 4 (199-202).
Gert Jan Hemmink, Catalogi lezen met een glimlach, 2 (99-100).
Daniel R. Horst, Uit de tijdschriften, 5 (263-265).
F.W. Kuyper, Bibliografische notities, 1 (34-35); 2 (97-98); 4 (193-194); 5 (257-258).
Over de auteurs, 1 (64); 2 (120); 3 (168); 4 (220); 5 (280).
Verschenen catalogi (samengesteld door J.A. Brongers), 1 (41-44); 2 (101-102); 3 (153-156); 4 (204-205); 5 (269-271).
Vraag & aanbod, 1 (64); 2 (120); 3 (167-168); 4 (220); 5 (280).
Bijsluiter bij **De Boekenwereld** 10, nummer 1, september 1993

Uitgeverij Matrijs
Postbus 670, 3500 AR Utrecht

Gerezen wit

91

Nadat de redactie van *De boekenwereld* mij vorig jaar, toen de betreurenswaardige opheffing van *Het oog in 't zeil* bekend was geworden, diligent en bemoedigend aanbood, met ‘Gerezen wit’, de rubriek die ten naaste bij een constante in het gestaakte tijdschrift was, in haar gespecialiseerde periodiek door te gaan, heb ik, erkentelijk en gevleid door de uitdaging, niet geaarzeld.

Niettemin is inmiddels naar mijn notie geruime tijd verstreken. Ik was, leg ik ter verontschuldiging uit, nog gedurende maanden bezig met een van de meest arbeidsintensieve taken uit mijn schrijverspraktijkje, hetwelk nu eenmaal dat eens gepensioneerden liefhebbers is. Nu deze arbeid voltooid lijkt, voorlopig althans, heb ik mij door het tikken van het nummer dat hierboven staat en dat de gedroomde continuïteit symboliseert tot de daad gezet. Ik hoop er voor alle betrokkenen het beste van.

92

In ruim twaalf maanden is aan wat ik in weerwil van een vage tegenzin ‘grafische vormgeving in Nederland’ of zo iets moet noemen meer aandacht besteed dan ooit tevoren, dunkt mij. Naast mij ligt een stapeltje van vijf publikaties, waarvan vier geheel gewijd zijn aan wie op de grond die ons staande houdt door het combineren van tekeningen of foto's en teksten een loopbaan hebben gecreëerd of nog creëren, aan hen die de communicatie via de drukpersen artistiek hebben begeleid of nog begeleiden dus. Zo beperkt tot de aandacht voor het samengaan van beelden en letters mag ik de bedoelde uitgaven wel noemen want de ‘typographie pure’ is in het algemeen schamel met ruimte bedeeld, met de instelling van wij-komen-er-niet-onderuit, lijkt het wel. Ik bedoel ‘The Dutch issue’ van *Print* (New York, 1991), *Graphic design and typography in The Netherlands* (New York, 1992), Robin Kinross' *Modern typography* (Londen, 1992), Alston W. Purvis' *Dutch graphic design, 1918-1945* (New York, 1992) en Kees Broos' en Paul Heftings *Een eeuw grafische vormgeving in Nederland* of, als ik mij op de band en het stofomslag baseer, *Grafische vormgeving in Nederland*[,] *een eeuw* (Amsterdam, 1993); van het laatst genoemde boek zijn edities in het Engels en het Japans aangekondigd. Alleen het werk van Kinross gaat, zoals de titel al eenvoudig zegt, over de typografie als een aparte discipline. Het is ook het enige leesboek van het kwintet, met maar een bescheiden aantal toelichtende illustraties in zwart-wit, wat te weinig eigenlijk. Nederland speelt er voor het doel van de auteur, dat in de eerste plaats sanerend is, een exemplarische rol in, zo zeer zelfs dat de uitgeverij, die van de schrijver zelf is en, misschien doordat deze zich een verbindingsman tussen het ‘traditionalisme’ en het avant-gardisme voelt, de Hyphen Press heet, de produktie heel bewust te Zutphen door Nauta heeft laten doen. Mijn bezwaar tegen *Modern typography* geldt de wel zeer rationaliserende inslag, een tendens waarmee het kind, het samenspel van de individuele lettertekens die het karakter van iets gedrukts bepaalt, met het badwater van de al te opzichtige ordening dreigt te worden weggespoeld. Dit neemt niet weg

dat deze historische synopsis van 206 bladzijden, die de kruisbevruchting van het oude en het nieuwe, vooral gedurende onze roerige eeuw natuurlijk, demonstreert, heel nuttig is.

Ik heb zoëven al gezegd dat in wat nu nog van de opgespaarde nouveautés mijn aandacht vraagt de zich aan de tekst onderschikkende typografie er bekaaid afkomt. In 'The Dutch issue' van *Print* wijdt Purvis, van wie dus ook een boek is verschenen, binnen zijn artikel 'Renewal and upheaval: Dutch design between the wars' een passage, iets meer dan een kolom lang, aan S.H. de Roos, J.F. van Royen, J. van Krimpen, Charles Nypels en A.A.M. Stols. Van Krimpen krijgt van hem net iets meer ruimte dan De Roos, Nypels en Stols, elf regels en drie letters plus een punt in feite en nog zielig ten opzichte van de drieëntwintig regels die aan Van Royen, vooral in verband met zijn functie bij de PTT, zijn besteed. Wie mij een beetje kent, kan van mij niet verwachten, H.N. Werkman zijn vierenveertig regels te misgunnen, maar voor wie de betekenis van Van Krimpen en Werkman voor wie met gedrukte woorden leeft beseft, is het verschil navrant, dunkt mij. Van Krimpen heeft twee reprodukties, van een vroege, niet representatieve, petieterig weergegeven plaquette en een postzegel, Werkman vijf, heel wat royaler van formaten. Verder lijkt 'The Dutch issue' een getuigenis-in-commissie van wat mij in vele gevallen en

zeker wat de tegenwoordige tijd betreft niet meer dan voorbijgaande bluf, deconstructieve aanstellerij, is; deze indruk komt vanzelfsprekend niet van Purvis' overzicht, dat een stuk geschiedenis met vele plaatjes in kleuren registreert en met een voorkeur voor het modernisme toch aan alle stromingen, zelfs nogal afstotelijke en kortstondige, recht wil doen.

Graphic design and typography in The Netherlands heeft als ondertitel 'A view of recent work'. Nochtans opent het met enkele weliswaar summiere artikelen over wat, uitsluitend aan experimenteels, sinds de jaren twintig is gepresteerd. Een contrasterend stuk, ook in vergelijking met wat er aan stalen van nieuw werk op volgt, is dan 'Non-lining figures: on recent Dutch type design' door, deze keer, Kinross van *Modern typography.* Zijn bijdrage is een verademing, voor mij althans, doordat hij aantoont hoe schitterend de eerbied voor het schrift, die door de mogelijkheid via de elektronica tot grollen met tekstbeelden ruimschoots ten detrimente van de beklagenswaardige lezers is weggevaagd, door de toewijding van serieuzere computeradepten toch kan voortleven. De mensen over wie hij het heeft ontwerpen dan ook hartstochtelijk maar gewetensvol drukletters; zij veroorloven zich een zeldzame keer een guitigheid bij de overtuiging dat hun maaksels in de eerste plaats perfect moeten dienen. Imposant is de schets van Gerrit Noordzij's Haagse School. Natuurlijk slaat Kinross Gerard Unger en Bram de Does niet over, al was hij toen hij schreef wat de laatste aangaat net te vroeg om op diens meesterlijke Lexicon voor de Van-Dales te kunnen wijzen. Ook een paar 'Arnhemmers' komen overtuigend aan bod. Van enige belangstelling voor de nieuwe letters is bij de jonge vormgevers die erna worden gepresenteerd niets te merken, helaas.

J. W. F. WERUMEUS BUNING

AFSCHEID
(Epiloog In Memoriam)
Triomf van den Dood en
Andere Gedichten

Een kleine bundel nieuwe gedichten van den dichter waarvan Dr Boutens zegt dat hij een der weinigen is die nog een gedicht schrijven met hun hart. Dit boekje is gezet uit de nieuwe romein 'Romanée' van J. van Krimpen en het eerste dat met deze letter gedrukt is. De oplage omvat 115 exemplaren op Engelsch met de hand geschept papier, waarvan er 100, gebonden in blauw ballloon-linnen, in den handel komen. Prijs fl. 6.50

Fragment van een prospectus van Joh. Enschedé en Zonen, Haarlem, november 1929 (foto: Bibliotheek Koninklijke Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels).

Mijn bedenking tegen Purvis van *Dutch graphic design, 1918-1945* zowel als Broos en Hefting van *Een eeuw grafische vormgeving in Nederland* is dat zij kennelijk kijkers op een afstand zijn en geen lezers; hun neuzen lijken vrijwel nimmer in boeken te steken. Zij beschouwen graphic design ofte wel grafische vormgeving als een tak van de beeldende kunsten. Het heeft er de schijn van dat zij een leesding beschouwen als een voorwerp dat, ergens opengeslagen, geschikt voor een museum-vitrine dient

te zijn; er moet ten minste door een eigenzinnige titelpagina of een bladzijde met een initiaal of een illustratie, een ‘artistieke’ toevoeging die de kern van de typografie niet raakt, iets aan te ‘beleven’ zijn. Purvis heeft het wat de aan de tekst eerbiedig verknochte boekvormers betreft over ‘the traditional designers’; Broos en Hefting gewagen van ‘klassieke typografie’. Hiermee is voor alle drie, voor Broos en Hefting meer dan voor Purvis, de kous eigenlijk af. Dat de moeder van het thema waaraan zij zich wijden nog altijd de boekdrukkunst, met de nadruk op boek, is, komt niet bij hen op. Wat emotioneel te ondergaan valt bij het naast elkaar leggen van bladzijden met ongeaccidenteerde regels proza die door De Roos, Van Krimpen, Helmut Salden en Harry N. Sierman (ik noem slechts enkele in de tijd gespreide prominenten) zorgzaam zijn beredderd, laat hen blijkbaar koud. Plat zetsel, waarvan de verfijning heel persoonlijk en kenmerkend voor een epoque kan zijn, ontmoet hun onverschilligheid. Voor de ontwikkeling van de innigste manifestaties die de boekvorm in de door hen geïnventariseerde tijdperken ten deel zijn gevallen hebben zij geen oog. Zo'n veertig jaar geleden had ik op een dag voor het eerst een grammofoon. Ik had ook al een plaat, met Brandenburgse Concerten. Ik draaide de schijf voor een bezoeker van wie ik wist dat hij graag naar muziek luisterde. ‘Twee recht, twee averecht’ was zijn commentaar. Ik denk dat Purvis, Broos en Hefting zo op wat ik te berde breng reageren, maar ik houd staande dat de mikrokosmos van een eenvoudig maar volmaakt stuk zetsel de

basis van de geschiedschrijving die zij bedrijven moet zijn; anders is wat zij aanvoeren loos, een cavalcade van uiterlijkheden, modes vooral. Het is karakteristiek voor hun manier van kiezen dat zij gedrieën Van Krimpens meest ingetogen werk negeren, terwijl hij zich nu juist hierin ten volle heeft gerealiseerd. Ik begrijp hen wel; over de versieringslust van zijn begintijd kunnen 'plaatjeskijkers' zich meer verkneukelen; bij reprodukties naar werk van Werkman en Piet Zwart (ik bewonder hen, zeg ik er voor de vermijding van een misverstand maar even bij) zouden facsimile's naar Van Krimpen voldragen oeuvre wel erg 'saai' afsteken.

Door Purvis' boek ben ik minder teleurgesteld dan door dat van Broos en Hefting, al is het door zuinigheid met vierkleurendruk minder weelderig uitgevoerd dan het andere. Misschien heeft Purvis dieper gevorst en meer bekeken dan Broos en Hefting. Hij is als partijganger van het modernisme ook net wat guller ten aanzien van 'de andere kant'. Het kenmerkt de laatst genoemden dat van Sierman, die in hun tekst twee maal vluchtig voorkomt, niets is afgebeeld, in wel heel schril contrast met hoe zijn generatiegenoten met prentjes zijn bedeeld. Had het monsterachtige omslag voor Umberto Eco's *De naam van de roos* door de Hard Werkende Gerard Hadders niet kunnen wijken voor iets uit Siermans grote, magistrale produktie?

Ik wil nog iets opmerken over de wijze waarop Purvis, Broos en Hefting, maar zij waarlijk niet alleen, hun onderwerp benaderen. Zij gaan uit van de gesigneerde werkstukken en achten de hoeveelheden die ervan gemaakt zijn (het gaat tenslotte om voortbrengselen van drukkerijen) niet. Voor de argeloze nabestaanden ontstaat zo een rigoureus vertekend beeld van hoe Nederland-op-papier er in onze eeuw uitzag. De anonymi, die dikwijls de massa's voortbrachten, blijven buiten beschouwing, hier en daar wellicht ten onrechte; wie zoekt dit eens uit? *Dutch graphic design, 1918-1945* en *Een eeuw grafische vormgeving in Nederland* behoren tot de categorie kunstboeken, boeken over kunstenaars, vaak met verrukkelijk origineels maar ook met een mate van epigonisme-in-het-moderne die lachwekkend is.

■

Reinold Kuipers

Catalogi

Eind 1992 kreeg, ik las dat in het dagblad *Trouw*, de Nijmeegse natuurkundedocent Jan Leisink de Minnaert-prijs voor de originele wijze waarop hij dit, voor sommigen weerbarstige, vak aan de man brengt door spectaculaire proefjes. Hij zet daarmee een traditie voort van Tom Tit die rond 1900 in het Franse tijdschrift *L'Illustration* de natuurkunde op aantrekkelijke wijze in de huiskamer bracht. In 1992 liet de International Video Communications Group te Badhoevedorp van een van de Tom Tit boeken nog een reprint verschijnen. De zonnefysicus M.G.J. Minnaert (1893-1970) is overigens bekend geworden door zijn *De natuurkunde van 't vrije veld* in drie delen.

Verschillende attracties op kermissen zoals evenwichtskunstenaars, Doktor Robot Volta, fluorescerende spoken, en steilwandrijders, berusten op natuurkundige principes. Het VARA-radioprogramma 'Vroege Vogels' op zondagochtend had rond 1986 een sub-programma 'Einstein'. Hierin werden ook eenvoudige, thuis te verrichten, proefjes behandeld. Felix Eijgenraam had op de kinderpagina van

NRC/Handelsblad een serie waarbij er in iedere aflevering een proefje werd besproken. In zekere zin zet Karel Knip dit voort in zijn rubriek ‘Alledaagse Wetenschap’. P.J. Buijnsters behandelde een achttiende-eeuws toverboek in *De Boekenwereld* 1 (1984/1985) nr. 5, p. 16-19; physique amusante in de salon!

In de loop der jaren heb ik een kleine collectie ‘physique amusante’ bijeengebracht. Ik reageerde dan ook snel en met succes op een aanbieding van J.H.M. Poppe, *De tooverkunst en goochelarij tot eene leerzame uitspanning voor de jeugd; volgens natuurkundige gronden, in derzelver eenvoudigheid, voorgesteld en verklaard,* Gorinchem, 1820 (ALDUS 3/660/*f* 275,-).

In dit boek leren we hoe Willem Hartman, een leergierige knaap van vijftien jaar, over de toverkunst wordt voorgelicht door zijn oom, de in natuur- en werktuigkunde ervaren heer Goedberg. Wij leren al lezend mee om rekenkundige kaarttrucs door te krijgen. De heer Goedberg vertelt ons hoe je waterdamp als een soort buskruit kunt gebruiken; hij waarschuwt gelukkig ook voor de gevaren van dezelve. Een eindje verder leren we een aardbeving en een vulkaanuitbarsting imiteren.

Dit laatste doet me denken aan mijn

jeugd toen ik samen met een vriendje (hij is later geoloog geworden) de tuin ondergronds van een buizennet, bestaand uit op hun kant gelegde bloempotten, voorzag. Op regelmatige afstanden was een bloempot op zijn kop gezet; dat vormde de kern van een vulkaan. In een centrale stookplaats maakten we rook, alle potten waren met zand weggewerkt en er was zo een heus vulkaanveld ontstaan. Waarmee ik maar wil zeggen dat het experimenteren van alle tijden is.

Een eindje verderop leren we hoe we iemands gezicht doodverwig kunnen maken; wij zouden zeggen een lijkkleur kunnen laten krijgen. Wie zich zou moeten opofferen om ‘een weinig phosphorus’ in de mond te nemen om zo een fraaie truc uit te halen, vermeldt de heer Goedberg niet; de bekende foto van het Vietnamese meisje met haar brandwonden was nog niet over de wereld gegaan. Ondanks dit alles ben ik blij met mijn boekje en wie weet komt het nog eens tot een nadere begripsbepaling van het genre en een heuse bibliografie.

Na deze overpeinzingen bij een aankoop kijk ik naar de omslagen van de catalogi van G. Postma uit Amsterdam (POSTMA) en van Grand Prix te Groningen (GRAPRI). Hun beider logo GP heeft wel veel gemeenschappelijks; toen ik mijn stapel ten behoeve van mijn rubriek rangschikte gaf dat even enige verwarring.

Bijna 2000 posters van het wetgevend orgaan uit drie Franse revolutiejaren lijken mij zeldzaam; zij waren bedoeld om aangeplakt te worden. Iemand met een, in die tijd, uiterst contraproductief (contra-revolutionair) gedrag heeft ze ingebonden. Zij zijn nu te koop (GERITS / zonder no / *f* 105.000, -). De firma is gespecialiseerd in -ismen rond de Franse revolutie en haar naweeën. Arnoud Gerits bespreekt hierna een catalogus van een Franse collega waarbij hij een aantal titels op enthousiaste wijze van achtergrond-informatie voorziet.

Eveneens schaars is de Amsterdamse dissertatie, met de stellingen, van Menno ter Braak (*Kaiser Otto III. Ideal und Praxis im fruehen Mittelalter*, 1928) (BAVINK 36/147/*f* 225, -). Hoewel je bij deze firma ook zeer veel goedkoper terecht kan, vis ik nog iets fraais uit de catalogus: Louis Couperus, *Nippon*, 's-Gravenhage 1925 (BAVINK 36/281/*f* 125,-).

Het Oosters Antiquarium (R. Smitskamp, Leiden) biedt op aanvraag een collectie van 180 Scaligeriana aan. Een Engelse firma heeft: B.E. Smythes, *Birds of Burma*, Rangoon 1940 (GRAHAM 34/93/£ 450, -). Dit vogelboek is zo zeldzaam, omdat de editie door oorlogshandelingen (onbekend wie) nagenoeg geheel vernietigd is; het volgende nummer in de catalogus is de tweede editie (1953) en kost maar £ 95, -.

In Parijs biedt men zes prachtige bandjes in een doosje de ‘l'époque’ aan: A. de Resbecq, *Les jours de bonheur*, ca. 1830 (PRIVAT 2-93/81/12.000 Frf).

We sluiten af met een signalering van het net uitgekomen *Bulletin* 21 (Lente 1993) van de Stichting Drukwerk in de Marge. Dat piepkleine gezellige Amsterdamse winkeltje Minotaurus (St. Antoniebreestraat 3d) heeft er een grote advertentie in; hier kan men terecht voor marginaal drukwerk. Naast andere advertenties vindt men er boekbesprekingen en artikelen over het grafisch museum te Würzburg (de drukpersenfabrikant Koenig was er in de buurt gevestigd), de Haagse letterontwerper Verheul en over de grafische kunstenaar (en archeologisch geïnteresseerde, dat spreekt mij aan!) Johan Briedé.

■

J.A. Brongers

Een Parijse catalogus nader bekeken

Begin april kwam catalogus 34 uit van Paul Le Bret en Jacques Espagnon (CHAPTA/34) met als titel *Libre Pensée, Utopie.* Goedkoop geproduceerd en ‘slechts’ 91 nummers, maar wat een ‘Fundgrube’ voor de liefhebber! Alle titels zijn interessant, maar een aantal springt er werkelijk uit.

Nummer 3 (zonder prijs, maar bij navraag 325.000 Frf) is het zeer zeldzame werk van Emeric Crucé (Emery de la Croix) *Le nouveau Cynée,...,* Paris 1623. Het boek is slechts acht jaar na Antoine Montchrétiens *Traicté de l'Economie Politique* gepubliceerd en behoort samen met Mathias de Saint-Jeans *Le commerce honorable* uit 1646 tot de belangrijkste 17de-eeuwse boeken betreffende economie en handel; drie werken van een spreekwoordelijke zeldzaamheid. Van zowel de Montchrétien als de Crucé is slechts een zestal exemplaren bekend. Onze firma verhandelde de Montchrétien slechts éénmaal: een exemplaar in rood marokijn,

met de fleur-de-lys op de platten gestempeld en met een speciale titelpagina voor Lodewijk de XIII en Marie de Medicis. Het bevindt zich thans in de Waseda Library of French Economics and Social History, samen met het boek van Mathias de Saint-Jean, maar het werk van Crucé ontbreekt daar. Het werk van Crucé is in meer opzichten uniek; een eeuw voor de Abbé Castel de Saint-Pierre worden hier reeds diens ideeën aangetroffen. En wat wij pas in de twintigste eeuw hebben weten te bereiken, de Verenigde Naties, wordt hier reeds bepleit als middel ter regeling van conflicten! Verder bevat het werk vele ideeën die pas later, veel later, ingang zouden vinden en waaraan niet de minste namen zijn verbonden, zoals Jean-Jacques Rousseau, Immanuel Kant, Adam Smith en Jeremy Bentham. Ook bevat het werk zeer vooruitstrevende ideeën omtrent belastingen, opvoeding en onderwijs, statistiek (bijzonder voor die tijd), landbouw en industrie. In alle opzichten een opmerkelijk boek, zeer zeldzaam, en bovendien een fraai exemplaar in een contemporaine band.

Nummer 4 (120.000 Frf) uit de catalogus is, eveneens in een contemporaine band, het beroemde werk van Hugo de Groot, *De Jure Belli ac Pacis*, 1625. Nummer 11 (30.000 Frf) is Spinoza's beroemde *Tractatus theologico-Politicus*, 1670. Het werk veroorzaakte dermate opschudding dat de auteur tot aan zijn dood (1677) niets meer wenste te publiceren.

Onder nummer 21 (25.000 Frf) wordt het werk van de hiervoor genoemde Abbé Charles-Irene Castel de Saint-Piere, *Projet pour rendre la paix perpétuelle en Europe*, 2 delen, Utrecht 1713 aangeboden. Het werk is (alweer) zeldzaam en wordt meestal slechts als compleet beschouwd indien het in 1717, ook in Utrecht, verschenen werk *Projet de traité pour rendre la paix perpétuelle entre les souverains chrétiens* aanwezig is. Het is echter niet geheel duidelijk of dit wel een juist standpunt is. Le Bret en Espagnon stellen in elk geval dat het tweede boek een geheel separaat werk is en geen deel uitmaakt van het eerste project.

Van de Abbé Condillac worden drie werken aangeboden, de *Essai sur les connaissances humaines*, zijn *Traité des sistêmes* en zijn *Traité des sensations* (respectievelijk voor 3.500, 4.000 en 4.500 Frf).

Catalogusnummer 37 (18.000 Frf) is Morelly's beroemde *Naufrage des Isles flottantes,* zonder twijfel een van de beroemdste utopieën, waaraan Quack in zijn befaamde studie *De Socialisten* een paar fraaie pagina's besteedt. Het is de eerste 'tirage' met het portret naar links kijkend. Er zijn ook exemplaren met het portret naar rechts kijkend en men heeft lang niet geweten welk van de twee nu de werkelijke eerste 'tirage' was. Een studie van Versins heeft dit probleem opgelost; de exemplaren met het naar links kijkende portret zijn de 'echte' eerste uitgaven.

De catalogus bevat verder een fraai en interessant aantal werken van de 'Philosophes' (Holbach, Naigeon, Diderot) en een mooie verzameling imaginaire reizen en utopieën. Verreweg het belangrijkste boek uit de laatste categorie wisten wij te verwerven. Het is nummer 81 (12.000 Frf), *La Philosophie du Ruvarebohni.* Het werd in 1937 besproken door Arthur Lehning.[1.] Het blijkt bij verschijnen onmiddellijk te zijn verboden. De oplage werd vernietigd, wat verklaart waarom het boek zo zeldzaam is. Het boek bestaat uit twee delen. Het eerste deel is vermoedelijk van de hand van Pierre Ignace Jaunez-Sponville en het tweede deel, *Catéchisme social* getiteld, is van de hand van Pierre Bugnet. Het werk is compleet in het I.I.S.G. aanwezig, de Bibliothèque Nationale heeft alleen het eerste deel, maar bezit het tweede deel als een losse brochure. In 1881 werd de tekst compleet heruitgegeven

door Charles Read, voorzien van commentaar en een geschiedenis. Deze heruitgave is eveneens zeldzaam. De auteur verhaalt van zijn omzwervingen over de wereld en van het feit dat hij nergens vrede, geluk en saamhorigheid heeft aangetroffen. De imaginaire reis was een veelgebruikte literaire constructie om sociale en politieke kritiek te uiten. (De hier besproken catalogus bevat hiervan diverse voorbeelden, zoals het al eerder genoemde werk van Morelly). Op de terugreis echter belandt hij door een zware storm op een hem onbekende kust waar hij een ‘Anglais’ tegenkomt. Deze blijkt al jaren bij een waarlijk gelukkig volk te wonen. Hij legt de auteur uit hoe de Ruvarebohni (anagram voor ‘Vrai Bonheur’) deze toestand hebben weten te bereiken. In de vorm van een dialoog tussen de ‘Anglais’ en de auteur wordt

vervolgens de sociale en morele filosofie uiteengezet. Om de uiteengezette filosofie beter te begrijpen vraagt de auteur zijn lezers de *Catéchisme social* te consulteren, waarin de principes worden uiteengezet die ten grondslag liggen aan de sociale en politieke organisatie van de Ruvarebohni.

De socialistische ideeën die in dit werk worden gepropageerd, maken dat het werk zeker vergeleken kan worden met Morelly's *Code de la Nature* of zijn *Naufrage des Isles Flottantes.* Maar anders dan in vele socialistische utopieën berust de sociale organisatie die in dit werk wordt gepropageerd op vrije associatie. De auteur is daarmee een voorloper van de sociëtaire school.[2.] Het merkwaardige genie van Fourier (van wie ook enkele werken in deze catalogus te vinden zijn) zal tenslotte deze ideeën omzetten in een sociale kritiek, waarmee de periode van het moderne socialisme haar aanvang neemt.

■

Arnoud Gerits

Eindnoten:

1. Arthur Lehning, 'Une Utopie Rare. l'Utopie du Ruvarebohni', *Bulletin de l'Institute Internationale d'Histoire Sociale* (1937). Hieraan ontleende ik de meeste gegevens over *La Philosophie du Ruvarebohni.* Het werd herdrukt in *From Buonarotti to Bakunin,* Leiden, Brill, 1970. Een bundel met artikelen van Arthur Lehning.
2. School die zich baseerde op de ideeën van François Marie Charles Fourier (1772-1837), utopisch socialist, bedenker van een merkwaardig gesloten stelsel, waarvan de kern wordt gevormd door de idee van de Phalange, een op vrije associatie gebaseerde leefgemeenschap. De ideeën van Fourier, hoe merkwaardig soms ook, bevatten vele verbluffend moderne inzichten. Ze waren zeer invloedrijk in de Verenigde Staten (Albert Brisbane, 1809-1890) waar de beroemdste Fourieristische leefgemeenschap 'Brook Farm' was, gesticht door een groep intellectuelen uit New England en waarvan Margaret Fuller (1810-1850) de bekendste was.

Verschenen catalogi

(AIOLOZ) ANTIQUARIAAT AIOLOZ, Botermarkt 8, 2311 EM Leiden, 071-140907 (fax 071-128498) [Cat. 28; 332 nrs.; Nederlandse literatuur: clandestiene en Stichting De Roos-uitgaven].
(ALDUS) ANTIQUARIAAT ALDUS, Kazernestraat 112, 2514 CW 's-Gravenhage, 070-3643543 [Cat. 3; 663 nrs.; clandestiene uitgaven, occultisme, theologie, recht, reizen, Indonesië, biologie, wetenschap, techniek].
(ALFAHA) ANTIQUARIAAT ALFA HAGANUM, Laan van Meerdervoort 245, 2563 AC Den Haag, 070-3601285 [Cat. 114; 581 nrs.; oude boeken, Nederlandse literatuur, taalkunde en geschiedenis, topografie (provincie-gewijs gerangschikt, dit keer geen Drenthe en Utrecht), koloniale geschiedenis, W.O. II en scheepvaart].
(ARSLIB) ARS LIBRI, LTD, 560 Harrison Avenue, Boston, Massachusetts 02118, USA, 09/1/(0)617-357-5212 (fax (617)-338-5763) [Special Bull. 84; 458 nrs.; egyptologie / Cat. 97 deel 1 en deel 2; totaal: 4904 nrs.; de bibliotheek van Robert Pincus-Witten en een deel van de bibliotheek van Ellen Johnson over moderne kunst: auteurs, plaatsnamen of stromingen van Aachen en Abish tot en met Zucker en Zürich].
(ARTMED) L'ART MEDICAL, Hasebroekstraat 9, 1053 CL Amsterdam, tel en fax 020-6852847 [Nr. 93/4; 42 nrs.; geneeskunde, bacteriologie, farmacie / Nr. 93/5; 49 nrs.; anatomie, cardiologie, Einthoven, narcotica, doofstommen].
(BATAVI) ANTIQUARIAAT BATAVIA, Dorpsstraat 171, 2992 AA Barendrecht, 01806-19816 (fax 01806-15477) [Cat. 29 (met indexen); 1014 nrs.; Azië, Indonesië, Boeddhisme, Islam, Ceylon, China, Philippijnen en Malakka].
(BAVINK) ANTIQUARIAAT BAVINK, Postbus 483, 3740 AL Baarn, 02154-17256 [Cat. 36; 930 nrs.; Nederlandse literatuur (auteurs van Aafjes tot 't Hart].
(BEEK) ANTIQUARIAAT JOHAN BEEK, Graaf van Lyndenlaan 55, 3771 JB Barneveld, 03420-15118 (fax 03420-21005); Huidenstraat 24, 1016 ET Amsterdam, 020-6237962 [Cat. 318; 1588 nrs.; economie, sociologie, sexuologie, pers/communicatie, planologie en vrouwengeschiedenis].
(BESTEB) ANTIQUARIAAT GERT JAN BESTEBREURTJE, Lichte Gaard 2, Postbus 364, 3500 AJ Utrecht, 030-319286, 's avonds: 03403-79467 (fax 030-343362) [Cat. 70; 1351 nrs.; De archipel van 13.000 eilanden, Indonesië: Bali, Borneo, Madura, Sunda eilanden, Nieuw Guinea, C.G.C. Reinwardt].
(BOEGLA) ANTIQUARIAAT BOEK EN GLAS, Agatha Dekenstraat 34, 1053 AR Amsterdam, 020-6126673 [Cat. 3; 157 nrs.; prostitutie: historie, journalistiek onderzoek, beleid, vrouwenhandel, literatuur].
(BRABAN) ANTIQUARIAAT BRABANT, Lange Putstraat 14, 5211 KN 's-Hertogenbosch, 073-141915 [Bull. 4; 50 nrs.; Het oude boek vóór 1800 / Bull. 5; 53 nrs.; 19de en 20ste eeuw, kinderboeken / de firma voert een opvallend aantal franstalige titels].
(BRINKM) ANTIQUARIAAT BRINKMAN, Singel 319, 1012 WJ Amsterdam, 020-6238353 (fax 020-6207577) [Cat. 435; 690 nrs.; geschiedenis van de natuurwetenschap, geneeskunde, psychologie en technologie].

(BURG) ANTIQUARIAAT HENK VAN DER BURG, Pascalweg 110, 3076 JS Rotterdam, 010-4193977 (na 18.00 uur) [Cat. mei/juni 1993; 590 nrs.; tijdschriften (van *Amsterdams ts v Letterkunde* via *Diepzee* en *Podium* tot *Standpunte*), Nederlandse en vertaalde literatuur (proza en poëzie)].
(B&N) BURGERSDIJK & NIERMANS (Templum Salomonis), Nieuwsteeg 1, 2311 RW Leiden, 071-121067/ 126381 (fax 071-130461) [Cat. 19; 553 nrs.; filosofie (nieuw en antiquarisch): auteurs van Aaron via Hurley, Van Peursen en Wittgenstein tot Zimbardo].
(CHAPTA) LIVRES ANCIENS CHAPTAL (Paul Le Bret en Jacques Espagnon), 1 rue de Fleurus, 75006 Paris, 09/33/(0)1 45490696 (fax (0)1 45444185) [Cat. 34; 91 nrs; *Libre Pensée, Utopie*].
(CHARBO) CHARBO'S ANTIQUARIAAT, Koninginneweg 79, 1075 CJ Amsterdam, 020-6761229 (fax 020-6761726) [Cat. 33; 3188 nrs.; Azië, Africa en de Pacific: India, Nepal, Tibet, Nieuw Guinea en Australië].
(COSMOS) COSMOS ANTIQUARIAN BOOKS, Postbus 336, 7200 AH Zutphen, 05750-19729 [Cat. 53; 663 nrs.; paleontologie: oude en zeldzame boeken, geschiedenis, biografie, bibliografie, fossiele faunas, vertebraten en invertebraten, paleobotanie].
(ERLEMA) ANTIQUARIAAT HARTMUT ERLEMANN, Keizersgracht 258, 1016 EV Amsterdam, 020-259768 (fax 020-6386140) [Cat. 12; 923 nrs.; literatuur (proza, poëzie, maatschappelijke problemen), exil-literatuur, geïllustreerde boeken (o.a. Vergilius en Aristophanes, private presses].
(FORUM) ANTIQUARIAAT FORUM, Oude Gracht 206, Postbus 129, 3500 AC Utrecht, 030-316977; fax 030-316559 [Short Title List t.g.v. 6me Foire Internationale du Livre Ancien 1993 te Parijs; o.a. getijdenboek ca. 1520 en een uitgave van Manutius 1508 / Bull. 12; 391 nrs.; kunst(geschiedenis) deels ex coll. K.G. Boon / Bull. 13; 397 nrs.; theologie, godsdienst, klassieke oudheid, Egyptologie deels ex coll. prof. dr. J. Zandee].
(FRAGME) ANTIQUARIAAT FRAGMENTA SELECTA, Postbus 6489, 1005 EL Amsterdam, 020-122598 (fax 020-6185082) [Cat. 22 (met supplement); 1035 nrs.; klassieke oudheid (auteurs, modern en klassiek, van Aafjes en Aeschylus tot Xenophon en Yourcenar) / Lijst 4; 86 nrs.; nietklassieke varia].
(FREW) FREW MACKENZIE, 106 Great Russell Street, London WC1B 3NA, 09/44/(0)71 580 2311 [Cat. 25; 710 nrs.; architectuur, klassieken, geschiedenis, economie, recht, wetenschap, gastronomie, reizen en topografie].
(GERITS) A. GERITS & SON, Postbus 664, 1000 AR Amsterdam, 020-6272285 [Cat. 46; 643 nrs.; Franse geschiedenis deel III: Franse revolutie en empire (auteurs of hoofdwoorden M-Z), pamfletten en kranten].
(GRAAF) DE GRAAF ANTIQUARIAN BOOKSELLERS, Postbus 6, 2420 AA Nieuwkoop, 01725-71461 (fax 01725-72231) [Cat. 92; 290 nrs.; renaissance en humanisme in Italië (auteurs: van Laetus (1510)

via Panigarola (1587) tot Zane (1562)].
(GRAHAM) MAJOR IAIN GRAHAME, Daws Hall, Lamarsh Bures, Suffolk CO8 5EX, 09/44/(0787) 269213 (fax (0787) 269634 [Cat. 34; 711 nrs.; geïllustreerde boeken, jacht, natuurlijke historie, vogels / Cat. 36; 1024 nrs.; jacht, vissen, zoogdieren, vogels en ruim 500 goedkopere boeken over deze onderwerpen / Cat. 37; 814 nrs.; zeldzame geïllustreerde boeken, jacht, vissen, vogels, vogeleieren en reizen].
(GRAPRI) POSTANTIQUARIAAT GRAND PRIX, Postbus 2009, 9704 CA Groningen, 050-120220 [Cat. 33; 171 nrs.; boekwetenschap, drukkunst / Cat. 34; 409 nrs.; boekwetenschap, drukkunst, Nederlandse taal- en letterkunde].
(GRIFFE) ANTIQUARIAAT DE GRIFFEL, Minderbroedersstraat 42, B-3500 Hasselt 09/32/(0)11-222449 [L.P. Boon-nummer (met, zoals gebruikelijk bij De Griffel, enige opstellen); 202 nrs.; boeken door Boon, boeken ex bibliotheca Boon (met opdracht aan of signatuur van Boon). De Griffel is ook, met Boon, present in Redu en op 'Boeken aan de Amstel'].
(GYSLOO) GYSBERS EN VAN LOON, Bakkerstraat 77A, 6811 EG Arnhem, 085-424421 b.g.g. 341135 (fax 085-434720) [Cat. 2051; 212 nrs.; Nederlandse - en cultuurgeschiedenis, middeleeuwen, streekgeschiedenis Noord-Brabant / Cat. 2053; 187 nrs.; Het oude boek, genealogie, zeevaart-reizen, emigratie van Nederlanders / Cat. 2055; 251 nrs.; Afrika, walvissen, wetenschaps- en techniekgeschiedenis, vervoer, auto's en vliegtuigen / Cat. 2057; 250 nrs.; theologie, kerkgeschiedenis, Utrecht, provincie en stad / Cat. 2058; 297 nrs.; Het oude boek, boekbanden door Elias P. van Bommel, bibliografie, papier, kastelen, kerken, edele metalen, juwelen / Cat. 2060; 324 nrs.; genealogie, munten, ridderorden, archieven, kartografie, militaria, W.O. II, reizen, uitgaven Linschoten Vereniging / Cat. 2061; 294 nrs.; geschiedenis, VOC, archeologie, almanakken: Vindicat, vrijmetselaars, 'Holland' Steenwijk].
(HAMBUR) HAMBURGER ANTIQUARIAT, Grindelhof 48, 20146 Hamburg 13, 09/49/(0)40-443234 (fax (0)40-445972) [Cat. 226; 2149 nrs.; klassieke filologie, archeologie, geologie, mijnbouw, paleontologie, biologie, bibliologie, geografie, topografie, caricatuur, kunst, literatuur, geneeskunde, techniek en natuurwetenschappen].
(HANZE) POSTANTIKWARIAAT 'DE HANZE', Postbus 1090, 3840 BB Harderwijk [Cat. 22; 1684 nrs.; topografie, folklore, judaica, Nederlandse literatuur vóór 1880, taalkunde, West-Indië, (Oost)ind(ones)ische literatuur en varia].
(HUIJER) ANTIQUARIAAT WILLEM HUIJER, Postbus 12781, 1100 AT Amsterdam, 020-6997135 [Cat. 115 (met index); 1069 nrs.; werk van 47 private presses (van Arethusa Pers tot De Zilverdistel), moderne Nederlandse letterkunde / Cat. 116; 418 nrs.; literatuur van Aafjes via Larbaud en Nijhoff tot Van Zomeren].
(INTERB) INTERBOOK INTERNATIONAL, Lange Haven 97, Schiedam, 010-4266034 (fax 010-4733670) [Cat. 103; ca 420 nrs.; kunst: naslagwer-

ken, gidsen, catalogi, vormgeving, porselein, niet-Europese kunst, kunsthandel].
(KNUF) ANTIQUARIAAT FRITS KNUF, Postbus 720, 4116 ZJ Buren, 03447-1691 [Bull. 45; 200 nrs.; bibliologie, boekbinden, bibliotheek- en uitgeversgeschiedenis, veiling bibliotheek 'Het Leesmuseum' Amsterdam in 1932, handelaars- en veilingcatalogi].
(KUIK) MUZIEKANTIQUARIAAT PAUL VAN KUIK, Sixlaan 36, 2252 CG Voorschoten, 071-619833 [Cat. 9; 342 nrs.; biografie, bibliografie, iconografie, geschiedenis, fluit- en pianomuziek].
(LANDRE) MUZIEKANTIQUARIAAT G.N. LANDRÉ, 1e Anjeliersdwarsstraat 36, 1015 NR Amsterdam, 020-6247056 (fax 020-6235673) [Cat. 129; 486 nrs.; toets- en snaarinstrumenten, theorie, muziekpedagogie, vocaal, ethnologie, kerkmuziek, componisten en theater / de firma beschikt over veel niet-gecatalogiseerde bladmuziek].
(LIBRIJ) DE LIBRIJE, Gierstraat 11, 2000 Antwerpen, 09/32/(0)3-2337864 (na 18.00 uur 2301816) [Cat. 94; 486 nrs.; (Nederlandse) literatuur, politiek, geschiedenis, Antwerpen, heemkunde, kunst, religie / Cat. 95; 394 nrs.; handschriften (20ste-eeuwse brieven, middeleeuwse (1393) akte op perkament, ms. van roman), oude drukken, geschiedenis der wetenschappen / Cat. 96; 433 nrs.; oude drukken, literatuur, geschiedenis, filosofie en kunst].
(LINDEN) LINDENBERG, Slaak 4-14, 3061 CS Rotterdam, 010-4111607 (tst. 27, antiquariaat) [Cat. 15; 1747 nrs.; protestantse theologie (auteurs H t/m O): dissertaties, commentaren, kerkgeschiedenis, judaica, filosofie, oude boeken (bijna alle vóór 1800; een enkele 19de-eeuws plus een paar reprints)].
(MOBYDI) ANTIQUARIAAT MOBY DICK, Schoolstraat 31, 2202 HD Noordwijk, 01719-19498 / 10210 [supplement op Cat. 12; 508 nrs.; vogels].
(NIEGAF) ANTIQUARIAAT NIEUW GAFPA, Postbus 528, 7000 AM Doetinchem (contact uitsluitend per post) [Cat. 52; 669 nrs.; algemene taal- en letterkunde: middeleeuwen, renaissance t/m romantiek, modern, tijdschriften].
Verhuisd: (OMMELA) HET OMMELANDER ANTIQUARIAAT, Cornelis Albertsstraat 2, 9901 EJ Appingedam, 05960-28166 [Cat. 931; 435 nrs.; Nederlandse geschiedenis, Groningen, Friesland en Drente (ruim 300 nrs.), overige provincies, prenten en kaarten, kerkgeschiedenis, biografieën].
(OOSANT) HET OOSTERS ANTIQUARIUM, Nieuwe Rijn 2, 2312 JB Leiden, 071-149305 (fax 071-127542) [Cat. 592; 1726 nrs.; Orientalia: Egyptologie, Sumerië, Kaukasus, semitica / Cat. 593; 1022 nrs.; Azië: algemeen, Tibet, Centraal Azië, China, Korea en India].
Verhuisd: (PARADO) ANTIQUARIAAT PARADOX (GERT DIRKSEN), Pijlkruidmeen 44, 3844 PN Harderwijk, 03410-25927 [Cat. 15; 656 nrs.; (oudere en Duitse) literatuur (proza, poëzie), clandestiene en bibliofiele uitgaven, taalkunde en woordenboeken].
(POSTMA) G. POSTMA ANTIQUARIAN BOOKSEL-

LERS, O.Z. Voorburgwal 249, 1012 EZ Amsterdam, 020-6245781 (fax 020-6241328) [Cat. 31/1993; 867 nrs.; Engels: literatuur, literatuuronderzoek en linguistiek].
(PRIVAT) PRIVAT L'ART DE VOIR, 162 Boulevard Haussmann, 75008 Paris, 09/33/(0)1 45622564 (fax (0)1 49530525) [Cat. 2-93; 154 nrs.; geïllustreerde boeken, banden, eerste drukken / Cat. 3-93; 220 nrs.; boeken o.a. over de bouwer van automaten te Grenoble Jacques Vaucanson (1709-1782), een *Manuel de conversation Baedeker* uit 1905 en verschillende boeken over gastronomie (Chocolade, 1924; *Dictionnaire de cuisine*, 1958; *Rhum*, 1948)].
(RAETHU) ANTIQUARIAAT 'T RAETHUYS, Raadhuisplein 13, 6411 HK Heerlen, 045-717306 [Cat. 7; 718 nrs.; geschiedenis: algemeen, archeologie, oudheid, middeleeuwen, judaica, Indonesië, kerk, atlassen en theorie].
(ROBIJN) ANTIQUARIAAT DE ROBIJN, Rommelhaven 26, 8861 AS Harlingen, 05178-14357/ 15068 [Cat. 56; 391 nrs.; kinderboeken: jongens-, meisjes-, prenten-, school-, sprookjes-, stripboeken, Nederlandse literatuur].
(ROSENT) LUDWIG ROSENTHAL'S ANTIQUARIAAT, Riouwstraat 10, 2585 HA Den Haag, 070-3506292 (fax 070-3584057) [Cat. 257 (met index); 177 nrs.; incunabelen (7 nrs.), 16de-eeuwse en latere drukken].
(RUSSER) ANTIQUARIAAT HANS R. RUSSER, Duivenkamp 282, 3607 AN Maarssen(broek), 03465-68356 [Cat. 97; 86 nrs.; oude kinderboeken, kinderboeken m.b.t. de Waddeneilanden, reclame, strips / Cat. 98; 68 nrs.; topografie: Noord-Holland, Zuiderzee / IJsselmeerpolders / Cat. 99; 111 nrs.; oude kinderboeken].
(SCHIER) DIETER SCHIERENBERG BV, Prinsengracht 485-487, 1016 HP Amsterdam, 020-6225730 (fax 020-6265650) [Cat. 65; 284 nrs.; oude en zeldzame boeken op het gebied van biologie, aardwetenschappen, antropologie, geografie en reizen].
(SCHMIE) ANTIQUARIAAT DIE SCHMIEDE, Brouwersgracht 4, 1013 GW Amsterdam, 020-6250501 [privé: 020-6798484] [Cat. 46; 580 nrs.; moderne Duitse literatuur, geïllustreerde boeken].
(SCHUHM) ANTIQUARIAAT SCHUHMACHER, Geldersekade 107, 1011 EM Amsterdam, 020-6221604 [Cat. ‘Onze Grote Dichters III’; 138 nrs.; Gerrit Achterberg (1905-1962): bundels, opdrachten (o.a. voor P.J. Meertens en N.A. Donkersloot), handschriften, vertalingen, studies en bloemlezingen / Cat. 226; 1518 nrs. met index; Nederlands: moderne literatuur, verzamelde werken, (literaire) tijdschriften; Zuid-Afrikaanse Literatuur].
(SMITBO) ANTIQUARIAAT SMIT & BOS, Ambachtsschoolstraat 13, 8861 HA Harlingen, 05178-18838 [Cat. 9; 362 nrs.; Nederland: 1770-1914 (geschiedenis en literatuur), Middeleeuwen, topografie].
(SOUVER) ANTIQUARIAAT JOHAN SOUVEREIN (IN DE ROOZETAK), (Rijksstraatweg 128 A), Postbus 82, 6573 ZH Beek (Ubbergen) 08895-42266 (fax 08895-43131) [Cat. 13; 1653 nrs.; exlibris, kleingrafiek, literatuur over exlibris, bibliofiele boeken, boeken over boeken].
(STOKRO) VELDBIOLOGISCH ANTIQUARIAAT DE STOKROOS, Achterhoven 3, 7205 AH Zutphen, 05750-12658 (na 19.00 uur) [Cat. 12; 878 nrs.; planten, dieren, landschap, geologie, jacht, tuinieren en bosbouw].

(SWERTZ) ANTIQUARIAAT ANDRÉ SWERTZ, Achter Sint Pieter 4, 3512 HS Utrecht (Postbus 454, 3500 AL Utrecht), 030-315291 (fax 030-369015) [Cat. 79; 444 nrs.; Nederlandse kunst: kunstenaars vóór 1900, moderne kunst / Cat. 80; 1301 nrs.; kunst, catalogi van het Stedelijk Museum Amsterdam / Cat. 81; 602 nrs.; typografie (deel I): uitgeverijen, drukkerijen, fondscatalogi, affiches en kalenders].
(VERZWE) ANTIQUARIAAT VERZAMELD WERK, Van Welderenstraat 97, 6511 ME Nijmegen, 080-221639 [Cat. 24; 845 nrs.; De collectie E. Bosma (zie juninummer), Nederlandse auteurs M-Z: Marja, De Mérode, Nescio, Reve, Van Schendel, Van Toorn en Vestdijk].
(WILGEN) ANTIQUARIAAT WILGENROOS, Wilgenroos 33, 1441 VC Purmerend, 02990-36678 [Cat. juli 1993; 270 nrs.; oude boeken (vóór 1900, 70 nrs.), diverse mss. op perkament en papier, kunst].
(ZENO) STICHTING BRABANT BOEK, vh ANTIQUARIAAT ZENO, Postbus 6019, 5700 ES Helmond, 04920-13195 [Cat. 42; 355 nrs.; algemene, Nederlandse, koloniale en cultuurgeschiedenis, anarchisme, fascisme, W.O. I].

Veilingen

Beijers, 11 tot 13 mei 1993

Wie met een droom naar de veiling van de bibliotheek van Johan Polak was getogen, hoefde niet bedrogen uit te komen, ondanks het indrukwekkend aantal binnen- en buitenlandse handelaren dat zich in de dubbele zaal van de firma Beijers had genesteld.

De catalogus beloofde allerlei fraais voor vaak extreem lage prijzen. De kijkdag vormde een prachtige boekententoonstelling, maar dan een waarbij je al dat moois mocht beetpakken! De veiling zelf was een afwisselend gebeuren waar soms met flauwe hoofdknikjes verbeten strijd geleverd werd; op andere momenten haakten halfgesmolten heren naar een weldadig einde van de slopende zitting. Er was genoeg prachtkwaliteit voor iedereen, zodat veel aanwezigen tevreden op deze gedenkwaardige veiling terug kunnen zien.

De collectie-Polak is tientallen jaren lang onderwerp geweest van geruchten. Vrijwel niemand kende ook maar in grote lijnen inhoud en omvang. Johan Polak zelf hield stug vol dat het vroeger misschien wel wat geweest was, ‘maar nu staat er alleen nog een treurig rijtje paperbacks...’

Wel, de geveilde collectie besloeg ruim 10.000 boeken, verdeeld over 2057 nummers. Paperbacks hebben wij niet opgemerkt.

In het eerste deel van de tweedelige (ingenaaide, niet slechts gelijmde) catalogus lag de nadruk op het bibliofiele aspect van de verzameling: handschriften, oude drukken en luxe edities. Deel twee zou ‘the collector's profound and continuous interest in European literature (...) and in classical antiquity’ beslaan, maar vertoonde in feite haast evenzeer dat bibliofiele karakter. En dat was slechts het begin van de verwarring: de indeling naar uitgever maakte het geheel er niet overzichtelijker op, terwijl veel dezelfde titels op twee of meer verschillende plaatsen waren ondergebracht. Als Boutens-verzamelaar bijvoorbeeld was je overgeleverd aan uiteenlopende hoofdstukken en dan ook nog onderafdelingen naar uitgever. Dat onderscheid is zinvol als het Aldus Manutius betreft of de Zilverdistel, maar niet bij alledaagse commerciële uitgeverijen.

Een veiling als deze, de omvangrijke collectie van één verzamelaar, roept tegengestelde reacties op: verrassend veel kijkdaggasten vonden de kwaliteit tegenvallen. Op de vraag bij welke Nederlandse particuliere literatuurverzameling van een dergelijke draagwijdte dan gemiddeld betere kwaliteit schuilt, moesten de mopperaars echter het antwoord schuldig blijven. Misschien glansde deze bibliotheek des te verlokkender door de nevelen waarmee zij tijdens het leven van Johan Polak omgeven werd.

Er is wellicht kritiek mogelijk op het aanbod en de presentatie van de collectie-Polak. Eenzijdig, gestempeld door de ongewone persoonlijkheid van haar verzamelaar, catalogus wisselend van drukkwaliteit, te weinig afbeeldingen, onoverzichtelijk, te laag gewaardeerd, diverse lotjes onhandig samengesteld, niet getoonde boeken wel aangeboden, limiet soms bóven de eigen schatting, traag veiltempo... Dergelijke verwijten waren te horen in de wandelgangen en op het bordes van het majestueuze pand van dit veilinghuis, dat de bezoekers overigens ruimhartig van belegde broodjes en frisdranken voorzag. De kritiek laat onverlet dat deze veiling in een indrukwekkende Beijerstraditie staat, na de openbare verkoop van bijvoorbeeld

de letterkundige collecties 's-Gravesande (1966), P.N. van Eyck (1972), Bosscha (1980) en Dirkx/Greshoff (1981).

Het stelde ons teleur dat er geen foto of levensbeschrijving van de grote verzamelaar in de catalogus werd opgenomen. Ook het aantal afbeeldingen was aan de karige kant, al werden verschillende boekbanden in fraaie kleurenfoto's getoond. De verbluffende vrijheid die je op de kijkdag had maakte echter veel goed. Vijftiende-eeuwse handschriften, fijnzinnige typografische meesterwerken en maagdelijke marokijnen konden door eenieder verlekkerd worden bevingerd. Wel een verschil met de tijd dat de boeken zich nog bij Johan Polak thuis verborgen, toen elke bezoeker zijn eigen paar witte handschoenen had. Ook wie een gewoon boek wilde vatten, moest de handen eerst grondig met zeep wassen.

Angstwekkende momenten gaf die vrijheid toen de tv-publiciteit op de warme zaterdag dagjesmensen aantrok met hondjes en kleine kinderen, de mayonaise nog op de kin, en zweetsproeiende meneren met sigaren naar het glanzend vergulde leer grepen. ‘Mama, kijk, wat een mooi rood boek!’ In het laatste kwartier van de kijkdagen werd een boekverkoper gesignaleerd

die de topstukken waarop hij zijn liefhebbende zinnen had gezet, nog even controleerde op verse vetvlekken en beschadigingen. Niet onterecht.

The bibliophile and scholarly library of the late J.B.W. Polak (1928-1992), zoals de catalogus heet, is een waardig monument voor deze grote boekenliefhebber. Zijn voorkeuren zoals belichaamd in het fonds van uitgeverij Athenaeum-Polak & Van Gennep, zijn natuurlijk gemakkelijk te herkennen. Maar de rijen dode boeken gaan gewoonweg zingen als men de essaybundels van Polak erbij ter hand neemt. Wie *Het oude heden* (Amsterdam, Balans, 1992) opslaat bij het hoofdstuk ‘Catullus’, kan zich eerst de typografische juwelen van Aldus Manutius, Aegidius Radaeus en John Baskerville voor de geest halen (cat. nr. 25, 59 en 1573), en komt vanzelf terecht bij de fraai vergulde boeken van William Butler Yeats, die de verschijning oproept van de stoute jonge dichter zelf aan deftige tekstcritici. Met *Het oude heden* in de hand wandelt men dan langs de reus Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff (nr. 1825) om bij Polaks mooie passage over het boek als voorwerp uit te komen. Ovidius' *Tristia* wordt daarbij aangehaald (nr. 111 en 112, zeventiende-eeuwse vertalingen) waarin de boekrol zeer tastbaar en ontroerend wordt beschreven. Hérédia's *Les trophées* (nr. 350-352) en Paul Claes' vertaling van Rimbauds *Le bateau ivre* (nr. 785), waarin Polak de inspiratie van Catullus opmerkt, kan men voor zijn geestesoog laten volgen door Horatius zoals A.E. Housman hem weergeeft (nr. 923). Polaks erudiete essays zijn een genot voor de boekenverzamelaar, omdat ze verbanden leggen waar simpele literatuurhistorici niet op zouden komen. Ze zijn welbesteed aan consumenten van veilingen en goede antiquariaten, aan lezers van *De Boekenwereld* kortom.

Kennelijk hebben weinigen zich zo aan de hand van Johan Polaks opstellen feestelijk in zijn bibliotheek laten rondleiden, met een geldbuideltje aan de gordel, in de hoop zich te kunnen omringen met wereldliteratuur in heerlijke uitgaven: alle hierboven genoemde boeken werden voor zeer schappelijke prijzen afgeslagen.

Polak heeft overduidelijk van leder gehouden. Veel boekwerken waren weelderig in marokijn gebonden. Vaak produkten uit beroemde ateliers, zoals Canape, Bradel, Sangorski & Sutcliffe en Malcorps. Maar Polak heeft ook zelf laten binden. Bij die laatste boeken vielen de grote verschillen in kwaliteit op. Studio Ars Libri te Oosterbeek onderscheidde zich gunstig van sommige andere vaderlandse bindateliers, waar desniettegenstaande ook grote aantallen werden ondergebracht.

Johan Polak, ca. 1990 (foto Rik van Dam).

Even twijfelachtig is de praktijk om mooie oude drukken van hedendaagse banden te voorzien en het ergst is dan de zogenaamde *antique style.* Beide typen kwamen helaas in de collectie voor. Liever een spotless exemplaar in een nieuw jasje dan een gelezen boek met wat vlekjes, leek het devies. Voor de opbrengst had dit echter geen negatieve gevolgen.

Hoewel de toppers over de hele veiling verspreid lagen, was een kwart van de totale opbrengst al bereikt bij nr. 79. Dat slordige half miljoen werd neergeteld voor uitsluitend klassieke literatuur - het totaal van de schattingen is hier circa *f* 95.000, -/ *f* 120.000, -. Drie vijftiende-eeuwse manuscripten met teksten van Cicero, Juvenalis en Terentius brachten resp. 35.000, 48.000 en 50.000 gulden op, elk ruwweg tienmaal

de richtprijs. Geen godsdienstige geschriften, die het leeuwendeel uitmaken van wat er aan middeleeuwse handschriften wordt aangeboden, maar klassieke! Een eerste gedrukte uitgave van Isocrates, precies vijfhonderd jaar geleden verschenen bij Uldericus Scinzenzeler in Milaan, mocht naar een handelaar uit die stad terug voor *f* 42.000, - (schatting *f* 4000, -/*f* 5000,-).

Nummer 5 tot en met 51 (plus 131) bevatten 49 uitgaven van het beroemde Venetiaanse drukkershuis van Aldus Manutius (1449-1515) en zijn nakomelingen. Niet vaak wordt een zo uitgebreide collectie vroege klassieken aangeboden. In 1973 had Beijers liefst vijftig Aldus-drukken in een stock-catalogus. De huidige schattingen bedragen ongeveer één tot vijf maal de toenmalige prijs. Toch bleken die taxaties droomprijzen: vaak werd het tienvoudige ervan bereikt. Nr. 131, de top-Aldus (en het topstuk van de veiling) was een van de zeer weinige op perkament gedrukte exemplaren van *La Divina Commedia* van Dante, uitgegeven in 1502. Een Amerikaanse handelaar mocht het boek in een plastic tasje meenemen voor *f* 80.000, -, plus opgeld natuurlijk. Een Aldijnse incunabel, Aristophanes' komediën - een editio princeps - ging voor *f* 32.000,- naar Milaan. Nr. 6 reeds zet een toon voor de Polak-veiling: Lucretius' *De rerum natura* uit 1500 is in twee exemplaren voorhanden. 'Excessivement rare', volgens Manutius-bibliograaf Renouard! Voor *f* 11.000, - (antique style) en *f* 15.000, - (studio Ars Libri) gingen beide incunabelen terug naar hun geboorteland (schatting elk *f* 1000,-/ *f* 1200, -). Meer dan de helft van de Manutius-drukken kwam terug naar het land van Aldus. Een negental bracht tienduizend gulden of meer op; vooral de tijdens het leven van Aldus Manutius uitgegeven werken scoorden hoog. Onder de later uitgegeven boeken daarentegen bleef er zelfs één onder de duizend gulden: een Cicero uit 1522, in opdracht van Polak in leer herbonden. Een Martialis (1501) in prachtig vergulde achttiende-eeuwse Schotse band bracht iets meer op dan hetzelfde boek in weinig smaakvol glimmend leder: *f* 9000, - versus *f* 7000, - (elk *f* 800, -/ *f* 1200, -). Een Aeschylus uit 1518 (*f* 400, -/*f* 500, -) en een vijfdelige Livius van 1518-1533 (*f* 1000, -/ *f* 1200, -) die opvallend liefdeloos in een nieuwe marokijnen band gestoken waren, behaalden ferme sommen: *f* 7000,- en *f* 11.000,-. En een mooi gebonden Tacitus uit 1534 ging iets goedkoper weg dan hetzelfde werk in een smakeloze moderne band van karmozijn marokijn: *f* 1100, - versus *f* 1300, - (elk *f* 600, -/ *f* 800,-).

Verzamelaars met smalle beurzen die hadden gehoopt voor de door Beijers geschatte paar honderdjes nu een Aldus te kunnen bemachtigen, kwamen dus van een koude kermis thuis. Ook de 32 andere zestiende-eeuwse uitgaven klommen veelal op hoge laddertjes. Het *Cort begryp der XII boeken Olympiados* van Jan van der Noot, uitgegeven door Gilles van den Rade in 1579 bracht na een hevige strijd *f* 14.000, - op het scorebord (*f* 5000, -/*f* 6000, -). Dat was dan ook een fraaie folio met portret van de auteur en zeventien gravures naar Coornhert. Een Leuvense Homerus van Thierry Martens uit 1521-1523 mocht voor hetzelfde bedrag in ons land blijven (*f* 2500, -/*f* 3000, -). Het commentaar op Homerus van de Byzantijnse geleerde Eustathius, uitgegeven in Rome door Antonio Blado & Cie. in 1542-1550, ging voor *f* 9500, - naar Italië terug (*f* 3000, -/*f* 5000, -). Niettemin waren in deze afdeling voor niet teveel geld aardige boeken te vinden. Een juweel was wel het verzameld werk van keizer Julianus de Afvallige, prachtig gedrukt te Parijs in 1583, in een voorname, achttiende-eeuwse marokijnen band. Voor *f* 650, - vloog het weg naar een buitenland (*f* 300, -/*f* 400, -).

Een Venetiaanse Petrarca (1564), ooit bezeten door William Wordsworth, bracht *f* 1600, - op (*f* 600, -/*f* 800, -); een editio princeps van de verzamelde werken van Tacitus uit 1515 (Rome) werd als enige zestiende-eeuwse boek verkocht voor een bedrag beneden de hoogste schatting: *f* 4500, - (*f* 4000, -/*f* 5000, -). Een vroege uitgave van het Elzevier-concern, de *Alexandra* van Lycophron uit 1599, met een Latijnse vertaling door de geweldenaar Josef Scaliger, kon voor *f* 2600, - in Nederland blijven (*f* 300, -/*f* 500, -).

Van de Nederlandse klassiekenvertalingen uit de Republiek, hoe hoog hun niveau ook geweest mag zijn, bleven de opbrengsten ver onder de oude uitgaven van de grondteksten. In *Het oude heden* schreef Polak daarover: ‘De weinige exemplaren die bewaard zijn gebleven, staan - in de re-

gel nauwelijks geraadpleegd - te verzuren op de bestofte planken van een bibliotheek, zo ze al niet in minder toegankelijke vertrekken zijn opgeslagen. Mijn verzamelzucht deed me verwerven: *Herodoot van Halikarnassus / Negen Boeken der Historien / Gezeght de / Musen.*' Drie exemplaren van die vertaling door Olfert Dapper uit 1665 brachten elk niet meer dan een paar schamele snipjes op.

Wel stond de naam Dirck Volckertsz Coornhert garant voor een goede opbrengst. Een eerste druk van zijn Seneca-vertaling, in 1562 gedrukt bij een door hemzelf gesteunde uitgever, bekwam *f* 2200, - (*f* 800, -/*f* 1200, -) en in de afdeling Nederlandse literatuur haalde zijn beroemde *Ethica* met een pracht van een portret *f* 750, - (*f* 300, -/*f* 350, -). Heiman Dullaerts *Gedichten* in eerste druk ging voor *f* 1500, - naar de handel (*f* 300, -/*f* 400, -). Bij een van de verwachte toppers, een opdrachtexemplaar van Revius' *Over-Ysselsche sangen en dichten* uit 1630, bleef het met een inzet van *f* 9000, - (*f* 8000, -/*f* 10.000, -) stil in de zaal. Ook toen de veilingmeester dit nummer enkele minuten later voor *f* 7000, - aanbood hapte niemand toe, terwijl hetzelfde exemplaar (uit de collectie van de Velper jurist H.W. Bosscha) op 11 maart 1980 voor *f* 10.000, - werd verkocht aan een Utrechts antiquaar, ook nu present, die deze beker ditmaal aan zich voorbij liet gaan.

Van de vier sets verzamelde werken van Vondel ging de eerste, uit de collectie-Six en in schitterende achttiende-eeuwse banden, voor *f* 12.000, - weg (*f* 2000, -/ *f* 2500, -), en een tweede fraai exemplaar voor *f* 3000, - naar een Italiaanse handelaar (*f* 1400, -/*f* 1600, -). Twee normale sets deden *f* 1500, - en *f* 1700, - (elk *f* 1000, -/ *f* 1200, -). Van de oude vertalingen in het Nederlands mocht een zeldzame Boccaccio-uitgave door Coornhert uit circa 1640 voor *f* 1500, - de kast van een bekende academische liefhebber gaan sieren (*f* 500, -/ *f* 700, -). De door Polak zo gewaardeerde Brunius-vertaling van Laurence Sterne's *Tristram Shandy* bracht *f* 800, - op (*f* 300, -/*f* 400, -).

Bij de altijd populaire embleemboeken vielen vooral Hoofts *Emblemata amatoria* en de complete werken van Luyken op. Het eerste werk ging voor *f* 7600, - (*f* 2500, -/ *f* 3000, -), het tweede nummer voor *f* 20.000, - (*f* 6000, -/*f* 8000, -) naar de handel. Erasmus' werken in elf delen uit 1703-1706 gingen voor *f* 6000, - naar het buitenland (*f* 3000, -/*f* 5000, -). Net als Coornhert staat F. Hemsterhuis garant voor goede opbrengsten. *Lettre sur les désirs à M. T.D.S.* uit 1770 ging voor *f* 2000, - naar voornoemde academicus (*f* 400, -/*f* 600, -). *Aristée ou de la divinité* uit 1779 mocht duizend gulden kosten (*f* 500, -/*f* 700, -). Forse bedragen werden geboden op de drie nummers Spinoza, vooral zijn nagelaten geschriften, uitgegeven in 1677: negen briefjes met zijn portret (*f* 3000, -/*f* 3500, -).

Bij de buitenlandse oude werken trok Racine de aandacht. Een door Didot l'Ainé grandioos gedrukte uitgave leverde *f* 4000, - op (*f* 2000, -/*f* 2500, -) en een wat oudere (1760) in een prachtband van blond kalfsleer *f* 3400, - (*f* 1400, -/*f* 1600, -). De werken van Molière in zes sublieme delen kwamen op *f* 7000, - uit (inzet *f* 1200, -); een geïllustreerde uitgave van de fabels van La Fontaine uit 1796 kostte *f* 5500, - (*f* 2000, -/*f* 2500, -). Maar het hoogste bedrag wilde een jonge Japanse handelaar neerleggen voor *Romans et contes* van Voltaire uit 1778: *f* 9000, - (*f* 3500, -/*f* 4000, -). Deze zoon van een groot antiquaar uit Tokio mocht trouwens rijkbeladen van zijn eerste buitenlandse missie in het vliegtuig stappen. Zeker zal hij ook tevreden zijn geweest met *The English Dance of Death & The Dance of Life*, geïllustreerd door Rowlandson,

in een somptueuze roodmarokijnen band, welk werk met *f* 3400, - niet te duur betaald was (*f* 2000, -/*f* 2500, -).

Opmerkelijk was het verschil in waardering voor twee exponenten van de 'typographie pure': van de beide produkten van Giambattista Bodoni haalde *Poems* van Gray *f* 4600, - (inzet *f* 900, -) en een minuscule uitgave van Anacreon, terecht een 'bijou typographique' genoemd *f* 1100, - (*f* 300, -/*f* 350, -). Bij de zeven Baskervilles, bijna alle in passend pure achttiende-eeuwse banden, sliep iedereen kennelijk: de vroege Milton uit 1759 deed nog *f* 1100, - (inzet *f* 700, -), maar Catullus was bijna gratis, voor *f* 275, - (*f* 300, -/*f* 400, -), Juvenalis een koopje met *f* 550, - (*f* 500, -/*f* 600, -), en de historische schoonheid van Vergilius' *Bucolica* vond voor *f* 850, - een gelukkige (*f* 500, -/*f* 600, -). De octavo Lucretius werd door niemand opgemerkt (*f* 250, -/*f* 350,-).

Van de vele andere klassieke prachtedities, hoogtepunten van achttiende-eeuwse drukkunst, noemen wij er nog twee. De verbluffend gebonden Plutarchus uitgegeven door Tonson & Watts in 1723-1729 werd niet gehinderd door zijn onleesbare Griekse ligaturen: *f* 4800, - (*f* 800, -/*f* 1000, -). En een luxe-editie van de door Hugo de Groot in het Latijn vertaalde *Anthologia Graeca*, uitgegeven in 1795-1822 mocht voor *f* 4500, - het pand verlaten (*f* 3000, -/*f* 4000,-).

Voor de Nederlandse neo-latinisten was weinig belangstelling. Op het interessantste boek van deze afdeling, de werken van Ioannis Secundus in eerste druk uit 1541, werd bij een inzet van *f* 4500, - in het geheel niet geboden, evenmin als op drie van de vijf latere uitgaven. *Omnibus horis nemo beatus*! Deze waarneming van de in Den Haag geboren dichter - beroemd om zijn *Basia* ('Kusjes') - was beslist ook van toepassing op de aanwezigen die door het trage veilingtempo geprikkeld als een onrustige schoolklas op de stoelen heen en weer gingen schuiven. Naast het besef een historische veiling bij te wonen en het plezier om smakelijke aanwinsten heeft de hitte en de langzame voortgang van de eerste dag bij velen zeker ook een minder aangename indruk achtergelaten.

De veiling van de bibliotheek van Johan Polak bij de firma Beijers te Utrecht (foto Rob Huibers)

Bij de Franse letterkunde viel vooral die wonderlijke periode rond de eeuwwende op: symbolisten als Verlaine, Rimbaud en - niet in de laatste plaats - Stéphane Mallarmé waren, omringd door verwanten van iets eerder (Baudelaire, Lautréamont) of later (Valéry), op hun allerfraaist vertegenwoordigd. Toch werden voor sommige symbolistische topstukken geen internationale prijzen gehaald. Van de drie (!) exemplaren van de voor liefhebbers vroegst haalbare editie van *Les Chants de Maldoror* uit 1874 (in feite de eerste druk uit 1869, maar met een nieuw omslag) ging alleen het minste exemplaar, want in een nieuwe band en zonder het oorspronkelijke omslag, weg voor *f* 1400, - (*f* 600, -/ *f* 700, -). De twee goede exemplaren bleven bij inzetten van *f* 3000, - resp. *f* 3500, - onverkocht! Bepaald geen Franse toestanden.

De onvindbare bundel prozagedichten *Illuminations* van Arthur Rimbaud uit 1886 was met *f* 11.000, - niet al te duur betaald. Dat gold ook voor de eerste verzameluitgave van zijn poëzie, *Reliquaire* uit 1891, waarvoor *f* 1200,- in vergelijking met Franse opbrengsten een schijntje betekende. Een eerste uitgave van de qua invloed nauwelijks te overschatten dichtbundel *Les fleurs du mal* van Baudelaire ging voor *f* 9400, - naar antiquariaat Aioloz te Leiden (*f* 3000, -/ *f* 4000, -).

Van de fraaie verzameling Verlaine bleef veel rond de richtprijs steken. Een uitschieter, naar verhouding, was één van de 50 luxe-exemplaren van zijn verslag van een bezoek aan ons land, *Quinze jours en Hollande*, gesigneerd en op Japans, dat tot *f* 2200, - steeg (*f* 500, -/*f* 600,-).

De collectie Mallarmé is eigenlijk een hoofdstuk apart. Polaks bewondering voor deze zo duister geachte dichter mag genoegzaam bekend worden verondersteld, alleen al getuige het liefdevolle essay 'Terugblik op Stéphane Mallarmé', in de bundels *Zeven kleine studies* (Zutphen, A.P ten Bosch, 1984) en, herzien en aangevuld, in *Bloei der decadence* (Amsterdam, Balans, 1991). Een bijna perfect exemplaar van Mallarmé's *L'après-midi d'un faune* uit 1876, een vanwege het viltpapieren omslag uitermate kwetsbaar boek, voorzien van illustraties door Edouard Manet, gedrukt in een oplage van 195 exemplaren en, volgens Polak in bovengenoemd essay, 'de vroegste luxe-druk in de hedendaagse betekenis van het woord', was met *f* 11.000, - zeker niet te duur betaald. Drie nummers verder begon er een televisiecamera te snorren - want het hoogst getaxeerde boek van de veiling kwam aan de beurt: de eerste uitgave van Mallarmé's *Poésies* uit 1887, een werk dat tot aan zijn dood in 1898 eigenlijk een 'work in progress' is geweest en dat had moeten uitmonden in de ultieme dichtbundel, waarin al zijn poëticale theorieën in een onwrikbare verzameling verzen vervat zouden zijn. Genoemde *Poésies* bestaat uit negen cahiers waarin de verzen in het voorname handschrift van Mallarmé op fotolithografische wijze zijn weergegeven. Uitgegeven in een oplage van slechts 47 exemplaren en luxueus gebonden in marokijn met mozaïek en vergulsel, en perfect passend in een al even fraaie losse band, waar omheen weer een met fluweel bekleed foedraal. Dit werk kostte - niet gebonden - bij verschijnen al honderd francs, een fortuin in een tijd waarin de prijs van het gemiddelde boek drie francs bedroeg. Een incompleet exemplaar daargelaten kwam dit boek de laatste dertig jaar driemaal ter veiling met opbrengsten tussen de halve en hele ton. Bij een inzet van *f* 30.000, - ging Polaks *Poésies* voor *f* 43.000, - naar Frankrijk terug (*f* 40.000, -/*f* 50.000, -). In 1899 verscheen een herdruk, aangevuld met veertien nieuwe verzen. Deze editie, oplage 600, eveneens voorzien van een ets van Félicien Rops, bracht met verkleurde rug *f* 450, - en onverkleurd *f* 1300, - op. Eén van de 100 luxe-exemplaren op groot Hollands papier behaalde eveneens *f* 1300,-.

Wie uit was op mooie bandjes kon dus zijn hart ophalen: ook met een smallere beurs viel er goed te kopen. Voor een paar honderd gulden kon je al een verzameld werk in bezaan, heel- of halfmarokijn en in alle gewenste kleuren in de kast krijgen. De bekende Messein-uitgave van de verzamelde werken van Verlaine bijvoorbeeld hoefde in vijf aardige halfleren banden maar *f* 300, - te kosten. En aan dat lotje waren nog eens vier forse studies toegevoegd. Een ander voorbeeld: de werken van Joris-Karl Huysmans. Een veertiendelige set van zijn werk, deels in eerste uitgave, gebonden in halfmarokijnen banden met ingelegde ruggen die, naast elkaar geplaatst, een symmetrische plant vormden, was met *f* 1300, - ook niet te duur betaald.

Moderne bibliofiele persen waren bij Polak in overvloed vertegenwoordigd, niet zelden met meer stuks van één titel. Zo was de Apuleius van de Ashendene Press uit 1924 niet alleen 'gewoon' ter beschikking (voor *f* 1300, -) maar ook als een van de zestien op perkament gedrukte exemplaren (*f* 10.000, -). De beste en beroemdste Engelse drukkers heeft Polak duchtig verzameld. Van de 30 in zijn collectie aanwezige Doves Press-drukken kon de bijbel (King James I version) voor *f* 9000, - vanaf de planken van een Amsterdamse handelaar gaan uitkijken over de Dam. En een door de Doves Bindery zelf blauw gemarokijnde en vergulde Keats - werkelijk een prachtstuk! - kostte *f* 2600,-.

Twee normale exemplaren van de typografische topper *Pervigilium Veneris* (totale

oplage 162) uit 1911 gingen voor *f* 325, - en *f* 350,- naar liefhebbende verzamelaars, die daarmee niet duur uit waren. Een van de twaalf luxe op perkament gedrukt deed *f* 2600,-.

Met deze 'Venus-verwachtingsnacht' als uitgangspunt is het trouwens aangenaam als een excursie in een 'Indian summer' om Polaks bibliotheek aan de hand van het essay 'Onheilsverwachtingen' (*Bloei der decadence*, p. 154) te bestuderen, volgens bovenstaand recept. Vanaf het vertrekpunt Onze Tijd zullen we de catalogus langs zijpaden en doolwegen doorkruisen. Als schoonste weergave van *Pervigilium Veneris* nemen we die uitgave van de Doves Press ter hand: nr. 255 en 256. De metrische vertaling van Jan Prins ernaast (nr. 747), en dan voor de regels 'Nimmermeer. Er is geen weerkomst van een eens gemist getij./ Iedere dag is als de vorige onherroepelijk voorbij' naar de late bundel *Afscheid* van J.C. Bloem, die door Polak zelf in 1957 is uitgegeven. Eén van de drie luxe-exemplaren bevond zich in de uitgelezen Bloem-verzameling nr. 1390. *Marius the Epicurean*, Walter Paters roman, suggereert het ontstaan van *Pervigilium Veneris* (nr. 891, 935). *The Waste Land* van T.S. Eliot is op dit anonieme lentegedicht geïnspireerd, zoals Polak laat zien met behulp van het facsimile van Eliots handschrift (nr. 918, in vier exemplaren, die alle voor *f* 130, - door dezelfde belangstellende verworven werden). Dan de uitleg van dit meesterwerk door George Steiner (nr. 838). De voorafspiegeling van *The Waste Land* in Ovidius' *Metamorphosen* brengt ons terug bij vandaag: de vertaling door Marietje d'Hane-Scheltema, anno 1993 uitgegeven bij Athenaeum-Polak & Van Gennep...

Het laatste deel van dit meesterlijke boeken-essay presenteert nog drie andere lievelingen van Johan Polak in uiteenlopende voorwerpen van typografisch genot: Kaváfis' gedenkwaardige *Wachten op de barbaren* (Sub Signo Libelli-druk, in nr. 791), Stefan George (nr. 475 en 1161) en Boutens' *Lente-maan* (nr. 573 en 1400). Een uitstapje langs allerlei windstreken van de wereldliteratuur in prachtuitgaven.

'They are not long, the days of wine and roses': zo gemakkelijk bent u weer terug bij de hete veilingdagen en de hoge opbrengsten met Ernest Dowson. Een van diens 30 luxe *Verses* uit 1896 in een originele marokijnen band naar ontwerp van Aubrey Beardsley mocht voor *f* 6600, - (*f* 700, -/ *f* 800, -) de Doves Bible gezelschap gaan houden.

Bij de Kelmscott Press, de Moeder van alle bibliofiele drukkers, geleid door William Morris, sloegen de bissen en terren pas goed toe. In de catalogus stond heel gewoon één *Poems* van Shakespeare, één *Atalanta in Calydon*, éénmaal *Poetical works* van Shelley, en één Engelse uitgave van *Hand and soul* uit 1895. Er bleken ter veiling respectievelijk drie, twee, vier en drie exemplaren te koop. Men liet zich echter niet kennen: de opbrengsten waren zeer constant, respectievelijk circa *f* 1250, -, *f* 1250, -, *f* 2400, - en *f* 800, -. Het eerste exemplaar was doorgaans iets duurder. De zevenbandige Shakespeare van de Nonesuch Press uit 1929-1933 sloeg alles: vijf exemplaren bleek Polak in wellicht wat minder toegankelijke vertrekken te hebben verborgen. Rond de *f* 1500, - brachten ze elk op.

In het algemeen waren de opbrengsten van de buitenlandse modernere bibliofiele drukken zeker niet extreem hoog te noemen. Verzamelaars en handelaren konden indien gewenst hun voordeel doen met dit aanbod van fraaie boeken. Ook de Duitse Bremer Presse bijvoorbeeld, de Cranach Presse en de Ernst Ludwig Presse deden het redelijk.

De Nederlandse letterkunde stond beide avonden garant voor een volle zaal. Veel bekende gezichten, maar tot verbazing van velen ook opvallende afwezigen. Zo liet de bekendste hoofdstedelijke antiquaar in vaderlandse letteren verstek gaan: hij was met vakantie. Grif en grillig geboden werd er toch wel. Van Polaks lievelingen Couperus, Leopold en Boutens was met name de laatste ruim vertegenwoordigd. De door Boutens bij de Sinte Catherina Pers te Brugge uitgegeven werken gingen vrijwel alle naar de eerder genoemde handelaar uit Leiden, met uitzondering van de door Boutens bezorgde bundel *Verzen* van Leopold, die onverkocht bleef. Diezelfde antiquaar mocht zich voor het recordbedrag van *f* 13.000, - ook eigenaar noemen van Boutens' in slechts twaalf exemplaren gedrukte bundel *Naenia* uit 1903 (*f* 1600, -/*f* 2000,-).

Couperus was uiteraard ruim vertegenwoordigd en van de luxe-exemplaren was

meestal meer dan één exemplaar aanwezig. *De komedianten* uit 1917, de luxe-editie in 25 exemplaren, in originele zeemlederen uitgeversband en gesigneerd door Couperus ging voor *f* 2400, - naar de handel. Een verzamelaar kocht voor *f* 1100 - een bijna even mooi tweede exemplaar (*f* 1200, -/ *f* 1800, -). Twee eerste uitgaven van *Eline Vere*, de ene in de uiterst zeldzame uitgeversband en bovendien met ingeplakte signatuur, de andere in halflinnen, haalden met *f* 2100, - en *f* 650, - geen topprijzen (respectievelijk *f* 800, -/ *f* 1000, - en *f* 600, -/ *f* 700,-).

Er gingen veel hoopvolle handen omhoog toen voor een paar honderd gulden hèt exemplaar van Willem Elsschots debuut *Villa des Roses* werd ingezet, één van de tien luxe-exemplaren op Pannekoek en in perkamenten uitgeversband, bovendien met een ontroerende opdracht aan Anna van der Tak, aan wie het boek ook was opgedragen. Het ging de Utrechtse antiquaar André Swertz blijkbaar wat langzaam, want toen het bieden bij *f* 1600, - was gekomen riep hij 'Achtduizend!' De handen gingen teleurgesteld naar beneden. Alleen tegenbieder De Slegte liet zich niet kennen. Uiteindelijk ging *Villa des Roses* als duurste boek uit de Nederlandse literatuur voor *f* 21.000, - toch naar Swertz. Het applaus was terecht. Een tweede luxe-exemplaar van hetzelfde boek, ook in perkament maar zonder opdracht, ging voor *f* 8000, - eveneens naar Swertz (*f* 300, -/*f* 400, -), toch nog beduidend meer dan de *f* 2400, - en *f* 2800, - die twee luxe-exemplaren twaalf jaar geleden bij de veiling Greshoff/Dirkx opbrachten.

Bij de kleine afdeling clandestiene uitgaven vielen vooral de drukjes van Martin Engelman op. Deze toen piepjonge graficus (geboren in 1924) heeft een paar zeer fraaie uitgaven op zijn naam staan, waarvan de oplage de 30 zelden overschreed, alle gedrukt in een door de bezetter verzegelde kloosterdrukkerij in het Zuidlimburgse Bemelen. Na zich via het raam toegang tot de drukkerij te hebben verschaft, kon hij zich, voorzien van fraaie letters en kostelijke papieren, werpen op onder meer *De brand des tempels* van Stefan George of op Wolfgang Cordans tekst *Stefan George in Locarno*. Beide boeken brachten *f* 800, - op (*f* 250, -/ *f* 300, - en *f* 150, -/*f* 200, -). Bleef een van de typografisch puurste uitgaven van Balkema's illegale bibliofiele reeks 'Vijf Ponden Pers' van *Eene helle- en hemelvaart* van Jacques Perk onverkocht, dit gold niet voor de overdruk van deze sonnettenkrans uit de 'Nederlandsche Spectator' van 3 september 1881. Dit kleine boekje was voorzien van een handgeschreven opdracht van Perk aan Gerard Keller en is daarmee één van de twee bekende opdrachtexemplaren van deze jonggestorven pre-Tachtiger. Ditzelfde exemplaar bracht bij de 's-Gravesandeveiling van 31 maart 1966 *f* 900, - op bij een toenmalige richtprijs van *f* 250, -/*f* 300, -. Nu was de opbrengst slechts *f* 1200, - (*f* 120, -/ *f* 150, -), niet veel meer dus dan in 1966.

Van de drie nummers Jacob Israël de Haan schoot er één uit zijn voegen. Nr. 1461 beloofde tien titels, waaronder niet alleen een mooi exemplaar van *Pathologieën* uit 1908, een luxe-exemplaar van de *Verzamelde Gedichten* in heelmarokijn, maar ook een eerste druk van *Pijpelijntjes*, een van de zeldzaamste romans uit de Nederlandse letterkunde. Toen dit boek in 1904 verscheen, meende de arts/schrijver Aletrino zich in het personage Sam te herkennen. Ongelukkig hiermee kocht hij de hele oplage op en vernietigde ze. Een twintigtal exemplaren had zijn weg naar de koper al gevonden. Polaks *Pijpelijntjes* was nog grotendeels in het bezit van het oorspronkelijk omslag, al was het dan niet zo fraai gebonden. Met *f* 4500, - behaalde dit lot zeer terecht twintig maal de richtprijs.

De Nederlandse boekkunst werd in grote hoeveelheden aangeboden: negen cataloguspagina's Stols/Van Krimpen, vier pagina's Charles Nypels, een op de eerste twee titels na complete reeks De Zilverdistel en de vijf titels van J.F. van Royens Kunera Pers. Het meeste vond zijn weg wel, al bleef Shelleys *Prometheus unbound*, een van de laatste uitgaven van De Zilverdistel, onverkocht (*f* 1500, -/*f* 1800, -). *Cheops* van Leopold uit diezelfde reeks maakte met *f* 6000, - een forse prijs (*f* 1600, -/*f* 2000, -).

De markt voor hedendaagse persen blijft grillig, al laat echte kwaliteit zich nooit verloochenen. *Kwatrijnen* van Leopold bijvoorbeeld, gedrukt in twaalf exemplaren door Maurice Laudy op de Renildis Pers. Het werk van deze pers is tekstueel en typografisch zeer divers, maar zonder uitzondering buitengewoon beheerst. Het komt zelden op de markt. De Leidse koper mag zich

voor *f* 2400, - gelukkig prijzen met dit boek (*f* 500, -/*f* 600, -). Polaks mooie verzameling Sub Signo Libelli-titels ging grotendeels in één lot naar de handel: 28 publikaties voor *f* 8000, -. *Capriccio* van Gerrit Komrij deed *f* 3000, -, een wat minder luxe exemplaar *f* 1400, -.

Uit de hoorn des overvloeds van 's werelds grootste auteurs kunnen we verder noodgedwongen slechts een enkeling nemen. Kafka's debuut uit 1913, *Betrachtung* met stofomslag, ging voor *f* 12.000, - naar een Duitse handelaar. Ook *Der Prozess, Das Schloss* en *Amerika*, drie gebonden eerste drukken met de fragiele omslagen, werden alle na een hevige veldslag door Duitsers veroverd, voor *f* 5000, -, *f* 5800, - en *f* 3400, -. Een verdrietig afscheid voor de vele smachtende liefhebbers in de zaal. Stefan George en zijn leerlingen trokken niet zoveel belangstelling. Op *Hymnen*, Georges debuut uit 1890, werd niet geboden. Het somptueus uitgegeven gedenkboek *Maximin* werd voor *f* 1400, - verkocht, geen hoog bedrag. Van de vijftiendelige *Gesamt-Ausgabe* deden de drie sets op Japans papier en in perkament gebonden (oplage 80 exx.) *f* 3200, - tot *f* 3800, - (schatting *f* 3000, -/ *f* 4000, -) en de drie series in linnen *f* 700, - tot *f* 800, - (inzet *f* 700, -). Eén van die laatste *Gesamt-Ausgaben* kunnen we zien op de foto van waaraf Johan Polak ons achterop *Het oude heden* olijk aankijkt.

Het aanbod van Wilde-titels (de enige auteur over wie Polak een monografie in boekvorm heeft geschreven: *Oscar Wilde in Nederland*, Maastricht, Gerards & Schreurs, 1988) was kwalitatief hoog, maar vertoonde toch belangrijke omissies. Wellicht liggen vroege uitgaven van *The Picture of Dorian Gray* of de *Poems* nog te wachten in de kastjes die niet ter veiling kwamen. Een beetje wantrouwend werden we van de omschrijving van de eerste editie van Wildes veertiendelige verzameld werk uit 1908: oplage 1080 exemplaren, waarvan 80 sets op perkament zouden zijn gedrukt! Het bleek echter om ‘Japanese vellum’ te gaan, een zeer stugge, op perkament gelijkende papiersoort, wat zeker tienduizend schapen scheelt. Deze sets, waarvan er drie tevoorschijn getoverd werden, bleken ieder goed voor circa *f* 7000, - (*f* 2000, -/*f* 3000, -).

Zo spat het levenswerk van één man in duizend stukjes uiteen. Een krater in Japan, die meteoor in de USA, veel vuurwerk in Europa. Jammer? Nee - geveilde boeken zijn zaailingen voor nieuwe collecties.

■

Paul Snijders & Fokas Holthuis

Burgersdijk & Niermans, 25-27 mei 1993

Na de hectische Polak-veiling kon eenieder in Leiden weer op adem komen. Een massa weinig opwindende lotjes was er slechts licht gekruid met opvallende nummers. Topografie deed het relatief goed: van alle provincies was Groningen het meest in trek. En natuurlijk wordt er over onze voormalige overzeese gebiedsdelen eveneens nog altijd gretig gelezen.

De literatuurafdeling telde hier en daar een opmerkelijk nummer. Zo bracht de door Worp uitgegeven *Briefwisseling* van Constantijn Huygens (1911-1917) het met *f* 1200, - tot twee-en-een-half maal de inzet. Handschriften en brieven liggen goed

in de markt, hoewel drie brieven van J.C. Bloem op de laagste schatting bleven steken (*f* 200, -). Ongepubliceerde notities van Albert Verwey gingen voor maar liefst *f* 600, - (richtprijs *f* 300, -/*f* 400, -) naar de handel.

Een flinke stapel brieven van de Groningse dichter Hendrik de Vries bracht *f* 2700, - op (*f* 1800, -/*f* 2000, -). Een lot Marten Toonder, waaronder een zeldzaam produkt van de Cornamona Pers, bracht *f* 400, - op (*f* 125, -/*f* 150, -). Niet verwonderlijk, want waar een Heer van stand zijn eenzame weg begaat, dansen de florijnen.

Drie nummers Tsjechische drukkunst gingen voor nederige bedragen naar de handel. En het Praagse architectuurtijdschrift *Stavba* (1922-1938) kwam tot *f* 2200, - (*f* 2500, -/*f* 3000, -). Burgersdijk heeft al enige tijd een abonnement op deze bijzondere categorie en lijkt het voorlopig te houden, gezien een aankondiging voor de novemberveiling.

Zeven jaargangen van geïllustreerde negentiende-eeuwse tuintijdschriften kwamen op *f* 1000, - (*f* 500,-/*f* 600, -). Maar op tien jaargangen van het vergelijkbare blad *Flora* werd bij een inzet van *f* 600, - helemaal niet geboden. Een los deel van een pittoreske wandeling in het bisdom Basel, met 25 aquatinten (1809), ging voor *f* 1700, - naar de handel (*f* 500, -/*f* 600, -).

De afdeling Old and Rare was levendig

van sfeer, al waren de prijzen niet hoog, met enkele uitzonderingen. Twee werkjes van Erycius Puteanus (Justus Lipsius' opvolger als hoogleraar in Leuven), respectievelijk uit 1616 en 1617-'18 gingen voor *f* 560, - en *f* 575, - naar de UB-Nijmegen. De Katholieke Universiteit kwam trouwens met rijke buit uit het strijdperk tevoorschijn. Zo verwierf zij voor *f* 750, - een merkwaardig geschrift, *Noctes Granzovianae* (Amsterdam 1661) van M. de Guichard, waarin het moderne Rome met behulp van de kabbala veroordeeld en de heidense oudheid verheerlijkt wordt. 'Nachten van Granzay' werd dan ook al spoedig op de Index geplaatst.

Ook een door een binder wat mishandeld aardig boekje over het gebruik en misbruik van boeken is voortaan in Nijmegen te raadplegen: *De libris varioque eorum usu & abusu libri II* van G. Saldenus (Amsterdam 1688): *f* 440, -. Een mooi gebonden Theophilus Antecessor (Den Haag 1751) ging voor *f* 540, - naar museum Meermanno, terwijl dezelfde uitgave in een grauw geworden prijsband voor *f* 360, - door een handelaar werd gekocht. Een Latijnse vertaling van de Italiaanse satiricus Trajanus Boccalinus (L. Elzevir, Amsterdam 1640) schoot naar *f* 500, - (*f* 200, -/*f* 250, -).

Het kleinste boekje van de veiling, een Epictetus uitgegeven in 1670 door J. Ravestein te Amsterdam, van zo'n 8 × 4 cm (24mo, vigesimoquarto) ging voor *f* 150, - naar de handel. Van de prijsbanden mocht een in 1672 te Delft uitgereikte Epictetus voor *f* 700, - naar de KB. Bij de topografie deed een *Beschryving der stad Amersfoort* uit 1760 het vrij goed, ondanks de beroerde staat: *f* 1500, -. De *Vaderlandsche geographie* van W.A. Bachiene met 57 gravures ging voor *f* 1400, - naar een Haagse prenthandelaar.

Een van de weinige niet verkochte boeken uit het Old and Rare was *Kleefsche Outheden en Gezichten* uit 1758-1762, in een prachtige Lodewijk-XV-band. Bij een schatting van *f* 8000, -/*f* 10.000, - en een inzet van *f* 5000, - stak niemand een hand op. Heel anders ging het bij Rademakers *Rhynlands fraaiste gezichten* uit 1732. Pas bij drieëneenhalf maal de inzet stokte het bieden op *f* 4800,-.

Opzienbarende prenten in een beschadigd omslagje zijn te aanschouwen in M. van Marums *Beschryving eener ongemeen groote electrizeer-machine, geplaatst in Teyler's Museum te Haarlem, en van de proefneemingen met dezelve in 't werk gesteld.* Een Zwolse handelaar kocht deze quarto-uitgave uit 1785 voor *f* 825, -. Wie dit boek is misgelopen, kan zich echter troosten door de originele machine in Teylers Museum te gaan bewonderen.

Technische en medische boeken uit vroeger tijd trekken, begrijpelijk, aller ogen. Microscopen in *Het mikroskoop gemakkelijk gemaakt* van Baker (1778, opbrengst *f* 480, -), dierlijk magnetisme en het nut van electrische geleiders in een convoluut uit het eind van de achttiende eeuw (*f* 550, -), zonnewijzers in *Neu-vermehrte Welperische Gnomonica* uit 1708 (*f* 2200, -), dramatische gezwellen in *Chirurgie, in welcher alles was zur Wundarzney gehöret...* van L. Heister (1770, *f* 1200, -) vormden een speciale attractie op de kijkdagen.

Fans van uiteenlopende grootheden uit de Geschiedenis, Wetenschappen en Kunsten konden in Abrahams schoot zitten bij een album met autografen en ingeplakte foto's. Onbekend blijft of degene die dit onooglijke boekje voor *f* 1800, - wist te verwerven, een bewonderaar is van Nicolaas Beets, H.W. Mesdag, Louis Pasteur, Wilhelm II of Montgomery.

Even brak een gemoedelijke sfeer aan toen de prenthandelaren het voor het zeggen kregen. Enkele fraaie kleine lijstjes met portretten van rond 1800 deden *f* 800, -, vier maal de schatting.

De moderne kunst had daarna een geheel eigen publiek. Een schilderij van Willem Hussem, die ook als dichter van kleine bundeltjes bekend is, bracht *f* 1900, - op (schatting *f* 600, -/*f* 800, -). Fel werd gestreden om twee gouaches van Jaap Nanninga voor *f* 4400, - en *f* 5500, -, respectievelijk elf en zeven keer de schatting, mochten ze naar dezelfde koper.

Een plezierige verbetering bij Burgersdijk is dat de inzet niet meer overboden hoeft te worden. Als de veilingmeester met *f* 200, - begint en je steekt als eerste de hand op, zit je niet meer ongevraagd op *f* 220,-.

De sfeer was in het algemeen zakelijk maar ontspannen. Er werd snel geveild, zodat de hooghouders het soms nauwelijks konden bijbenen. Als nu de volgende keer de rug van de catalogus beter gelijmd wordt, zal iedereen vast helemaal gelukkig zijn.

■

Paul Snijders

Berichten

Felice Feliciano-prijs voor Bram de Does

De Nederlandse grafisch ontwerper Bram de Does is winnaar geworden van de internationale Felice Feliciano-prijs. Hij ontving de prijs op 5 juni in Verona als de beste van achtenzestig kandidaten uit vijftien landen. De prijs werd hem toegekend voor vormgeving en uitvoering van het boek *The Steadfast Tin Soldier of Joh. Enschedé en Zonen, Haarlem,* geschreven door Ernst Braches.

Bram de Does (1934) werkte als boekverzorger voor uitgeverij Querido en voor drukkerij Joh. Enschedé en Zonen. Voor zijn letterontwerp Trinité ontving hij in 1991 de H.N. Werkmanprijs van de stad Amsterdam. Zijn nieuwste letterontwerp, de Lexicon, ontwikkelde hij speciaal voor het nieuwe woordenboek van Van Dale. De laatste jaren drukt De Does regelmatig boeken in beperkte oplage op ambachtelijke wijze in zijn eigen werkplaats. Het bekroonde boek is een co-uitgave van de Spectatorpers in Aartswoud en van Just Enschedé in Amsterdam.

De Felice Feliciano-prijs is een internationale, tweejaarlijkse prijs voor bijzondere prestaties op het gebied van de boekgeschiedenis, het boekontwerp en de boekverzorging. De prijs is opgedragen aan de nagedachtenis van Giovanni Mardersteig (1892-1977), markant drukker, uitgever en onderzoeker uit Verona. De prijs is vernoemd naar een andere zoon van Verona, Felice Feliciano, drukker en geleerde uit de vijftiende eeuw, met wie Mardersteig zich zeer verwant heeft gevoeld.

De Felice Feliciano-prijs werd dit jaar voor de derde maal toegekend. Eigenlijk is het een prijs in tweevoud: de ingezonden boeken worden verdeeld in twee categorieën, een inhoudelijke (Studie en onderzoek) en een voor vormgeving (Boekontwerp). In beide categorieën hebben internationale jury's, bestaande uit acht deskundigen, eind maart drie boeken genomineerd. De winnaars werden bekendgemaakt tijdens het in Verona georganiseerde symposium *Kwaliteit in boekproduktie.*

In de categorie Studie en Onderzoek (drieënveertig inzendingen uit negen landen) werd de prijs gewonnen door: William S. Peterson, *The Kelmscott Press. A History of William Morris's Typographical Adventure* (Oxford, Clarendon Press, 1991). De twee andere genomineerden waren: Paolo Trovato, *Con ogni diligenza corretto. La stampa e le revisioni editoriali dei testi letterari italiani (1470-1570)* (Bologna, Il Mulino Ricerca, 1991) en Beatrice Hernad en Karin von Maur, *Papiergesänge. Buchkunst im zwanzigsten Jahrhundert* (München, Prestel Verlag, 1992).

In de categorie Boekontwerp waren naast het door De Does vormgegeven boek genomineerd: Horatius, *Odes*, ontworpen door Jack Stauffacher (San Francisco, The Greenwood Press, 1991) en Wolfgang Schmidt, *Worte und Bilder*, ontworpen door Anke Jaaks (Mainz, Verlag H. Schmidt, 1992). Voor dit onderdeel bestond de jury uit Gérard Blanchard (Frankrijk), Max Caflisch (Zwitserland), Aldo Colonetti (Italië), Huib van Krimpen (Nederland), Bob Noorda (Italië), Franco Origoni (Italië) en Yvonne Schwemer-Schweddin (Duitsland).

■

Derde Leidse Boekenzondag

Op zondag 10 oktober wordt van 10.00 tot 17.00 uur voor de derde keer de Leidse Boekenzondag georganiseerd. De deelnemers hieraan zijn alle Leidse boek- en prenthandelaren en alle Leidse instituten die een significant boekenbezit hebben. Op deze zondag zal ook de BOB-beurs in de Pieterskerk gehouden worden. Allerlei activiteiten rond het boek en de prent (zoals tentoonstellingen, demonstraties, gratis taxaties, lezingen, etc.) kunnen op deze dag bijgewoond worden. Een programma met een duidelijke plattegrond is op de dag zelf te verkrijgen bij iedere deelnemer.

■

Tien jaar vrienden van de Athenaeumbibliotheek

De Vereniging van Vrienden van de Stadsof Athenaeumbibliotheek te Deventer viert dit jaar haar tienjarig bestaan. Ter gelegenheid hiervan hebben de bibliotheek en haar Vereniging van Vrienden samen een serie ansichtkaarten uitgegeven. Hierop staan bijzondere boeken en handschriften uit het bezit van de bibliotheek afgebeeld. Een mapje met tien kaarten kost *f* 10, -. De mapjes zijn verkrijgbaar bij de balie van de bibliotheek, bij de VVV Deventer en bij de boekhandels Praamstra en Aalpoel & Schouten. Nadere inlichtingen: Postbus 351, 7400 AJ Deventer.

■

De literaire tekst tussen schrijftafel en etalage

Literatuur wordt niet alleen geschreven, maar ook gedrukt, uitgegeven, verspreid en verkocht. Er wordt onderwijs over gegeven en er wordt ruzie over gemaakt. Met de verzamelnaam 'literaire instituties' worden allerlei instanties aangeduid die zich met deze taken bezighouden, zoals uitgeverijen, boekhandels, boekenclubs, bibliotheken, de literaire kritiek en het literatuuronderwijs. De laatste jaren is men gaan inzien dat deze instituties heel wat invloed hebben op het literaire landschap: op literaire richtingen en lichtingen, op de manier waarop de tekst bij de lezer komt en door hem of haar wordt ontvangen.

De nascholingscursus *De literaire tekst tussen schrijftafel en etalage* wil de deelnemers laten kennis maken met recent onderzoek naar enkele literaire instituties. Hierbij krijgt de actualiteit veel aandacht en er is ruime gelegenheid voor discussie.

De volgende onderwerpen komen aan de orde: Literaire uitgeverijen: wat doen ze, hoe werken ze, hoe ontwikkelt het Nederlandse uitgeverijlandschap zich?; De verspreiding van boeken vroeger en nu: wat blijft hetzelfde, wat verandert er?; Auteurs maken of breken: de invloed van de literaire institutie op letterkundige reputaties; Literaire tijdschriften: de *Nouvelle Revue Française*, een Europees model voor het literaire tijdschrift als cultureel platform. Literaire lezers: wat weten we ervan?

De cursus is bedoeld voor afgestudeerden in de letteren, werkzaam in de culturele sector, en voor docenten in de verschillende talenvakken. Hij bestaat uit vijf bijeenkomsten van twee uur, te beginnen op donderdag 28 oktober 1993 en vervolgens op 4, 11, 18 en 25 november. De bijeenkomsten worden in Utrecht gehouden. De docenten zijn dr. E.A. Andringa, dr. F. de Glas, dr. J.J. Kloek en dr. S.A. Levie (allen stafleden van de vakgroep Literatuurwetenschap van de RUU). Er is geen lesgeld, maar voor het gebruikte studiemateriaal wordt *f* 25, - in rekening gebracht.

Voor inlichtingen en/of aanmeldingen kunt u terecht bij: mevrouw I. Blok (secretariaat vakgroep Literatuurwetenschap RUU), Muntstraat 4, 3512 EV Utrecht, tel. (030) 538242.

■

Agenda

Veilingen

Van Gendt Book Auctions BV, Brandewijnsteeg 2, 1001 GN Amsterdam, tel. 020-6231669/6239989: 28 en 29 september; kijkdagen: 24, 25, 26 september van 10.00-16.00 uur en 27 september van 9.00-13.00 uur.
Beijers, Achter Sint Pieter 140, 3512 HT Utrecht, tel. 030-310958: 9 en 10 november; kijkdagen: nog niet bekend.
Burgersdijk & Niermans, Nieuwsteeg 1, 2311 RW Leiden, tel. 071-126381/121067: 23, 24, 25 november; kijkdagen: 19, 20, 21, november.
Veilinghuis G. Postma, Oude Kijk in 't Jatstraat 62, 9712 EL Groningen: Veiling van antiquarische boeken en prenten gepland in november 1993; voor nadere informatie: tel. 050-189725.

Bubb Kuyper Jansweg 39, 2011 KM Haarlem, tel. 023-323986: 1 en 2 december; kijkdagen: 26, 27, 28, 29 november.
Van Stockum, Prinsegracht 15, 2512 EW Den Haag, tel. 070-3649840/3649841: 8, 9, 10 december; kijkdagen: 3, 4, 5 december. Prentveiling 13 oktober; kijkdagen 8, 9, 10 oktober.

Beurzen

(aanvullingen en correcties s.v.p. aan A.G. van der Steur, Kruisstraat 3, 2011 PV Haarlem)

	SEPTEMBER 1993
4	Groningen, A-kerk
	OKTOBER
3	Amsterdam, Beurs van Berlage
5-10	Frankfurt (Dl.), Buchmesse (Zwaartepunt: Nederland)
8, 9, 10	Leiden, Pieterskerk (B.O.B.)
9-17	Amsterdam, RAI-Parkhal, PAN Amsterdam Nationale Kunst- en Antiekbeurs
10	Leiden, Leidse Boekenzondag
18-20	Amsterdam, RAI, Restoration '94, Vakbeurs voor Restauratie en Conservering
23	Goes, Cultureel Centrum 't Beest, boekenbeurs (Antiquariaat Laarmans. Tel: 01100-50937)
	NOVEMBER
5, 6, 7	Haarlem, Beyneshal, Nederlandse antiquarenbeurs

13, 14 Utrecht, Jaarbeurs, Int. Verzamelbeurs

Gehele jaar
Amsterdam: op vrijdagen boekenmarkt op Spui
's-Gravenhage: 's zomers (mei t/m september) op donderdag en zondag boekenmarkt Lange Voorhout. 's winters (oktober t/m april) op donderdag boekenmarkt Plein.

Lezing

De Najaarslezing van de Dr. P.A. Tielestichting zal dit jaar verzorgd worden door de Engelsman Robin Kinross (typograaf, schrijver/uitgever en auteur van het in 1992 verschenen werk *Modern Typography: an essay in critical history*). Met de lezing, getiteld 'A critical culture of typography: historical reflections, present hopes' zal hij dieper ingaan op het paradoxale gegeven dat, hoewel de typografie een fundamentele rol speelt in onze culturele samenleving, er tegelijkertijd alleen binnen een beperkte specialistische kring aandacht aan de 'typografische cultuur' lijkt te worden geschonken. Zowel het 'typografische leven' in Groot-Brittannië als in Nederland wordt belicht. Kinross zal een antwoord proberen te geven op de vraag hoe deze paradox is ontstaan.

De lezing wordt in het Engels gegeven en vindt plaats op donderdag 14 november 1993 om 20.00 uur in het Auditorium van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, Singel 425, Amsterdam.

■

Tentoonstellingen

Nederlands Genootschap Bibliofielen

Het mooiste bezit van de leden van het op 20 oktober 1990 opgerichte Nederlands Genootschap Bibliofielen zal van 30 september tot en met 4 december te bewonderen zijn in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag. De tentoonstelling 'Nederlands Genootschap van Bibliofielen' biedt een overzicht van de grote verscheidenheid van de verzamelingen binnen het Genootschap. Men kan genieten van middeleeuwse geïllumineerde handschriften, van Oranje-Nassaubanden, van facsimiles, van ver-

talingen van de Engelse Psalmedities in verschillende talen, van oude prenten van boekhandel, drukkerij en binderij, en van oude voorbeeldboeken voor het borduren. Adres: Prins Willem Alexanderhof 5, Den Haag. Openingstijden van maandag t/m vrijdag van 9.00-17.00 uur.

■

Heerlijkheden uit het verleden

Een illustratie uit het boek *Heerlijkheden uit het verleden.* Tevens verkrijgbaar als ansichtkaart (foto Museum voor Naaldkunst, Wedde).

Het tienjarig bestaan van het Museum voor Naaldkunst te Wedde krijgt een feestelijk tintje door de tentoonstelling ‘Heerlijkheden uit het verleden. Kinderboek en illustratie tussen 1750 en 1900.’

De periode 1750-1900 is van belang geweest voor de ontwikkeling van het kinderboek. In deze periode nam het jonge lezerspubliek in omvang toe en werden ontspanningslectuur en jeugdtijdschrift steeds belangrijker. Schrijvers als Van Alphen, Gouverneur en Wester gingen zich toeleggen op het schrijven van kinderliteratuur.

Onder invloed van Comenius (integratie

woord en beeld) en dankzij de verbeterde illustratietechnieken werden de geïllustreerde boeken steeds belangrijker. Ook het (volks)onderwijs ging in toenemende mate eisen stellen aan het educatieve materiaal. Het accent van de tentoonstelling ligt op de illustraties. Door het gekozen tijdvak overheerst de lithografie, maar ook andere illustratietechnieken zijn vertegenwoordigd. Het tentoongestelde materiaal is afkomstig uit de verzamelingen van S. Stevan uit Wedde en van Antiquariaat D. Ramkema te Overveen.

Bij de tentoonstelling verschijnt een catalogus die voor *f* 10, - ook per giro te bestellen is. De tentoonstelling is te zien in het Museum voor Naaldkunst te Wedde van 28 augustus t/m 24 oktober 1993.

Adres: Museum voor Naaldkunst, Hoofdweg 8, Wedde (Gr.). Geopend elke woensdag van 14.00-17.00 uur en verder op afspraak. Tel: 05976-2614.

■

Kleur voor kinderen

Ook het Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum/Museum van het Boek zal dit najaar een kleine tentoonstelling over kinderboeken verzorgen. De tentoonstelling, die teruggaat op een tentoonstelling van A.C. Loffelt uit 1893, wil het accent leggen op de vorm van het kinderboek. Met name het esthetische aspect zal benadrukt worden. Bij de tentoonstelling ‘Kleur voor kinderen. Een huistentoonstelling over kinderboeken’ verschijnt een catalogus met drie artikelen, waarin wordt ingegaan op de historische tentoonstelling uit 1893, de ontwikkeling van de boektechnieken en de invloed van het esthetisch vormgegeven kinderboek, op de kunstopvoeding en de deugdzaamheid. De tentoonstelling is te bezichtigen van 5 november 1993 tot half januari 1994.

Adres: Prinsessegracht 30, Den Haag.

Geopend van maandag t/m zaterdag van 13.00-17.00 uur.

■

‘Ook koper kan men in goud veranderen’. Ex-libris van Victor Schapiel

Eveneens in het Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum/Museum van het Boek is een tentoonstelling te zien met de titel ‘Ook koper kan men in goud veranderen’. De Russische kunstenaar Victor Schapiel (geb. 1941) is naast schilder, ex-libris-verzamelaar, publicist over ex-libris en grafiek, vooral grafisch kunstenaar. Zijn ex-libris, die een belangrijk onderdeel van zijn werk vormen, staan in deze tentoonstelling centraal.

Wordt zijn beginwerk nog wat kleurgebruik en stijl betreft bepaald door zijn wortels in de Russische cultuur, na zijn vertrek naar Wenen in 1979 bestaat zijn werk voornamelijk uit ex-libris in kopergravure. Tijdens de tentoonstelling is, naast een door Tanja de Boer verzorgd vouwblad, een speciale uitgave van de *Victor Schapiel Almanach* te koop. Het werk van Schapiel is tentoongesteld tot en met 16 oktober.

Van maandag tot en met zaterdag te bezichtigen van 13.00 tot 17.00 uur.

■

Gérard Teulings. Karikaturen

De ‘Bossche Daumier’ wordt hij ook wel genoemd. Gérard Teulings (1855-1916) introduceerde, na een jarenlang verblijf in Parijs, als hoofdredacteur van het Brabants Dagblad als één der eersten de satirische krantetekening in Nederland. Van 15 oktober t/m 28 november is in de Galerij van het Noordbrabants Museum een tentoonstelling gewijd aan Teulings en zijn karikaturen.

Adres: Noordbrabants Museum, Verwerstraat 41, Den Bosch.

Openingstijden: dinsdag t/m vrijdag van 10.00-17.00 uur, zaterdag van 12.00-17.00 uur.

■

De Best Verzorgde Boeken 1992

Voor de zevende keer in successie heeft de Stichting Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek de bekroning van de Best Verzorgde Boeken georganiseerd. Op donderdag 23 september a.s. zal in het Stedelijk Museum te Amsterdam de bijbehorende tentoonstelling geopend worden. Op deze dag worden eveneens het juryrapport en de catalogus gepresenteerd. De Best Verzorgde Boeken van 1992 zijn te bewonderen van 25 september tot en met 7 november.

Adres: Stedelijk Museum, Paulus Potterstraat 13, Amsterdam. Openingstijden: dagelijks van 11.00 tot 17.00 uur.

■

Aanwinsten van het Rijksprentenkabinet

Op gezette tijden presenteert het Rijksprentenkabinet zijn nieuwe aanwinsten. De kwaliteit van de getoonde werken is hoog, terwijl het toch de oogst is van slechts anderhalf jaar verzamelen. Dat is te danken aan diverse schenkingen van particulieren en aan de fondsen waar een beroep op kon worden gedaan zodat het aankoopbudget langs allerlei wegen substantieel werd aangevuld.

Belangrijk is de aankoop van drie 16de-eeuwse ontwerpen voor gebrandschilderd glas. De *Triomf van de Faam* is afkomstig uit het atelier van Pieter Coecke van Aelst, terwijl de andere twee getekend zijn door Dirck Crabeth. Eén ervan is het ontwerp voor een 1543 gedateerd raam voor een Leids woonhuis. Uit de 18de eeuw dateren geaquarelleerde landschappen van Jacob Cats, die tegelijkertijd de Seizoenen, de Tijden van de Dag en de Elementen verbeelden. Een gezicht bij Fort William in Schotland van Charles Rochussen (1814-1894) vormt een brug naar de Engelse aquarellen die sinds enige tijd bijzondere aandacht in de collectie krijgen. De vroege 20ste eeuw werd verrijkt met werk van Dick Ket, Aart van Dobbenburgh en Dick van Luijn.

Studio van Pieter Coecke van Aelst Triomf van de faam, ca. 1525. Tekening.

De vroegste en tegelijk belangrijkste aanwinst op het gebied van de prenten is de letter Y, gegraveerd omstreeks 1460 door de Meester E.S. Mooie bladen van Lucas van Leyden en Frans Crabbe, een pas recent bekend geworden eerste staat van een Vanitas-stilleven van Hendrick Hondius en drie etsen met schelpen van Wenceslaus Hollar zijn verrijkingen van het bezit aan 16e- en 17de-eeuwse grafiek. Van de Italianisant Willem van Nieuland is er een zeldzaam panorama met een gezicht op Rome dat van drie platen is gedrukt. Voor de volgende eeuwen ligt de nadruk vooral op de buitenlandse scholen.

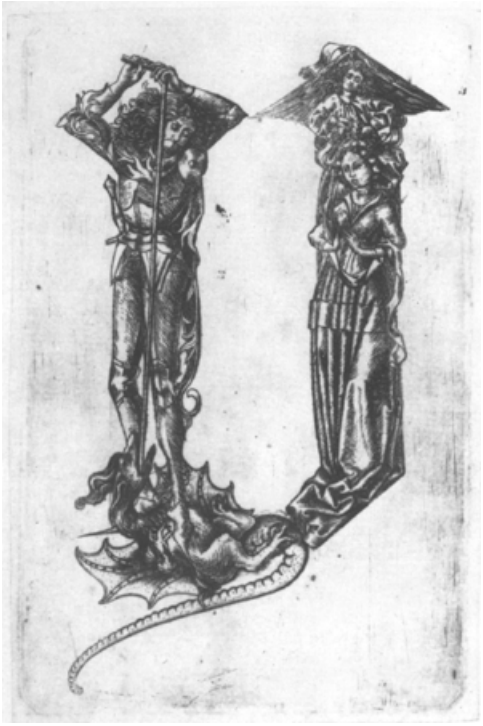

Meester E.S. (actief 1450-1467) De letter Y, ca. 1460. Gravure.

Door een schenking onderging de collectie Japanse grafiek op het gebied van de surimono - kleurenhoutsneden voor speciale gelegenheden - een belangrijke uitbreiding.

Adres: Stadhouderskade 42, Amsterdam Geopend: t/m 17 oktober, dinsdag t/m zaterdag 10.00-17.00 uur, zondag 13.00-17.00 uur.

■

Vraag en aanbod

Vraag

Die Sammlung, emigrantentijdschrift verschenen bij Querido 09-1933/08-1935.
Joseph Roth, *Hiob.* Exil-uitgave Allert de Lange, 1933. Met omslag. W.D.J. Beelen, Drapeniersdonk 319, 7326 AL Apeldoorn. Tel: 055-424528. (Tussen 18.00-22.00 u.)

Over de auteurs

DR. J.A. BRONGERS (1933) is in deeltijd wetenschappelijk medewerker bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort. Hij publiceerde onder meer *ABCDarium voor de boekensneuper* (Amersfoort 1989).
ARNOUD GERITS (1956) heeft Nederlands en geschiedenis gestudeerd en is reeds tien jaar werkzaam bij Gerits & Sons, Modern and Antiquarian Booksellers te Amsterdam.
DRS. J.F. HEIJBROEK (1949) is conservator prenten in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam. Hij publiceerde verschillende boeken en artikelen op historisch en kunsthistorisch gebied.
FOKAS HOLTHUIS (1964) studeert algemene literatuurwetenschap in Nijmegen. Met ingang van jaargang 10 is hij één van de drie veilingverslaggevers van *De Boekenwereld.*
REINOLD KUIPERS (1914) heeft in de typografie, de reclame en de uitgeverij zijn brood gewonnen. Hij begon als dichtertje (*Forum*, 1934) en is sinds 1954 speledrukker. Zijn rubriek ‘Gerezen wit’ in *Het Oog in 't Zeil* (1983-1992) heeft het boek *Gerezen wit. Notities bij boekvormelijks en zo* (1990) doen ontstaan.
DRS. MAURICE VAN LIESHOUT (1953) is als universitair docent verbonden aan de vakgroep Algemene Literatuurwetenschap van de Universiteit van Amsterdam en daarnaast werkzaam als eindredacteur van het tijdschrift *Jeugd en samenleving.*
IGNAZ MATTHEY (1947) is historicus en was o.m. werkzaam bij het Rijksarchief in Groningen, aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen en aan de Open Universiteit te Heerlen. Momenteel is hij werkzaam als free-lance redacteur. Hij publiceerde over Constantijn Huygens, fiscale geschiedenis, nationale monumenten en universiteitsgeschiedenis.
PAUL SNIJDERS (1954) studeerde typografie en grafiek aan de AKI te Enschede en heeft enkele marginale drukwerken op zijn naam staan. Hij werkte drie jaar bij een Amsterdamse handboekbinder en is sindsdien in dienst van een groot antiquariaat te Den Haag. Met ingang van jaargang 10 is hij één van de drie veilingverslaggevers van *De Boekenwereld.*

[Nummer 2]

De lotgevallen van dr. N.G. van Huffels Grafische Studieverzameling

Rob Meijer

Begin 1959 ontving de Nederlandse Staat de collectie dr. N.G. van Huffel als schenking van het bestuur van de School voor de Grafische Vakken te Utrecht. Deze collectie, ook wel de Grafische Studieverzameling genoemd, bestond uit ongeveer 150 portefeuilles met - naar ruwe schatting - 7000 prenten en veel voorbeelden van boek- en tijdschriftillustraties. Verder bevatte zij circa 300 boeken op het gebied van de kunstgeschiedenis en de grafische technieken of geïllustreerd met originele prenten.[1.]

De collectie bevatte een aantal belangrijke topstukken van diverse grafische procédés. Toch werd ze bij de ontvanger, de toenmalige Dienst voor 's Rijks Verspreide Kunstvoorwerpen, als van secundaire betekenis beschouwd. Bij de overdracht werd daarom overeengekomen dat de collectie zou worden opgesplitst. Voor zover kunsthistorisch van belang zou een gedeelte in bruikleen bij het Rijksprentenkabinet in Amsterdam worden gegeven. Een ander deel zou, met eventuele aanvullingen van de Dienst, als procédé-collectie voor onbepaalde tijd in bruikleen naar de schenker terug gaan. Tenslotte zou uit de resterende prenten een rondreizende tentoonstelling op het gebied van de grafische technieken worden samengesteld.

Dr. N.G. van Huffel, natuurkundige

Nicolaas Gerhardus van Huffel werd op 16 augustus 1869 geboren als derde zoon van Antonius Johannes Van Huffel en Judora Schellink. Zijn vader was, na in Kampen in het boekenvak werkzaam te zijn geweest, in 1849 in Utrecht een winkel begonnen waar hij handelde in oude en later ook nieuwe boeken: A.J. van Huffel's Antiquariaat. Van de beide oudere zoons trad Hendrik Gerhard (1857-1932) in 1879 tot de firma toe en organiseerde vanaf 1883 zelfstandig boekveilingen. De tweede broer, Antonius Johannes jr. (1865-1947) werd opgeleid tot apotheker maar ontwikkelde zich daarnaast tot een bekend bibliograaf, onder andere op het gebied van de negentiendeeeuwse Nederlandse letterkunde.[2.]

Dr. N.G. van Huffel omstreeks 1930, geschilderd door J.C.U. Legner. Universiteitsmuseum te Utrecht (foto: Rijksdienst Beeldende Kunst, Den Haag).

De belangstellingssfeer van Nicolaas Gerhardus leek aanvankelijk een andere te zijn dan die van zijn beide broers. In 1888 ging hij wis- en natuurkunde te Utrecht studeren en promoveerde vervolgens in 1898 op een proefschrift getiteld *Over het verloop van den magnetischen toestand met den tijd in een ijzeren staaf*. Deze dissertatie is een duidelijke aanwijzing dat zijn interesse lag bij het toen sterk in de belangstelling staande verschijnsel van de elektrische stroom. In 1900 richtte hij te Utrecht de N.V. Nederlandsche Instrumentenfabriek op, waarvan hij directeur werd. De onderneming vervaardigde vooral elektrische meetinstrumenten (toen als enige in Nederland volt- en ampèremeters) en ontwikkelde daarnaast andere produkten, waarvan vooral het elektrische afmijntoestel en de kooibliksemafleider bekend werden.[3.] Zijn deskundigheid op het gebied van de elektriciteit resulteerde in een uitnodiging van de Maatschappij tot bevordering van Fabrieks- en Handwerksnijverheid om een aantal lezingen over de grondbeginselen van de elektriciteitsleer te houden. Dit in verband met de mogelijke bouw in Utrecht van een elektrische centrale. In 3902 stelde hij een samenvatting van deze lezingen in een brochure op schrift.[4.] Deze publikatie zou door vele worden gevolgd. Tot 1912 waren dit vooral artikelen in verband met pro-

dukten van zijn fabriek en over natuurkundige verschijnselen.

Interesse voor beeldende kunst

Toch kroop ook bij Nicolaas Gerhardus het bloed waar het niet gaan kan. Hij raakte al tijdens zijn studie geïnteresseerd in de beeldende kunsten en ontwikkelde zich daarnaast tot verzamelaar op velerlei gebied: onder andere van uurwerken, natuurkundige instrumenten[5.] en prenten.

Met het verzamelen van 'master prints' begon hij al voor de eeuwwisseling. In het tijdschrift *Oude Kunst* beschreef hij hoe hij als beginnend verzamelaar aan J.Ph. van der Kellen, van 1876 tot 1903 directeur van het Rijksprentenkabinet in Amsterdam, advies vroeg over een late druk van een gravure van Lucas van Leyden.[6.] Verder verzamelde hij zeker vanaf 1884 portretten van Nederlanders.[7.] In 1908 liet hij een gedeelte van zijn verzameling (vooral zeventiendeeeuwse Nederlandse landschapsetsen en portretten en achttiende-eeuwse mezzotinten) veilen. Dit hing waarschijnlijk samen met een toenemende belangstelling bij Van Huffel voor kleurendrukken en prenttekeningen (facsimilés van tekeningen in prenttechniek) van Cornelis Ploos van Amstel (1726-1798) en zijn navolgers.

Pas omstreeks 1910 werd in bredere kring bekend, na een tentoonstelling in Utrecht, welke inhoud zijn collectie had. De ter gelegenheid hiervan opgestelde toelichting is de eerste mij bekende publikatie van Van Huffel op grafisch gebied. De aandacht van hem voor het onderwerp van de tentoonstelling, de prenttekening, staat in een lange traditie. Bekend is bijvoorbeeld dat de verzamelaar H.Ph. Gerritsen (1850-1917) een fraaie collectie prenttekeningen bezat, die Van Huffel heeft bestudeerd.[8.]

Aangenomen mag worden dat voor Van Huffel bij het verzamelen van prenten aanvankelijk de artistieke waarde centraal stond. Als hoogste ideaal zag hij hierbij het bezit van verschillende staten van een prent van een groot kunstenaar, waardoor het scheppingsproces kon worden gevolgd.[9.] Bij grafiek werd deze artistieke waarde volgens hem aangetast door het slijten van de drukplaat.[10.] Vandaar zijn pleidooi om uitsluitend mooie drukken te verzamelen, waarvoor echter een goede kennis van de grafische technieken noodzakelijk was.[11.] Dit bracht hem er uiteindelijk toe om een procédé-collectie op te zetten, waardoor het mogelijk werd om verschillende technieken, staten en drukken met elkaar te vergelijken.[12.] Hierbij speelde zijn natuurwetenschappelijke achtergrond mede een rol. Hij beperkte zich namelijk niet tot het analyseren van oude grafische procédés, maar trachtte ze ook daadwerkelijk te reconstrueren.[13.] Met deze reconstructies was hij zijn tijd ver vooruit: in 1912 deed hij een toenmaals baanbrekende publikatie het licht zien (zelf spreekt hij over experimenteel kunsthistorisch onderzoek) over de door Cornelis Ploos van Amstel in zijn prentwerk gebruikte techniek.[14.] Hierin beschreef hij de gebruikte procédés en deed hij verslag van een, naar huidige maatstaven echter maar ten dele, geslaagde reconstructie van een doordrukmethode. Naar aanleiding van dit onderzoek trachtte hij de 46 prenttekeningen, die de hoofdprenten worden genoemd, precies toe te schrijven aan Ploos van Amstel of aan een van diens medewerkers.[15.]

TOELICHTING, NUTTIG BIJ DE BESCHOUWING VAN EENE VERZAMELING PRENT-TEEKENINGEN (MANIÉRE DE DESSIN), TENTOONGESTELD IN DE LOKALEN DER VEREENIGING „VOOR DE KUNST", NOBELSTRAAT, UTRECHT. * * * * * * * * * * *

Deze tentoonstelling geeft in ruim 250 bladen een vrij volledig overzicht van eene zeer bijzondere kunst om teekeningen na te bootsen en door stedruk te vermenigvuldigen, welke kunst omstreeks 1750 geboren, een kortstondig maar bloeiend leven van ongeveer 50 jaren heeft gekend. De aard der tentoongestelde prenten leent zich minder tot eene gedetailleerde omschrijving, maar de beschouwing ervan maakt eenige toelichting noodig, wil bij den oningewijde een juist beeld gevormd worden van dit merkwaardige genre van reproductiekunst, dat kort bestaan heeft en daarna nimmer is overtroffen. *

Titelpagina van de toelichting bij de in 1911 gehouden tentoonstelling (foto Gemeentelijke Archiefdienst, Utrecht).

Het jaar 1912 kan als een keerpunt in het leven van Van Huffel worden beschouwd,

gezien zijn naar de beeldende kunsten en grafische technieken verschuivende belangstelling. De kroon op het werk werd in dat jaar gezet met zijn eervolle benoeming tot secretaris van het aloude Utrechtse ‘Schilder- en Teekenkundig Genootschap Kunstliefde’, wat hij nog jaren zou blijven.

Door dr. N.G. van Huffel vervaardigde proeven in de doordrukmethode van Cornelis Ploos van Amstel; imitaties van respectievelijk potlood en zwart krijt. Deze proeven bevinden zich bij de Rijksdienst Beeldende Kunst, Den Haag (foto Universiteitsbibliotheek, Utrecht).

Publicist en prentenhandelaar

In 1913 werd Van Huffels onderneming omgezet in de N.V. Nederlandse Instrumenten- en Electrische Apparatenfabriek. Hierover voerde hij niet meer de directie. In deze jaren begon hij via het Amsterdamse antiquariaat en veilinghuis R.W.P. de Vries te handelen in prenten en tekeningen. Aan- en verkopen werden aanvankelijk gedaan op veilingen. Zijn activiteiten op dit gebied namen echter zo'n omvang aan, dat hij al snel een verkoopcatalogus liet verschijnen, waarin prenttekeningen werden aangeboden.

Jean-Guillaume Blanchon, Portret van Edmond Halley. Volgens Van Huffel een incunabel van de stippelgravure. Ets en stippelgravure, 195 × 130 mm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Verder schreef hij steeds meer artikelen over prentkunst, vooral in *Elsevier's geïllustreerd maandschrift.* In 1915 volgde zijn aanstelling tot redacteur van het nieuwe tijdschrift *Oude Kunst, geïllustreerd maandschrift voor verzamelaars en kunstzinnigen.* Hierin vond hij een uitlaatklep voor zijn publiceerdrift. Vooral de eerste jaren waren de nummers waarin hij niet aan het woord kwam zeldzaam. In dit blad continueerde hij de artikelenserie die hij in *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* was begonnen. Ook werd hij enige jaren later hoofdredacteur van de *Veilingskroniek, weekblad gewijd aan de belangen van kunsthandel, kunstmarkt en tentoonstellingen,* dat echter maar één jaar (1917-1918) heeft bestaan. In 1916 verscheen van Van Huffel een grotere publikatie op het gebied van de grafische

technieken: *Coloritto. Bijdrage tot de geschiedenis van de kunst om in drie kleuren te drukken.* Het boek handelde over Jacob Christoph le Blon die omstreeks 1715 als eerste er in slaagde om met rode, gele en blauwe inkt een goede reproduktie naar een schilderij te vervaardigen. Vijf jaar later volgde zijn tweede belangrijke publikatie over de techniek van de prenttekening *Cornelis Ploos van Amstel Jacob Corneliszoon en zijne medewerkers en tijdgenoten,* dat een neerslag was van eerdere artikelen. Beide werken geven goed aan naar welke onderwerpen op het gebied van de grafische technieken Van Huffels belangstelling speciaal uitging: de kleurendruk en de prenttekening.

De Grafische Studieverzameling

Uit de vele publikaties van Van Huffel blijkt dat zijn verzameling omstreeks 1920 een forse omvang had gekregen. Deze bestond in ieder geval uit ‘master prints’, een procédé-collectie, portretten, met prenten geïllustreerde boeken en documentatie bestaande uit vakliteratuur en drukkersmaterialen. De verzameling prenten had zeker de volgende onderdelen: hoogdruk (houtgravures/houtsneden, clair-obscurprenten en Japanse prenten), diepdruk (17de-eeuwse etsen en portretgravures, 17de- en 18de-eeuwse mezzotinten, prenttekeningen, Engelse stippelgravures en kleurendrukken) en vlakdruk (19de-eeuwse litho's, zowel gekleurd als ongekleurd, portretten). Zijn favoriete onderwerpen, de prenttekening en de kleurendruk waren goed vertegenwoordigd. Uit de samenstelling van deze prentencollectie valt te concluderen dat Van Huffel qua smaak toch duidelijk een kind van zijn tijd was. Vooral voor kleurendrukken, mezzotinten en Engelse stippelgravures was vanaf 1900 internationaal onder verzamelaars zeer veel belangstelling. In Nederland zelf bestond toen voor 17de-eeuwse portretgravures een grote interesse. Uitzonderlijker is zijn belangstelling voor 19de-eeuwse houtgravures en voor clair-obscurprenten. Wat betreft de houtgravures heeft dat te maken met het feit dat hij omstreeks 1920 bij het verzamelen meer de nadruk op de boekillustratie ging leggen.[16.]

Omslag van een verkoopcatalogus uit 1915. Handexemplaar van dr. N.G. van Huffel. Archief van de Werkgroep dr. N.G. van Huffel, Oudewater. Het overgrote deel van de niet verkochte prenten kwam uiteindelijk in de studieverzameling terecht (foto Universiteitsbibliotheek, Utrecht).

Een groot gedeelte van deze collectie bood Van Huffel in 1922 te koop aan, mogelijk gedwongen door geldgebrek doordat het tijdschrift *Oude Kunst,* waarvan hij nog steeds redacteur was, ophield te verschijnen. Hij bracht zijn collectie ook onder de aandacht van A.W. Barten, directeur van de School voor de Grafische Vakken te Utrecht. Daarbij verklaarde hij zich tevens bereid de leerlingen een cursus te geven in de oude grafische technieken, waarbij de verzameling een 'onontbeerlijk leermiddel' zou zijn.[17.] De School voor de Grafische Vakken was in 1907 als Vakschool voor de Typografie opgericht en had vervolgens een snelle ontwikkeling doorgemaakt. Al omstreeks 1920 bestonden er bij de School vage plannen om tot oprichting van een grafisch museum over te gaan. In 1922 werd hiervoor symbolisch de eerste steen gelegd.[18.] De verzameling van Van Huffel zou dan ook naast de al aanwezige collecties een welkome aanwinst vormen.[19.] De transactie ging inderdaad door. Men nam van Van Huffel over: prenten in diverse grafische technieken tot circa 1900; geïllustreerde boeken tot circa 1900; prenten bedoeld als wandversiering en vakliteratuur op grafisch gebied.[20.] Merkwaardigerwijs werd er bij deze transactie geen inventarislijst op-

gesteld.[21.] Overgenomen werden in ieder geval enige duizenden prenten, circa 100 geïllustreerde boeken, voorbeelden van boekbanden en titelpagina's en circa 100 boeken op het gebied van de beeldende kunsten en de grafische technieken. Beide partijen kwamen overeen dat Van Huffel tot zijn vijfenzestigste jaar het vrij riante salaris zou ontvangen van *f* 5000, - per jaar (*f* 1200, - voor het geven van een cursus, *f* 1800, - als conservator van de verzameling en *f* 2000, - als rente voor het kapitaal dat de verzameling vertegenwoordigde en waarvan de verzekerde waarde *f* 35.000, - bedroeg), *f* 3500, - na zijn pensionering en *f* 3800, - ineens als vergoeding voor het op orde brengen van de verzameling. De bovenverdieping van het woonhuis van Van Huffel aan de Prinsenstraat 23 te Utrecht diende te worden ingericht voor berging en expositie van de verzameling en voor het lesgeven aan leerlingen van de School. De verzameling werd eigendom van de School en kreeg de naam van Grafische Studieverzameling.[22.]

De collectie werd zodanig ontsloten dat men zich snel via zogenaamde klappers over een bepaald procédé kon oriënteren. In de klapper vond men zowel een algemene inleiding van technische aard over een procédé, als de ontwikkelingsgeschiedenis van de desbetreffende techniek. Met behulp hiervan konden dan de daarin beschreven boeken en prenten worden uitgezocht.[23.] Op 27 juni 1923 werd de studieverzameling feestelijk geopend. Tevens werd er bij Van Huffel thuis een tentoonstelling georganiseerd, waar men voorbeelden van vijftien procédés uit de verzameling kon bestuderen. Ter gelegenheid hiervan werd een catalogus vervaardigd.[24.]

Uit de verslagen van de Vereeniging School voor de Grafische Vakken blijkt dat er tussen 1924 en 1931 circa *f* 500, - per jaar beschikbaar was voor aankopen (in 1929 en 1931 het dubbele). Daaruit en uit een lijst die zich thans bij de Rijksdienst Beeldende Kunst bevindt, is ook gedeeltelijk bekend wat er in die jaren werd aangekocht. Het betrof vooral prenten in verschillende staten, prentseries, met prenten geïllustreerde boeken, oude vakliteratuur en drukkersmaterialen.[25.]

Succes en tegenslagen op maatschappelijk gebied

In oktober 1923 begon Van Huffel zijn cursus over houtsnede, ets en gravure. Dit onderwerp sloot echter weinig aan bij de dagelijkse gang van zaken in het drukkersvak. Daarom werd de inhoud van de cursus al na een jaar beperkt tot de toonprocédés (aquatint, stippelgravure, litho, etc.) die meer overeenkwamen met moderne technieken zoals autotypie, lichtdruk en koperdiepdruk. Tegelijk werd er meer nadruk gelegd op natuur- en scheikunde om bij de leerlingen inzicht in de grafische procédés te kweken. Van Huffel vond als natuurkundige hun vooropleiding namelijk onvoldoende. In dezelfde tijd kon hij zijn vleugels op onderwijsgebied verder uitslaan, doordat hij aan de Universiteit van Utrecht werd toegelaten als privaatdocent in ‘de geschiedenis der grafische werkwijzen en de beoefenaren daarvan (prentkunst)’. Hij begon ook vrij veel te publiceren, waaronder grotere werken zoals het *Encyclopedisch handboek der grafische werkwijzen*[26.], een geordende samenvatting van eerder verschenen artikelen, en, aan de hand van een manuscript, *Nieuwe etstechnieken, bedacht en beschreven door wijlen Marius Holleman* (1927).

Het vierde lustrum van de School werd in 1927 op grootse wijze gevierd. Onderdeel hiervan was een fraaie door Van Huffel opgezette tentoonstelling over de 'grafische kunst van alle tijden en de werkwijzen daarbij gevolgd' in het gebouw voor Kunsten en Wetenschappen te Utrecht. Vergeleken met de tentoonstelling uit 1923 werd meer aandacht besteed aan 19de-eeuwse illustratietechnieken en fotomechanische procédés.

In deze jaren stond Van Huffel maatschappelijk op zijn hoogtepunt. Daaraan kwam echter een abrupt einde toen het bestuur van het Genootschap Kunstliefde, waarvan hij inmiddels zowel de functie van secretaris als die van penningmeester uitoefende, in de pers van wanbeleid werd beschuldigd. Dit gaf aanleiding tot felle discussies: 'negen jaar lang volkomen onverantwoord eigenmachtig handelen van het bestuur met negatie van alle bestaande statuten en reglementen'. Ook werd het bestuur aangewreven dat Kunstliefde door gebrek aan bestuurlijke kwaliteiten feitelijk had opgehouden te functioneren.[27.] Later werd de kritiek op het financiële beleid van Van Huffel als volgt samengevat: 'de finantieele aangelegenheden werden zoo goed als alleen door den secretaris op een hoogst onzakelijke wijze naar willekeur afgedaan'.[28.] Al deze kritiek leidde uiteindelijk tot de vervanging van het gehele bestuur.

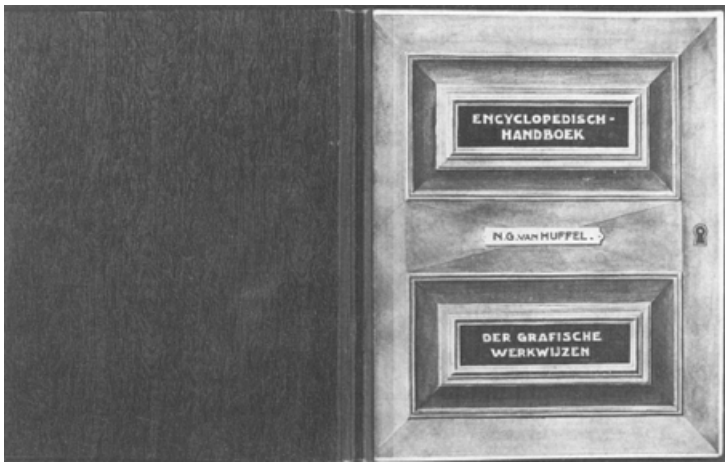

Boekband van Van Huffels *Encyclopedisch handboek der grafische werkwijzen* (foto Universiteitsbibliotheek, Utrecht).

Door de slechte economische omstandigheden stond Van Huffel nog een ander onheil te wachten. Nadat er in 1932 al geen gelden meer voor uitbreiding van de studieverzameling beschikbaar waren gesteld, werd een jaar later namens de minister van Onderwijs zijn gecombineerde functie van leraar en conservator ter discussie gesteld, omdat 'de kennis en de arbeid van dr Van Huffel slechts voor een gering deel ten goede kwam aan de leerlingen der School.'[29.] Een en ander resulteerde tenslotte in een vervroegd ontslag, enkele maanden voor zijn pensionering in 1934. De studieverzameling werd uit de woning aan de Prinsenstraat weggehaald en naar de School overgebracht. Of dit de gehele verzameling betrof, is echter onduidelijk.[30.]

Op 16 januari 1936 overleed Van Huffel. Het huis in de Prinsenstraat en de inboedel, waaronder enkele honderden boeken en enkele duizenden prenten, werden kort daarop geveild. Door de economische situatie was de opbrengst laag.

Het Grafisch Museum

Ter gelegenheid van het lustrum van de School voor de Grafische Vakken in 1927 werd, tegelijk met die van de studieverzameling, een tentoonstelling op het gebied van de boekdrukkunst georganiseerd. Gezien het succes hiervan werd door enkele leraren van de School het plan opgevat om deze zogenaamde Museum-tentoonstelling te continueren. Dit gebeurde op de zolder van de School.[31.] Om tot een openbaar museum uit te groeien werd vervolgens nog in hetzelfde jaar de Vereeniging Museum voor de Grafische Vakken opgericht. Van Huffel was hierbij niet betrokken. Deze vereniging boekte in 1934 een groot succes: het Grafisch Museum werd uiteindelijk in een schoolgebouw aan de Nicolaasdwarsstraat te Utrecht geopend. Daar waren zowel collecties van de School voor de Grafische Vakken als Van Huffels studieverzameling ondergebracht als bruiklenen aan het museum.

Het museum ontwikkelde zich goed. Hoewel geplaagd door geldgebrek, werden er steeds meer ruimten van het schoolgebouw in gebruik genomen. Daarnaast werden er diverse bruiklenen en schenkingen ontvangen, zoals veel materiaal van een grafische tentoonstelling in de Jaarbeurs te Utrecht. Aan het einde van de jaren dertig

beschikte het museum over een representatief overzicht van de ontwikkeling van de prentkunst, de typografie en de reproduktietechnieken. Het was daarmee één van de belangrijkste grafische musea in Europa geworden en kon zich zelfs op bepaalde gebieden meten met het grote voorbeeld, het South Kensington Museum in Londen. Doordat bij het museum de nadruk vooral lag op de typografie en de fotomechanische reproduktietechnieken werd er echter aan de studieverzameling weinig aandacht besteed. Het leek er zelfs op dat deze eerder als een last dan als een zegen werd gezien.[32.]

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd het museum door het bestuur gesloten als protest tegen een toegangsverbod voor joden. Vervolgens hield het museum vrijwel

op te functioneren doordat het gebouw grotendeels door de Duitsers werd gevorderd.[33.] Bij de bevrijding werden kazernegebouwen van de Duitsers in Utrecht geplunderd. Het pand waarin het Grafisch Museum was gevestigd trof hetzelfde lot. Er werd geroofd en gesloopt.[34.] Vervolgens werd door een misverstand de hele inventaris van het gebouw, dus ook die van het museum, door de Canadese instanties als oorlogsbuit geconfisqueerd en op transport gesteld.[35.] Daarbij ging het bepaald niet zachtzinnig toe. Het meubilair werd met houwelen in stukken geslagen en samen met boeken en prenten uit de ramen geworpen. Aan voorbijgangers werden boeken en prenten uitgedeeld.[36.] Later werden oude drukken en prenten versnipperd tot confetti op straat teruggevonden. Na terugvordering bleek een deel van het materiaal onherstelbaar beschadigd te zijn. Verder waren er kostbare boeken verkocht en was er gestolen.[37.]

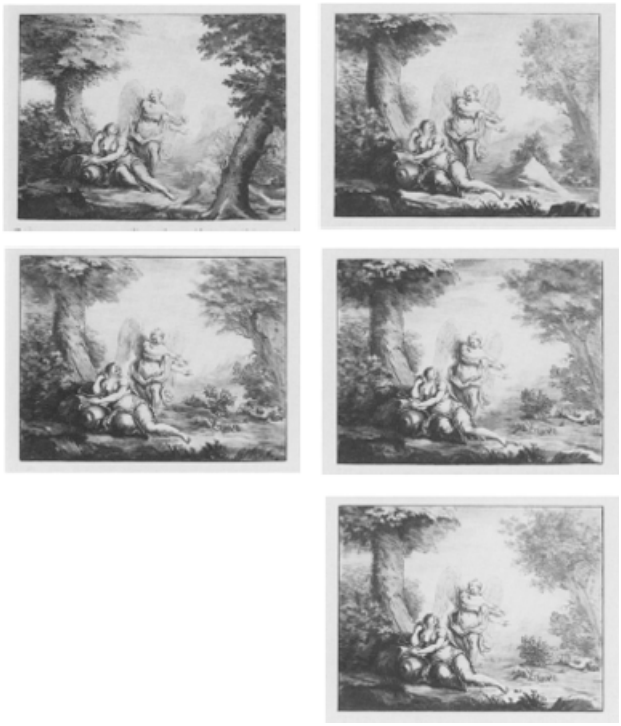

Jurriaan Cootwijk naar B.N. Le Sueur, Landschap met Hagar en Ismaël. Vijf staten gedrukt in verschillende tinten bruin en grijs met kleine wijzigingen in de voorstelling. Ets en aquatint, 136 × 178 mm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Deze rampen is het museum niet meer te boven gekomen. Het bestuur leek verlamd. Enkele jaren na de bevrijding was, ondanks een overheidskrediet, de studieverzameling nog altijd niet op orde gebracht. Door het ministerie van O.K. & W. werd daarom aan het bestuur van de School voor de Grafische Vakken als eigenaar van de studieverzameling gevraagd plannen te ontwikkelen om deze naar de School over te brengen en weer een didactische functie te geven. Tot uitvoering hiervan kwam het echter niet, omdat A.W. Barten, nu bestuurslid van het museum, geen afstand van dit bruikleen wilde doen.[38.]

In het begin van de jaren vijftig moest het gebouw, waarin het museum was gevestigd, worden verlaten. Omdat het bestuur van het museum er niet in slaagde om een ander gebouw te vinden, werden de verzamelingen opgeslagen op een zolder van het Utrechtse stadhuis. Daar werd door het bestuur van de School ‘een onbeschrijfelijke chaos aangetroffen en daartussen een grote stapel boeken en

portefeuilles die [...] de studieverzameling' zou zijn.[39] Wegens het ontbreken van een inventarislijst weigerde het bestuur van de School aanvankelijk om de studieverzameling terug te nemen. Dit gebeurde uiteindelijk toch. In

1956 werd besloten om de collectie aan het Rijk te schenken. Dit vond pas in 1959 plaats.

Epiloog

Wat er restte van Van Huffels Grafische Studieverzameling werd door de Dienst voor 's Rijks Verspreide Kunstvoorwerpen in een ambtelijk stuk uit 1958 als volgt omschreven: ‘Deze collectie bestaat uit twee delen, n.l. boekwerken [...] en prenten. Deze laatste worden thans in portefeuilles bewaard, die op stapels zijn gelegd. Wij hebben sterk de indruk, dat alle prenten zonder systeem in de portefeuilles zijn opgeborgen, daar het onmogelijk is iets te vinden.’ In feite kwam het er dus op neer dat de Dienst een geheel ongeordende collectie ontving waarvan bekend was dat er veel zaken aan ontbraken (prenten, boeken, alle drukkersmaterialen). Verder was deze in het recente verleden onvoldoende beheerd en was er sprake geweest van gebrekkig toezicht en dito inventarisatie met lijsten die pas achteraf waren opgesteld. Vandaar dat iedere stimulans ontbrak om de verzameling nog als een geheel te beschouwen.

Toch werd er bij de Dienst nog een tour de force verricht met de produktie van uitgebreide inventarislijsten van zowel boeken als prenten. Ook onderging het bestand nog een uitbreiding, toen in 1960 bij het Amsterdamse veilinghuis Bom circa 200 prenten aangeboden werden die duidelijk tot de studieverzameling behoorden. Daaronder bevonden zich enkele karakteristieke voorbeelden. De herkomst van deze prenten was onduidelijk. Ze werden vóór de veiling door het Rijk en bloc gekocht en bij de verzameling gevoegd.[40.] Deze aanwinst bracht in het lot van de studieverzameling geen verandering: de in kunsthistorisch opzicht belangrijkste prenten en enkele honderden boeken werden in 1961 uit de verzameling gelicht en aan enkele prentenkabinetten en bibliotheken overgedragen.[41.] Ook aan de in het begin van dit artikel genoemde afspraak over een reizende tentoonstelling op het gebied van de grafische technieken werd, wel met een flinke vertraging, vastgehouden: in 1969 ging deze met de catalogus *Prent praat* van start. De op deze tentoonstelling getoonde prenten waren gedeeltelijk uit de studieverzameling afkomstig. De restanten van deze verzameling bevinden zich thans nog bij de Rijksdienst Beeldende Kunst in Den Haag.

■

De schrijver bedankt de leden van de Werkgroep dr. N.G. van Huffel Ad Stijnman, Johan de Zoete en vooral Marion Bouwens voor hun commentaar bij een eerdere versie van dit artikel, en R.J. te Rijdt en redacteur J.F. Heijbroek voor hun vakkundige ondersteuning.

Appendix I
Reconstructie van het in 1923 bij de opening van Grafische Studieverzameling tentoonstelling tentoongestelde materiaal

Tentoongesteld werden bijna 200 bladen verdeeld over 16 vakken. Boven deze vakken waren enkele grotere prenten opgehangen. Van Huffel heeft de inhoud van deze tentoonstelling in de ter gelegenheid hiervan verschenen catalogus als volgt onder woorden gebracht: ‘Deze tentoonstelling is samengesteld uit enkele specimens der verschillende procédé's, die de Grafische Studieverzameling vormen. Uit den aard der zaak konden niet altijd de mooiste, zelfs niet de technisch meest belangrijke bladen worden uitgestald, daar de verzameling rijk genoeg is, om aan elk der 15 nu, in overzichtelijken vorm tentoongestelde procédé's, een afzonderlijke tentoonstelling te wijden, hetgeen dan ook in ons voornemen ligt.’

Vak A: Ontwikkeling van de vroege houtsnede:

- met goud gehoogd missaalblad met getekende initialen op perkament, ca. 1450;
- een miniatuurblad met getekende initialen op perkament, ca. 1480;
- drie miniatuurbladen met getekende initialen op papier, ca. 1510;
- houtsnede voorstellende een gezicht op Lyon, uit de Weltchronik van Hartmann Schedel, Nümberg 1493;
- twaalf kleine Franse metaalsneden voorstellende heiligen, ca. 1500;
- Ugo da Carpi (ca. 1479-1532), Jason in triomf terugkerend met het gulden vlies, clair-obscur;
- Alessandro Gandini (werkzaam tweede helft van de 16de eeuw), Maria met kind en heiligen, clairobscur in twee staten:
    a) het lijnblok
    b) lijnblok plus kleurenblok.

Vak B: Titelpagina's en boekillustraties uit de 15de, 16de en 17de eeuw:

- een deel van de bijbel van Nicolaus de Lyra, 1493, met getekende initialen;
- titelpagina voor Firmianus Opera, Venetië 1509;
- titelpagina uit de 16de eeuw;
- 34 houtsneden uit de 15de, 16de en 17de eeuw, boekillustraties waaronder enige van Christoffel van Sichem (senior of junior).

Vak C: Gravure:

- Johannes Arnoldus Boland (1838-1922), vijf kopieën in droge naald naar de Meester van het Amsterdamse kabinet;
- Johannes Arnoldus Boland (1838-1922), St. Bernardus, kopie in droge naald naar de Meester van Zwolle;
- N.N., half voltooide portretgravure;
- Jonas Suyderhoef (ca. 1613-1686) naar Adriaan van Ostade, boerenbal;
- Jan Punt (1711-1779) ets en Pieter Tanjé (1706-1761) gravure naar Cornelis Troost, het huwelijksvoorstel van Reinier Adriaansz, 1754;
- Jan van der Heyden (1637-1712), het afgebrande huis op de Singel te Amsterdam, ets;
- Louis Cossin (1627- na 1668), portret van Jean-Dominique Cassini, astronoom;

- Laurent Cars (1699-1771) naar Antoine Watteau, de waarzegster, reproduktie.

Collectiemerk School voor de Grafische Vakken te Utrecht (foto Rijksdienst Beeldende Kunst, Den Haag).

Boven de vakken A, B en C:
- Natale Bonifazio (1550-ca. 1590), het opstellen van de obelisk te Rome, de prent bestaat uit drie delen;
- Thomas de Leu (werkzaam tussen 1560 en 1620) naar Jacques Perret, fantastisch huis, 1594, illustratie uit Jacques Perret et Thomas de Leu, Des fortifications et artifices, architecture et perspective de Jacques Perret gentilhomme Savoysien;
- Charles Edward Wagstaff (1808-ca. 1850), de kroning van koningin Victoria, staalgravure;
- John Baptist Jackson (1701-ca. 1780) naar Veronese, Maria met kind en heiligen, clair-obscur.

Vak D: Vroege à la poupée kleurendrukken:
- Johannes Teyler (1648- na 1697), kleurendrukken waaronder de gans, mogelijk de vroegste in kleuren gedrukte mezzotint;
- Petrus Schenk (1660-1718/1719), kleurendrukken.

Vak E: Ets:
- Lodewijk de Vadder (1605-1655), landschap met regen, door Lucas Vorsterman met de burijn bijgewerkt;
- Adriaen van Ostade (1610-1685), de schuur, in een goede druk en een afdruk van de versleten plaat;
- Adriaen van Ostade (1610-1685), de vrijpostige boer, in een redelijke druk en een fraaie afdruk van de opgewerkte plaat;
- Adriaen van Ostade (1610-1685), het atelier;
- Adriaen van Ostade (1610-1685), de betalende boer;
- Adriaen van Ostade (1610-1685), het gebed;
- Karel du Jardin (ca. 1622-1678), de muilezel;
- Karel du Jardin (ca. 1622-1678), de ezels.

Boven de vakken D en E:
- Russische gravure, legerrevue, 1830, opgewerkt met dekverf;
- Herman Saftleven (ca. 1609-1685), Wittevrouwenpoort te Utrecht, ets.

Vak F: Japanse houtsnede:
- Isoda Koryusai (werkzaam 1760-1783), vrouw bij een tent, pillarprint;
- Katsukawa Shunsho (1726-1792), twee toneelspe-

lers met een stenen paal, diptiek;
- Kitagawa Utamaro (1753-1806), vrouwen bekijken de cocons van de zijderups;
- Manier van Toshusai Sharaku (werkzaam 1794/1795), toneelspeler met masker, met blinddruk;
- Utagawa Toyokuni I (1768-1825), twee zwaardvechters aan het strand, diptiek;
- Utagawa Hiroshige (?) (1797-1858), avondfeest met vuurwerk bij een rivier;
- N.N., voorbeeld van een houtsnede gedrukt met anilinekleurstoffen.

Vak G: Kleurendrukken:
- Cornelis Ploos van Amstel (1726-1798) naar Adriaen van Ostade, lezende boer, prenttekening, volgens Van Huffel een kleurendruk, in werkelijk heid met de hand ingekleurd;
- N.N. naar Adriaen van Ostade, lezende boer, tekening volgens Van Huffel vermoedelijk gebruikt bij de vervaardiging van de hierboven genoemde prent;
- François Janinet (1752-1813) naar Adriaen van Ostade, lezende boer (le nouvéliste), aquatint gedrukt van vier (?) platen;
- Cornelis Ploos van Amstel (1726-1798) naar Adriaen van Ostade, zittend boertje met kruik en glas, prenttekening gedrukt van vier platen, en afdrukken van de afzonderlijke platen;
- Bernard Schreuder (?-1780) naar Adriaen van Ostade, de charlatan, prenttekening;
- Bernard Schreuder (?-1780) naar Adriaen van Ostade, de herberg, prenttekening;
- Johannes Körnlein (ca. 1720-1772), mogelijk: naar Gerard Dou, de klavierspeelster, doordrukmethode gedrukt van twee platen;
- Gilles-Antoine Demarteau (1750-1802) naar Antoine Watteau, P.P. Rubens à l' Age de XXX ans, crayonmethode gedrukt van meerdere platen;
- Charles Melchior Descourtis (1753-1826) of François Janinet (1752-1813) naar C. Wolff, Vue de Thun du Côté du Midi, gedrukt van meerdere platen.

Vak H: Stippelgravure, crayonmethode:
- Johannes Lutma (1624-1689), zelfportret, stippelgravure;
- Francesco Bartolozzi (1727-1815) naar Thomas Lawrence, portret van miss Farren ten voeten uit, stippelgravure, lievelingsprent van Van Huffel;
- Jean Charles François (1717-1769), portret van Louis XV, crayonmethode;
- Cornelis Ploos van Amstel (1726-1798) en Bernhard Schreuder (?-1780) naar Gabriël Metsu, zittende jongen, doordrukmethode;
- Cornelis Ploos van Amstel (1726-1798), meisje (?);
- Nicolaas Gerhardus van Huffel (1869-1936) naar Govert Flinck, portret van een man met baret, doordrukmethode, twee staten: met en zonder zwart linker oog;
- John Harris (ca. 1791-1873) naar Robert Pollard, scene on the road to Epsom and back, aquatint met de hand ingekleurd.

Vakken I en J: Mezzotint, physionotrace.
- Prins Ruprecht van de Palts (1619-1682) naar Jusepe de Ribera, het hoofd van de beul;
- Wallerant Vaillant (1623-1677) naar Cornelis Bega, vrijend paar;

- Abraham Blooteling (1640-1690), portret van Christiaan Huygens sr, volgens Van Huffel een van de eerste mezzotinten die met het wiegijzer is vervaardigd;
- John Faber (ca. 1650-1721) naar Thomas Hudson, portret van Jacobus Bradley, astronoom;
- Jan Brouwer (ca. 1626-na 1688) naar Thomas van der Wilt, Vertumnus en Pomona, 1688, twee staten: een goede druk en een druk van de versleten plaat met afgesneden onderschrift;
- Robert Laurie (ca. 1755-1836) naar Francis Wheatly, the full of the honeymoon;
- Robert Laurie (ca. 1755-1836) naar Francis Wheatly, the wane of the honeymoon;
- Edme Quénedey (1756-1830), portret van B.E. Abbema, physionotrace;
- Edme Quénedey (1756-1830), portret van mevrouw Van der Hoog née Ballé (?), physionotrace.

Vak K: Vroege driekleurendruk:
- Jan l'Admiral sr (1699-1773), schedel van een kind, tekening, afdrukken van de drie mezzotintplaten (geel, blauw en rood) en proefdrukken, totaal negen? stuks;
- Jacques Fabien Gautier d'Agoty (1717?-1785), twee illustraties op het gebied van de natuurlijke historie, gedrukt van vier mezzotintplaten (geel, blauw, rood en zwart);
- Edouard Gautier d'Agoty (?-1784) naar Raphael, Madonna della sedia, gedrukt van vier mezzotintplaten (zie hier boven).

Vak L: Litho:
- Alois Senefelder (1771-1834)?, landschap met figuren, incunabel van de lithografie;
- Johann Nepomuk Strixner (1782-1855) naar Jan von Melem, St. Agnes;
- Achille Devéria (1800-1857), de verleider;
- Henri Monnier (1805-1877), twee geaquarelleerde litho's;
- James William Giles (werkzaam ca. 1830-ca. 1860) naar John Frederick Herring, vossenjacht, geaquarelleerde litho.

Vak M: Houtsnede 19de eeuw:
- toonhoutsnede naar Fritz Overbeck uit de serie Meisterwerke der Holzschneidekunst, Die Worpsweder;
- George Baxter (1804-1867), koningin Victoria ten voeten uit, gedrukt van een aquatintplaat en vele houtblokjes voor de kleuren;
- George Baxter (1804-1867), prince-consort Albert ten voeten uit (zie hier boven);
- Le Blond-Baxter, ‘Remember the Grotto’, Baxter procédé (zie hier boven);
- Edmund Evans (1826-1906), kleurendruk van een galvano naar een houtblok.

Vak N: Chromolithografie:
- drukkerij Versluys en Scherjon, veldmuis, gedrukt van tien stenen, negentien proeven;
- Arundel Society naar Lorenzo di Viterbo, ‘The betrothal of Maria’, gedrukt van meer dan 30 stenen door Wilhelm Greve in Berlijn, 1889.

Vak O: Driekleurenrasterdruk, autotypie in kleur, etc.:

- driekleurenrasterdruk: meisjeskopje naar Greuze;
- autotypie in kleur;
- chromolitho van Van Leer naar Cornelis Kuijpers, landschap met vee aan een sloot, vierkleurendruk, twee proeven;
- chromolitho van Van Leer, mogelijk naar een kleurendruk van C.M. Descourtis, Frederica Sop-

hia Wilhelmina, met kleurenstaal.

Vak P: Rotogravure:
- drukkerij van de Rotogravure Mij. naar Johannes Henricus Jurres, uitval uit Carthago, vierkleurendruk in opbouw, zeven stuks.

Boven de vakken N, O en P:
- chromolitho uit 1878, Derby rennen;
- chromolitho uit 1878, Derby rennen;
- Charles Gillot (1853-1903), de Hallen, volgens Van Huffel een chromoxilografie, waarschijnlijker echter een zinkhoogdruk.

N.B.: Bij het tentoongestelde bevonden zich ook bruiklenen.

Appendix II
Enige belangrijke aanwinsten van de Grafische Studieverzameling tussen 1924 en 1931 verkregen door koop of ruiling

1924:
- Diederik Jan Singendonck (1784-1833), het ets- en aquatintwerk in vele staten, tezamen met een aantal etsen van Karel du Jardin (ca. 1622-1678), in 17de en 18de eeuwse drukken, totaal ongeveer 100 stuks, voor *f* 65,-.
- Jan Punt (1711-1779), ets en Pieter Tanjé (1706-1761), gravure in een staat voor de letter, naar Cornelis Troost, ‘De Wiskonstenaars, of het Gevlugte Juffertje’, tesamen voor *f* 50,-.
- Hendrik Voogd (1768-1839), een serie van twaalf litho's uit 1818 voorstellende Italiaanse landschappen, voor *f* 40,-.

Hendrik Voogd, Italiaans landschap met door twee ossen getrokken hooiwagen. Litho, 280 × 385 mm. Uit een serie van twaalf landschappen gedrukt bij Dall'Armi in Rome omstreeks 1818. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

1925:

- Pierre Louis Dubourg (1815-1873), twaalf koperen staalplaten, alle met proefdrukken in vele staten, voor *f* 150,-
- Johann Wilhelm Kaiser (1813-1900) naar Rembrandt, 'De Nachtwacht', negen staten van een staalgravure, voor *f* 30,-.

1926:

- J. Chabert (et W.H. Franquinet), *Galerie des peintres ou collection de portrets des peintres les plus célèbres de toutes les écoles,* Paris 1822-34, met circa 260 litho's in verschillende technieken geïllustreerd, voor *f* 50,-.
- kunsttijdschriften, etc. (*Art Journal, Sporting and Dramatic News, Punch* en *Moderne Kunst in Meister Holzschnitte*) tesamen 102 delen, aangeschaft ter bestudering van 19de-eeuwse grafische procédés, voor *f* 205,-.

1927:

- J.M.W. Turner, *Liber Studiorum,* London 1807-19, bevat, indien compleet, 71 prenten waarvan 50 geheel in mezzotinttechniek, aanschafbedrag onbekend.
- Marcus de Bye (ca. 1639-na 1688) naar Paulus Potter, circa 80 etsen voorstellende dieren, aanschafbedrag onbekend.
- enige incunabelen van de stippelgravure, lichtdruk en autotypie (procédé Eckstein), aanschafbedrag onbekend.

1928:

- Marie-Louise Legrand (werkzaam ca. 1775) naar François Boucher, vrouwenhoofd naar links, crayonmanier gedrukt in wit en zwart op blauw papier, voor *f* 75,-.
- Thomas Bewick (1753-1828), 'The Chillingham Wild Bull', houtgravure uit 1789, voor *f* 35,50.
- Abraham Bosse (1602-1676), 'Gravure en taille

douce au Burin et a Leaue forte' ets en gravure uit 1643, voor *f* 25,-.
- J. Stichaner, *Sammlung Römischer Denkmäler in Baiern.* München 1808, twee delen met o.a. twee incunabelen van de lithografie, voor *f* 30,-.
- verder werden door ruiling verkregen vijf proefdrukken voor prenttekeningen van Cornelis Ploos van Amstel, (1726-1798), L.N.P. 2, 12, 17, 41, 47 en een mezzotintincunabel door Ludwig von Siegen, (1609-na 1676), voorstellende St. Bruno.

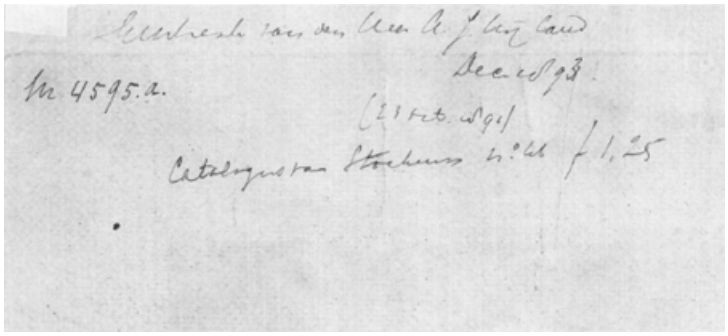

Collectiemerk dr. N.G. van Huffel (foto Universiteitsbibliotheek, Utrecht).

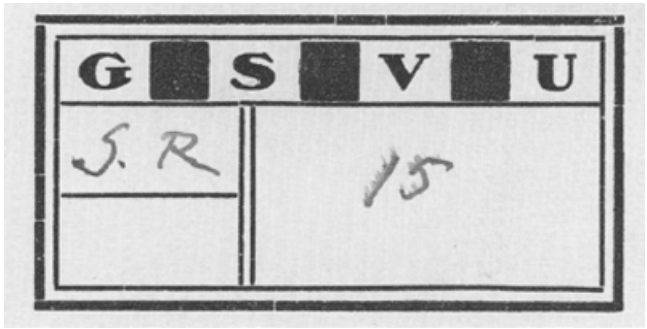

Collectiemerk School voor de Grafische Vakken te Utrecht (foto Rijksdienst Beeldende Kunst, Den Haag).

1929:
- Thomas Bewick (1753-1828), circa 100 proefdrukken van houtgravures voorstellende vogels en circa 50 herdrukken van houtgravures voorstellende vignetten, aanschafbedrag onbekend.
- J. Laporte, *Character of trees,* London 1795-1800, vijf bundels met prenten in vernis-mou techniek, aanschafbedrag onbekend.
- John Baptist Jackson (1701-ca. 1780), vijf clair-obscurprenten, waaronder twee triptieken (Kainen 22 en 25), aanschafbedrag onbekend.

1930:
- zeven werken uit de 17de en 18de eeuw over schrijfkunst, waaronder het zeldzame *Exemplaer-Boeck Duytscher ende Franscher Schole,* eerste deel, Amsterdam 1614, door Jan van de Velde, voor *f* 225,-.
- J.B.M. Papillon, *Traité historique et pratique de la gravure en bois*, Paris 1766, twee delen plus een supplement, voor *f* 205,-.

- Gustave Doré (1832-1883), ruim 80 handdrukken van houtgravures voor de *Fables* van J. de Lafontaine, voor *f* 140, - W. Savage, *Colour printing from Woodblocks*, London 1820, volgens Van Huffel vrijwel uniek, voor *f* 125,-.
- Reinier Vinkeles (1741-1816), 'Afbeelding der Teeken Academie, zoo als Dezelve tot den Jaare 1767 Gehouden werd boven het Corps de Garde van de Leydsche Poort te Amsterdam', zeven proefdrukken van een ets en gravure, samen met enige documentatie over deze academie, voor *f* 20,-.

1931:
- Paul van Liender (1731-1797), acht koperplaten, etsen uit 1759 voorstellende gezichten in Amersfoort, samen met afdrukken uit de tijd en moderne afdrukken, voor *f* 320,-.
- J.I. Martens (werkzaam begin 19de eeuw), drie grote koperplaten voorstellende 'Grosse Fontaine zu Wilhelmshöhe', 'Das Octagon zu Wilhelmshöhe' en 'Der Aquaduct zu Wilhelmshöhe', aquatinten, voor *f* 210,-.
- Hippolyte Lecomte (1781-1857) naar Horace Vernet, 'Blessés Francais attaqués par des Cosaques', grote litho uit 1817 met de hand ingekleurd, voor *f* 60,-.

Appendix III
Collectiemerken op prenten uit de Grafische Studieverzameling

1. Dr. Nicolaas Gerhardus van Huffel (1869-1936). Inscripties verso op portretten. Deze aantekeningen die in omvang zeer kunnen verschillen, komen voor in potlood en bruin/zwarte inkt. De oudste mij bekende datum die wordt vermeld is 1884, de jongste 1919.
2. School voor de Grafische Vakken te Utrecht, 1907-heden.
   Het stempel komt voor in zwart en paars/blauw verso op prenten. Het werd in 1923 of later op sommige bladen uit de Grafische Studieverzameling aangebracht. Het stempel werd ook gebruikt om boeken te merken.
3. School voor de Grafische Vakken te Utrecht, 1907-heden.
   Dit etiket werd in 1923 of later bevestigd op de opzetkartons van sommige prenten uit de Grafische Studieverzameling. Het etiket werd ook gebruikt om boeken en portefeuilles te merken.

Eindnoten:

1. Daarnaast ongeveer 30 handschriften, 150 landkaarten, 300 titelpagina's, 1000 stuks boekversiering/reproduktietechnieken, 500 drukkersmerken, 150 boekenleggers, 100 convocaties, 100 silhouetten, 2500 stuks reclamemateriaal en 300 artikelen en hoofdstukken van boeken over grafische kunst. De schenking bevatte geen drukkersmaterialen: *Inventarislijst Prentencollectie School voor de Grafische Vakken* (ca. 1959), berustend bij de Rijksdienst Beeldende Kunst, Den Haag, dossier Van Huffel.
2. G.A. Evers en P.H. Ritter jr., *A.J. van Huffel's Antiquariaat Utrecht 1849-1949*, Utrecht 1949, p. 7-8.

3. De onderneming had tot doelstelling: ‘Het vervaardigen en herstellen van physische, electrotechnische, medische en andere gelijksoortige instrumenten, alsmede de handel zowel voor eigen rekening als in agentuur van voorgenoemde artikelen’.
4. N.G. van Huffel, *Zal Utrecht spoedig eene electrische centrale hebben of niet?*, Utrecht (ca. 1902).
5. A. de Wildenrode [= dr. N.G. van Huffel], ‘Het oude mikroscoop, een oudejaarsvertelling’, *De Tampon, orgaan voor leerlingen en oud-leerlingen der School voor de Grafische Vakken* 10 (1929) 1-3, p. 56-60, met onder andere een afbeelding van een aantal antieke microscopen uit de verzameling van Van Huffel. Deze bevinden zich nu in het Universiteitsmuseum te Utrecht. Zie ook: [N.G. van Huffel], ‘Uit den handel’, *Oude Kunst, geïllustreerd maandschrift voor verzamelaars en kunstzinnigen* 2 (1917) 6, p. 194.
6. N.G. van Huffel, ‘Verzamelen’, *Oude Kunst* 1 (1915) 2, p. 48.
7. In mijn verzameling bevindt zich een portret van de historieschrijver Jan Wagenaar door Jacobus Houbraken (F.M. Portretten 5910) met op de achterzijde in het handschrift van Van Huffel o.a. ‘Geschenk van Mr. F.A.L. ridder van Rappard. 16 maart 1884’.
8. Dr. N.G. van Huffel, ‘In memoriam H.Ph. Gerritsen’, *Oude Kunst* 2 (1917) 9, p. 266. Zie ook: Th. Laurentius, J.W. Niemeijer en jhr. G. Ploos van Amstel, *Cornelis Ploos van Amstel,* Assen 1980, p. 130.
9. *Op. cit.* (noot 6), p. 47: ‘Voor mij is eene dergelijke serie [vijf staten van een ets van Rembrandt voorstellende Clement de Jonghe] het hoogste ideaal, dat de verzamelaar zich stellen kan, want wat kan voor den prentenliefhebber edeler genot zijn, dan den grootmeester als 't ware te bespieden in zijn atelier, en dat geven u de 5 staten van een dergelijke plaat toch maar, het zoeken en tasten, om door een lijntje erbij, en een ander met het polijststaal weggewerkt, tot de verlangde uitdrukking te geraken.’
10. *Op. cit.* (noot 6), p. 53: ‘zwarte kunstbladen, waarin de slijting zeer spoedig tot verlies van den fluweelen toon leidt, zoodat een afdruk van de gesleten plaat, de *Worn out plate*, geheel zonder kunstwaarde is.’
11. N.G. van Huffel, ‘Verzamelen’, *Oude Kunst* 1 (1916) 4, p. 117: ‘bij vele der verzamelingen is de Kunstwaarde niet altijd nummer één op het program. Maar de waarde van een verzameling wordt zeer verhoogd, door de keuze van uitsluitend gave exemplaren van mooie drukken, en daarvoor moet men de procédés, de ets, gravure, zwarte kunst, pointillé enz. kunnen beoordeelen.’
12. *Op. cit.* (noot 6), p. 53: ‘De afbeeldingen van een 1en staat van een zwarte kunstprent en een afdruk van de totaal versleten kale plaat met afgesneden ondergedeelte, zijn leerzaam voor den liefhebber, want hij moet steeds er op uit zijn mooie afdrukken te verzamelen, al blijkt uit de hierbij gevoegde afbeeldingen [twee staten van een mezzotint van Jan Brouwer naar Thomas van der Wilt voorstellende Vertumnus en Pomona (H. 2 I en II)] wel, hoe nuttig het is, om ook de allerslechtste als studiemateriaal te bewaren en tot eene procedé collectie te vereenigen. Want alleen door tallooze vergelijkingen komt men tot resultaat in de beoefening der prentkunst, zooals in alle takken van onderzoek en studie.’
13. Lex Barten, ‘In memoriam Dr. N.G. van Huffel’, *De Tampon* 16 (1936), p. 183: ‘Was het niet altijd zoozeer de voorstelling dezer prenten, die hem tot verzamelen lokte, de techniek en werkwijze van de makers dezer zaken na te speuren, was datgene wat zijn gedachten voortdurend gevangen hield. In het “heruitvinden” en reconstrueeren der technieken kreeg hij allengs een groote bedrevenheid, waarbij zijn kennis der natuur- en scheikunde hem niet te onderschatten diensten bewees.’
14. N.G. van Huffel, ‘De techniek van Ploos van Amstel in zijn prentwerk bestaande uit 46 imitaties van teekeningen’, in: *Jaarverslag Koninklijk Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam* (1912), p. 29-45. Zie ook: R.M. Burch, *Colour printing and colour printers,* London 1910, herdruk Paul Harris Publishing, Edinburgh 1983, p. 101: ‘the mystery which seems to envelop Amstel's method even to this day.’
15. Hierin slaagde hij niet geheel: wat hij op grond van vele bronnen en de gebruikte techniek in 1912 toeschreef aan de medewerkers kan de toets van de kritiek nu nog grotendeels doorstaan. Volgens de huidige inzichten schreef hij echter aan Ploos van Amstel zelf veel prenten toe die nu op naam van een medewerker gesteld kunnen worden. Ook meende Van Huffel dat bij veel prenten alle kleuren werden gedrukt. Th. Laurentius heeft echter aangetoond dat de meeste met waterverf zijn ingekleurd. Zie: Th. Laurentius e.a., *op. cit.* (noot 8), p. 197-276 en vooral p. 234-236.

16. N.G. van Huffel, catalogus van de *Tentoonstelling van Grafische Kunst van alle tijden en de werkwijzen daarbij gevolgd,* Utrecht 1927, hoofdstuk 'Overzicht van de boekverluchting van de vroegste tijden tot op heden'.
17. Rapport van L.C.H. de Jong betreffende de grafische studieverzameling, januari 1956, p. 1, berustend bij de Rijksdienst Beeldende Kunst, Den Haag, dossier Van Huffel.
18. 'Het Vakschoollustrum; het museum', in: Stadsnieuws, *Utrechtsch Nieuwsblad* 4 juli 1927.
19. In de vakpers werd de mening gehoord dat de verzameling geen verband hield met het vakonderwijs in de grafische vakken en dus niet diende te worden aangekocht. Het bestuur van de school was echter de mening toegedaan 'dat niet alleen het strikt noodige vakonderwijs, doch ook breedere studie door de school moest worden aangemoedigd en mogelijk gemaakt'. *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 3 juli 1923, p. 654.
20. *Op. cit.* (noot 17), p. 1.
21. *Op. cit.* (noot 17), p. 3.
22. *Op. cit.* (noot 17), p. 1-2.
23. 'Het nieuwe studiekabinet van de School voor de Grafische Vakken te Utrecht' *De Tampon* 3 (1923) 5, p. 70.
24. N.G. van Huffel, (Catalogus van de) *Tentoonstelling gehouden bij gelegenheid van de opening der Grafische Studie-Verzameling afdeeling van de School voor de Grafische Vakken te Utrecht,* Utrecht (1923). Aan de hand van onder andere deze catalogus en een helaas onvolledige inventarislijst (zie noot 25) is het mogelijk om zich een beeld te vormen van de inhoud van de studieverzameling in 1923: zie Appendix I.
25. *Inventaris van de Grafische Verzameling Dr. N.G. van Huffel, thans in de School voor de Grafische Vakken te Utrecht. Studie-kabinet,* (opgesteld tussen ca. 1923 en 1932), berustend bij de Rijksdienst Beeldende Kunst, Den Haag, dossier Van Huffel. Voor enige belangrijke aankopen: zie Appendix II.
26. Veel afgebeelde prenten in deze publikatie uit 1926 zijn uit de studieverzameling afkomstig. Sommige exemplaren van dit boekwerk gingen mogelijk vergezeld van een bijlage in folioformaat met 25 gekleurde en zwart-wit illustraties. Deze bijlage werd in 1936 nog vermeld, maar is nu onvindbaar. Zie: *De Boekenwereld* 9 (1992), p. 120, rubriek 'Vraag en aanbod'.
27. Ingezonden brieven over Kunstliefde in het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad,* 15, 21 en 23 februari 1929, Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, archief Genootschap Kunstliefde.
28. J.W.C. van Campen, *Het Genootschap Kunstliefde 1807-1947,* Utrecht 1947, p. 34.
29. *Op. cit.* (noot 17), p. 3.
30. *Op. cit.* (noot 17), p. 4.
31. 'De opening van ons museum', *Het Grafisch Museum*, 4 (1934) 5, p. I-II. Lex Barten, 'Hoe ons museum werd ingericht', *Het Grafisch Museum* 7 (1937) 3, p. 58-59. Zie ook: 'De opening van het typografisch museum', *De Tampon* 7 (1927) 8-9, p. 194-196.
32. Lex Barten, 'Hoe het museum werd ingericht', *Het Grafisch Museum* 8 (1938) 1, p. 15: De uitbreiding 'bleek achteraf zelfs zeer noodzakelijk, toen ons bestuur besloot mede onderdak te verleenen aan de Grafische Studieverzameling, eigendom van de School voor de Grafische Vakken. Wij verloren hierdoor twee lokalen en het oorspronkelijke plan van expositie der verzamelingen moest sterk gewijzigd worden.'
33. *Museum voor de grafische vakken te Utrecht: Verslag over de jaren 1940-1945,* Utrecht 1946, p. 1.
34. Herinneringen aan dr. N.G. van Huffel door Johannes H. Moesman, 2 pagina's, archief van Johan de Zoete, Utrecht.
35. Catalogus van de tentoonstelling *Het Nederlandsche boek door de eeuwen*, Utrecht 1946, p. 3.
36. *Op. cit.* (noot 33), p. 4.
37. 'Het Grafisch Museum werd oorlogsbuit', *Gemeenschappelijk Mededeelingenblad van de Bedrijfsgroep Grafische Industrie,* 2 (1945) 10 augustus. De schrijver van dit artikel wijt alle vernielingen aan handelingen van de Canadese instanties.
38. *Op. cit.* (noot 17), p. 5.
39. *Op. cit.* (noot 17), p. 6-7.
40. *Inventarislijst Supplement Prentencollectie School Grafische Vakken Utrecht*, (1960), berustend bij de Rijksdienst Beeldende Kunst, Den Haag, dossier Van Huffel.
41. Afgegeven werden volgens de zich bij de Rijksdienst Beeldende Kunst bevindende verdeellijsten, ruw geschat, circa 200 boeken en ruim 2000 prenten. Ongeveer de helft van deze boeken en circa drie kwart van de prenten ging naar het Leidse prentenkabinet. De andere helft van de boeken werd verspreid over de bibliotheek van het Rijksmuseum Amsterdam, de Koninklijke

Bibliotheek, het Rijksmuseum voor Volkenkunde en de Staatsdrukkerij. De m.i. fraaiste prenten, vooral kleurendrukken b.v. van Jan l'Admiral en in de manier van Johannes Teyler, gingen naar het Rijksprentenkabinet.

‘Heerlijke’ boeken voor de hertog
Hertog August en de verkoop van de bibliotheek van Adriaan Pauw

Marika Keblusek

‘Hy die besich is om de aldergrootste, aldercurieuste en vermaerste Liberye te maken van heel Duytslant en Nederlant’, zo omschreef een anonieme pamflettist in augustus 1652 de diplomaat Adriaan Pauw en diens bibliofiele inspanningen.[1] Een half jaar later kwam met de dood van Pauw een abrupt einde aan de opbouw van zijn bibliotheek. De erfgenamen brachten de ruim 16.000 boeken tellende *Bibliotheca Heemstediana* over naar Den Haag om haar te laten veilen. Het wekt verwondering dat er tot op heden relatief weinig onderzoek is gedaan naar de bibliotheek van Pauw. De collectie is niet alleen een typisch voorbeeld van een universele geleerdenbibliotheek, maar was ook de grootste particuliere verzameling ten tijde van de Republiek. De boekerij van Nicolaas Heinsius bijvoorbeeld telde volgens de veilingcatalogus van 1682 13.000 boeken.[2] Ook omtrent de verkoop en verdere geschiedenis van Pauws bibliotheek bestaan tot op heden alleen vermoedens en vragen. In dit artikel wil ik op basis van nieuw materiaal een overzicht geven van de lotgevallen van een gedeelte van de verzameling.

Adriaan Pauw (1585-1653). Gravure door Anselmus van Hulle, 1648 (foto Iconographisch Bureau, Den Haag).

Adriaan Pauw en zijn bibliotheek

Adriaan Pauw (1585-1653) vervulde een belangrijke rol binnen de Nederlandse politiek. Deze zoon van de Amsterdamse burgemeester Reinier Pauw begon in 1611 zijn bestuurlijke carrière als pensionaris van de Amstelstad. In 1627 verruilde hij Amsterdam voor Den Haag, waar hij tot rekenmeester van de Domeinraad was aangesteld. De top van de ambtelijke ladder bereikte hij met zijn benoeming tot raadspensionaris in 1631. Dat bleef hij tot 1636, toen stadhouder Frederik Hendrik hem uit zijn ambt ontsloeg. Van 1651 tot aan zijn dood in 1653 werd Pauw echter opnieuw raadspensionaris. Zijn faam dankte de politicus vooral aan de rol die hij tijdens de vredesonderhandelingen te Munster had gespeeld. Daarnaast maakte hij

in het kader van een diplomatieke missie een aantal keren de oversteek naar Engeland, bijvoorbeeld in 1649 en 1652.[3.]

Door aankoop van de heerlijkheid Heemstede kon Pauw zich Heer van Heemstede noemen en in deze hoedanigheid liet hij in 1620 het bijbehorende slot geheel renoveren en in een lusthof omtoveren. Pauw voerde grote staat en de rijkdommen en kunstschatten (tapijten, wapens, beeldhouwwerken en schilderijen) die ter opluistering van het Heemsteedse slot werden aangekocht, zijn uitgebreid beschreven.[4.]

In tegenstelling tot zijn wapencollectie, die Pauw in een speciaal daartoe bestemde zaal tentoonstelde, bleef zijn uitgebreide bibliotheek privé-domein. De rentmeester van het slot was in 1644 zorgvuldig geïnstrueerd onder geen beding wie dan ook zonder toestemming van Pauw in de bovenvertrekken toe te laten: 'Maer de boven Camers daer de boecken zijn sullen voor niemant geopent, maer gesloten gehouden werden.'[5.] In deze schatkamers herbergde Pauw zijn immer groeiende collectie antiquarische en nieuwe boeken die hij in binnen- en buitenland aankocht. De reputatie

van zijn boekenverzameling was tot over de landsgrenzen bekend. Pauws bibliotheek werd bijvoorbeeld in 1644 geroemd door Louis Jacob. In zijn *Traicté des plus belles bibliothèques* noemde Jacob de boekerij 'l'une des plus signalées de l'Europe, pour la diversité des ses livres imprimez, & de ses Manuscrits, qui y sont conservez' en schatte hij de waarde van de collectie op maar liefst 400.000 gulden.[6.]

De vraag dringt zich op met wat voor doel Pauw zijn bibliotheek uitbreidde. Verzamelde hij ter meerdere eer en glorie van zichzelf en bleef de bibliotheek een statussymbool of had Pauw iets anders op het oog? De la Fontaine Verwey suggereert dat Adriaan Pauw met zijn *Bibliotheca Heemstediana* de 'universele openbare' bibliotheek van de Franse kardinaal Mazarin voorbij wilde streven. Gabriel Naudé, bibliothecaris van Mazarin, had zijn uitgesproken ideeën over doel en opbouw van boekverzamelingen in zijn *Advis pour dresser une bibliothèque* (Parijs 1627) neergelegd. Als voornaamste kenmerk van het nieuwe type bibliotheek dat Naudé zo vurig propageerde en waarvan de 'Mazarine' de verwezenlijking moest zijn, gold de openstelling voor een geletterd publiek. Opgericht en gefinancieerd door particulieren moest de collectie openbaar toegankelijk zijn en beschikken over boeken uit alle *faculteiten.*[7.]

Of Adriaan Pauw met zijn verzameling hetzelfde doel heeft nagestreefd, lijkt gezien zijn onverbiddelijke huisreglement uit 1644 onwaarschijnlijk. Wellicht had hij plannen om pas na verloop van tijd de collectie open te stellen. Omdat Pauw geen documenten heeft nagelaten waarin hij zich over de toekomst van zijn verzameling uitlaat, is het moeilijk zijn ideaal te achterhalen. Misschien zijn concurrentie en competitie met politiek tegenstander Mazarin drijfveren voor het verzamelen geweest, maar pure bibliofilie stond waarschijnlijk op de eerste plaats. Pauws boekenplanken waren gevuld met boeken uit alle wetenschapsgebieden. Met name theologie en geschiedenis waren ruim vertegenwoordigd (resp. 5589 en 3036 titels) en van de klassieken ontbrak geen enkele belangrijke auteur (2125 titels).[8.] Wat zijn motieven ook geweest zijn, Pauws gedrevenheid heeft er toe geleid dat zich na zijn dood in 1653 een gigantische, universele bibliotheek in het Huis te Heemstede bevond.

De catalogus uit 1654

Over de inhoud van de *Bibliotheca Heemstediana* zijn we goed geïnformeerd door een omvangrijke catalogus die in 1654, een jaar na Pauws overlijden, te Den Haag op kosten van de erfgenamen verscheen.[9.] Hoewel er door de ongebruikelijke indeling enige onzekerheid bestaat over de functie van de catalogus, mogen we concluderen dat deze de gehele collectie boeken en manuscripten beschrijft.[10.] De Haagse boekverkoper Hendrik de Swaef vervaardigde deze gedrukte catalogus, wellicht op basis van een door Adriaan Pauw handgeschreven exemplaar.[11.] Notaris Johan Amelingh, eveneens afkomstig uit de Hofstad, had hem daarbij geassisteerd.[12.] De Swaef was vanaf 1648 in het Haagse filiaal van de Elseviers werkzaam[13.] en trad in 1651 toe tot het St. Lukasgilde. In zijn eigen winkel op het Binnenhof leidde hij tussen 1655 en 1661 minstens zestien verschillende boekveilingen.[14.] Op 4 september 1656 en 27 februari 1657 kwam de collectie Pauw bij De Swaef onder de hamer.

Deze stelde voor deze gelegenheid twee nieuwe veilingcatalogi samen.[15.] Helaas zijn er over het verloop van deze veiling geen gegevens voorhanden en blijven de kopers anoniem.

Waarschijnlijk hadden de zonen van Pauw Hendrik de Swaef al direct voor de verkoop in de arm genomen, rond de tijd dat zij de boeken van hun vader naar Den Haag versleepten. Met het geld dat de verkoop van de bibliotheek zou opbrengen, wilden zij het marmeren praalgraf van Adriaan Pauw in de Heemsteedse kerk bekostigen.[16.]

Hertog August (1579-1666). Olie op linnen door Heinrich von Boiling, 1666. Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel.

Zoals in het vervolg zal blijken, hebben de erven Pauw in eerste instantie niet aan een veiling gedacht. De la Fontaine Verwey suggereerde al dat de bijzondere vorm van de catalogus uit 1654 misschien verband houdt met het voornemen de verzameling *en bloc* van de hand te doen.[17.] Opmerkelijk is de tijdspanne van twee jaar die tussen het verschijnen van deze catalogus en de eerste veiling in 1656 ligt. In deze periode hebben de erfgenamen getracht de collectie aan andere verzamelaars van de hand te doen. De onderhandelingen zijn in elk geval met één geïnteresseerde gevoerd: hertog August zu Braunschweig-Lüneburg (1579-1666), de grote Duitse bibliofiel uit Wolfenbüttel.[18.]

Hertog August als boekenverzamelaar

De *Bibliotheca Augusta,* bijeengebracht door hertog August tussen 1604 en 1666, telde bij diens dood 130.000 titels en was daarmee de grootste particuliere verzameling van zijn tijd. Nadat hertog August zich in 1634 als regerend vorst in Wolfenbüttel had gevestigd, kende zijn verzameldrift geen grenzen meer. Dankzij een uitgebreid en goed geolied netwerk van 'boekenagenten' in geheel Europa, wist de hertog zich verzekerd van een niet aflatende stroom boeken en manuscripten.

Tegen een jaarlijks salaris brachten deze agenten de hertog op de hoogte van nieuw verschenen boeken, onderhielden ze contact met boekverkopers uit hun omgeving en probeerden ze de meestal zeer specifieke opdrachten van de hertog te vervullen. Bovendien had een aantal van hen een aanvullende taak als nieuwsvoorziener. In hun wekelijkse brieven berichtten zij hertog August niet alleen over recente aankopen en boekenzendingen, maar voorzagen zij hem ook van het actuele politieke nieuws. Bij de keuze van de agenten was hun maatschappelijke positie derhalve van het grootste belang. Dikwijls vervulden zij een bestuurlijke functie, waren zij actief in de diplomatie of bewogen zij zich in de academische wereld. Eén van hun belangrijkste verantwoordelijkheden lag in het onderhouden van een zogenaamd eigen 'correspondentennetwerk': een uitgelezen kring van geleerden, boekverkopers, kooplieden en vrienden. Die hielden op hun beurt de agent op de hoogte van allerlei interessant boekennieuws.[19.] Met name waren zij gespitst op de op handen zijnde verkopingen van particuliere bibliotheken. Weliswaar was hertog August niet genegen complete verzamelingen over te nemen omdat het risico van doubletten te groot was, maar in een dergelijke bibliotheek bevonden zich toch altijd antiquarische boeken die in de *Bibliotheca Augusta* ontbraken.

Leo van Aitzema (1600-1669). Gravure door H. Bary, 1666 (foto Iconographisch Bureau, Den Haag).

Uit de overgeleverde correspondentie van de diverse agenten is af te lezen, hoezeer de hertog zelf het beheer van zijn bibliotheek in handen hield en hoe professioneel hij daarbij te werk ging.[20.] Niet alleen schreef hertog August wekelijks eigenhandig een brief aan iedere agent, hij collationeerde ook persoonlijk de gekochte boeken. Daarnaast ontwierp hij een voor die tijd zeer modern signatuursysteem, waardoor in één oogopslag te zien was waar een boek zich bevond, hoe groot het was en tot welk vakgebied het behoorde. Tot één van zijn grootste projecten kan de bibliotheekcatalogus worden gerekend. In enorme folianten schreef de hertog - tot 1648 zelf, daarna zijn klerken - de aangekochte boeken bij.[21.]

Boekenagent voor de hertog

Van 1634 tot 1666 vervulde Leo van Aitzema de functie van boekenagent van de hertog in de Republiek. Aitzema had zijn sporen in de Duitse diplomatie toen al ruimschoots verdiend. In 1629 werd hij aangesteld als raad en resident der Hanzesteden, een ambt dat hij tot aan zijn dood in 1669 zou bekleden. In die hoedanigheid maakte hij

vele reizen, onder andere naar Bremen en Engeland.[22.] Als diplomaat en professioneel nieuwsvoorziener in Den Haag was hij de aangewezen persoon om hertog August zowel van politiek nieuws als boeken te voorzien. Elke week verstuurde de agent een brief naar Wolfenbüttel, waarmee hij de hertog nauwgezet op de hoogte hield van recente ontwikkelingen binnen het Haagse politieke leven.

Gedurende de 32 jaar dat Aitzema als agent voor hertog August actief was, werkte hij nauw samen met Bonaventura en Abraham Elsevier, die naast hun beroemde firma te Leiden ook het Haagse filiaal op het Binnenhof leidden.

In een post-scriptum bij zijn brieven berichtte Aitzema vervolgens over het laatste bibliofiele nieuws. Dikwijls gingen de brieven vergezeld van lijsten ('registers') waarin de Elseviers de nieuwste boeken uit hun winkel aanboden. Als internationaal opererende boekverkopers waren zij bij uitstek in staat ook in Parijs gedrukte werken onder de aandacht te brengen. Hertog August maakte zijn keuze, streepte de gewenste titels aan en zond de lijst met zijn wekelijkse brieven terug.[23.] In de boekwinkel van Abraham en Bonaventura op het Binnenhof werden deze nieuwe, ongebonden boeken zorgvuldig ingepakt in boekenkisten om via Bremen of Hamburg naar Wolfenbüttel te worden verzonden. Bij ontvangst controleerde en collationeerde de hertog eigenhandig zijn nieuwste aanwinsten. Stuitte hij daarbij op 'defecten' (ontbrekende katernen of zelfs delen van boeken), dan ging er met de kerende post een dwingende notitie terug: 'Es manglen an folgenden Büchern etliche bogen, deren ergänzung wir wol bald haben möchten'.[24.] Soms voldeed een boek niet aan de hertogelijke verwachtingen. In dat geval stuurde August zonder aarzeling het boek 'retour afzender' naar Den Haag. Vanzelfsprekend was de hertog zeer genteresseerd in de vele veilingen die in de Republiek - veelal in Leiden of Den Haag - gehouden werden. De veilingcatalogi werden zo snel mogelijk naar Wolfenbüttel verzonden waar hij de verlangde titels aankruiste.[25.] Aitzema trachtte vervolgens de boeken op de veiling in de wacht te slepen. Het liefst had de hertog - immer belust op koopjes - dat zijn agent vóór aanvang van de veiling met de verkopers onderhandelde. Bij een veiling in 1649 verwierf Aitzema in opdracht van hertog August bijna 200 titels. Deze reageerde toen enigszins ontevreden over de wijze waarop de boeken waren aangekocht: 'Wir haben aus euerem Screiben gerun ernommen, dass der Catalogus nicht allein euch wol zugekommen, sondern auch die meisten bücher erhandlet seynd: Wir haben sonst gemeinet, dass sie solten extra Auctionem, umb einen billigen Preys, erhandlet worden seyn.'[26.]

Contacten tussen hertog August en de erfgenamen van Adriaan Pauw

In 1654 stuurde Aitzema de catalogus van Adriaan Pauw naar Wolfenbüttel: 'J'aij envoijé par le dernier ordre a V.A. [Votre Altesse] un Catalogue des livres du S. de Heemstede: esperant que V.A. l'aura eu aggreable; comme chose icij estimée rare.'[27.] Aitzema had al eerder de beroemde verzameling van Pauw onder de aandacht gebracht. De agent had een veilingcatalogus naar zijn opdrachtgever gezonden met de aantekening dat de boeken bijzonder waardevol en zeldzaam waren. Om zijn woorden kracht bij te zetten, voegde hij eraan toe dat in de bibliotheek van Adriaan

Pauw ‘fort curieux en livres’ dezelfde werken aanwezig waren; een reden dus om tot aanschaf over te gaan.[28.]

Hoe de hertog op de bibliotheekcatalogus van Pauw heeft gereageerd, is niet duidelijk aangezien geen van zijn brieven uit deze periode bewaard is gebleven. Waarschijnlijk was hij zo enthousiast over de collectie dat hij zijn agent opdracht gaf in onderhandeling te gaan. Dat blijkt uit de brief die Aitzema zijn werkgever een maand later toestuurde. Aitzema deed daarin verslag van een vertrouwelijk gesprek dat hij in opdracht van de hertog met de oudste zoon van Adriaan Pauw had gevoerd.[29.]

De erfgenamen hadden unaniem besloten dat de bibliotheek verkocht moest worden. Hoewel de collectie volgens hun zeggen een totale waarde van 180.000 gulden had, waren de erven zich ervan bewust dat zij dat bedrag er nooit voor zouden krijgen en waarschijnlijk zelfs op groot verlies moesten rekenen. Zij schatten dat de boekerij bij verkoop 100.000 gulden zou opbrengen.[30.] In eerste instantie waren de erven vastbesloten de verzameling aan één koper over te doen, wellicht om de bibliotheek bijeen te houden.

Bovendien zou een verkoop *en bloc* ook niet de rompslomp van een veiling met zich meebrengen. Natuurlijk was Aitzema er als toegewijd agent van doordrongen dat hertog August uit principe nooit een gehele bibliotheek aanschafte. Daarom vroeg hij

de erfgenamen of zij er niet toe wilden besluiten de bibliotheek in gedeelten te verkopen: ‘Je lui demanderaij aussij, s'ils ne voudroient bien la vendre par pieces: il dit que le magistrat d'Amsterdam avoit desia fait le meme demande: qu'ils aijmeroient mieux la vendre en masse: toutefois, dit il, ils ij escouteroient aussij.’

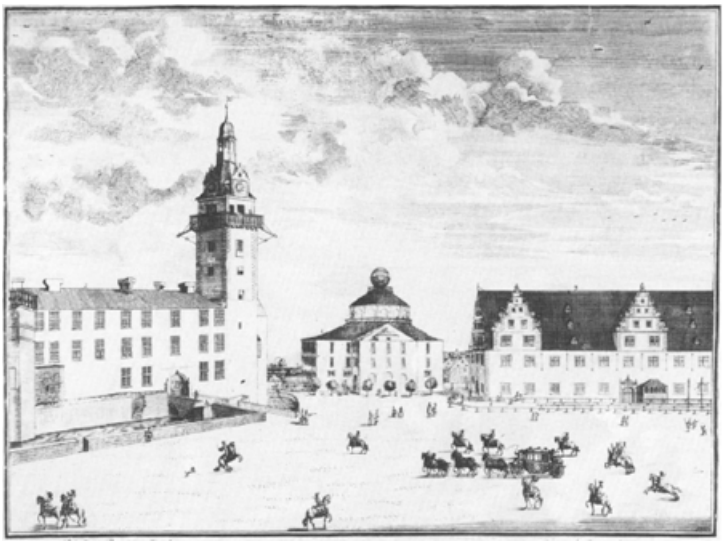

De hertogelijke bibliotheek te Wolfenbüttel. Gravure eind 17de eeuw. Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel.

Een geducht concurrent had de hertog volgens zijn agent te vrezen in de persoon van de Franse bibliofiel Mazarin: ‘On a parlé que le cardinel mazarin aurait fait aussij l'enquete de cette bibliotheque. Mais ie n'ay pas sçeu connoistre que cela est vraij.’ De kardinaal was inmiddels teruggekeerd uit zijn ballingschap en hard bezig een nieuwe collectie op te bouwen, nadat zijn eerdere verzameling in 1651 door het Franse parlement publiekelijk was verkocht.[31.] Uit deze brief wordt tevens duidelijk dat Aitzema tijdens dat eerste gesprek de naam van de hertog nog niet had laten vallen. De belangstelling van Aitzema hoefde bij de erven beslist geen argwaan te wekken: de diplomaat had immers jarenlang in professionele betrekking tot Pauw gestaan. De eerste onderhandelingen moesten echter om wat voor reden toch in alle stilte plaatsvinden. De erven zouden een taxateur aanstellen en hadden aan Aitzema gevraagd of hij wellicht deze taak op zich wilde nemen.[32.]

Een jaar later was die situatie inmiddels veranderd. Wellicht hadden zich geen serieuze gegadigden aangediend die bereid waren de gehele collectie te kopen. Niet alleen werd nu de naam van hertog August genoemd, maar de erfgenamen stonden ook niet langer afwijzend tegenover de verkoop van afzonderlijke delen van de boekerij. Op 25 maart 1655 schreef Michiel Pauw aan Philips Ernst Vegelin[33.]: ‘Ick bedanke U.E. voor de genomene moeijte van mij onder couverte toe te laten komen, den brieff van sijne Vorstelijcke Genade de Heer Hertoch August van Brunswijck, waer op het antwort sal dienen, dat naer gehoudene communicatie met mijne broeders, wij wel genegen souden sijn met ijmant van de hoogemelde Vorst in minnelijcke conferentie te treden over de manuscripten, ende een gedeelte van d'andere boecken bij mijnvaerden [sic] Zaliger gedachtenisse naergelaeten, indien wij begeeren, om alsoe eens te overwegen, off oirbaer soude sijn, soodanighe groten corpus daerom te scheijden.’[34.]

Vegelin stuurde deze brief vervolgens naar Wolfenbüttel, waar de hertog erop aantekende: ‘Ist beantwortet den 20 Maij 1655’. Helaas is dat antwoord niet overgeleverd. Het groene licht voor de onderhandeling over specifieke boeken en handschriften was niettemin gegeven. Aitzema berichtte zijn opdrachtgever rond augustus 1655 dat de oudste zoon van Pauw accoord ging met verkoop van bepaalde boeken. De hertog kon zijn keuze maken en vervolgens

zou de koopsom door een taxateur worden vastgesteld.[35.]

Eerste onderhandelingen over de collectie

In zijn eerste brief over de bibliotheek van Pauw had Aitzema al opgemerkt, dat de erfgenamen een deskundige ‘arbitre versé en matiere de livres’ wilden aanstellen. Daarbij dachten zij vooralsnog aan Aitzema zelf, of iemand anders ‘qui auroit envie’. Op 23 november 1655 schetste Aitzema de verdere procedure.[36.] De oudste zoon van Pauw die als spreekbuis voor de erven fungeerde, had voorgesteld ‘2 taxateurs libraire a choisir’ in dienst te nemen. Nadat door hen een koopsom was overeengekomen, moest het geld direct naar Nederland worden overgemaakt. Hertog August diende rekening te houden met een bedrag van tenminste 1100 à 1200 rijksdaalders, ongeveer *f* 2750, -. De erven wilden contant geld zien en Aitzema was bij gebrek aan liquide middelen niet in staat iets voor te schieten. Eventueel kon de hertog gebruik maken van Edmond Chardinel, een Amsterdamse tussenpersoon die bij veel financiële transacties tussen Wolfenbüttel en Den Haag werd ingezet: ‘Ou bien Chardinel pourrait etre simplement chargé de paijer aux S. Pauw la somme, a quoij les livres ou taxation monte: sans passer par mes mains.’ Met deze brief stuurde Aitzema een voorlopige rekening van *f* 2600, - mee; al een maand later ontving hij uit Wolfenbüttel een wissel van 1100 rijksdaalders.[37.]

Hertog August in zijn bibliotheek. Gravure. Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel.

Aanvankelijk leek de zaak soepel te verlopen. Johannes Verhoeven, een Haagse veilinghouder die als taxateur voor Aitzema optrad, leverde op 6 december 1655 zijn rapport in: ‘De boecken alle Compleet sijnde, hebbe ick ondergeschrevene de selve soo particulier als generael overgereeckent, hebbende aldus de Waerde vande Selvige te sijn, bevonden [in guldens, MK]:

Theologici folio quarto etc	291-0
Juridici	254-0
Medici	302-0
Philosophi	99-0
Philologi	297-0

Mathematici	58-0
Cosmographicii	82-16
Historici	722-0
Miscellaneii	60-0
[*totaal*]	2365-16’

Voor zijn ‘moeyte van taxeren’ ontving Verhoeven *f* 2,50. Aitzema tekende later op het taxatierapport aan dat de handschriften niet bij de totaalsom waren inbegrepen.[38.] Juist deze handschriften bleken de aanleiding tot een lange en lastig te reconstrueren nasleep. Drie weken nadat Verhoeven zijn karwei had geklaard, berichtte Hendrik de Swaef in een uitvoerig schrijven aan Aitzema over de complicaties die zich hadden voorgedaan.[39.] De Swaef was door de erfgenamen verzocht de door hertog August gewenste boeken in de bibliotheek uit te zoeken. Deze klus had hij echter uitbesteed

aan Johannes Amelingh: ‘vermits ick om een dringende oorsaeck een Reys na Zeelant mochte doen, ende alsoo de genoemde Heeren Erfgenamen daer wat haestich mede waren, soo recommandeerde ick aen haer Ed: eenen Johannes Ameling tot het genoemde werck.’ Deze had al eerder assistentie aan Aitzema verleend, onder andere bij een veiling in april 1650 en hij had ook zijn steentje aan de catalogus van 1654 bijgedragen.[40.]

Het slot te Heemstede waar Adriaan Pauws boekencollectie zich bevond (foto RKD, afdeling topografie, Den Haag).

Amelingh constateerde een opvallende discrepantie tussen deze catalogus - die ter controle werd gebruikt - en de aanwezige boeken. De Swaef schreef in zijn verslag aan Aitzema: ‘Nu also daer alreede eenige weynige boecken onder de Theologici verkocht waren ende alsoo hy [Amelingh] eenige andere van andere faculteyten niet en konde vinden, van welcke de nomber niet recht en was gestelt, ende deswyle hy oock by de manuscripta niet en koft komen, soo en waren niet alleen alle de Manuscripta niet uyt gesocht, maer manqueerden oock eenige onder de gedruckte.’

Amelingh had echter verzuimd de erven hiervan op de hoogte te stellen en de wel aanwezige boeken gesorteerd. Inmiddels waren Aitzema en de erfgenamen tot een overeenkomst gekomen: de koopsom werd vastgesteld op *f* 2450, -. Omdat Aitzema gewoon was alles wat hij voor hertog August aankocht zelf te controleren, merkte hij bij ontvangst van de boeken dan ook onmiddellijk dat de zaak niet klopte. Sommige boeken ontbraken; de handschriften waren in het geheel niet getaxeerd en ook niet in de kisten aanwezig. De koop werd in onderling overleg tussen beide partijen teniet gedaan.

Aitzema was echter niet van plan met lege handen bij zijn opdrachtgever aan te komen en opperde de handschriften alsnog te laten taxeren. De Swaef kreeg als taxateur van de erfgenamen die taak toebedeeld: ‘Ende daer mede besich zynde hebbe bevonden dat onder deselve eenige weynige niet gevonden en werden, soo hebben wy met ons beyde [Aitzema was blijkbaar bij de taxatie present] de selve evenwel getauxeert, ende worden de selve nu te samen by de Heeren Erfgenamen gehouden op de somme van 2850 gl. hoewel de Manuscripta by ons soo hooch niet en waren getaxeert.’ Voordat Aitzema tot aankoop overging, kreeg hij de gelegenheid om met de hertog ruggespraak te houden. De getuigenis van De Swaef werd als bewijsstuk meegestuurd.

Nieuwe onderhandelingen

De reactie van hertog August op deze verwikkelingen is niet bekend, maar laat zich raden. Zelf altijd even zorgvuldig en flink op de penning, zal hij niet onmiddellijk bereid zijn geweest nog verder met de erfgenamen in zee te gaan. De 1100 rijksdaalders die al in december 1655 aan Aitzema waren uitgekeerd, werden op 22 januari 1656 via Chardinel aan hertog August teruggezonden.[41.] Aan de zaak leek daarmee een onbevredigend einde te zijn gekomen.[42.]

Vijf maanden later echter begonnen de

onderhandelingen opnieuw van voren af aan. Op 6 mei 1656 kon Aitzema berichten dat De Swaef druk bezig was ‘un pertinent registre’ van de boeken samen te stellen. Ook de boekenkisten werden in gereedheid gebracht. Slechts een onbeduidend incident vertraagde ditmaal de toezending. De Leidse hoogleraar Gooi, door Aitzema belast met de taxatie van de oosterse handschriften, had een van deze banden mee naar huis genomen om het daar te kopiëren. Niet eerder wilde hij het origineel afstaan, voor het afschrift ‘plus net et lisible que le Principal’ gereed was. Op aandringen van Aitzema beloofde Gooi het handschrift binnen twee of drie dagen te retourneren.[43.]

Boeken uit de Herzog August Bibliothek. Op de rug heeft hertog August eigenhandig titel en signatuur geschreven (foto Marika Keblusek).

Hertog August gaf eind mei aan Edmond Chardinel de opdracht de erven uit te betalen, zodra de nieuwe koopsom bekend gemaakt werd. Deze zou naar schatting van Aitzema opnieuw tussen de 1100 en 1300 rijksdaalders liggen. De taxateurs waren op dat moment nog steeds aan het werk: ‘i'aij repris le Sr. de Heemstede que nos taxateurs entrassent en oeuvre et entamassent la taxation: comme le sien a desia fait; et le mien (:verhoeve:) le sera au iourd'huij.’ Professor Gooi hield zich intussen bezig met de handschriften: ‘Les pieces manuscripts, ou proprement ceux qui sont en langue oriëntale sont taxés par le professeur Gool: qui les estime fort haut: et il dit qu'il ij a une pieces [sic] dont il n'ij a pas copie, ou sembable au monde.’ Op dit oordeel kon de hertog rustig vertrouwen, want Gooi ‘est un homme d'honneur, professeur en langues orientales a Leijden: homme de conscience. Ie ne pense pas qu'il voudrait faire un enorme tromperie.’

Aitzema zou de zaken in Den Haag verder afwikkelen en de boeken goed ingepakt naar Amsterdam sturen. Voor de verzending naar Duitsland en de financiële transacties droeg opnieuw Chardinel de verantwoording. Deze zou na ontvangst van het geld de erven uitbetalen.[44.] In een persoonlijke brief aan de hertog berichtte woordvoerder Adriaan Pauw jr. op 2 juni nog ten overvloede dat ‘angehendt die Bewuste bucher, wir geneigen seint, ihre Furstl. Gnaden zu accomodiren, und den zu folgenden zweij neutralen persohnen haben commitiert umb selbige zu taxiren, und also solche auff billiche und redeliche Conditiones.’[45.]

Op 16 juni 1656 tekende Aitzema in zijn kasboek aan dat hij de ‘packkisten boeken van Heer van Heemstede bibliotheek aen Sr Chardinel’ had verstuurd. De uiteindelijke rekening bedroeg *f* 2834 en 15 stuivers.[46.] Al een week later kon de agent meedelen

dat de erfgenamen hun geld uit handen van Chardinel ontvangen hadden.[47.] Meer dan twee jaar na aanvang van de onderhandelingen was de verkoop eindelijk een feit.

Boeken van Pauw in de Herzog August Bibliothek

De vraag blijft natuurlijk, welke boeken uit de *Bibliotheca Heemstediana* in juni 1656 naar hertog August werden verscheept. Het

exemplaar van de catalogus Pauw dat zich in Wolfenbüttel bevindt, bevat geen hertogelijke aantekeningen.[48.] De in de catalogus vermelde handschriften zijn niet in de *Herzog August Bibliothek* terug te vinden en zijn kennelijk niet aan de hertog verkocht.[49.] Alleen de zogenaamde *Bücherradkatalog* biedt een aanknopingspunt bij de speurtocht naar boeken van Adriaan Pauw in de hertogelijke bibliotheek.

De opbouw van deze door hertog August zelf opgestelde catalogus houdt verband met de werkwijze binnen de bibliotheek te Wolfenbüttel. Omtrent de precieze gang van zaken in de *Bibliotheca Augusta* tast men nog steeds grotendeels in het duister. Vermoedelijk werden alle boekenkisten bij binnenkomst in een aparte ruimte opgeslagen. Daar werden de boeken geordend. De ongebonden, nieuwe boeken gingen vervolgens naar de binder, de gebonden werken konden al naar vakgebied en formaat worden gesorteerd en kregen hun signatuur toebedeeld. Vervolgens schreven klerken de aanwinsten bij in de doorlopende *Bücherradkatalog.* zij kopieerden minutieus de titelpagina, aangevuld met impressum en inhoudsopgave. Ruwweg werden de boeken naar vakgebied ingedeeld, dat wil zeggen dat de bijgeschreven titels enigermate in volgorde staan: theologische werken in folio eerst, gevolgd door de juridische etc. Titelbeschrijvingen van boeken in kleinere formaten volgden meestal een paar pagina's later. Bij een nieuwe partij aankopen begon men eenvoudigweg opnieuw met de indeling. De inschrijving lijkt afhankelijk van de hoeveelheid bij te werken titels. Was er een achterstand, dan kon het lang duren voordat nieuwe aankopen uiteindelijk in de catalogus terecht kwamen.

De *Bücherradkatalog* vormt derhalve geen systematische catalogus, maar een *chronologisch* overzicht van de aanwinsten. Op sommige bladzijden is dan ook een datum genoteerd die aangeeft op welke dag de volgende titels zijn bijgeschreven.[50.] Juist dit gegeven biedt wat de collectie Pauw betreft de mogelijkheid de boeken in de *Herzog August Bibliothek* terug te vinden. De inhoud van de boekenkisten zal weliswaar zijn gesorteerd, maar de boeken zullen per vakgebied toch als groep bijeen zijn gebleven en ook als zodanig in de *Bücherradkatalog* zijn bijgeschreven. Komt men dus een aantal theologische folianten uit de *Bücherradkatalog* in dezelfde editie in de catalogus uit 1654 tegen, dan bestaat de mogelijkheid dat het om dezelfde exemplaren gaat. Evenals alle verzamelaars in zijn tijd kocht hertog August standaardwerken, boeken die ook iemand als Pauw in zijn bezit had. Een vermelding van een dergelijke titel in beide catalogi hoeft dan nog niets te betekenen. In zo'n geval is de bladzijde van de *Bücherradkatalog* waarop het boek werd ingeschreven van doorslaggevende betekenis. Vindt men zo'n titel namelijk in de *Bücherradkatalog* terug op een pagina die nà 1656 werd geschreven, samen met vele andere boeken die ook in de catalogus van Pauw voorkomen, dan gaat het waarschijnlijk om aankopen uit de *Bibliotheca Heemstediana.*

Ter illustratie: de hertog was uitermate geïnteresseerd in geschiedkundige werken. De folio-uitgave van Hooft's *Nederlantsche Historiën* uit 1642 bijvoorbeeld (een boek dat bij alle verzamelaars op de planken stond) wordt pas op een cataloguspagina uit 1656 temidden van vele andere titels die ook in de catalogus van Pauw voorkomen, vermeld. Men kan gevoeglijk aannemen dat het niet lang daarvoor was aangeschaft en dat het hoogstwaarschijnlijk eerder aan Pauw heeft toebehoord.[51.] Vooral de pagina's 4421-4465 en 4941-5088 uit de *Bücherradkatalog* zijn van belang: zij

vormen de weerslag van aankopen uit de jaren 1656-1664 en 1656-1659. In deze periode zouden ook de boeken uit de boekerij van Pauw moeten zijn ingeschreven.

Inderdaad komen op die pagina's grote aaneengesloten reeksen titels voor, die in de catalogus uit 1654 van Pauw in dezelfde editie zijn terug te vinden.[52.] Het gaat daarbij om de volgende aantallen:

Theologici in folio	35
Juridici in folio	18
Juridici in quarto	7
Historici	44
Medici	25
Bellici	4
Physici	3
Geographici	1
Quodlibet (overig)	1
[Totaal]	157[53.]

Helaas bevindt zich in geen van deze boeken een ex-libris van Adriaan Pauw. Desondanks bevatten de banden genoeg informatie om de conclusie te rechtvaardigen dat we hier met werken uit zijn bibliotheek te maken hebben en wel om de volgende redenen.

Bij de aankoop uit Pauws verzameling

ging het om reeds gebonden boeken en dat vormt dus een eerste aanwijzing. Ongebonden boeken liet de hertog namelijk zelf van een speciale, eenvormige band voorzien: deze band werd bij geen van de onderzochte titels aangetroffen, wat betekent dat de boeken inderdaad uit een andere bibliotheek afkomstig zijn en niet door de hertog *nieuw* zijn aangeschaft.[54.] Bovendien is een groot aantal van de betreffende folianten uniform gebonden in een lichte, perkamenten band, blind gestempeld, ribben op de rug en voorzien van brede groene zijden linten.[55.] Het betreft hier werken die in het begin van de 17de eeuw zijn gedrukt, boeken dus die de vorige eigenaar (hoogstwaarschijnlijk Adriaan Pauw) nieuw en ongebonden heeft gekocht en die hij zelf heeft laten binden. Helaas is er over de banden van Adriaan Pauw niets bekend, maar wel kan worden vastgesteld dat het in deze gevallen om Noordnederlandse banden gaat.[56.]

Natuurlijk bevonden zich onder de aanwinsten uit de *Heemstediana* boeken die Pauw zelf gebonden heeft gekocht. In die gevallen kunnen gebruikssporen en provenancegegevens een tweede indicatie vormen. Adriaan Pauw was een geziene klant op boekenveilingen in de Republiek en heeft veel uit voormalige Nederlandse verzamelingen aangeschaft. Daarvan getuigen bijvoorbeeld de namen van voormalige Nederlandse bezitters. Op het schutblad van *Keuren vande vrijen* (Brugge 1624, sign. 67.12 Jur. 2°) vinden we rekeningen en een soort notariële akte. Dit boek behoorde in 1628 toe aan Jan van Baelberghen en in 1636 aan Salamon Fallon. Wilhelmus vander Meer uit Delft voorzag het *Tractatus de Iure* van Benedictus Aegidius (sign. 63.3 Jur. 4°) in 1634 van zijn naam. In de werken van de heilige Isodorus (sign. 77.16 Theol 2°) werd op de titelpagina aangetekend: ‘Donum amplissimorum DD Consulum Amstelodamensium 1607 Johanni Lydio MF submissum’. Het titelblad van de *Amsterdamsche Zee-Caerten*, vervaardigd door Albert Haijen (Amsterdam 1591; sign. 10.2 Geogr. 2°), draagt de naam van Caspar Vosberghen. Deze ondernam als buitengewoon gezant van de Staten-Generaal diverse diplomatieke missies naar Denemarken en Parijs. Wellicht is Adriaan Pauw op de Haagse veiling van de bibliotheek van Vosberghen in 1651, in het bezit gekomen van dit werk.[57.]

Bepaalde boeken bevatten signaturen of zijn op dezelfde manier gebonden. Waarschijnlijk hebben ze tot voormalige collecties behoord en heeft Pauw ze op een veiling gekocht. De *Chirurgia*, uitgegeven door Conrad Gesner (Turijn 1555; sign. 21.6 Med. 2°), *La milice des Grecs et Romains* (Parijs 1616; sign. 9.1 Bell. 2°), *Les memoirs et recherches du Jean Tillet* (Rouaan 1578; sign. 182.5 Hist. 2°) en de *Opera omnia* van Flavius Josephus (Bazel 1544; sign. 130.3 Hist. 2°) stammen uit eenzelfde bibliotheek. Op de titelpagina's vinden we respectievelijk ‘Auct. Gr. 12’, ‘Auct. Gr. 18, Doublet’, ‘Auct. Gr. 96’ en ‘Auct. Gr. 186’ vermeld, hoogstwaarschijnlijk voormalige signaturen of nummers uit een veilingcatalogus. In 1584 behoorde het boek van Jean Tillet aan P. Hanneman, die bovendien zijn motto op de titelpagina schreef. Pieter Hanneman, onder andere werkzaam als griffier van het Hof van Holland, overleed in 1593. In dat jaar werd ook zijn boekenbezit geveild. Van zijn bibliotheek is maar één ander boek bekend.[58.] Drie juridische werken (sign. 75.3 Jur 2°; 81.6 en 81.7 Jur 2°) hebben eenzelfde band. Op de rug is in grote letters de titel gecalligrafeerd. Op de band van een ander juridisch boek is de Nederlandse leeuw gestempeld (sign. 59.13 Jur 2°).

Een aanzienlijk aantal van de boeken bevat Nederlandse aantekeningen en gebruikssporen. Op het titelblad van de *Chronyck vande gantsche werelt* (Antwerpen 1620; sign. 37.21 Hist. 2°) is boven de naam van auteur Andries van Meerbeeck geschreven: 'ongelooflijcke Historie schrijver'. Het schutblad achterin staat vol met aantekeningen die tijdens lezing zijn gemaakt. In Valesius' *Controversarium medicarum* (Hanover 1606; sign. 19.4 Med 2°) is een prijs in guldens genoteerd: 'sumpt. 7 florenis'.

Kunnen we van de hier genoemde boeken aantonen dat ze in elk geval uit Nederland afkomstig zijn en heel goed uit Pauws bibliotheek kunnen stammen, van de onderstaande drie werken is dat wel héél waarschijnlijk. Zij kunnen namelijk direct met Adriaan Pauw in verband worden gebracht.

Menelaus Winshemius, medicus te Franeker, schreef zijn naam in de *Methodus universae artis medicinae* van Cornelis van Baersdorp (Brugge 1538; sign. 48.4 Med 2°). Winshemius had te Leiden gestudeerd. Zijn leermeester en promotor was de beroemde anatomicus Pieter Pauw, een volle neef van Adriaan. Onder de gekochte boeken bevinden zich de *Opera omnia* van Constantinus Africanus (sign. 43.3 Med 2°) en deze zijn af-

komstig uit de bibliotheek van diezelfde Pieter Pauw. Hij voorzag het boek niet alleen van zijn naam, maar ook van zijn motto ‘Virtus, ipsa sibi protium’.[59] De werken van Van Baersdorp en Constantinus Africanus zijn wellicht na de dood van Pieter Pauw aan Adriaan vermaakt of verkocht en in 1656 in Wolfenbüttel terecht gekomen.

De *Definitive sententien* ([Brussel 1533], sign. 108.13 Jur. 4°) bevat een zeer interessante mededeling: ‘Overgelevert by d'Affgesante vanden heere Grave van Oldenburch tot Munster den iij.en Augusty 1646’. Adriaan Pauw was op dat moment bij de vredesonderhandelingen in Munster aanwezig! Heeft hij het boek daar ontvangen? Pauw bezat volgens de catalogus uit 1654 twee exemplaren van dit werk. In de veilingcatalogus uit 1657 komt de titel nog maar één keer voor, wat betekent dat het andere exemplaar voor aanvang van de veiling verkocht werd.

Hertog August heeft zijn keuze uit de bibliotheek van Pauw ver vóór de veilingen in 1656 en 1657 gemaakt. Dat betekent dat de 157 titels die zowel in de *Bücherradkatalog* als in de catalogus uit 1654 voorkomen en waarop deze reconstructie van de aankoop is gebaseerd, niet in de veilingcatalogi zouden mogen voorkomen. Wanneer we deze boeken in de veilingcatalogi uit 1656 en 1657 proberen terug te vinden, blijkt dat ze daar inderdaad niet in beschreven staan. Ze zijn dus voor september 1656 daadwerkelijk aan de hertog verkocht.

Besluit

In september 1656 kwam het eerste gedeelte van de *Bibliotheca Heemstediana* onder de hamer. Veel was er van de oorspronkelijke collectie niet overgebleven. Aitzema schreef op 25 juli 1656 aan hertog August: ‘Le catalogue imprimé de livres du S. de Heemstede ne contient que la moitié des restants, et rien n'est en ce dit Catalogue, qui ne fait auparavant dans le grand Catalogue’.[60] Vergelijking van de catalogus uit 1654 en de twee veilingcatalogi uit 1656 en 1657 leert dat bij aanvang van de veiling iets meer dan 25% van de boeken is verdwenen.[61] Deze boeken zijn dus al vóór de veiling aan - helaas onbekend gebleven - verzamelaars verkocht.

Hertog August is tot nu toe de enige koper die zijn sporen heeft nagelaten. Zijn aankoop van 157 titels uit de oorspronkelijke verzameling van 16.000 boeken was natuurlijk beperkt (ca. 1%), maar toont wel aan dat er voorafgaand aan veilingen het één en ander gebeurde. De hertog is niet de enige geweest, die tussen 1654 en 1656 naar believen uit de collectie Pauw heeft aangeschaft. Waar de andere boeken zijn gebleven, blijft vooralsnog een raadsel. Onderhandelingen met - voorname - kopers, voorafgaand aan een veiling, waren kennelijk eerder regel dan uitzondering.

Pieter Pauw (1564-1617). Gravure uitgegeven door Pieter van der Aa (foto Iconographisch Bureau, Den Haag).

Het laatste woord over de bibliotheek van Adriaan Pauw is dus nog niet gezegd. Op basis van de veilingcatalogi zou de bibliotheek van Adriaan Pauw vermoedelijk als een collectie van formaat worden beschouwd. Of zij ook de geschiedenis zou zijn ingegaan als de grootste en belangrijkste particuliere verzameling die de Republiek heeft gekend, is echter de vraag. De opmerking van Aitzema uit 1656 dat de helft

van de boeken voor aanvang van de veiling reeds verkocht was, gevoegd bij het ontbreken van een kwart van de titels in de veilingcatalogi, maakt de waarde van deze bron wel heel relatief. Gelukkig beschikken we over de bibliotheekcatalogus uit 1654. Deze maakt het mogelijk de *Bibliotheca Heemstediana* in haar volle omvang te leren kennen. Als we één les uit bovenstaande geschiedenis kunnen trekken, dan is dat opnieuw, hoe onbetrouwbaar veilingcatalogi bij de reconstructie van privé-bibliotheken kunnen zijn.

■

Met dank aan Karin Schoneveld voor de reconstructie van de door hertog August gekochte partij boeken.

Eindnoten:

1. *Apologia ofte verantwoordingh voor den Heer Paauw Heere van Heemstede tegen verscheyde lasteringen ende faemroovende pasquillen.* Haarlem, Pieter Jansz, 1652, f. A3 r&v.
2. Bert van Selm, *Inzichten en vergezichten. Zes beschouwingen over het onderzoek naar de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel,* Amsterdam 1992, p. 88-89. Zie over de bibliotheek van Pauw: H. de la Fontaine Verwey, 'Adriaan Pauw en zijn bibliotheek',in: *Boek, bibliotheek en geesteswetenschappen. Opstellen door vrienden en collega's van dr. C. Reedijk geschreven ter gelegenheid van zijn aftreden als bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage,* Hilversum 1986, p. 103-115 en H. Krol, 'Adriaan Pauw als verzamelaar van wapens, kunst en boeken; de Bibliotheca Heemstediana', in: H.W.J. de Boer en H. Bruch, *Adriaan Pauw (1585-1653) staatsman en ambachtsheer*, Heemstede 1988, p. 71-96.
3. *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (*NNBW*) deel 10, kols. 714-716. Zie verder de A. de Fouw, *Onbekende raadspensionarissen*, 's-Gravenhage 1946, p. 45-91.
4. Krol, *op. cit.* (noot 2), p. 71-72.
5. Huisreglement 1644, geciteerd naar Krol, *op. cit.* (noot 2), p. 75.
6. Louis Jacob, *Traicté des plus belles bibliothèques publiques et particulières qui ont esté et qui sont present dans le monde*, Parijs 1644, p. 431-432.
7. De la Fontaine Verwey, *op. cit.* (noot 2), p. 105-107.
8. De la Fontaine Verwey, *op. cit.* (noot 2), p. 114 en Van Selm, *op. cit.* (noot 2), p. 88 geven de verschillende aantallen boeken per vakgebied. Pauw bezat ondermeer 5589 theologische werken, 1385 juridische boeken, 1555 medische boeken, 510 titels op het gebied van de Mathematici, 146 handschriften en 3036 titels Historici/Politici.
9. *Catalogus omnium librorum & maniscriptorum bibliothecae (...) Adriani Pauw (...).*

   Hagaae-Comitis, sumptibus haeredum, 1654. 4°, 351 pp. Deze catalogus is lange tijd gebruikt als bibliografisch naslagwerk. Zie Archer Taylor, *Book Catalogues: Their varieties and uses*, Winchester 1986, o.a. p. 254-255.
10. De titels in de catalogus zijn, vrij ongebruikelijk, niet ingedeeld naar formaat, maar per wetenschapsgebied alfabetisch geordend. Formaat, plaats en jaar van uitgave zijn genoemd. Fontaine Verwey, *op. cit.* (noot 2), p. 114, concludeert op grond van de bijzondere indeling dat het hier niet kan gaan om een veilingcatalogus. Hij meent dat Pauw de catalogus zelf samenstelde om deze later als bibliotheekcatalogus van wat een openbare *Bibliotheca Heemstediana* moest worden, uit te geven. In *Book sales catalogues of the Dutch republic 1599-1800* (microfilm project Koninklijke Bibliotheek Den Haag en Vakgroep Nederlands RU Leiden) wordt de catalogus als 'memorial catalogue' aangeduid (no. 338).
11. Suggestie van De la Fontaine Verwey, *op. cit.* (noot 2), p. 113.

12. Volgens een mededeling van Hendrik de Swaef van 24-12-1655: ‘soo recommandeerde ick eenen Johannes Ameling [...], dewelcke my in t maken van het Catalogus vande voornoemde Biblioteecq hadde geassisteert’. Herzog August Bibliothek (HAB), Bibliotheksarchiv, Briefe Herzog August. Rechnungen bis 1666 (ongeordend). Johannes Amelingh was aangesteld als boekhouder van de veilingen die op het Haagse Binnenhof gehouden werden. Zie E.F. Kossmann, *De boekverkoopers notarissen en cramers op het Binnenhof,* 's-Gravenhage 1932, p. 166.
13. Volgens Algemeen Rijksarchief (ARA) Aitzema, no 52, rekening 14-2-1648: ‘Uyt den naem van A. Elsevier, Hendr. de Swaef’. Abraham en Bonaventura Elsevier hadden samen de leiding over de winkel en drukkerij te Leiden en droegen tevens tussen 1638 en 1652 de verantwoordelijkheid voor de kramen op de Grote Zaal. Zie Alphonse Willems, *Les Elzevier. Histoire et annales typographiques* (reprint Nieuwkoop 1974), p. clxxxi.
14. E.F. Kossmann, *De boekhandel te 's-Gravenhage tot het eind van de 18de eeuw*, 's-Gravenhage 1937, p. 383-384.
15. *Book sales catalogues of the Dutch republic 1599-1800*: nos. 910 (*Catalogus omnium librorum Theologicorum, Juridicorum nee non aliquot Miscellaneorum et Maniscriptorum,* Hagae-Comitis, Hendrik de Swaef, 1656) en 911 (*Catalogus omnium librorum Historicorum et Politicorum*, Hagae-Comitis, Hendrik de Swaef, 1657). Exemplaren van deze catalogi bevinden zich in Kopenhagen, Det kongelige Bibliotek (KBK), sign. 79II-85. Wellicht is er zelfs sprake van een derde veilingcatalogus, no. 1189 (*Catalogus omnium librorum Medicorum, Philosophicorum, Litteratorum, Mathematicorum et Geographicorum*, Hagae-Comitis, Hendrik de Swaef, z.j.) Een exemplaar bevindt zich in Londen, British Library sign. SC 848. Deze catalogus heb ik niet gezien.
16. Krol, *op. cit.* (noot 2), p. 87.
17. De la Fontaine Verwey, *op. cit.* (noot 2), p. 113.
18. *Neue Deutsche Biographie,* deel 1, p. 445-446.
19. Helmar Härtel, ‘Herzog August und sein Bücheragent Johann Georg Anckel’, *Wolfenbütteler Beiträge* 3 (1978), p. 253-283.
20. De correspondenties van verschillende agenten worden in de Herzog August Bibliothek te Wolfenbüttel bewaard.
21. Zie Maria von Katte, ‘Herzog August und die Kataloge seiner Bibliothek’, *Wolfenbütteler Beiträge* 1 (1972), p. 168-199.
22. *NNBW* deel 4, kols. 15-17.
23. ‘Von denen auf den Zettel verzeichneten büchern, begären wir nuhr den Tacitum; die andern haben wir’. ARA Aitzema, no. 52 (4/14-9-1649).
24. ARA Aitzema, no. 20 (16-1-1649).
25. Dat lukte lang niet altijd: meerdere malen schrijft Aitzema dat de veiling al zo snel plaats vindt, dat het geen zin meer heeft de catalogus nog op te sturen. Bijv. HAB, 82 Novi, f. 351: ‘En icij se vendra une bibliotheque fort principale ie n'aij pas ovij. Ainssij les catalogues, s'en imprimants, contiennent un temps si court, qu'il est impossible de les envoijer, et en reçevoir response dans le temps praefix.’
26. ARA Aitzema, no. 20 (30-10-1649). Zie ook de brief van 2/12-10-1649: ‘Wir haben in grosser eijl und unmus durch den übersanten Catalogum, und was wir vermeinen nicht zu haben, mit einem * oder linoleam subducta notiret. Wan nuhn ante Auctionem dises euch wird zukommen, so wollet es erhandlen, und uns zusenden.’ Hertog August stuurde de catalogus daarna aan Aitzema terug. Om zelf een overzicht van de bestelde titels te behouden, had hij deze door een klerk laten overschrijven. Deze lijst met ‘Begärte Bucher aus der Elzeviriorum Catalogo den 2/12 8bris 1649’ bevindt zich in de HAB, Bibl. Archiv, Briefe Herzog August. Rechnungen bis 1666 (ongeordend).
27. HAB, 82 Novi, f. 346 (ongedateerd).
28. HAB, 82 Novi, f. 200 (ongedateerd): ‘Je puis asseurer que le S. de Heemstede, fort curieux en livres, a presque tous les memes livres.’ Het is niet duidelijk over welke veiling de brief handelt.
29. Niedersächsisches Staatsarchiv (NSA), 1 Alt 6, no. 124, f. 188 (21 april). De brief is niet exact gedateerd, maar stamt gezien het verdere verloop van de onderhandelingen waarschijnlijk uit 1654.
30. ‘Mais qu'ils savent bien qu'ils ij perdront beaucoup: et voudroient bien venir en traité: ie le pressoij, selon l'ordre de V.A. (:sans toutefois nommer personne:) de savoir quelle somme ils demanderait pour toute la masse: alors il dit cent mille francs, ou mille 40 Rijxdalers.’
31. De la Fontaine Verwey, *op. cit.* (noot 2), p. 107. Wellicht was het noemen van Mazarin een tactische zet; Hertog August zag in de kardinaal een politiek en religieus tegenstander en had

in 1651 dan ook principieel geweigerd boeken uit de 'Mazarine' te kopen. Zie Leo van Aitzema, *Saken van Staet en Oorlogh*, 's-Gravenhage 1669, boek 41, p.719.

32. NSA, 1 Alt 6, no. 124, f. 188 (21 april): 'Toute fois: qu'ils se monstroient discrets, en cas qu'on voudroit traités: que les Haeretiers prendroient un arbitre versé en matiere de livres: et que moij ou tel qui auroit envie, en prendroit le fis: et qu'ils tascherent a convenir, mais soubs approbation.'
33. *NNBW* deel 7, kols. 1224-5. Philipp Vegelin (1613-1693), geboren in Duitsland, werd in 1641 op voorspraak van Constantijn Huygens persoonlijk secretaris van de Friese stadhouder Willem Frederik van Nassau. Hij correspondeerde met vele geleerden in binnen- en buitenland, onder wie Robert Boyle en de gebroeders Huygens. Getuige de correspondentie van Aitzema fungeerde Vegelin als contactpersoon voor de agent. (NSA, 1 Alt 6, no. 123, ff 63, 65 en 66).
34. HAB, Bibl. Arch. Briefe Herzog August, Rechnungen bis 1666 (ongeordend).
35. 'Il estoit content, de conceder a V.A. les livres desirés a une somme qui seroit taxée'. HAB, 82 Novi, f. 263 (ongedateerd).
36. HAB, 82 Novi, f. 263 (ongedateerd). In zijn kasboek vat Aitzema de strekking van zijn brief samen: ARA, Hof van Holland (HvH) nr. 5287.30, f. 66r. (23-11-1655).
37. Volgens het genoemde kasboek (f. 66r) ontving Aitzema op 17 december 1655 een wissel uit Brunswijk ter waarde van 1100 rijksdaalders.
38. HAB, Bibl. Arch. Briefe Herzog August. Rechnungen bis 1666 (ongeordend).
39. HAB, Bibl. Arch. Briefe Herzog August. Rechnungen bis 1666 (ongeordend).
40. HAB, 82 Novi, ff 381-382 (ongedateerd).
41. ARA, HvH nr. 5287.30, f. 66r (23-11-1655).
42. Paul Raabe, 'Die Niederländische Büchererwerbungen in der fürstlichen Bibliothek Wolfenbüttel im 17. und frühen 18. Jahrhundert', in: *Le Magasin de l'Univers. The Dutch Republic as the Centre of the European Book Trade.* Ed. C. Berckvens-Stevelink [et al.], Leiden/New York 1992, p. 223-235, concludeert zonder duidelijke argumenten dat de onderhandelingen op niets uitliepen.
43. HAB, 82 Novi, f. 253. Voor Gool (of Golius) zie *NNBW* deel 10, kols. 287-289.
44. HAB, 82 Novi, f. 270 (20/30-5-1656).
45. HAB, Bibl. Arch. II, 1-12, no. 682 (2 juni 1656).
46. ARA, HvH nr. 5287.30, f. 66v (16 juni 1656) en HAB, 82 Novi f. 269 (20 juni [1656]): 'La somme avec les fraiz iusque a Amst. sera 2834-15-0.'
47. HAB, 82 Novi, f. 267 (27 juni [1656]): 'Au tout, tant ce qui escrit de S. de Heemstede et les fraiz est paijé'.
48. HAB, sign. Bc 1616. Wel zijn sommige titels in de marge aangestreept, maar niet door de hertog. Deze titels leverden in vergelijking met de Bücherradkatalog niets op. Vergelijk bijv. de veilingcatalogus van 4 april 1650, die de hertog van uitgebreide aantekeningen voorzag. (HAB, sign. Be Kapsel 3(1)).
49. Een vergelijking van de catalogus uit 1654 en de *Handschriftkatalog. Augustei* leverde niets op. Misschien bevinden zich aangekochte handschriften in de nog niet ontsloten handschriftenafdeling *Novi* van de HAB.
50. Zie Maria von Katte, p. 179-181 voor een chronologisch overzicht van de *Bücherradkatalog.* Dit overzicht is opgesteld aan de hand van enerzijds de schaarse datumvermeldingen en anderzijds het jaar van verschijnen van bepaalde titels (*terminus post quem*). Werd bijvoorbeeld een boek uit 1656 ingeschreven op pag. x, dan betekent dat automatisch dat deze pagina in of na 1656 tot stand kwam.
51. *Bücherradkatalog*, p. 4436.
52. Bijvoorbeeld *Bücherradkatalog* p. 4432-4436: zonder uitzondering komen alle daargenoemde Theologici en Historici ook bij Pauw voor.
53. Bij mijn reconstructie heb ik voornamelijk gekeken naar de Theologici, Juridici, Historici en Medici. Gezien de eerste taxatie van 5-12-1655, waren dat de vakgebieden waarvoor de hertog de meeste interesse toonde. In het kader van mijn onderzoek was het niet mogelijk de vele honderden titels op de genoemde pagina's van de *Bücherradkatalog* na te gaan. Het totaal van 157 treffers is dan ook voorlopig. Een probleem bij de vergelijking van de *Bücherradkatalog* en de catalogus Pauw was de indeling naar vakgebied. Menigmaal trof ik door hertog August bij Historici ondergebrachte werken bij Pauw onder Theologici aan. De lastige rangschikking der titels bij Pauw (alfabetisch op auteur, hoofdwoord of titel, geheel willekeurige rangschikking binnen het alfabet) maakte identificatie moeilijk.
54. De hertogelijke banden bestaan uit een witte perkamenten band, zonder ribben op de rug, gesloten met groene linten. Stempels of andere decoraties ontbreken.

55. Volgens een vriendelijke mededeling van dhr. J. Storm van Leeuwen gaat het hier naar alle waarschijnlijkheid om Noordnederlandse banden. Nader onderzoek zou moeten uitwijzen of zij inderdaad speciaal voor Pauw vervaardigd werden: in dat geval kunnen ze een aanknopingspunt vormen voor verdere studie van zijn bibliotheek.
56. Voorbeelden van deze band: HAB, sign. 64.14-64.17 Theol. 2° (Lyon 1639); sign. 4.4 Hist. 2° (Parijs 1625); sign. 15.1 Hist. 2° (Venetië 1623); sign. 19.4 Med. 2° (Hanover 1607); sign. 12.2 Med. 2° (Parijs 1622) en sign. 32.2-32.5 Hist. 2° (Parijs 1633).
57. Voor Caspar Vosberghen zie *NNBW* deel 4, kols. 1417. Hij overleed in 1649; zijn boeken werden op 17 juli 1651 geveild. Het enige exemplaar van de veilingcatalogus bevindt zich in Kopenhagen, KBK 79II-39 II(6), zie *Book sales catalogues* no. 794. Het boek van Albert Haijen staat vermeld op p. 18, no. 104 (Miscellanei in folio).
58. Over deze veiling zie Bert van Selm, *Een Menighte treffelijcke Boecken. Nederlandse boekhandelscatalogi in het begin van de zeventiende eeuw*, Utrecht 1987, p. 17, 146-147 en 169-170 (noot 10 en 12-14). Misschien heeft Reinier Pauw dit boek op de veiling verworven en is het later bij zijn zoon Adriaan terecht gekomen. Het is onduidelijk of de bibliotheek van Reinier aan Adriaan is vermaakt. Zie Krol, *op. cit.* (noot 2), p. 80. Adriaan Pauw kan het boek uit de verzameling van Hanneman natuurlijk ook zelf op een andere verkoping hebben aangeschaft.
59. Voor Pieter Pauw, zie *NNBW* deel 4, kols. 1051-1053. Zijn testament bevindt zich in het Gemeente archief Leiden, Notariëel archief 129, no. 170 (1-9-1617). Mochten zijn kinderen geen gebruik willen maken van zijn boeken, dan stond het de voogden vrij de boeken te verkopen. Voor Winsemius, zie *NNBW* deel 10, kol. 1223.
60. HAB, 82 Novi, f. 251 (ongedateerd). Ook het laatste deel van Aitzema's opmerking is veelzeggend. Wanneer hij gelijk heeft, betekent het dat er bij de veilingen uitsluitend boeken van Pauw zijn verhandeld en er geen restanten of delen uit andere bibliotheken onder de hamer gingen.
61. Een vergelijking van de catalogus uit 1654 en de veilingcatalogi uit 1656 en 1657 (KBK 79II-85) laat zien dat grote aantallen boeken uit de bibliotheek van Pauw voor de veiling al verkocht waren. Van de 5589 Theologici in de catalogus van 1654 zijn er in de veilingcatalogus nog 3831 titels over, wat inhoudt dat maar liefst 1758 boeken al van de hand waren gedaan. Van de 1385 juridische titels zijn er in 1656 nog 1182 over; een verschil van 203 titels. In 1656 blijkt de helft van de handschriften voor de veiling verkocht te zijn: van de 146 handschriften zijn er bij veiling nog 74 over. Bij de Historici-Politici ontbreken in de veilingcatalogus van september 1657 692 boeken; waren er in 1654 3036 titels in de bibliotheek, in 1657 zijn dat er nog maar 2344. Vergelijk ook de opmerking uit het verslag van Hendrik de Swaef dat enkele theologische werken al waren verkocht. HAB, Briefe Herzog August. Rechnungen bis 1666 (ongeordend).

Gerezen wit 93 & 94
Reinold Kuipers

93

Naar gelang het gedrukte boek zich qua verschijningsvorm verder van zijn voorbeeld, de codex, verwijderde, eigenlijk al vrij vroeg, raakten de optische finesses die eerst nog met het handschrift als leerstof werden toegepast buiten gebruik, een deel van de vele ligaturen maar ook de delicate variaties van het wit binnen de regels. De oorzaak zal wel een economische zijn geweest. De handzetter, en geruime tijd later, de machinezetter, kon slechts allerlei esthetische subtiliteiten in het paginabeeld verwezenlijken als hij voortdurend alert was en bij zijn aandacht voor de tekst van de routine afweek, wat tijd, en dus geld, kostte.

De handzetter (ik blijf nu maar bij hem) stelde de zethaak, zijn primaire werktuig aan de bok met de letterkasten erop, in op de vereiste zetbreedte (ik denk aan twintig augustijnen maar breder of smaller kwam uiteraard ook vaak voor) en begon aan de taak, die lang met stukloon werd gehonoreerd. Als hij een twaalf-puntsletter moest gebruiken, scheidde hij als hij zijn stiel serieus beoefende de woorden met een spatie van vier punten, het derde deel van het corps dus, en deed zo zijn best om de van hem verwachte produktie, als basis voor het loon omgerekend tot de strekkende lengte aan pasjes (een pasje is bij het gegeven voorbeeld zes punten dik), op de galei, het blad met twee of drie haaks aangebrachte randen waarop de inhoud van de volle zethaak telkens voorlopig werd overgebracht, te krijgen, Volgens dit resultaat en op grond van het aantal fouten, liefst zo min mogelijk natuurlijk, werd zijn bekwaamheid beoordeeld. Hij deed niet anders als ten tijde van de Herleving van de Boekdrukkunst een eminente boekvormer toezicht hield, al kwam er dan bij een cursief, doorgaans nu eenmaal slanker dan een romein, minder wit tussen de woorden. De nagestreefde schoonheid kreeg het werkstuk, een beetje zoals bij de codices, via de mise en page en het bijwerk, de titelpagina, de kopjes en de initialen; het platte zetsel bleef op de correctie na zoals het was.

Het heeft mij gedurig verbaasd dat dit platte zetsel niet meer is veredeld. De scala van beschikbaar kastwit, de kwart punt, de halve punt, de punt, de anderhalve punt, de twee punten, de drie punten, de vier punten, het pasje en het vierkant plus de kwadraten van anderhalf vierkant, twee, drie en vier vierkanten, maakt, vooral met de kleinste spaties en in combinaties, een gelijkmatige verdeling van het wit-voor-de-blik binnen de zetspiegel en aan de zijkanten, als deze beide recht moeten zijn, mogelijk. Wie een willekeurige bladzijde van vrijwel elk boek-in-proza bekijkt, ziet aan de linkerkant dat de A, de T, de V, de W, soms de X, de Y, soms de f, soms de t, de v, de w, soms de x, de apostrof, de ‘omgekeerde komma’ en het kastlijntje min of meer inspringen en aan de rechterkant een eender fenomeen bij merendeels de zoëven genoemde karakters en bovendien de k, de r, de komma en de punt. Andere, incidentele afwijkingen van de verticalen kunnen ook voorkomen. Bij poëzie speelt in dit opzicht enkel de linkerkant een rol. Het is mogelijk, voor de ogen van de lezer een redelijk rechte lijn, zoals een kalligraaf of een lettertekenaar deze nastreeft, te creëren door de letters en de leestekens een beetje in de marges te laten uitspringen. Om dit te doen moet voor een regellengte van twintig augustijnen de zethaak tweeëntwintig augustijnen wijd worden gemaakt en dient tussen twee vierkanten aan

wit, die eerst allebei voorin kunnen staan, worden gezet; als de regel vol raakt, kan het tweede vierkant naar achteren worden verplaatst. Waar zulks voor het nobele doel nodig is, moet een vierkant worden vervangen door een pasje, een vierpuntsspatie en zoveel wit meer als voor het effect wenselijk is, meestal anderhalve punt of nog een kwart punt erbij; het verschil van een kwart punt is heus nog zichtbaar. De afstanden tussen de woorden kunnen tijdens het echte zetten op dezelfde manier geëgaliseerd worden; er ontstaat al doende een systeem, waarbij als iemand ‘uw vrouw’ of een andere cumulatie van wit dragende letters of leestekens tegenkomt de mindering passend wordt verdubbeld. Om een regel vol te maken geschiedt ten slotte het inwinnen en, des noods, het uitvullen; dan blijkt pas of het

vierkant aan het einde moet worden verkleind. Ik doe dit alles al bijna vijftien jaar en het bevalt mij goed, hoewel het, geef ik toe, een heel gedoe is, als er gecorrigeerd moet worden en ook later bij het distribueren, met al die spatiesoorten.

Van de mogelijkheid om op een regelzetmachine na te doen wat hiervoor is verwoord heb ik niet voldoende weet. Op de Monotype, die de tekst in losse letters uitstoot, kan het zeker, weet ik uit ervaring. Het unitstelsel van de losse-letterzetapparatuur laat als de toetsenbordbediener er plezier in heeft en zijn hoofd bij de instructies houdt flinterdunne variaties in het wit toe. Maar de door een computer gestuurde, elektronische zetrobot stelt in staat, van wat ik als een ideaal zie een vanzelfsprekendheid te maken indien het juiste programma wordt gebruikt; ook een woordbeeld kan worden verbeterd door (ik noem maar een exempel) bij Te de T over de e te hangen, wat voor wie met zijn handen zet of op een zetmachine slechts zelden, met de meest uitgelezen outillage, doenlijk is.

En weet u wat het bevredigendste van de inspanning is? Niemand die met de vrucht ervan geconfronteerd wordt merkt haar op. Zo behoort het volgens mijn opvatting van het typografische ambacht te zijn.

94

Zakenmensen eerlijk als goud; een klein land is er groot door geworden en Jan. W. Holsbergen heeft hen in 1967 gehuldigd met zijn roman. ‘In matters of commerce the fault of the Dutch [/] is offering too little and asking too much’; B.A. Kwast, mijn aardrijkskundeleraar, leerde mij dit rijm omstreeks 1930 en de grote Van Dale heeft het in de ‘Lijst van gevleugelde woorden, titels en citaten’ met 1826 als het jaar van ontstaan. Wij dienen ons af te vragen of het op kinnesinne dan wel gegrond besef van bekocht zijn berust. Voor het laatste is, komt het mij voor, nu en dan wel wat te zeggen, want vaderlandse kooplieden, producenten onder hen in het bijzonder, derven wel eens de geremdheid die hen moet weerhouden van wat ik maar gedempt het nemen van een voorbeeld aan wat een ander zorgvuldig heeft uitgekiend noem. Niet elke ontlening is echt schandelijk. Als het, zoals M. Sluijser heeft geopperd, voor de gebruiker nuttig is, de kop van de lucifer aan het andere uiteinde van het stokje te bevestigen en iemand doet het voor het eerst en een medezwavelhoutjesmaker volgt het na, dan zie ik er, wellicht ten onrechte, geen been in, omdat de maatregel ten algemenen nutte strekt, ja, de gemeenschap der volkeren ten goede komt; het wiel is tenslotte ook ooit door iemand geintroduceerd. Ik laat octrooien, en straks auteursrecht, maar even buiten beschouwing. Ik heb het over de armoe van de klakkeloosheid die gezichtsverlies, reëel aan de bedenker en overdrachtelijk aan de luie imitator, berokkent. Ik heb het over eer.

‘Imitation is the sincerest (form of) flattery’ staat ook in de grote Van Dale, zonder jaartal. Het is in het Nederlandse uitgeversvak weliswaar geen regel maar net zo min een uitzondering dat als een fonds zich profijtelijk onderscheidt door iets dat het met toewijding en creativiteit heeft gemaakt een hebberige vakgenoot domweg leentjebuur speelt. In hoeverre dit iets wederrechtelijk kan zijn, laat ik opnieuw in het midden; in ieder geval lijkt het mij niet creatief.

In 1953 lanceerde een uitgeverij een omnibus van een bekende auteur met de bedoeling, deze zowel via de boekhandel als door middel van de bezorgers van de

krant waarmee zij gelieerd was aan het publiek te brengen tegen een voor een omvangrijk boek in een linnen, met goud gestempelde band uitermate lage prijs, enkele guldens. De exploitatie moest in de drie maanden voor Sinterklaas voltrokken zijn. De oplaag was 30.000 exemplaren. De gezamenlijke boekverkopers kochten 900 bij aanbieding. Aan het einde van de actie waren na driftig herdrukken 120.000 schoon op; hiervan had de boekhandel 3.000 afgenomen en waren 117.000 door de krantenbezorgers vaak door weer en wind aan de deuren van de abonnees gesleten.

Het begrip omnibus was natuurlijk niet nieuw. Het was reeds in de jaren dertig uit Engeland overgewaaid en destijds ook al in Nederland toegepast. Zoals alle lezers van *De boekenwereld* weten, betekent omnibus letterlijk voor allen.

De omnibus waarover ik uitweid had een door de uitgeverij gecreëerd formaat en een band waarvan het voorplat geheel door de schrijversnaam en de titel werd gevuld, opdat de forse tekst in de etalage een stofomslag overbodig maakte; de kloeke rugtitel harmonieerde ermee. Helmut Salden had in zijn onmiskenbare, verfijnde stijl de belettering in kapitalen gedaan. De uitgave had mede of misschien wel in de eerste plaats door hem een eigen gezicht.

De omnibus kreeg jarenlang vervolgen van auteurs die vergelijkbare successen beloofden; zij deden graag mee. De oplagen stegen geleidelijk; in 1960, het topjaar, werden 275.000 exemplaren omgezet. De ver-

koop door de bezorgers bleef om het oorspronkelijke aantal, kennelijk de limiet, schommelen; het leeuwedeel van het debiet was aan de aanvankelijk terughoudende boekhandel te danken. Het was algauw nodig, een verschijningsdatum vast te stellen zodat elke boekverkoper dezelfde kans zou hebben.

Het welslagen van de omnibussen kon niet aan de aandacht van andere uitgeverijen ontkomen. 'Dit kunnen wij zelf ook' moeten zij uitgeroepen hebben. Weldra verscheen een omnibus die uiterlijk als een kopie bedoeld moet zijn maar in feite een aanfluiting was; een kluns had geprobeerd, de letters van Salden na te tekenen, met een gruwelijk resultaat. Nog een uitgeverij nam evenals de vorige het formaat over en imiteerde het voorplat plus de rug, maar zij moet het tenminste ongepast hebben geacht, Saldens schepping te plunderen. Zij kwam met een cursief in kapitalen en onderkast die als het om een drukletter zou gaan Saldens titelkapitalen zou aanvullen. Een argeloze, niet op letters gespitste kijker kon geen wezenlijk verschil met de eerstgeborene zien. 'Je prends mon bien où je le trouve', door de grote Van Dale voorzichtig aan Molière toegeschreven, was het adagium. De wedijver was, rechtvaardig, geen lang leven beschoren.

In de jaren zestig was het al Helvetica, Folio en Univers, schreeflozen dus, wat voor bellettristische omslagen werd gebruikt, een kille praktijk, ontstaan door een misverstand over wat modern was. Op een uitgeverij, niet een reeds aangeduide, wilde men per se de mode negeren. Men besloot tot een humane formule en vaardigde een interne oekaze uit. De belettering van de omslagen moest gebeuren met de grote corpsen van de gebezigde boekletters of typen die er van nature mee konden samengaan, de Albertus en de Vendôme speciaal, in kapitalen en onderkast. Er mocht voor de auteursnamen, de titels en de naam van de uitgeverij maar een corps worden gebruikt en de schakering moest gebeuren met verschillende kleuren. Het zetsel diende zo mogelijk een gesloten groep te vormen. Het lukte wonderwel. En het duurde niet lang totdat wat als een huisstijl was bedoeld gemeengoed van enige litteraire fondsen leek te worden; hoe het kon lukken, werd lang niet overal begrepen.

Ik blijf zitten met de voortdurende vraag naar wat persoonlijk, en fatsoenshalve onvervreemdbaar, is en wat aan bedenksels iedereen ten gerieve moet komen. Waar ligt de grens?

■

Bibliografische notities 12

Bij de cartografische uitgever Canaletto, Postbus 68, 2400 AB, Alphen aan den Rijn, is een prachtig boek over Willem Janszoon Blaeu uitgekomen. In de reeks Monumenta Cartographica Neerlandica, die tot doel heeft de inventarisatie, beschrijving en gedeeltelijke facsimilering van los uitgegeven kaarten, verscheen als vierde deel van de hand van Günter Schilder *Losse kaarten en topografische prenten uitgegeven door Willem Janszoon Blaeu*, opgedragen aan de 75 jaar geworden éminence grise van kaartkundig Nederland, prof. dr. ir. C. Koeman.

Steunend op een twintigjarig onderzoek in vooral buitenlandse verzamelingen geeft deze kartobibliografie na een korte inleiding over de stand van zaken in het Blaeu-onderzoek een zeer rijk geïllustreerd overzicht van de los uitgegeven kaarten en topografische prenten, waarbij de geschiedenis van elke koperplaat in haar verschillende staten wordt beschreven in 67 nummers. In het laatste, derde hoofdstuk wordt, met aandacht voor historische, geografische en kunsthistorische aspecten, dieper ingegaan op 23 kaarten en prenten, die in facsimile op ware grootte bijgeleverd zijn. Het boek is in twee kolommen gedrukt met parallelle Nederlandse en Engelse tekst, telt 364 foliopagina's, gebonden in linnen en kost *f* 300, -. Een fascinerende monografie over kaarten en prenten, die gegeven het feit dat ze los uitgegeven werden veel kwetsbaarder waren dan gelijksoortig materiaal in atlassen en boeken en derhalve veel zeldzamer zijn.

In een bijdrage aan de vorig jaar verschenen feestbundel voor de antiquaar Bob de Graaf schreef ik: ‘Een bibliografie waarvan het bestaan wellicht niet absoluut urgent is, maar toch zeker nuttig en gerechtvaardigd zou zijn, is die over de theorie en practijk der (toegepaste) kunsten.’ Welnu, ik ben althans gedeeltelijk op mijn wenken bediend, want zo'n soort boek ligt voor me. Met *Kunst op schrift. Een inventarisatie van Nederlandstalige publikaties op het gebied van kunsttheorie en esthetica 1670-1820* heeft Jacqueline de Man met medewerking van Andries Höweler, eindredactie Paul Knolle, Bert Pol, Paul van Reijen en Peter de Voogd, een voor Nederland niet alledaagse bibliografie bezorgd. Het boek is tamelijk prettig - layout in drie kolommen ietsje saai, 32 illustraties een beetje weinig en enigszins te grijs gedrukt - uitgegeven door de Primavera Pers, Leiden 1993, 263 pagina's, linnen, folio en kost *f* 105,-.

Een paar steekwoorden uit het ‘Ten geleide’:* niet analytisch, louter enumeratief,* zeker onvolledig (o.a. is Zuid-Nederland niet systematisch onderzocht en zijn Nederlandse auteurs publicerend in niet-Nederlandse talen niet opgenomen), * streven naar volledigheid in keuze der kunsten, * nadruk op talige publikaties (teken- en perspectiefboeken zonder tekst bijvoorbeeld niet opgenomen).

Van het grootste belang voor de aard van het boek en in het verlengde daarvan de mate van opgetogenheid erover bij de koper/gebruiker is de inhoudelijke afbakening van het onderwerp. De samenstellers hebben ‘als richtlijn genomen dat de op te nemen teksten een substantiële hoeveelheid theoretische reflectie moeten bevatten’. Dat is natuurlijk een te respecteren keuze, maar ik betreur hem wèl enigszins. Praktische handboeken bevatten altijd - de auteurs zijn zich dit natuurlijk ook bewust - min of meer impliciet en/of expliciet theoretisch commentaar. Hoe stel je vast of voor zo'n handboek een bepaalde hoeveelheid theoretische reflectie ‘substantieel’

genoemd moet worden en kunnen ook slechts een paar theoretische zinsneden niet héél relevant zijn? Het is wellicht wat simpel geredeneerd, maar bij deze vaker voorkomende afbakeningsproblematiek heb ik altijd de neiging te denken: als je het werk tóch doet, als het probleem al niet meer is 'wat is er', maar 'wat neem ik wel/niet op', waarom dan niet alles opgenomen, zeker als het uitgangspunt het ontsluiten van het onderzoeksgebied is, het aandragen van materiaal. Het boek wordt er inderdaad een stuk dikker, dus duurder door, maar ook veel volledíger, dus waardevoller. Minder moeilijk dan alleen over 'de theorie van...' lijkt mij een boek samen te stellen over 'de theorie en praktijk van...', zeker als het nog steeds waar is dat theorie en praktijk niet te scheiden zijn.

De inventarisatie telt 1890 nummers, die altijd, waar toepasselijk, één of meer categoriecodes meekrijgen (retorica, poëtica, toneel, beeldende kunsten, dans, muziek, tuinkunst, bouwkunst, algemeen, encyclopedieën e.d., esthetica), jaar van verschijnen, auteur, titel, formaat en omvang, signatuur van het beschreven exemplaar, illustraties, inhoud, overige relevante zaken. De bibliografie wordt besloten met een zeer nuttig systematisch register op de categoriecodes (waar op het eerste gezicht de lengte van de afdeling poëtica opvalt) en een register op naam.

Een particuliere opmerking zij mij tot slot vergund. De auteurs stellen op p. 8 van het ‘Ten geleide’, dat ‘bijvoorbeeld kookkunst en paardrijkunst - wij zijn inderdaad publikaties tegengekomen waarin beide naar onze smaak enigszins geforceerd tot kunst werden verklaard - niet (zijn) opgenomen.’ Natuurlijk begrijp ik het probleem wel, want voor je het weet, is een beschouwing over de volmaakte moord of de ideale samenstelling der bolus tot kunsttheoretisch probleem verheven. Dat neemt niet weg, dat elke gourmet onder de lezers van dit blad met me eens zal zijn, dat koken met een K een Kunst is (paardrijden is in mijn ogen hooguit een kunde), een streling niet alleen voor het gehemelte (buiten categorie), maar ook voor het oog (categorie 4 en vaak ook categorie 8) en, afhankelijk van appreciatie, het oor (categorie 6). Eén citaat uit het prachtige *The art of eating* van M.F.K. Fisher (een vrouw): ‘Once at least in the life of every human, whether he be brute or trembling daffodil, comes a moment of complete gastronomic satisfaction. It is, I am sure, as much a matter of spirit as of body. Everything is right; nothing jars. There is a kind of harmony, with every sensation and emotion melted into one chord of well-being.’ Op een septemberwoensdag in 1819, herinner mijn opmerking hierboven over het aandeel van de Poëtica, schreef John Keats aan een vriend (kapitalen van Keats): ‘Talking of Pleasure, this moment I was writing with one hand, and with the other holding to my Mouth a Nectarine - good God how fine. It went down soft pulpy, slushy, oozy - all its delicious embonpoint melted down my throat like a large beatified Strawberry. I shall certainly breed.’

■

F.W. Kuyper

Boekbesprekingen

Bert van Selm, *Inzichten en vergezichten. Zes beschouwingen over het onderzoek naar de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel.* Bewerkt en van noten voorzien door Hannie van Goinga en Paul Hoftijzer met een bibliografie van de auteur, samengesteld door Piet Verkruijsse, Amsterdam, De Buitenkant, 1992. 124 p., geïll. ISBN 90 70386 47 x. *f* 34,75.

> 'T geluck waeit niemand in den mond
> men vischt de perlen op de grond
> [...]
> een schoone bloem men selden pluckt
> ten sy men willigh daer voor buckt

Zo luiden het begin en einde van het gedicht dat Vondel in 1633 in het album amicorum van de Deense geleerde Johan Friderichsen schreef. Het tot dan toe onbekend gebleven gedicht werd in 1989 in een Hamburgse bibliotheek ontdekt. Het werd door Bert van Selm gepubliceerd en van de benodigde achtergrondinformatie voorzien in *Literatuur* 7 (1990), p. 2-8. Vondels les aan Friderichsen is van alle tijden; niet voor niets is dit gedicht als motto gekozen van Selms posthuum verschenen bundel beschouwingen over onderwerpen uit de Nederlandse boekgeschiedenis.

Inzichten en vergezichten bevat de tekst van vijf openbare colleges die Van Selm in het voorjaar van 1990 gaf als bijzonder hoogleraar in de geschiedenis van boekhandel en uitgeverij vanwege de Dr. P.A. Tiele-Stichting in Amsterdam. Verder is een lezing opgenomen die hij eveneens in 1990 in het kader van de 'Wetenschapsdag' in Amsterdam heeft gehouden. Het boek besluit met een bibliografie van alle publikaties van Selm. Het is jammer dat daarin geen verschil gemaakt is tussen Van Selms wetenschappelijke studies en de vele korte bijdragen die hij als wetenschapsjournalist aan het tijdschrift *Dokumentaal* heeft geleverd. Het is voor de lezer niet eenvoudig om op grond van de vermeldingen in de bibliografie het actuele, maar vluchtige nieuws van de bijdragen van blijvende waarde te scheiden. Het ontbreken van zelfs maar het eenvoudigste personenregister op een bundel met zo'n diverse inhoud is een gemis. Maar de fraaie en oorspronkelijke vormgeving van het boek doen de waardevolle inhoud ervan volkomen recht.

In de eerste vijf teksten komen achtereenvolgens de mogelijkheden en beperkingen

van fondsreconstructies, de studie van magazijnvoorraden, de geschiedenis van de vaste winkelprijs, het onderzoek naar volkslectuur en de studie van particuliere bibliotheken en boekenbezit aan de orde. De zesde lezing is een gedetailleerde studie naar het boekenbezit van schipper Bontekoe. De teksten waren oorspronkelijk bedoeld om een breed publiek van geïnteresseerden en studenten in te leiden in het uitdagende en boeiende vakgebied waarop Van Selm als autoriteit gold: de boekgeschiedenis. Maar ondanks het inleidende karakter zijn ze ook voor iedereen die zich al wat langer met het vak bezig houdt van groot belang. Van Selm laat zijn lezers zien dat het schatgraven in de Nederlandse boekgeschiedenis beloond kan worden met intrigerende gegevens en nieuwe perspectieven.

In zijn boek stelt hij systematisch orde op zaken: wat is er tot nu toe gedaan en bekend, wat moeten boekhistorici nog doen en op welke manier kunnen zij hun bronnen optimaal benutten. Niet alleen stelt Van Selm belangwekkende vragen; hij geeft bovendien aan hoe we de antwoorden kunnen vinden en hoe we deze in een bredere context kunnen plaatsen. Maar ook omwegen en valkuilen komen ter sprake: hoe moet de boekhistoricus te werk gaan als er nauwelijks materiaal voorhanden is en welke bezwaren kleven er aan het gebruik van bepaalde bronnen?

Hoewel hij geen aparte lezing aan een definitie van het vakgebied wijdde, blijkt heel duidelijk hoe Van Selm over de ‘taken van de boekhistoricus’ dacht. Keer op keer pleit hij voor onderzoek dat zich niet alleen beperkt tot de *produktie* van het boek, maar dat ook de *distributie* en het *boekenbezit* omvat. Voor hem vormt de boekgeschiedenis als het ware de sleutel tot de cultuurgeschiedenis. Boekhistorici moeten collega's uit andere disciplines van dienst zijn en het hen mogelijk maken specifiek onderzoek te verrichten, onder meer door de ontsluiting van bronnen. Een voorbeeld daarvan zijn de boedelinventarissen, een archivalische bron waarvan Van Selm meerdere keren de mogelijkheden en beperkingen bespreekt.

Aan de ene kant lijken zulke inventarissen nauwelijks bruikbaar als het erom gaat het boekenbezit van de onderste lagen van de bevolking te reconstrueren. ‘Arme luiden’ hadden immers nauwelijks bezittingen en dus ook geen geld om deze te laten registreren. Bovendien zijn bepaalde categorieën drukwerk als almanakken en tractaatjes (de zogenaamde ‘volkslectuur’) meestal niet in dergelijke beschrijvingen opgenomen, omdat dit drukwerk te weinig waarde had. Veel boeken die uiteindelijk in de inventaris terechtkwamen, kunnen maar met moeite of zelfs helemaal niet worden geïdentificeerd. Wat te denken bijvoorbeeld van omschrijvingen als ‘een bijbeltje in octavo’ en ‘6 cleyne boeckjens’? Toch blijkt het mogelijk op basis van zelfs zulke inventarissen nog een beeld van een lezer te schetsen, iets wat Van Selm op overtuigende wijze voor de bekende schipper Bontekoe doet. Op grond van diens schamele boekenbezit weten we nu dat Bontekoe een praktizerend Remonstrant was die bovendien ook werken van gerenommeerde auteurs als Van Meteren op zijn boekenplank had staan.

Veel aandacht is er in het boek voor de economische aspecten van het boekbedrijf. Over handelsgebruiken en -gewoonten van de vroegmoderne uitgeverij weten we nog vrijwel niets. Van Selm brengt in kaart welke lacunes er zijn en waar de eerste prioriteit van boekhistorici bij dit onderzoek zou moeten liggen. De mythe van het ‘Hollandse wonder’ - in de Gouden Eeuw zouden in de Republiek meer boeken zijn geproduceerd dan in heel Europa tezamen - krijgt een extra dimensie door de *markt* voor dit drukwerk bij het onderzoek te betrekken. Vooralsnog werd meestal

stilzwijgend aangenomen dat die duizenden boeken die de Hollandse persen verlieten, vooral met het oog op het buitenland werden geproduceerd. De binnenlandse markt, en zeker die voor het Nederlandstalige boek, kwam er in het boekhistorisch onderzoek tot nu toe bekaaid af. In de optiek van Selm was het juist deze enorme groep binnenlandse kopers en lezers die garant stond voor de overweldigende produktie van drukwerk. Verzamelaars als Adriaan Pauw, Isaac Vossius en Nicolaas Heinsius, maar evengoed minder kapitaalkrachtige kopers, waren aangewezen op het assortiment van een boekhandelaar. De boekverkoper bouwde zijn winkelvoorraad onder meer op door aankopen op veilingen maar vooral door zijn eigen uitgaven te ruilen met die van vakgenoten. Ook op de boekenmissen van Frankfort en Leipzig betaalde men niet met geld maar met boeken. Een flink deel van de Nederlandse produktie was inderdaad voor de internationale markt bestemd en vond via de boekenmis en fonds- en magazijncatalogi de weg naar het buitenlandse pu-

bliek. Maar de handelaar keerde weer naar huis terug met boeken die hij op de thuismarkt hoopte te slijten. Het grootste deel van het Nederlandse drukwerk kwam volgens Van Selm zelfs helemaal niet over de landsgrenzen. Het werd afgenomen door een voor die tijd bijzonder grote groep kopers in eigen land. De hoge graad van geletterdheid was daar natuurlijk debet aan. De ontelbare particuliere bibliotheken die de Republiek rijk was, wachten nog steeds op diepgravende analyses.

Voordat we het verband tussen binnenlandse produktie en consumptie in kaart kunnen brengen, is het noodzakelijk meer inzicht te hebben in het boekbedrijf zelf. Vrijwel niets is er bekend over de winkelprijzen van boeken. Betaalde men in de zeventiende eeuw een vaste prijs voor een boek, of waren de prijzen per plaats of misschien wel per boekverkoper verschillend? Wat trof een bezoeker van een boekwinkel op de planken aan? Hoe zagen de boeken in zo'n winkel eruit? Kan men bij de vroegmoderne boekhandel spreken van specialisatie? Wat was er beschikbaar en hoe wist het publiek überhaupt wat er voor - nieuwe - uitgaven te koop waren? Voor de doorsnee koper moet het aanbod van doorslaggevend belang voor zijn aankopen zijn geweest en de beschikbaarheid van drukwerk zal dan ook bepalend zijn geweest voor het boekenbezit.

Boeken hadden vroeger een lange omlooptijd en lagen vaak jaren op een koper te wachten. Voor de kapitaalintensieve produktie van kostbare boeken was de gemiddelde drukker-boekverkoper vooral afhankelijk van de verkoop van goedlopende titels. De betekenis van het massaal geproduceerde drukwerk, zoals almanakken, schoolboekjes en tractaatjes, is nog niet voldoende door boekhistorici onderkend. Dit materiaal is echter maar mondjesmaat overgeleverd en dat is zeker één van de problemen waar een onderzoeker mee te kampen heeft.

Studies naar de producenten van het drukwerk zullen gebaseerd moeten zijn op een uitgebreide fondsreconstructie. Het samenstellen van een dergelijke lijst met uitgaven is een heidens karwei, of men zich nu bezighoudt met een grote drukker als Plantijn of zich verdiept in de uitgeverspolitiek van bijvoorbeeld Geert van Oorschot. De paradox waarmee Van Selm zijn eerste hoofdstuk over het wel en wee van fondsreconstructies besluit, is wat dat betreft voor de rest van het boek veelzeggend: ook na tijdrovende arbeid kan de onderzoeker nog steeds het belangrijkste deel hebben gemist. Want niet alleen moet hij zich bewust zijn van de beperktheid van zijn materiaal, hij heeft ook te maken met een overstelpende diversiteit aan mogelijke bronnen. Deze dubbelzinnigheid geldt in feite voor alle bronnen en benaderingen die Van Selm met zoveel verve presenteert. Toch schetst *Inzichten en vergezichten* geen somber vooruitzicht voor de boekgeschiedenis in Nederland. Integendeel. Wie oog heeft voor de rijkdom aan bronnen en zich ook op de nog onbegane paden waagt, zal uiteindelijk de mooiste vondsten kunnen doen. Aan het werk dus, aan het werk!

■

Marika Keblusek

B.P.M. Dongelmans, *Johannes Immerzeel Junior (1776-1841). Het bedrijf van een uitgever-boekhandelaar in de eerste helft van de negentiende eeuw.* (diss. V.U. Amsterdam) Amstelveen, Uitgeverij Ernst & Co, 1992. 499 blz.

ISBN 90-73707-04-8 Geb. *f* 60, -. Ook te bestellen door overmaken van *f* 68,50 (incl. porto) op postbankgiro: 374895 t.n.v. Ernst & Co, Amstelveen.

Vanuit het zeegroen kijkt hij ons zorgelijk aan. Johannes Immerzeel Junior kon in 1842 nog niet vermoeden dat zijn portret 150 jaar later het omslag van een lijvig proefschrift zou sieren. B.P.M. Dongelmans promoveerde op de valreep van 1992 op deze negentiende-eeuwse uitgever met een boek getiteld *Johannes Immerzeel Junior 1776-1841. Het bedrijf van een uitgever-boekhandelaar in de eerste helft van de negentiende eeuw,* een studie waar lang naar uitgekeken is. Dongelmans, universitair docent bij de vakgroep Nederlands aan de Rijksuniversiteit te Leiden, is de eerste boekhistoricus in Nederland die op een 19de-eeuws onderwerp promoveert. Voor zijn onderzoek baseerde hij zich op rijks- en gemeentearchieven, en op archieven van de firma's Luchtmans, Van Benthem, Ten Brink & de Vries, Suringar, Bohn, Enschedé en Tijl. Immerzeels eigen archief is voor een belangrijk deel verloren gegaan, maar een grote hoeveelheid brieven van en aan hem wordt in de Koninklijke Bibliotheek bewaard. Deze collectie is, zo blijkt uit het ‘Woord vooraf’, een van de redenen geweest om Immerzeel als onderwerp te kiezen. Maar daarnaast was deze uitgever een belangrijke figuur in het literaire leven van zijn tijd.

Immerzeel was onder meer de uitgever van de *Nederlandsche muzen-almanak*, van werken van Tollens, Feith en Bilderdijk en zelf schreef hij ook het een en ander. Behalve *Levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders,* verschenen er lierzangen, lofdichten en zelfs romans van zijn hand. Reden genoeg om in het eerste hoofdstuk de persoon Immerzeel uit te lichten. Het leven van Immerzeel werd getekend door vele verhuizingen en de gebruikelijke huiselijke tragedies, zoals uit bronnen kon worden opgemaakt. Hij begon zijn loopbaan als ambtenaar en was daarnaast actief in dichtgenootschappen. Vanaf 1804 legde hij zich toe op de boekhandel, in Den Haag. Zijn zaken liepen in eerste instantie niet slecht, maar toch werd in 1811 het faillissement uitgesproken. Immerzeels medefirmant J. Kesteloot speelde een dubieuze rol, maar hoofdoorzaak waren enkele openstaande schulden. Het feit dat nog niet eerder zo'n faillissement uit deze periode onderzocht werd, is voor Dongelmans een reden om een heel hoofdstuk uit te trekken voor dit intermezzo in Immerzeels carrière. Inderdaad een onderbreking, want enkele jaren daarna opereert hij alweer op de markt, zoals uit bijvoorbeeld advertenties blijkt.

Om meer over de zakelijke contacten van Immerzeel te weten te komen, moest Dongelmans bij gebrek aan adequate archiefstukken een omweg bewandelen. Via de archieven van andere uitgevers/boekverkopers uit deze jaren, reconstrueerde hij Immerzeels handelscontacten met deze collega's. Puntsgewijs komen de verschillende bestellingen en betalingen aan de orde, waarbij de auteur niet onvermeld laat hoe hij tot zijn berekeningen is gekomen.

Produktie en distributie van de firma Immerzeel zijn langs een soortgelijke omweg aangepakt. Met behulp van losse archiefstukken en brieven heeft Dongelmans gegevens boven water kunnen krijgen, die op ingenieuze wijze worden uitgeplozen. Wat voor soort papier hij bestelde, hoeveel Immerzeel aan advertenties uitgaf en wat hij aan honoraria betaalde, en meer van dit soort zaken, zijn voortaan gemakkelijk en overzichtelijk op te zoeken.

Het hoofdstuk ‘Fondsvorming’ is literairhistorisch gezien het boeiendst om te lezen. Juist omdat Immerzeel met zoveel belangrijke auteurs contacten onderhield en er veel brieven over en weer bewaard gebleven zijn, krijgen we - via smakelijke citaten - een beeld van de klagerigheid van Tollens, de zeurderigheid van Bilderdijk en zijn vrouw, en het commerciële inzicht van de zoon van Rhijnvis Feith. Immerzeel was er op uit om van deze schrijvers alle werken in zijn fonds te vergaren, vermoedelijk met het oog op een Verzameld Werk-uitgave. Waarom Immerzeel met dergelijke plannen rondliep wordt niet duidelijk. Er blijven meer van dit soort vragen in de lucht hangen. Immerzeels pogingen om de *Muzen-almanak* steeds weer met een schrijversportret op te sieren, en de opvallende achterdocht van de geportretteerden bij voorbeeld zijn raadselachtig. Was Immerzeel de fraaie letteren soms aan het ‘populariseren’?

Plusminus een derde deel van zijn proefschrift bestemde Dongelmans voor tien bijlagen. Een daarvan is gewijd aan de reconstructie van Immerzeels fonds dat zo'n 425 titels telde. Formaten, prijzen, paginering en katernsignaturen, zelfs de exacte verschijningsdata zijn door de auteur nagetrokken. Daar moet een ongelooflijke hoeveelheid werk in hebben gezeten. In de andere bijlagen wordt opgesomd welke bedragen er tussen Immerzeel en zijn collega's omgingen, waaruit Immerzeels boekhouding in 1811 bestond, welke vertalingen hij aankondigde en wat voor kosten een uitgever omstreeks 1810-1821 moest maken om een boek op de markt te kunnen

brengen. Ook vindt men hier de inventaris van de boekwinkel van Immerzeels zoon en een lijst met genealogische gegevens.

De zakelijke toon, de grote hoeveelheid cijfermateriaal en het dikke pakket bijlagen, maakt dat *Johannes Immerzeel Junior* zich laat lezen als een veredelde bronnenpublikatie. Het is een uiterst precieze en zonder meer zuiver wetenschappelijke studie, die laat zien dat niet alle neerlandici de spot van de Brandt-Corstiussen en Maartens 't Harts verdienen. Maar degelijkheid heeft ook zijn beperkingen. Dongelmans houdt zich strikt aan de feiten. Voor speculaties, interpretaties of hypothetische uitstapjes naar de vroeg 19de-eeuwse *context* is geen plaats. Dat is natuurlijk niet verboden, maar het maakt zijn boek wel een beetje saai. De auteur wijkt nergens van zijn spoor af en dat spoor luidt Immerzeel.

Dit om het zo maar te noemen ‘Immerzeel-centrisme’ heeft bovendien tot een onjuiste conclusie geleid. Dongelmans wijst er meermalen op dat een belangrijke vernieuwing, namelijk de introductie in 1821 van het klein-octavo formaat voor literatuur, op Im-

merzeels conto moet worden geschreven. Maar uit de prospectussen-collectie Cahais, die in de Bibliotheek van de Vereeniging (U.B. Amsterdam) bewaard wordt, blijkt dat de uitgever M. Westerman al in 1819 een kleinoctavo-editie met de werken van Vondel, Poot en Cats aankondigde, die inderdaad verschenen is. Het 'Immerzeel-centrisme' betekent ook dat we niet worden ingelicht over bijvoorbeeld het kopijregt en 'patenten' en eventuele gevolgen daarvan voor literatuur en leespubliek, over doelgroepen als de leesbibliotheken en leesgezelschappen en de betekenis van bij voorbeeld de klein-octavo's voor Immerzeels klantenkring. De geschiedenis van Immerzeel is een geschiedenis met oogkleppen, en dat is in tegenspraak met Dongelmans' theoretische uitgangspunten.

In zijn inleiding gaat de auteur in op wat inmiddels het 'Darnton-model' genoemd wordt. Dit is een door de Amerikaanse historicus Robert Darnton ontworpen schema waarin tot uitdrukking wordt gebracht welke personen, factoren of instanties van invloed zijn op de lange weg die 'het boek' tussen schrijver en lezer aflegt. Niet alleen uitgevers en drukkers, maar bij voorbeeld ook smokkelaars, vrachtrijders, censuur, wetten en crises drukken hun stempel op dit 'communicatiecircuit'. Al eerder toonde Dongelmans aan dat dit model ook voor de Nederlandse situatie in de negentiende eeuw goed bruikbaar is. In *Voortgang* 7 (1986) verscheen van hem een uitstekend artikel, waarin het schema werd toegepast op de uitgave van Tollens' gedichten bij Immerzeel. Een van de redenen om het schema toe te passen was, zo lezen we daar, de gedachte dat er in Nederland vooral veel deelstudies zijn verricht, die nodig in een context dienen te worden geplaatst. Het schema geeft vorm aan zo'n context, omdat het laat zien op wat voor manieren 'het boek' verknoopt is met de maatschappij waarin het verschijnt. Het Darnton-model is daarom goed te gebruiken voor de boekgeschiedenis die bekend staat als 'histoire du livre'. Deze variant bestudeert het boek niet louter als een object, in de zin van zeldzaam en kostbaar voorwerp, maar heeft vooral oog voor de betekenis van het boek als ideeëndrager: het boek als medium van cultuuroverdracht. De histoire du livre vindt in Dongelmans een warm pleitbezorger, zo bleek al uit het artikel in *Voortgang* en zo lezen we ook in het voorwoord bij *J. Immerzeel Junior*, waar de auteur aangeeft dat zijn boek als een bijdrage aan deze richting in de boekgeschiedenis moet worden beschouwd. Het is daarom eigenaardig dat Dongelmans tegelijkertijd besluit om het Darnton-model dit keer niet te gebruiken, omdat dat te 'ambitieus' zou zijn. Zijn studie moet gezien worden als een eerste poging om 'vat te krijgen op het complex van factoren waarmee een uitgever-boekverkoper in die tijd te maken had'. Een onderzoek naar 'factoren' doet bij mij meestal een rood lichtje branden. Want wat zijn er niet allemaal voor factoren denkbaar? Wie over een complex van factoren leest, wil graag weten - al was het maar globaal - waarom die factoren van belang zijn.

Een dergelijke handreiking ontbreekt in *J. Immerzeel Junior.* De factoren die de auteur heeft verzameld, worden niet verbonden met de betekenis van het boek als ideeëndrager. De maatschappelijke context is vrijwel afwezig, waarmee 'het boek' gereduceerd is tot een handelsartikel als alle andere. Dat maakt dat je als lezer bij al de informatie die Dongelmans geeft al gauw geneigd bent je schouders

op te trekken en te denken: waarom moeten we dit allemaal weten? De geschiedenis van het boek in de door Dongelmans onderzochte periode is vergruisd tot feitjes en weetjes, tot een geschiedenis van knollen en citroenen in plaats van die van ‘het boek’. Het summum misschien voor de boekhistorische botanicus, maar met ‘histoire du livre’ heeft het naar mijn idee niet veel te maken.

Het vervelende is, dat Dongelmans' werkwijze niet op zichzelf staat. Al enige tijd zijn veel Nederlandse boekhistorici bezig met het verzamelen van bouwstoffen voor een toekomstige volwaardige geschiedenis van het Nederlandse boek. Het maken van fondsreconstructies is momenteel een van de meest populaire onderzoeksonderwerpen onder de nieuwe generatie boekhistorici, die daarmee in het voetspoor treedt van de in 1991 overleden Bert van Selm. We weten nog veel te weinig en daarom moet er eerst nog veel veldwerk worden verricht, voordat we aan brede vragen en grotere verbanden toekomen, schreef Van Selm in zijn *Inzichten en vergezichten* (1992, p. 13). Dat is natuurlijk waar. Er moet nog veel uitgezocht worden. Maar het lijkt me zinnig om wel steeds de afweging te maken waar alle verworven kennis toe leidt. De gebruikelijke volgorde is immers dat eerst een vraag gesteld is voordat men aan het antwoord begint. In het bijzonder voor een tijdrovend onderzoek als de fondsreconstructie is die afweging broodnodig. Binnenkort is de Nederlandse boekgeschiedenis een dikke stapel fondsreconstructies rijker, maar durft niemand het meer aan om daarin te gaan zoeken naar diepere betekenissen of een bezield verband. Hier geldt de rijkdom van het onvoltooide: juist nu er nog zoveel terreinen braak liggen, liggen er evenzoveel mogelijkheden om met interessante theorieën en nieuwe interpretaties te laten zien dat de boekgeschiedenis in Nederland springlevend is.

J. Immerzeel Junior stelt op dit punt teleur. Is dat de reden waarom Immerzeel ons wat zorgelijk aankijkt? Vermoedelijk niet. Hij was, zo lezen we op p. 221, gewend zich niets van recensenten aan te trekken, die het goede over het hoofd zien omdat ze nu eenmaal ‘veel hebben van de drekvliegen, die bloemen en vruchten voorbij snorren, om zich fier neêr te zetten op een mesthoopje.’

■

Lisa Kuitert

Uit de tijdschriften

Toen tien jaar geleden, in oktober 1983, het eerste nummer verscheen van *Optima, cahier voor literatuur en boekwezen* schreef redacteur/uitgever Joost Nijsen in zijn beginselverklaring ondermeer: ‘Interessante en voor de literatuurgeschiedenis belangrijke onderwerpen als de geschiedenis van de (Nederlandse literaire) uitgeverij, boekverzorging, de verhouding tussen auteur en uitgever, komen in de professionele algemeen-literaire bladen nauwelijks aan de orde. *Optima* wil proberen aan het boekwezen regelmatig aandacht te besteden.’ Nijsen zocht deze intentie ondermeer te verwezenlijken door de rubriek ‘Auteur en uitgever’. *Optima* is ons intussen ontvallen als podium voor artikelen over de wereld van het boek, maar de daardoor opengevallen plaats is ruimschoots opgevuld door de door Nijsen nog gekapittelde ‘algemeen-literaire tijdschriften’. Alleen al dit jaar namen deze tijdschriften een aantal artikelen op die zo in het kader van de reeks ‘Auteur en uitgever’ gepubliceerd

hadden kunnen worden. *Over Multatuli* 30 (1993) bevat bijvoorbeeld een lezenswaardige bijdrage van Chantal Keijsper over Multatuli en de typografie onder de fraaie, aan een brief van Multatuli aan zijn uitgever J. Waltman ontleende titel ‘In Holland zet men maar voor 't vaderland weg, of 't goed staat of niét’. Uit deze titel blijkt al dat de vormgeving van zijn boeken Douwes Dekker ter harte ging en dat hij zijn ideeën daarover ook bij zijn uitgevers onder de aandacht bracht. In de geschiedenis van deze vroege Multatuli-drukken weerspiegelt zich de ontwikkeling van het negentiende-eeuwse boek dat, als gevolg van de industrialisatie, steeds meer een massaprodukt werd. Dekker legt zich bij deze ontwikkeling enigszins gelaten neer, omdat de drang goedkoop te produceren vaak ten koste van een uitgebalanceerde typografie gaat. Keijsper onderscheidt bij de behandeling van Dekkers uitlatingen over de vormgeving van zijn boeken een tweetal motieven. Soms ging het hem uitsluitend om de esthetiek. In dit geval sloot zijn schoonheidszin aan bij die van de negentiende-eeuwer. Waar hij daarentegen de typografie als functioneel principe beschouwde week hij regelmatig af van de typografische conventies van zijn tijd. Hij ging hierbij tamelijk ver in het geven van zetinstructies, die vaak ook daadwerkelijk doorgevoerd werden.

Het is overigens triest dat de uitgever van *Over Multatuli* de titel van dit artikel geen mo-

ment tot zich heeft laten doordringen, want het is schandelijk onzorgvuldig in het licht gezonden. Er zijn regels en zelfs een illustratie waarnaar verwezen wordt weggevallen en bovendien is de vormgeving om te huilen: slordige kadertjes en illustraties die zo dicht tegen de inspringende tekst geplaatst zijn dat er helemaal geen wit meer tussen zit.

Auteur en uitgever, ook in *Maatstaf* 41 (1993) 6, waarin Harry G.M. Prick de bewerkte versie publiceert van de lezing die hij uitsprak bij de uitreiking van de Charles Nypels-prijs aan Harry N. Sierman. Onder de titel '"Het resultaat van meten en passen"' gaat Prick nader in op 'Charles Nypels' uitgave van Van Deyssels Schetsen', een bundel die in 1926 verscheen in een oplage van driehonderd exemplaren, gedrukt in zwart en rood en voorzien van een getekend portret door S.H. de Roos. Van Deyssels opvattingen over portretteren lopen als een rode draad door deze bijdrage. Nypels zocht namelijk aanvankelijk contact met Van Deyssel omdat hij graag een plaquette wilde verzorgen van Van Deyssels opstel 'Portretteeren', vergezeld van een afbeelding van het getekende portret van Van Deyssel door W.J. Rozendaal dat de aanleiding tot dit opstel was geweest. Aangezien Van Deyssel dit portret als niet meer kon beschouwen dan een niet onverdienstelijke karikatuur en hij zelfs de tentoonstelling ervan verboden had, ging hij niet met Nypels' voorstel akkoord. Enige maanden later liet hij Nypels echter weten wel graag een aantal teksten door hem te laten uitgeven. Prick toont aan dat de samenstelling van de bundel *Schetsen* grotendeels het werk van Nypels is geweest. Over de vormgeving van het boek lijkt Van Deyssel zich niet te hebben uitgelaten, maar over het portret door De Roos liet hij Nypels weten: 'Ik kan tot mijn leedwezen niet verklaren er mede te dweepen.' Het onthaal van *Schetsen* was bij verschijning niet erg warm, de kritiek liet het afweten en ook het aantal kopers bleef achter bij de verwachtingen. Mede hierdoor zijn de plannen voor een aantal andere uitgaven van werk van Van Deyssel door Nypels uiteindelijk niet ten uitvoer gebracht.

Een auteur is echter niet altijd van een uitgever afhankelijk, sommige schrijvers nemen het heft in eigen handen. In *Maatstaf* 41 (1993) 7 vraagt Reinder Storm aandacht voor 'E. du Perron als uitgever.' Het gaat hierbij niet om de uitgaven die Du Perron van eigen werk verzorgde, maar om zijn activiteiten met betrekking tot andere auteurs. In de jaren twintig en dertig deed Du Perron in ieder geval een achttiental uitgaven van andermans werk het licht zien, meestal gedrukt in een oplage van dertig exemplaren. Bij deze uitgaven ging het zowel om (vaak scabreuze) Franse teksten als om (bloemlezingen uit) het werk van vrienden als J. Greshoff, Jan van Nijlen, J. Slauerhoff en A. Roland Holst. Door de integrale uitgave van de *Brieven* van Du Perron is er nu over de ontstaansgeschiedenis van een aantal van deze uitgaven meer bekend. Du Perron liet zich bij zijn uitgeef-activiteiten vooral leiden door de behoefte aan een editie die volgens hem representatief was voor een auteur. Heel duidelijk komt dit naar voren als hij Greshoff over zijn lectuur van Dèr Mouws *Brahman* schrijft: 'Ik lees *Brahman.* Wat is dat véél... maar er zou een heerlijke keus uit te maken zijn!' Du Perron had overigens het idee om deze bloemlezing uit *Brahman* het eerste deel te laten vormen van een reeks uitgaven voor een bibliofiele club, 'Ne quid nimis', een plan waarvan uiteindelijk niets terecht kwam. Het primaat dat Du Perron aan de tekst verleende heeft tot gevolg gehad dat de boekjes er, in de woorden van Storm, '*shabby* uitzien. Ze zijn veelal gedrukt op grof papier, als tekstletter is de door Du Perrons huisdrukker Breuer toegepaste "Cheltenham" grof

en houterig. Het inkten en registeren van de letters is zorgeloos verricht, met een lelijk resultaat. Alleen de Indische uitgaven kunnen op enige netheid bogen.' Reinder Storm laat zijn artikel volgen door een bibliografie van zestien uitgaven. Een tweetal uitgaven, die ook al niet vermeld waren in de Du Perron-bibliografie Van Batten en Stols, maar die blijkens Du Perrons brieven wel degelijk verschenen zijn, heeft hij niet kunnen achterhalen: het *Hooglied* in de vertaling van Renan en Pierre Louys' *Trois filles de leur mère*, beide verschenen in een oplage van vijftien exemplaren.

Dat het boekwezen zich, tien jaar na Nijsens beginselverklaring, een positie heeft verworven in de (literaire) tijdschriften mag blijken uit het feit dat in *Maatstaf* 41 (1993) 10/11/12, een themanummer gewijd aan *De vitaliteit van de Vlaamse literatuur*, ook een korte beschouwing is opgenomen over het allerminst vitale hedendaagse literaire uitgeefklimaat in Vlaanderen, geschreven door Ludo Simons. Het beste bewijs voor de omslag die zich het laatste decennium heeft voorgedaan is echter het omvangrijke themanummer over *Typo-*

grafie van *De Gids* 156 (1993) 4/5. Op ruim 220 bladzijden biedt dit oudste algemeen-culturele tijdschrift van ons land een grote verscheidenheid aan artikelen. Hierin overheerst een klassieke opvatting van typografie, die erg fraai wordt samengevat in de titel van de bijdrage van Reinold Kuipers, 'Het boek is van de schrijver voor de lezer'. Of, zoals Dick Dooijes het omschrijft in de eerste alinea van het eerste artikel, die een welhaast programmatisch karakter krijgt: 'Het is eigenlijk zo eenvoudig: degene die het ontwerpen van de typografische vorm van een boek op zich neemt, stelt zich daarmee in dienst van de auteur en de lezer, bij wie zich als niet onbelangrijke tussenpersoon de uitgever voegt. De boekverzorger [...] dient zich ervan bewust te zijn dat deze taak geen vorm van vrije kunstbeoefening is. Zich bezighouden met boekkunst als een mogelijkheid tot het uitdragen van hoogstpersoonlijke emoties lijkt mij in strijd met de beoogde dienstverlening.' Wie enigszins op de hoogte is met de publikaties van Huib van Krimpen zal het niet verwonderen dat dezelfde opvatting in zijn bijdrage naar voren gebracht wordt: 'De boektypograaf [...] dient twee heren: de auteur, die hij helpt zijn gedachten zo duidelijk mogelijk en ongeschonden aan de lezer mee te delen, en de lezer, die hij helpt de gedachten uit het boek zonder nodeloze inspanning in zich op te nemen.' En Gerrit Kleis schrijft: 'De typograaf dient dus ook een lezer te zijn. Hoe is hij anders in staat de rol van intermediair te vervullen tussen auteur en lezer? Want dat is de taak van de typografie: het bemiddelen tussen auteur en lezer.' Overigens klinkt niet in alle bijdragen de roep om een onzichtbare typografie even onverzoenlijk. Ernst Braches relativeert deze strengheid enigszins: 'Ovink... Huib van Krimpen... Dick Dooijes... Het waren en blijven poortwachters voor het behoud van de klassieke vormgeving. Poortwachters die uit het oog hebben verloren dat - bij behoud van basisbeginselen van een traditie - uit *incipit* en *colofon* de eerste drukkers ooit een titelpagina en later daaruit een franse titel hebben gevormd. Zij hebben geen lering getrokken uit het feit dat in de loop van de eerste eeuw van de druk de zinvolle structurering in het middeleeuwse boek door middel van gekleurde rubricering werd opgevolgd door een structurering met het minstens even betekenisvolle wit. Typografie staat niet stil. Typografie moet levend blijven en reageren op impulsen van nieuwe generaties.' Braches gaat er echter vanuit dat de anarchistische typografie die momenteel het gevolg is van de vele nieuwe technische mogelijkheden zich uiteindelijk tot een evenwichtig geheel zal stabiliseren, zoals ook de anarchistische typografie die in de negentiende eeuw voortvloeide uit de toenmalige nieuwe mogelijkheden uiteindelijk een herleving van de boekdrukkunst tot gevolg had. Maar ook Kleis, die de typograaf als intermediair ziet, blijkt minder stringent dan zijn bovengeciteerde uitspraak doet vermoeden. Hij toont zich een bewonderaar van kunstenaars als H.N. Werkman, W.H. Sandberg, Emile Puettmann en Frans de Jong (vormgevers die overigens niet met aparte bijdragen bedacht zijn), maar hij hekelt de designers die momenteel, zonder ook maar enig benul van de traditie te hebben, veel onleesbaar drukwerk afleveren, waarbij het ontwerp centraal lijkt te staan en de tekst geheel naar de achtergrond geschoven is. Het onderscheid dat Kleis hier maakt, en dat ondermeer betrekking heeft op het verschil tussen de typografische vormgeving van affiches et cetera en die van boeken, wordt duidelijk geïllustreerd door het artikel van Wim Crouwel, 'Onderkast in Nederland'. Dit artikel is namelijk geheel in onderkast gezet en daardoor nagenoeg onleesbaar geworden. Het verscheen eerder en veel ruimer geïllustreerd, in *Bulletin* 18 van de Stichting Drukwerk in de Marge, en alle daarbij

afgedrukte voorbeelden van onderkast-gebruik hebben betrekking op affiches, advertenties en andere teksten van beperkte omvang.

Portret van Lodewijk van Deyssel door S.H. de Roos (1926).

Naast de artikelen waarin een algemene visie op typografie wordt ontvouwd (en waarvan ik overigens de fraaie bijdrage van Gerrit Noordzij, ‘Het domein van de typograaf’, niet

onvermeld mag laten), bevat dit nummer ook een aantal artikelen waarin specifieke gevallen uit de typografische praktijk aan bod komen. Zo belicht Stols-biograaf Cees van Dijk onder de titel '"We have done very well"' de uitlatingen van 'John Buckland Wright over zijn illustraties voor *The Collected Sonnets* van John Keats'. Kurt Löb geeft een nieuwsgierig makende vooruitblik op zijn aan de Universiteit van Amsterdam te verdedigen dissertatie in het artikel 'Twee Duitse grafisch ontwerpers als emigrant in Nederland (1932-1950)', waarin Henri Friedlaender en Paul L. Urban centraal staan en Klaus Siegel schrijft in 'Een schreefloze letter uit 1897' over 'Stefan George, Melchior Lechter en Piet Cossee'. Gerard Unger in 'Het zuinigste lettertype ter wereld' en Melle Broeksma in 'Letterontwerpen als studieobject' schrijven over door hen ontworpen letters, respectievelijk de *Gulliver* en de *Levanah.* Tot slot wil ik nog het artikel van Paul Heffing vermelden over 'De postzegel als kunstwerkje'. Zoals de meeste themanummers is ook dit nummer een niet geheel evenwichtig geheel. Zo misstaat de omvangrijke bijdrage van Mare Adang over 'i 10, Arthur Lehning en de dagelijkse praktijk van een idealistisch tijdschrift', omdat die, behoudens de mededeling '*i 10* viel op door de verzorgde nieuw-zakelijke vormgeving', niets met typografie uitstaande heeft. In plaats daarvan had ik echter graag een aantal korte beschouwingen over de grootmeesters van de twintigste-eeuwse typografie gezien, naar wie steeds verwezen wordt. In zijn inleiding schrijft de verantwoordelijk redacteur Theodor Duquesnoy dat deze leermeesters, zoals bijvoorbeeld S.H. de Roos, Jan van Krimpen en Stanley Morison, 'in een steeds wisselende gedaante in diverse teksten op[duiken]'. Wie echter niet al enigszins op de hoogte is met werk en leven van deze typografen, wordt door deze verspreide opmerkingen maar zeer ten dele wijzer. En het kan toch eigenlijk niet zo zijn dat een algemeen-cultureel tijdschrift een themanummer maakt dat alleen voor ingewijden volledig toegankelijk is. In tegenstelling echter tot het artikel over Multatuli en de typografie, waarmee ik deze bijdrage begon, is aan de vormgeving van dit nummer veel aandacht besteed en sommige auteurs hebben met succes bepleit dat hun bijdragen uit een door henzelf ontworpen letter werd gezet, wat het geheel een extra levendige aanblik biedt.

■

Hans Hafkamp

Catalogi

Eerst even enige 'gossip' uit antiquariaatsland. Op mijn bureau krijg ik, maar helaas door de verschijningsfrequentie en produktieperiode van *De Boekenwereld* nooit op tijd, berichten over 'de Leidse boekenzondag', 'boeken in de Beurs van Berlage' of 'boeken aan de Amstel', 'boeken in Deventer' etc. Ik maak U er maar weer eens in het algemeen op attent!

Het antiquariaat 'De 20e eeuw' (de heer en mevrouw Buddelmeijer) te Eindhoven is verhuisd naar St. Petrusstraat 27, 5612 GS Eindhoven, 040-455185. Het is een gesloten antiquariaat geworden; het is nu gespecialiseerd in: lees- en prentenboeken voor kinderen en sprookjesboeken. Eveneens verhuisd, is Antiquariaat Hans Lindner in Mainburg (Dtsl.) (LINDNE).

Nieuw in de rubriek of echt nieuw zijn: (DONDER) te Utrecht, (IXION) te Amsterdam, (LAARMA) te Goes, (HOTEI) te Leiden, (SCRINI) te Zutphen en (SUMBA) te Den Haag. Welkom!

Een, voor mij, buitenlandse nieuweling is Björck & Börjesson uit Stockholm. Zij bieden een prachtige collectie betreffende Carolus Linnaeus (1707-1778) aan. We vinden er een door A. Hoffman onder leiding van Linnaeus bewerkte dissertatie *De potu chocolatae* uit 1765 (Björck 535/187/Sw Kr 1200, -). We leren uit deze publikatie dat kardinaal Richelieu een hypochondrische fase in zijn leven te boven kwam door chocoladegebruik. Een tip?

Van de Utrechts-Amersfoortse meestergrappenmaker Everard Meyster (ca. 1617-1679) wordt aangeboden *Drooge Buckens: In de Schuur van Amore-fortis gedroogd,* Utrecht 1675. Hier is nog bijgevoegd: *Negotianum Satyricum, Of de Quinta Essentia Van de Toeback door Jean Pleyn de Courage, 1713. Na de Gedruckte Copie van 1776* en *Op den Toebackschen Quind-Nar, Wiens Satyrice Quintessentien van 't Negotianum, In roock en damp vervloogen, Hem druypt in d'eygen oogen* (BISSCH 4/144/*f* 2400, -). Terecht vraagt men zich in een gedicht af: 'Wie zal der keyen key in Meisters kop genezen?'

In 1850 was de Göttinger student, later door zijn maag-resectie-techniek wereldberoemd geworden chirurg, Theodor Billroth (1829-1894), zeer onder de indruk gekomen van de Zweedse Nachtegaal Jenny Lind (1820-1887). Ik hoorde dit van één van mijn Amersfoortse, medisch-historische, vrienden. In zijn *Briefe* (9de editie, Hannover 1922) en *Ju-*

gendbriefe (Leipzig 1941) schrijft hij hoe hij haar hoorde zingen en hoe hij met haar danste op een thé-dansant: ‘Sie ist nicht zu beschreiben. Nur singen kann ich mit ihrem Liede: Wie der Gesang zum Herzen drang, Vergesz ich nimmer mein Lebelang!’ Nog een jaar voor zijn dood, 43 jaar na het thé-dansant, schreef hij hierover aan zijn dochter. Aangeboden worden de door haar gezongen *Schwedische Lieder* met op de titelpagina een litho van de jonge Lind. (KUIK 10/189/*f* 45, -). Even later ging Lind naar Amerika om er onder leiding van Barnum (jazeker: van Bailey) dat continent te veroveren. Ook uit die periode is er, hoewel met enige watervlekken (tranen?), aanbod (KUIK 10/190/*f* 20,-).

Na de kunst de economie; twee catalogi geheel gewijd aan deze discipline, die in de praktijk toch altijd weer moeilijk blijkt. Twee edities (de eerste en de zevende) van J.B. Say, *Cours complet d'économie politique pratique*, resp. 1828/29 en 1844 (GERITS 53/273/*f* 4000, -) resp. (JONGH 79/182/*f* 350,-).

We eindigen met het lijfblad voor boekfanaten *Lettergreep* van (GRIFFE). De helft van deze ‘catalogus’ wordt altijd gevuld met lezenswaardige essays en columns. Deze keer een prachtig verhaal over het zakentalent dat verscholen bleek in een pastoor S.J.; het geloof van onze Hasseltse antiquaar werd er toch ernstig door beschadigd.

■

J.A. Brongers

Verschenen catalogi

(ARSLIB) ARS LIBRI, LTD, 560 Harrison Avenue, Boston, Massachusetts 02118, USA, 09/1/(0)617-357-5212 (fax (617)-338-5763) [Spec. Bull. 85; 871 nrs.; Amerikaanse kunst vóór 1913 / Spec. Bull. 86; 993 nrs.; Franse kunstenaars vóór 1900 / Cat. 98 deel 1; 1671 nrs.; moderne kunst, hierin de bibliotheek van Robert Pincus-Witten].

(BEEK) ANTIQUARIAAT JOHAN BEEK, Graaf van Lyndenlaan 55, 3771 JB Barneveld, 03420-15118 (fax 03420-21005); Huidenstraat 24, 1016 ET Amsterdam, 020-6237962 [Cat. 319; 1300 nrs.; Nederlandse (streek)geschiedenis, Nederlandse parlementaire geschiedenis en geschiedenis van de politieke partijen].

(BISSCH) ANTIQUARIAAT HET BISSCHOPSHOF, Lichte Gaard 1, 3511 KT Utrecht, 030-314093 / Postbus 747, 3500 AS Utrecht [Cat. 4; 215 nrs.; oude en zeldzame boeken over geografie, geschiedenis en topografie: Nederland en buitenland, literatuur en natuurwetenschap].

(BJÖRCK) BJÖRCK & BÖRJESSON, Odengatan 23 IV, S-11424 Stockholm, Zweden, 09/46/(0)8-4119042 (fax (0)8-149702) [Cat. 534; 145 nrs.; boeken over verschillende onderwerpen in diverse talen / Cat. 535; 427 nrs.; oude werken van, over en tegen Carolus Linnaeus (1707-1778)].

(BURG) ANTIQUARIAAT HENK VAN DER BURG, Pascalweg 110, 3076 JS Rotterdam, 010-4193977 (na 18.00 uur) [Cat. sept/okt 1993; 755 nrs.; tijdschriften, Nederlandse en vertaalde literatuur en letterkunde, Friese boeken en poëzie].

(B&N) BURGERSDIJK & NIERMANS (Templum Salomonis), Nieuwsteeg 1, 2311 RW Leiden, 071-121067/ 126381 (fax 071-130461) [*Newsletter* 20; 574 nrs.; klassieke talen en traditie, filosofie en archeologie].
(BURMES) JAMES BURMESTER (Rare Books), Manor House Farmhouse, North Stoke, Bath BA1 9AT, 09/44/(0)272-327265 (fax (0)272-327667) [vier keer per jaar een catalogus: Engelstalige boeken, pamfletten (XVIde-XIXde eeuw), satire, theater, muziek, filologie, muziek, reizen en economie].
(CHARBO) CHARBO'S ANTIQUARIAAT, Koninginneweg 79, 1075 CJ Amsterdam, 020-6761229 (fax 020-6761726) [Cat. 34; 1518 nrs.; Noord- en Zuid-Amerika].
(COSMOS) COSMOS ANTIQUARIAN BOOKS, Postbus 336, 7200 AH Zutphen, 05750-19729 [Cat. 52; 961 nrs.; botanie].
(DEMIAN) DEMIAN ANTIQUARIAAT, Wolstraat 9, B-2000 Antwerpen, 09/32/(0)3-2333248 [*Vouwblad* s.n.; 84 nrs.; Nederlandse literatuur in velerlei vorm: boeken, bladen en grammofoonplaten].
Nieuw: (DONDER) ANTIQUARIAAT 'DONDERS', Haverstraat 10, 3511 NC Utrecht, 030-340507 of 05750-28289 (alleen na 17.30 uur) [Cat. 2; 321 nrs.; topografie Nederland en buitenland, Utrecht, Amsterdam, geneeskunde, rechten, (kunst)geschiedenis en militaria].
(FRAGME) ANTIQUARIAAT FRAGMENTA SELECTA, Postbus 6489, 1005 EL Amsterdam, 020-122598 (fax 020-6185082) [Cat. 23; 701 nrs.; klassieke oudheid].

(GERITS) A. GERITS & SON, Postbus 664, 1000 AR Amsterdam, 020-6272285 [Cat. 53; 357 nrs.; oude(re) boeken over economie].
(GRIFFE) ANTIQUARIAAT DE GRIFFEL, Minderbroedersstraat 42, B-3500 Hasselt 09/32/(0)11-222449 [*Lettergreep* 11; 91 nrs.; Nederlandse letterkunde: o.a. Bordewijk, Coenraads, Couperus, De Doncker, Elsschot, Gezelle, Moens, Ruyslinck, Streuvels, Van Ostayen en Walschap].
(GYSLOO) GYSBERS EN VAN LOON, Bakkerstraat 77A, 6811 EG Arnhem, 085-424421 b.g.g. 341135 (fax 085-434720) [Cat. 2063; 440 nrs.; WO II: militaria, verzet, concentratiekampen en bevrijding, deel van de bibliotheek van een Haags verzamelaar / Cat. 2064; 263 nrs.; parapsychologie, magie, Judaica, Nederland, onderwijs, jubileumboeken / Cat. 2065; 235 nrs.; oude boeken, journalistiek, schilderkunst, klokken, horloges en barometers / Cat. 2066; 123 nrs.; ethnografie, reizen, Indonesië, kartografie en zee (geschiedenis) / Cat. 2067; 312 nrs.; (toegepaste) kunst: Art Déco, glas, ivoor, Jugendstil, netsuke, cloisonné, tegels en tin / Cat. 2069; 456 nrs.; vervolg van Cat. 2063].
(HOTEI) HOTEI, Japanse grafiek, Chris Uhlenbeck, Breestraat 113a, 2311 CL Leiden, 071-124459 / 143552 (fax 071-141488) [Cat. 13; 66 nrs.; XIXde- en XXste- eeuwse grafiek / *Vouwblad* 1; 12 nrs.; Japanse schilderijen].
(INTERB) INTERBOOK INTERNATIONAL, Lange Haven 97, Schiedam, 010-4266034 (fax 010-4733670) [Cat. 104 en 105; ieder ca. 350 nrs.; diverse typen kunstboeken].
Nieuw: (IXION) ANTIQUARIAAT & UITGEVERIJ IXION (gesloten antiquariaat), Bellamystraat 131, 1053 BK Amsterdam, 020-6890522 [specialisatie: filosofie, literatuur, erotica en psychotherapie / Cat. 1; 706 nrs.; filosofie].
(JANSRO) RONALD JANSEN, Tentoonstelling: Fort Ossenmarkt 44, Weesp. Openingstijden: zaterdag van 12.00-17.00 uur en na afspraak; postadres: Mr. J.C. Buhrmannlaan 28, 1381 GM Weesp, 02940-14358 (fax 02940-31242) [Cat. 17; 144 nrs.; internationale grafiek van Aarts en Aleschinsky, via Renoir en Rops, tot De Zwart en Zadkine].
(JONGH) MATTHYS DE JONGH, Coehoornsingel 28A, 7201 AC Zutphen, 05750-43136 (fax 05750-43182) [Cat. 79; 698 nrs.; oude(ere) en nieuwere boeken over economie: politiek, handel, industrie, geld, landbouw].
(KNUF) ANTIQUARIAAT FRITS KNUF, Postbus 720, 4116 ZJ Buren, 03447-1691 (fax 03449-2617) [Bull.47; 217 nrs.; archieven, bibliotheken, collecties en historiografie].
(KUIK) MUZIEKANTIQUARIAAT PAUL VAN KUIK, Sixlaan 36, 2252 CG Voorschoten, 071-619833 [Cat. 10; 317 nrs.; de vrouw en de muziek].
Nieuw: (LAARMA) ANTIQUARIAAT LAARMANS, Dr. Willem Dreeslaan 8, 4463 XE Goes, 01100-50937 [Cat. Herfst 1993; 331 nrs.; Nederlandse taal- en letterkunde (vóór en na 1880), geschiedenis en varia].
(LIBRIJ) DE LIBRIJE, Gierstraat 11, 2000 Antwerpen, 09/32/(0)3-2337864 (na 18.00 uur 2301816) [Cat. 97; 527 nrs.; pamfletten en ordonnanties, handschriften, politiek en geschiedenis, Antwerpen en heemkunde].
Verhuisd: (LINDNE) ANTIQUARIAT HANS LINDNER, Sandolfstrasse 32 B, D-84048 Mainburg, 09/49/(0)8751-5617 (fax (0)8751-5418) [Liste 10/93; 290 nrs.; kinder- en jeugdboeken].

(MOBYDI) ANTIQUARIAAT MOBY DICK, Schoolstraat 31, 2202 HD Noordwijk, 01719-19498 / 10210 [Cat. 12 (suppl); 394 nrs.; walvissen en walvisjacht].
(NIEGAF) ANTIQUARIAAT NIEUW GAFPA, Postbus 528, 7000 AM Doetinchem, (contact uitsluitend per post); [Cat. 53; 784 nrs.; taal- en letterkunde: algemeen, middeleeuwen, renaissance-romantiek, modern].
(OMMELA) HET OMMELANDER ANTIQUARIAAT, Cornelis Albertsstraat 2, 9901 EJ Appingedam, 05960-28166 [Cat. 933; 366 nrs.; Nederlandse geschiedenis en oorlogen, Groningen, Friesland, Drenthe, genealogie, heraldiek en Ostfriesland].
(OOSANT) HET OOSTERS ANTIQUARIUM, Nieuwe Rijn 2, 2312 JB Leiden, 071-149305 (fax 071-127542) [Cat. 594; 566 nrs.; 424 nrs. oude boeken (bronmateriaal) hoofdzakelijk met ‘Oosterse’ onderwerpen, daarnaast recentere publikaties over deze onderwerpen].
(PRIVAT) PRIVAT L'ART DE VOIR, 162 Boulevard Haussmann, 75008 Paris, 09/33/(0)1-45622564 (fax (0)1-49530525) [Cat. 4-93; 164 nrs.; geïllustreerde boeken, fraaie banden en eerste drukken].

(ROBIJN) ANTIQUARIAAT DE ROBIJN, Rommelhaven 26, 8861 AS Harlingen, 05178-14357 / 15068 [Cat. 57; 485 nrs.; zwaartepunt kinderboeken, Nederlandse literatuur en strips].
(RUSSER) ANTIQUARIAAT HANS R. RUSSER, Duivenkamp 282, 3607 AN Maarssen(broek), 03465-68356 [Cat. 100 (gefeliciteerd!); 80 nrs.; Indonesië / Nederlands Oost-Indië, aboriginals (Australië), Nieuw Guinea, Suriname].
Nieuw: (SCRINI) VERZENDANTIQUARIAAT SCRINIUM, Soerenseweg 49, 7314 JE Apeldoorn, (tel. tevens fax) 055-554292 [Cat. 1; 249 nrs.; de klassieke oudheid en haar doorwerking in kunst en literatuur].
(SMITBO) ANTIQUARIAAT SMIT & BOS, Ambachtsschoolstraat 13, 8861 HA Harlingen, 05178-18838 [Cat. 10; 344 nrs.; Nederland: geschiedenis middeleeuwen, 1770-1914, topografie, varia].
(STEINE) ANTIQUARIAAT JULIUS STEINER-ASHER, AOC Business Center Amsterdam, Wilhelmina Gasthuis Plein 186, 1054 SC Amsterdam, 020-6070118 (fax 020-6852919) [Cat. 27; 60 nrs.; oude(re) boeken op het gebied van de geologie en natuurlijke historie].
Nieuw: (SUMBA) SUMBA INDAH, boekhandel en antiquariaat, J.G.W. Bavelaar, Daguerrestraat 132, 2561 TX Den Haag, 070-3107981 / 01148-2597 [Prijscourant 9; 734 nrs.; Nederlandse scheepvaart en zee: naslagwerken, walvisvaart, scheepsbouw, zeerecht, watersport, onderwateraktiviteiten, grammofoonplaten met zeeliedjes].
(SWERTZ) ANTIQUARIAAT ANDRÉ SWERTZ, Achter Sint Pieter 4, 3512 HS Utrecht / Postbus 454, 3500 AL Utrecht, 030-315291 (fax 030-369015) [Cat. 82; 620 nrs.; typografie deel 2: machines, papier, letterproeven en ex-libris / Cat. 85 (opruiming); 1086 nrs.; moderne Nederlandse literatuur / Cat. 86 (opruiming); 801 nrs.; moderne kunst, kunstenaars / Cat. 87 (opruiming); 472 nrs.; moderne Nederlandse kunst].
(THOEMM) THOEMMES ANTIQUARIAN BOOKS LTD, 85 Park Street, Bristol BSi 5PJ, 09/44/(0)272-291377 (fax (0)272-221918) [Cat. [s.n.] (contactpersoon: Rachel Lee); 22 nrs.; filosofie, ideeëngeschiedenis (Engels (Locke) en Duits (Kant) XVIIIde eeuw)].
(TILLE) ANTIQUARIAAT DE TILLE (Ruiterskwartier 173 / Weerd 11), Postbus 304, 8901 BC Leeuwarden, 058-135500 (fax 058-123584) [Cat. 200 (gefeliciteerd!); 1746 nrs.; Fryslan van Alkmaar tot aan de Weser / Cat. 201; 1178 nrs.; Biblica, Nieuwe Testament en oudste Christendom].
(VERZWE) ANTIQUARIAAT VERZAMELD WERK, Van Welderenstraat 97, 6511 ME Nijmegen, 080-221639 [Cat. 25; 744 nrs.; poëzie, boekwetenschap, belangrijke losse nrs. van literaire tijdschriften].
(VRIES) ANTIQUARIAAT B.W. de VRIES, Bordewijklaan 50, 9721 WE Groningen, 050-261995 (na 18.00 uur) [Lijst no. 1; 299 nrs.; fotoboeken]
(ZENO) STICHTING BRABANT BOEK, vh ANTIQUARIAAT ZENO, Postbus 6019, 5700 ES Helmond, 04920-13195 [Cat. 43; 360 nrs.; topografie (gerangschikt per provincie) zwaartepunt Noord-Brabant en België (ruim 200 nrs).].

Veilingen

Bubb Kuyper, 9 en 10 juni 1993

Het is hier al eens eerder gezegd maar het kan geen kwaad het nog eens te herhalen: de catalogi van Bubb Kuyper staan ieder half jaar weer garant voor veel bewondering en leesplezier. De catalogus van de zomerveiling besloeg - naast 64 pagina's met illustraties - maar liefst 400 pagina's bibliografisch uitmuntend beschreven boeken en prenten, verdeeld over bijna 3000 nummers.

De veiling opende met een uitgebreide collectie oude boekwetenschap, waarbij Costeriana en koppermaandagprenten de boventoon voerden. De biografieën, toneelstukken, herdenkingsuitgaven, penningen, prenten, spelletjes en het historisch gevit met betrekking tot Laurens Janszoon Coster werden terecht met trots gepresenteerd. Toch haalde veel van dit uiterst zeldzame materiaal niet meer dan de richtprijs, met uitzondering van heel curieuze zaken als het *Laurens Koster Spel* uit 1823, waarvan een gekleurd exemplaar *f* 850, - en een ongekleurd *f* 500, - opbracht (taxatie *f* 200, -/300, - resp. *f* 100, -/150, -). Een in de catalogus minutieus beschreven foto uit 1856 van de onthulling van het standbeeld van Coster op de Grote Markt in Haarlem ging voor *f* 1800, - van de hand (*f* 700, -/900, -). Overigens, het aardige boek *Laurens Janszoon Coster was zijn naam* van Lotte Hellinga-Querido en Clemens de Wolf (Haarlem, Joh. Enschedé en Zonen, 1988), waarin De Wolf de geschiedenis van de Costertraditie uitgebreid beschrijft, is momenteel voor een prikje in de ramsj te krijgen.

Na Coster was het de beurt aan ruim 130 19de-eeuwse koppermaandaguitgaven, voornamelijk prenten. De Universiteitsbibliotheek van Amsterdam kreeg ruim baan om haar collectie - de omvangrijkste in Nederland op dit gebied - grotendeels voor de richtprijs aan te vullen, terwijl het leeuwedeel van de overige prenten voor vriendelijke prijzen bij een in deze vorm van drukwerk gespecialiseerde verzamelaar terecht kwam. In de wandelgangen was te horen dat de geveilde collectie een verloren gewaand deel van de verzameling van een grafische instelling betrof. In de chronologische bibliografie van het prestigieuze werk van Johan de Zoete en Martien Versteeg, *Koppermaandagprenten*, Amsterdam/Den Haag 1991, verwijst de afkorting ‘TT’ naar de volgende toelichting: ‘Geëxposeerd op een tentoonstelling bij Bührman Papier te Amsterdam in 1974. Ondanks een uitgebreide zoekactie is het

niet gelukt te achterhalen waar de prenten op deze tentoonstelling vandaan kwamen'. Het feit dat alle 'TT'-exemplaren nu ter veiling kwamen èn dat de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek het wèl vindbare deel van deze collectie ooit eerder aankocht, doet vermoeden dat er heel wat zenuwen aan deze veiling vooraf zijn gegaan. Pijnlijk is wel dat het kostbare boek van De Zoete en Versteeg (*f* 450, - in de goedkoopste uitvoering) nu twee jaar te vroeg lijkt te zijn verschenen.

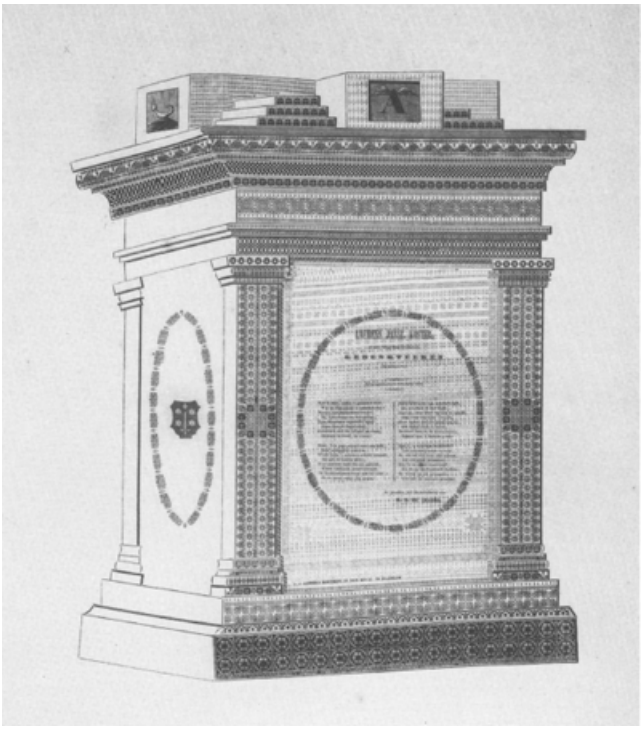

Koppermaandagprent (foto Riekie van der Pols, Heemstede).

's Avonds was, na een door velen onrustig uitgezeten gedeelte oudere letterkunde en studies, Godfried Bomans aan de beurt. Over publiciteit heeft men niet te klagen gehad: de aankondiging van de verkoop alleen al haalde zelfs de korte journaalbulletins op de radio. Nu was er een televisiecamera aanwezig om de biedingen op het complete handschrift van *Erik of het klein insectenboek* (*f* 10.000 / *f* 15.000, -) te registreren. Het toeval wilde dat de uiteindelijke koper op de gang stond, zodat de televisiekijker alleen de zichtbare twijfel van de tegenbieder voorgeschoteld kreeg. Het bieden zelf verliep uitermate spannend omdat beide belangstellenden steeds pas op het allerlaatste moment hun tegenbod plaatsten. De naam van de uiteindelijke koper riep vragende gezichten op in de zaal: het bleek een onbekende in Bomanskringen. De rest van de Bomanscollectie deed het redelijk maar wanneer er wat langzamer geveild was, dan was dat de opbrengst wellicht ten goede gekomen, want er werd door minder ervaren veilingbezoekers geklaagd dat gewenste nummers vanwege het hoge tempo gemist werden.

Bij de overige letterkunde viel vooral het grote aantal manuscripten op. Eén van de aardigste handschriften was een minuscuul notitieboekje van de dichter Pierre Kemp dat hij bijna onleesbaar had volgeschreven met gedichtjes, losse regels en invallen wanneer hij

met de trein naar zijn werk ging. De acht velletjes gingen voor *f* 975, - naar de handel (*f* 750, -/ *f* 1000,-).

Het duurste boek van de veiling was ook een handschrift: een Zuid-Nederlands gebedenboekje uit het begin van de zestiende eeuw. Dit met zeven miniaturen en talloze initialen versierde en bovendien in het Nederlands geschreven boekje ging voor *f* 60.000, - naar een commissie (*f* 60.000, -/ *f* 70.000,-).

Het prentenaanbod was zeer omvangrijk: veel foto's, veel moderne grafiek en veel topografie. Tussen de oudere Nederlandse prentkunst bevond zich een mooie ets van Jacob van Ruysdael, die voor *f* 2600, - zijn weg naar buiten vond (*f* 1000, -/ *f* 1500,-).

De laatste avond was traditioneel voor *old and rare*: kostbare werken met de bekende hoge prijzen, zoals een helaas incomplete, maar gave set van Van der Aa's uitgave over internationale ontdekkingsreizen, die voor *f* 15.000, - naar een telefonische bieder ging (*f* 12.500, -/ *f* 15.000, -), maar ook betaalbaarder werk, zoals twee interessante lotjes met veel werk van Thomas Asselijn, die voor *f* 450, - en *f* 220, - naar de Universiteitsbibliotheek van Nijmegen gingen (*f* 200, -/ *f* 300, - resp. *f* 100, -/ *f* 200,-).

Bijzonder was de afdeling populaire boeken, waar voor een paar honderd gulden heel vermakelijk werk te koop was. Het bekende (maar zeldzame) *Pans Fluytje, ofte Heydens Banket, Blaazende Loopjes met Hoopjes, en Stukjes op Krukjes: voor Aapjes en Knaapjes*, een bundel met veelal dubbelzinnige rijmpjes, ging voor *f* 350, - naar de handel (*f* 150, -/ *f* 250, -). Ook heel bijzonder was de vroegst bekende Nederlandse vertaling van *'t Leven en bedrijf van Clement Marot.* Dit erotisch vrijmoedige kluchtboekje bracht het, met twee werkjes van gelijke strekking in één band gebonden, tot *f* 1600, - (*f* 300, -/ *f* 500, -). Een lotje met drie even vermakelijke als zeldzame werkjes, te weten het bibliografisch niet traceerbare *Sermoon over den oorlog*, de tweede druk van het anti-Britse werkje *Engelsche Tieranny. In vier samenspraaken* uit 1782 (een boekje waarvan de eerste uitgave in de Eerste Wereldoorlog door de Duitsers in facsimile is herdrukt), en het bekende *Predicatie van 't langh hair*, mocht voor *f* 425, - naar de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam.

■

Fokas Holthuis

Van Stockum, 23 tot 25 juni 1993

Bij dit Haagse biedspel was in de meeste rubrieken veel te halen, zowel in de geijkte als de speciale. Zo bleken horror en Hollywood, Monroe en Murnau veler belangstelling te trekken, zonder dat er in de filmafdeling nu hoge prijzen betaald werden. De circa 175 muzikale veilingnummers (een tiende van de veiling!) werden vooral binnengehaald door de handel. Maar ook een bekende clavecinist wist goede slagen te slaan.

Net als bij de andere oude muziek was er al flink schriftelijk vóórgeboden op de *Thesaurus Musicus*, een verzameling meerstemmige liederen uitgegeven te Neurenberg in 1564. Dit gave oblong boek in blindgestempeld varkensleer ging na een inzet van *f* 4700, - (schatting *f* 4000, -) voor *f* 6200, - naar een Duitse handelaar. Deze verwierf een derde van de muzieknummers, zowel lotjes als achttiende-eeuwse juwelen. Kochs *Versuch einer Anleitung zur Composition* uit 1782-93 voor *f* 2100,

- (*f* 1000, -); het tijdschrift *Studien für Tonkünstler* uit 1793 voor *f* 1300, - (*f* 500, -); Sperontes' *Singende Muse an der Neisse* uit 1741 met een gravure van Leipzig voor *f* 1700, - (*f* 200, -), om maar een paar exempelen te geven. Voor anderen was het beroemde *Grondig onderwys van de aardt en de regte behandeling der dwarsfluit* van Quantz in een eerste Nederlandse uitgave uit 1754 voor *f* 2000, - (*f* 750, -); *Musikalisches Lexikon oder musikalische Bibliothek* van Walther uit 1732 voor *f* 2800, - (*f* 1000, -); en bijvoorbeeld *Muzicaal A, B, -Boek, of den organist in zyn leerjaaren* van Van Loonsma uit 1741 *f* 825, - voor (*f* 200, -). Gefortuneerde liefhebbers van klassieke muziek konden een eigenhandige pennestreek van hun lievelingscomponist uitzoeken: een kattebelletje van Brahms vroeg een offer van *f* 1300, - (*f* 1000, -), een interessante brief over Gluck uit 1781 *f* 1200, - (*f* 800, -), drie kaarten van Grieg *f* 1600, -, een brief van Liszt *f* 800, -, en een van Mahler *f* 1900, -. Post van Mendelssohn vond voor *f* 4200, - een koper; hetzelfde bedrag kostte een uitnodiging van de weduwe van Mozart. En een brief van de 22-jarige Robert Schumann over zijn compositie *Papillons* zal nu in een lijstje boven een stereotoren prijken, à raison van *f* 3500, -. Minderverdieners moesten zich met kleinere reuzen vergenoegen: de bejaarde Max Bruch die dankt voor de sigaren (en uitroept dat hij niet joods is) werd voor *f* 350, - bemachtigd.

Dan lijkt *Pénelopé, of Maandwerk aan het*

vrouwelijk geslacht toegewijd van mevrouw A.B. van Meerten-Schilperoort in 1821-1829 meer op de *Margriet.* Maar de handgekleurde uitklapgravures van nuttige handwerken, meubels en bloemschiksels maken *Pénelopé* tot een attractief vroeg-19de-eeuws tijdsbeeld. *f* 1800, - had men er voor over.

In de afdeling *Fine printing and private presses* deed een expressief Escher-boek uit 1933 het goed: *De vreeselijke avonturen van Scholastica* behaalde *f* 2800, - (*f* 2500, -). De levensgeschiedenis van de ezel *Boudewijn* door Felix Timmermans, met diens handgekleurde illustraties, ging voor *f* 1700, - weg (*f* 400, -). Dat niet alle 'private presses' *fine printing* te zien geven bewees het lelijkste boek van de veiling: Eichendorffs *Sonette* (Hamburg 1923). Bij een inzet van *f* 50, - werd op dit klodderig geval niet geboden, evenmin als op de decemberveiling van 1992, toen het nog voor *f* 90, - werd ingezet.

Door Felix Timmermans zelf vervaardigde en handgekleurde illustratie uit zijn boek *Boudewijn* (1918).

Drie Parijse almanakjes schitterden tussen de geïllustreerde boeken, maagdelijk van papier, koket vormgegeven en gracieus verlucht. *La minerve des dames* werd voor *f* 550, - verkocht (*f* 400, -); *Histoire des roses* en *Histoire des tulipes* voor *f* 775, - en *f* 825, -. Over vijf oudere tezamen kon een Utrechtse antiquaar zich ontfermen: *Almanach iconologique*, Parijs 1768-1773, *f* 1100, - (*f* 750, -). Een eerste druk van *Uit het leven van Dik Trom* ging voor maar liefst *f* 625, - naar een schriftelijke bieder (*f* 200,-).

Uit de afdeling *Theology, philosophy & freemasonry* steeg een doordringende sigarenlucht op. Vandaar misschien het gebrek aan animo? Ervaring leert overigens dat zo'n odeur zich geleidelijk verplaatst naar de bibliotheek, en binnen een jaar vervliegt - mits de nieuwe eigenaar niet een hartstochtelijk 'sigarist' is.

Bij de oude boeken waren de exacte vakken goed vertegenwoordigd. De meeste medische werken werden soms na heroïsche strijd naar Zwolle gevoerd, waar een

nijvere handelaar in ‘artsenijletteren’ zijn nering drijft. De *Nauwkeurige verhandelinge van den scheurbuik en des selfs toevallen* van S. Blankaart (1684) kostte hem *f* 500, - (*f* 150, -) en de *Verhandelinge van het podagra en vliegende jicht, als ook een beschrijving van de krachten des melks* van dezelfde auteur *f* 1100, - (*f* 250,-).

Twee verschillende exemplaren van het *Album van Eeden. Haarlem's Flora* gingen naar dezelfde prentenhandelaar, voor respectievelijk *f* 3700, - en *f* 3100, -. De 40-delige *Naturalist's Library* (Edinburg 1833-43) steeg naar *f* 5200, - (*f* 4000, -). Daarvoor kreeg je dan 1272 meest handgekleurde staalgravures! Terwijl de meeste mensen niet verder komen dan drie vogeltjes langs de trap...

Het *Nederlandsch Bloemwerk* (1794) kostte *f* 6700, - (*f* 4500, -). *Waare oeffening der planten* van A. Munting uit 1672 met 40 geëtste prenten ging voor *f* 3100, - naar een nazaat van de auteur. De twee duurste werken van de veiling horen eveneens tot de afdeling ‘Vruchten des Velds’: *Uitgezochte planten* van Trew (1771; 100 gravures, handgekleurd en goudgehoogd) bracht het na een felle strijd tussen twee antiquaren tot *f* 63.000, - (*f* 30.000, -). De verliezer overwon een derde handelaar bij J.W. Weinmanns *Duidelyke vertoning eeniger duizend in alle vier waerelds deelen wassende bomen, stammen, kruiden, bloemen, vrugten en uitwassen* (1739-1748; 1025 in kleur *gedrukte* gravures, met de hand afgewerkt): *f* 72.000, - (*f* 70.000, -). Deze biedkampioen wist ook *Histoire naturelle des singes et des makis* van J.B. Audebert uit 1797-99 te veroveren voor *f* 12.000, - (*f* 10.000,-).

Zeillers *Topographia Helvetiae, Rhaetiae & Valesiae* uit 1644 met prenten naar M. Merian

werd niet verkocht (*f* 27.000, -), evenmin als een incomplete Valentyn: *Oud en nieuw Oost-Indiën* uit 1724-26 (*f* 15.000, -). Een beschadigde Terwen: *Het Koningrijk der Nederlanden* uit 1862 leek geknipt voor de prentenhandelaar. En zo geschiedde, voor *f* 3500, - (*f* 4000, -). De majestueus verluchte *Historie ofte iaerlijck verhael van de verrichtinghen der geoctroyeerde West-Indische Compagnie* van J. de Laet uit 1644 deed *f* 8000, - (*f* 8500, -). *L'art des armes* van Danet (1766-1767) over het nuttig gebruik van de degen ging na een eervolle schermutseling voor *f* 1600, - weg (*f* 750,-).

De bijbelafdeling telde vijf goede stukken, waarvan de zogenaamde Lutherbijbel uit 1702, verlucht door Romeyn de Hooghe, gecombineerd met de Prentbijbel van Pieter de Hondt de mooiste was. Deze foliant met opvallende voorsneeschildering bracht *f* 6300, - op (*f* 5000, -). Niet verkocht werd een getijdenboekje (84 × 55 mm), *gedrukt* op perkament en handgekleurd, uitgegeven te Parijs rond 1536, hoewel dit wellicht het enige bekende exemplaar is. Misschien was de relatief grove uitvoering de oorzaak, mogelijk was de schatting te optimistisch (*f* 40.000,-).

Toppers waren er echter ook voor veel minder geld. *Journals of a landscape painter in Albania* van Edward Lear uit 1851 vergde een offer van slechts *f* 425, - (*f* 200, -). Heel apart was *Urania's mirror, or a View of the Heavens*, 32 sterrebeeldkaartjes, geperforeerd om de sterren op te laten lichten met een lantaarn erachter. Een liefhebber bemachtigde het voor *f* 625,-.

Laat ik deze onvolledige opsomming besluiten met de *Brieven, aan veel hooggeachte lieden geschreven; handelende van de overnatuurkunde, natuurkunde, zedekunst...* in twee delen (1661) van Descartes, samengebonden met zijn *Kort begryp der zangkunst.* Deze heel vroege vertaling door Glazemaker werd verkocht voor *f* 925, - (*f* 400,-).

Zo bood Van Stockum een rijkvoorziene en frisse veiling, waar vooral het geïllustreerde oude boek de eer en aandacht kreeg die het verdient.

■

Paul Snijders

Berichten

Het koren van P.G. Hoftijzer

Was er die middag een bom gevallen op de Lutherse Kerk te Amsterdam, dan zou het - in ieder geval voorlopig - met de boekgeschiedenis in Nederland gedaan zijn. Wanneer een gebeurtenis dergelijke satanische gedachten bij de aanwezigen oproept, moet er wel iets bijzonders aan de hand zijn. De fine-fleur van de Nederlandsche boekgeschiedenis was in ieder geval die mening toegedaan. Men had zich op vrijdag 17 september 1993 begeven naar de aula van de Universiteit van Amsterdam, waar P.G. Hoftijzer zijn inaugurele rede zou uitspreken.

Hoftijzer werd in 1992 aangewezen om de betreurde Bert van Selm op te volgen als bijzonder hoogleraar vanwege de Dr. P.A. Tiele-Stichting. Deze stichting, die op initiatief van W. Hellinga werd opgericht op 7 mei 1953 en genoemd is naar de negentiende-eeuwse Leidse conservator, bibliograaf en uitgever, zet zich in voor de wetenschappelijke bestudering van het boek en de bibliografie. Dat doet zij door financiële steun te verlenen aan belangrijke uitgaven als *Le Magasin de l'Univers*

(1992), het oprichten van een samenwerkingsverband als de Werkgroep Dr. N.G. van Huffel (zie elders in dit nummer), maar bovenal door leerstoelen in het leven te roepen.

De opeenvolging, invulling en uitbreiding van de verschillende leerstoelen geeft een mooi beeld van de ontwikkeling van een vakgebied dat men op zijn allerneutraalst zou kunnen noemen: boekwetenschap. Het begon allemaal in het jaar van oprichting met het bijzonder hoogleraarschap in de *wetenschap van het boek en de bibliografie* waarvoor men H. de la Fontaine Verwey - geen onbekende voor *Boekenwereld*-lezers - benoemde. Het ging hier blijkens de omschrijving om een leerstoel in wat men vandaag de dag de grondslagen van de boekgeschiedenis zou kunnen noemen: hoe worden boeken gemaakt, hoe worden ze beschreven? Uit de oratie van De la Fontaine Verwey bleek dat hij van plan was de leeropdracht breed op te vatten. Daar was alle ruimte voor, want een voorganger - waar ook in Nederland - had hij niet. Hij liet in zijn rede, getiteld *De wereld van het boek* (1954) een rijkdom aan benaderingen en invalshoeken de revue passeren en pleitte voor het schrijven van de 'biografie' van het boek, meer dan voor een bibliografie. Die biografie zou niet slechts een verkapt 'uittreksel uit het bevolkingsregister' moeten zijn, maar ook wat vlees en bloed moeten bevatten. Vol-

gens De la Fontaine Verwey kon het bibliografisch onderzoek de ondersteuning van studies naar bij voorbeeld boekbanden, illustraties, uitgevers en drukkers goed gebruiken. Zijn rede wordt daarom vaak geciteerd, wanneer het gaat om de reikwijdte van de boekwetenschap. Twee jaar later werd een tweede leerstoel ingericht. G.W. Ovink werd benoemd tot hoogleraar in de *geschiedenis en de esthetiek van de drukkunst en aanverwante grafische technieken.* De aandacht van Ovink ging vooral uit naar het mooie, zeldzame en kostbare boek, wat in overeenstemming was met de beste boekhistorische tradities. Het zou immers nog drie jaar duren voordat in Frankrijk het spraakmakende *l'Apparition du livre* (1958) verscheen dat een integrale 'histoire du livre' voorstond. De auteurs daarvan, L. Febvre en H.-J. Martin, vestigden de aandacht op de sociale en sociaal-culturele betekenis van 'het boek' in de Europese geschiedenis, waardoor ook goedkope pamfletjes en volksboeken tot onderzoeksobject konden uitgroeien. Want in de optiek van de 'histoire du livre' was het boek óók handelswaar, zij het van een soort met verstrekkende gevolgen. Was het daarom dat de opvolger van Ovink, E. Braches onder de licht gewijzigde titel *geschiedenis van het boek en van de drukkunst, inzonderheid van de 19de en 20ste eeuw* het roer overnam? Ook de andere leerstoel had inmiddels een kleine, maar veelzeggende wijziging ondergaan. De la Fontaine Verwey was sinds 1962 niet langer hoogleraar in de *wetenschap van het boek en de bibliografie* - dat segment ging verder onder de leiding van Th.P. Loosjes -, maar in de *boek- en bibliotheekgeschiedenis* waarin de echo van de 'histoire du livre' te beluisteren is. Wie echter afgaat op de titels van de oraties van De la Fontaine Verweys opvolgers, respectievelijk H.D.L. Vervliet en F. Janssen, ziet dat de sociologie van het boek het toch nog steeds moest afleggen tegen de typografische invalshoek. De rede van Vervliet was getiteld *Gutenberg of Diderot? De typografie als factor in de wereldgeschiedenis* (1977), die van Janssen werd uitgegeven onder de titel *Auteur en drukker in de geschiedenis van de typografische vormgeving* (1989). Prikkelende onderwerpen en beslist een leeropdracht waardig.

De beoefenaren van de 'histoire du livre' zullen echter meer verwacht hebben van de leerstoel *geschiedenis van uitgeverij en boekhandel* die in 1989 werd ingesteld ter vervanging van Braches' *geschiedenis van het boek en de drukkunst* want die viel inmiddels niet langer onder auspiciën van de P.A. Tiele-Stichting. De eerste boekhistoricus die de eer te beurt viel deze nieuwe post te aanvaarden was Bert van Selm, wiens proefschrift *Een menighte treffelijcke boecken* (1987) van een nieuwe aanpak getuigde. Van Selm wilde zich niet alleen met de produktie van boeken, maar nadrukkelijk ook met de distributie en de consumptie daarvan bezighouden. De reeks colleges die hij voorbereidde en die inmiddels gebundeld is in *Inzichten en vergezichten* (1992) gaf daar eveneens blijk van. Nog voordat hij zijn oratie kon uitspreken, overleed Van Selm. Dat P.G. Hoftijzer als zijn opvolger werd benoemd, lag enigszins voor de hand. Hoftijzer, die in 1987 promoveerde op *Engelse boekverkopers bij de beurs*, een studie over de Amsterdamse boekhandels Bruyning en Swart in de jaren 1673-1724, geldt als een kenner bij uitstek van boekhandels- en uitgeverijgeschiedenis. Evenals Van Selm staat Hoftijzer een veelomvattende vorm van boekgeschiedenis voor, waarin ook ruimte is voor de bestudering van - bij voorbeeld - het meer efemere drukwerk.

In zijn rede, getiteld *De zeis in andermans koren. Over nadruk in Nederland tijdens de Republiek* gaf hij een voorbeeld van zulk onderzoek. Nadrukken was immers een niet geoorloofde handeling, zodat deze vorm van uitgeven doorgaans lastig te traceren

is. De rede is inmiddels uitgegeven door de vakgroep Boek-, Bibliotheek en Informatiewetenschap van de Universiteit van Amsterdam en aldaar te bestellen. Om die reden wordt hier slechts een korte impressie van Hoftijzers betoog gegeven. Hoftijzer noemde de nadruk, die ‘schadelijke pest der autheuren en druckers’ een complex verschijnsel, omdat er tal van motieven voor bestonden en al evenzovele mogelijkheden om zich tegen nadruk te weren. Het kwam zelfs voor dat een drukker zijn eigen uitgaven nadrukte. De ‘officiële’ bescherming tegen nadruk was het aanvragen van een privilege, maar van de in totaal ca. 300.000 boeken die tussen 1584 en 1795 verschenen, werd voor hooguit 1% een privilege aangevraagd. Het aanvragen van zo'n octrooi was namelijk een kostbare aangelegenheid. De ongeoorloofde nadruk valt uiteraard veel moeilijker in cijfers te vatten, zodat het niet mogelijk is om daarvan een soortgelijk percentage te noemen. Het is onder andere om die reden dat Hoftijzer in zijn rede niet dieper inging op de ‘distributie’ en ‘consumptie’ van

nadrukken. Wie zich met nadrukken bezighoudt, moet zich vooralsnog tot incidentele gevallen beperken, aldus Hoftijzer. Daar knoopte hij een uiteenzetting over de stand van zaken met betrekking tot het boekhistorisch onderzoek aan vast. Onze bibliografische kennis, een van de pijlers van het vak, schiet nog te kort en het laatste woord over de nadruk is dus bepaald nog niet gesproken, zei hij. Hij besloot zijn rede als volgt: 'Maar dat zou waarschijnlijk ook het geval zijn geweest indien een ander thema uit de Nederlandse boekgeschiedenis het onderwerp van deze uiteenzetting zou hebben gevormd. Veel onderzoek moet nog plaats vinden, op vrijwel ieder gebied en in alle tijdvakken, zeker ook in de negentiende en twintigste eeuw. Nederland loopt wat dit betreft enigszins achter bij het buitenland en ik heb mij wel eens afgevraagd waarom dit zo is. Een deel van het antwoord ligt mijns inziens in het opvallende gebrek aan belangstelling dat Nederlandse historici in het verleden voor het boek hebben getoond. Boekgeschiedenis is in ons land tot ver in deze eeuw het bijna exclusieve domein geweest van enthousiaste liefhebbers, bibliothecarissen, archivarissen, filologen. Het verklaart de overvloed aan waardevolle bibliografieën en bronnenpublikaties, aan de vele interessante studies over typografie en mooie boeken; het verklaart ook de vorderingen die zijn gemaakt op het gebied van de analytische bibliografie. Maar waar zijn de studies over economische, sociale en politieke aspecten van de geschiedenis van het Nederlandse boek? Wat weten wij, om slechts een enkel voorbeeld te noemen, over de arbeidsomstandigheden in het boekenbedrijf; over de positie van drukkers en boekverkopers in het economische verkeer; over de houding van de kerk en de overheid ten opzichte van de drukpers; over welke boeken door wie werden gelezen en welke factoren daarop van invloed waren? Het is al die onderzoekers uit andere disciplines niet kwalijk te nemen dat zij zich niet in de eerste plaats met dergelijke onderwerpen hebben beziggehouden. Integendeel. Maar waar historici in het buitenland deze vraagstukken reeds vele decennia lang aan de orde stellen, is het merkwaardig dat hun vakgenoten in Nederland het er zo lang bij hebben laten liggen. De historicus die onlangs binnen deze universiteit het voorstel deed de enige vakgroep in Nederland met een volwaardig afstudeerprogramma in de boekwetenschap weg te bezuinigen, is wat mij betreft een treurig symbool van de desinteresse van zijn vakgenoten voor de geschiedenis van het Nederlandse boek.'

Hier verwees Hoftijzer naar een onlangs door de historicus J. Talsma in de faculteitsraad gedaan voorstel de vakgroep waaronder de Tiele-leerstoel ressorteert, op te heffen. De toekomst van de vakgroep Boek-, Bibliotheeken Informatiewetenschap ziet er momenteel niet rooskleurig uit. Wat de precieze consequenties zullen zijn, valt nu nog niet te overzien. Toch eindigde Hoftijzer zijn oratie niet in mineur. Want gelukkig, zei hij, 'is de laatste tien, vijftien jaar de belangstelling voor de boekgeschiedenis vanuit allerlei disciplines, met inbegrip van de historische, enorm toegenomen. Er werken nu meer onderzoekers, jong en oud, op dit terrein dan ooit te voren. Er bestaan diverse boekwetenschappelijke en bibliofiele gezelschappen, er verschijnen gerenommeerde tijdschriften, en, alsof dit alles nog niet genoeg is, gaat volgend jaar de eerste echte Nederlandse Boekhistorische Vereniging van start. Bovendien ligt op dit moment bij de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek en het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek in Vlaanderen een gezamenlijk projectvoorstel van Nederlandse en Belgische boekhistorici op tafel tot de vervaardiging van een meerdelig

groot-Nederlandse geschiedenis van het gedrukte boek in de Lage Landen. U zult het met mij eens zijn, Dames en Heren, boekhistorici in Nederland leven thans in een opwindende tijd.' Gelukkig was er geen bom gevallen. Want deze vrijdagmiddag bood niet alleen stof tot nadenken maar nodigde tevens uit tot plannen maken en fantaseren over de toekomst.

■

Lisa Kuitert

De verdwenen antiquaar

In november is het boek *De verdwenen antiquaar* van prof. mr. Herman de la Fontaine Verwey (1903-1989) verschenen. Het is een bundeling van zijn 'Herinneringen van een bibliothecaris' die hij tussen 1985 en 1989 voor *De Boekenwereld* schreef. *De verdwenen antiquaar* bevat lichtvoetige stukjes die door velen van onze lezers 'verslonden' werden. Toegevoegd zijn drie bijdragen die hij elders publiceerde en die ook het karakter van memoires hebben.

De aartsverteller De la Fontaine Verwey neemt zijn lezers mee naar verscholen antiquariaten en markante verzamelaars en gunt

hen een kijkje achter de schermen van de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek. Niet alleen belangrijke aankopen maar ook de dramatische gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog komen in dit boek ter sprake. *De verdwenen antiquaar en andere herinneringen van een bibliothecaris* is de informele geschiedenis van één van Nederlands grootste bibliotheken. Het is meeslepend geschreven en laat zich nu eens lezen als een spannende detective dan weer als een dramatische vertelling. Achter in het boek is een bibliografie opgenomen van de door De la Fontaine Verwey gepubliceerde boeken en artikelen.

Toegeschreven aan Joris Hoefnagel, *Een allegorie op de Spaanse tirannie,* Bryn Mawr College, Pennsylvania. Van deze grote ets is tot nu toe geen ander exemplaar bekend.

De verdwenen antiquaar is rijk geïllustreerd en gebonden. De schutbladen zijn versierd met de gedigitaliseerde *Dutch Type Library-Elzevir Borders.* Het boek telt 224 pagina's, is uitgegeven door De Buitenkant en kost ca. *f* 47,50. Het is verkrijgbaar in de boekhandel of bij de uitgever.

■

De tweedracht verbeeld

In de tentoonstelling *De Tweedracht Verbeeld*, die van 17 oktober tot 14 november in de Atlas van Stolk te Rotterdam werd gehouden, stond het begin van de Tachtigjarige Oorlog centraal, de opstand van de Lage Landen tegen Spanje. Officieel begon deze oorlog in 1568 met de onthoofding van enkele Nederlandse edelen. Pas in 1648 kwam er een einde aan de vijandelijkheden met de vredesconferentie van Münster. Wat aanvankelijk een plaatselijk

incident in de Zuidelijke Nederlanden leek te zijn, escaleerde tot een internationaal conflict dat uiteindelijk in vrijheid en autonomie voor het noorden resulteerde.

De tentoonstelling toonde aan dat de Tachtigjarige Oorlog de eerste oorlog was waarin op ruime schaal gebruik werd gemaakt van papieren propaganda. Duizenden pamfletten en historieprenten werden gedrukt, met gegraveerde afbeeldingen bedoeld om de bevolking wakker te schudden en haar steun te verwerven. De prenten uit de eerste jaren van de oorlog bleken zo effectief te zijn dat dezelfde thema's en symbolen op ieder kritiek moment terugkwamen.

Detail uit *Een allegorie op de Spaanse tirannie* van Joris Hoefnagel.

Een raadselachtige prent toegeschreven aan de Antwerpse kunstenaar Joris Hoefnagel, getiteld *Een allegorie op de Spaanse tirannie,* was de aanleiding voor deze tentoonstelling. De tot nu toe onbekende ets, uit 1570, is afkomstig uit de verzameling van het Bryn Mawr College in Pennsylvania. De tentoonstelling bevatte verder onder andere prenten die direct verband houden met de motieven

van Hoefnagel. De eerste vijf prenten van de tentoonstelling worden gedateerd tussen 1566 en 1570. Te beginnen met afbeeldingen van de beeldenstorm weerspiegelen zij de onstuimige verhouding tussen kerk en staat in de Nederlanden in die tijd.

Veel van de prenten illustreren enerzijds het wrede bewind van de Spaanse hertog van Alva, anderzijds het optreden van Willem de Zwijger, prins van Oranje, aanvoerder van de Opstand en uiteindelijk leider van de vrijheidsstrijd. De laatste prenten geven een beeld van de kortstondige hoop op vrede direct na de Pacificatie van Gent in 1576, die spoedig een illusie zou blijken te zijn. Dit dubbelzinnige vredesverdrag had niet de steun van Filips II. De volgelingen van Willem van Oranje hadden de smaak van de vrijheid geproefd en hun angst voor Spaanse onderdrukking was te sterk. De oorlog werd hervat en eindigde in 1648 met de scheiding van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden.

Bij de tentoonstelling is een Engelstalig boek verschenen waarin al de prenten staan afgebeeld en van commentaar worden voorzien. Na Rotterdam is de tentoonstelling te zien in de Universiteitsbibliotheek van Leuven (2 december 1993-9 januari 1994), het Philadelphia Museum of Art (5 februari-10 april 1994) en in het University of Indiana Museum te Bloomington (1 juni-17 juli 1994).

■

Menno Hertzberger Prijs

In mei 1994 zal de Menno Hertzberger Prijs van de Nederlandsche Vereeniging van Antiquaren voor de negende maal worden uitgereikt. Deze prijs werd in 1963 ingesteld door de Nederlandse antiquaar Menno Hertzberger, toenmalig voorzitter van de Vereeniging, ter stimulering van de bestudering van de geschiedenis van het boek en de beoefening van de bibliografie. De prijs wordt toegekend voor een al dan niet gepubliceerde studie op het gebied van de bibliografie of de geschiedenis van het boek in de ruimste zin des woords, wordt eens in de drie jaar uitgereikt en bedraagt *f* 5000, -. Bij voorkeur wordt de prijs bestemd voor (een) Nederlandse auteur(s) of voor (een) buitenlandse auteur(s), indien zijn/haar (hun) werk speciaal betrekking heeft op de Nederlandse bibliografie of de geschiedenis van het Nederlandse boek.

Voor zover het gepubliceerd werk betreft, komen alleen die boeken of tijdschriftartikelen in aanmerking, die voor de eerste maal verschenen zijn gedurende de jaren 1990-1992. Niet gepubliceerde manuscripten dienen binnen deze periode voltooid te zijn.

Het bestuur van de Stichting Menno Hertzberger Prijs vormt tevens de jury en bestaat uit de heren A.R.A. Croiset van Uchelen, J.F. Heijbroek, F.W. Kuyper (secretaris), C. Reedijk (voorzitter) en C. de Wolf. Boeken, tijdschriftartikelen of manuscripten kunnen worden toegezonden aan de secretaris van de stichting (Jansweg 39, 2011 KM Haarlem), bij wie ook exemplaren van het reglement verkrijgbaar zijn.

De Menno Hertzberger Prijs werd eerder uitgereikt aan mej. dr. I.H. van Eeghen voor haar boek *De Amsterdamse Boekhandel 1680-1725* (1965), prof. dr. W. Hellinga en mevr. L. Hellinga voor hun boek *The fifteenth-century printing types of the Low Countries* (1968), prof. dr. ir. C. Koeman voor zijn boek *Atlantes Neerlandici* (1972), dr. L. Voet voor zijn boek *The Golden Compasses* (1975), P. Valkema Blouw voor

zijn *Bibliografie der Nederlandse drukken 1541-1600* (1978), dr. P.J. Buijnsters voor zijn *Bibliografie der geschriften van en over Betje Wolff en Aagje Deken* (1981), dr. F.A. Jansen voor zijn boek *Zetten en drukken in de achttiende eeuw* (1985) en prof. dr. B. van Selm voor zijn boek *Een menighte treffelijcke Boecken* (1991). De sluitingstermijn voor inzending is 1 februari 1994.

■

Amsterdamse grafiekkalender

Dit jaar hebben de gebruikers van het Amsterdams Grafisch Atelier voor het eerst het initiatief genomen tot het maken van een kalender met twaalf hoogwaardige, originele bladen grafiek: litho's, etsen, zeefdrukken en gemengde technieken. De prenten zijn met afneembaar plaksel op de kalenderbladen bevestigd, zodat men aan het eind van het jaar een kleine, maar fijne collectie moderne grafiek overhoudt. De oplage van de kalender bedraagt honderd exemplaren. Aan dit project werd meegewerkt door de grafici José van Tubergen, Frank Hulscher, Martin Stoete, Ingeborg Doetsch, Vera Scheerlink, Sytze Folkertma, Inge Hattinga Verschure, Fennanda Eleveld, Hans Bertrand, Jens Bommezij, Herma Deenen en René van Kempen. De vormgeving werd verzorgd door Peter van Balgooi. De kalender kost *f* 400, - en is te bestellen of af te halen bij het Amsterdams Grafisch Atelier,

Anjelierstraat 155a, Amsterdam, van maandag tot en met vrijdag van 10.00 tot 17.00 uur. Telefoon (020) 6252186.

■

De New Hollstein

Eind oktober werd in het Rijksmuseum het eerste deel aangeboden van de sterk verbeterde en geheel herziene reeks *New Hollstein, Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts 1450-1700.* Het boek is gewijd aan *Maarten van Heemskerck, part I* en werd samengesteld door prof. Ilja M. Veldman. Over de oorspronkelijke opzet en uitvoering van de serie is uitvoerig geschreven in *De Boekenwereld* 2 (1985/1986) nr. 5. In de *New Hollstein*-reeks worden de oeuvres van verschillende graveurs bijna uitputtend behandeld. In een handzame folder die o.a. op het Rijksprentenkabinet gratis af te halen is, worden kort de geschiedenis en de toekomstplannen voor dit standaardwerk geschetst.

Voor verdere informatie richte men zich tot de Royal Van Poll Printers/Publishers, Postbus 19, 4700 AA Roosendaal.

■

F.W.H. Hollstein (1888-1957), de Berlijnse kunsthandelaar die het initiatief nam tot de serie *Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts, ca. 1450-1700.* Foto genomen in 1913.

Nieuw bibliofiel genootschap in België

Afgelopen zomer werd in Leuven de oprichting bekend gemaakt van een nieuw bibliofiel genootschap, *Literarte.* De doelstelling van dit genootschap is het publiceren van ‘boeken van belangrijke inhoud in typografisch juiste vorm’ (om de beginselverklaring van Trajectum ad Mosam te citeren). De teksten kunnen recent zijn of van oudere datum, van bekende en onbekende auteurs, ze kunnen poëtisch, filosofisch of essayistisch zijn, avantgardistisch of klassiek. ‘Als ze maar mooi zijn,’ schrijft initiatiefnemer Jo Smet in een circulaire. De diversiteit die de teksten zal

kenmerken keert terug in de vormgeving, waarbij onder meer gezocht zal worden naar mooi papier, fraaie kalligrafie en verzorgd bindwerk. Het is de bedoeling dat veel uitgaven geïllustreerd zullen verschijnen en ook daarbij zal in principe geen enkele grafische techniek uitgesloten zijn. De uitgaven van *Literarte* verschijnen maximaal twee keer per jaar en zijn alleen bestemd voor de leden van het genootschap. Het maximum aantal leden bedraagt 175. Elk lid kan rekenen op een genummerd en doorgaans gesigneerd exemplaar dat verspreid zal worden tegen de kostprijs, die meestal tussen de 3000 en 4000 Belgische frank zal liggen. De eerste uitgave staat gepland voor eind 1993 en betreft een speciaal voor het genootschap geschreven tekst van Eriek Verpale (1952). Verpaele debuteerde als dichter, schreef essays, verhalen en de roman *Alles in het klein* (1990), waarvoor hij de NCR-prijs ontving. *Literarte* heeft verder toezeggingen binnen van Benno Barnard, Leonard Nolens, Herman De Coninck en Patricia de Martelaere en er is contact gelegd met Hugo Claus en Johan Anthierens. Naast werk van hedendaagse (Vlaamse) auteurs overweegt men bij *Literarte* ook de uitgave van werk van auteurs als Vasko Popa, Leonardo Sciascia, Lou Andreas-Salomé, Euclides de Cunha, Fernando Pessoa, Pier Paolo Pasolini en Willem Elsschot. Wie lid van *Literarte* wil worden dient een waarborgsom van 2000 Belgische frank te betalen, die bij uittreding teruggevorderd kan worden. Als lid verbindt men zich ertoe de werken die door het genootschap uitgegeven worden aan te kopen.

Nadere inlichtingen over Literarte zijn te verkrijgen bij Jo Smet, Redingenhof 2, 3000 Leuven, België.

■

Leeslust in Alkmaar

Wie leest is nooit alleen, luidt een overbekende leus. De meeste mensen lezen dan ook juíst

als ze alleen zijn. Lezen in gezelschap wordt vaak als onbeleefd gezien. Het is immers een volstrekt individueel en volkomen onafhankelijk tijdverdrijf: één van die genoegens die men met een ander niet delen kan. Was het niet Gerard Reve die ooit zei dat dineren in een restaurant, onder het oog van de overige gasten, als een bijna obscene handeling moest worden beschouwd? Eten doet men niet *en public.* Toch lijkt het erop dat hij in zijn afkeer alleen staat, want schaamteloos wordt er sinds mensenheugenis buiten de deur gegeten. En schaamteloos leest men sinds jaar en dag gezamenlijk.

Al 200 jaar gebeurt dat in Alkmaar in het leesgezelschap 'Leeslust baart kunde'. Ter gelegenheid van deze hardnekkige obsceniteit verscheen een aardig gedenkboek, van de hand van historicus M. van der Bijl, die zelf lid van het gezelschap is. Dat is beslist een eervol lidmaatschap, want 'Leeslust' bestaat al 200 jaar uit hooguit tien personen. De inhuldiging van een nieuw lid is dan ook een bijzondere gebeurtenis waarvoor de nodige parafernalia, zoals een zilveren drinkbeker, van stal gehaald worden. Het gezelschap is zich bewust van een lange traditie. In *Leeslust baart kunde. 200 jaar leesgezelschap in Alkmaar* wordt de opkomst en ontwikkeling van deze club aan de hand van veel archiefmateriaal geschetst. Van der Bijl besteedt aandacht aan de reglementen, de lectuurkeuze en aan het ledenbestand. De nodige achtergrondinformatie ontbreekt niet, maar het geheel blijft toch wat oppervlakkig. Die indruk wordt versterkt wanneer men kijkt naar de geraadpleegde literatuur. In enkele bijlagen worden stambomen van Alkmaarse families gegeven, alsmede een ledenlijst van 'Leeslust'. Deze lijst is voorzien van gegevens omtrent beroep, kerkelijke gezindte en eventueel lidmaatschap van andere genootschappen zoals de vrijmetselaarsloge 'Noordstar'. Bestond het gezelschap omstreeks 1793 vooral uit handelaren en winkeliers, tegenwoordig overheersen juristen, artsen en leraren. Opmerkelijk is dat echtparen tot 1974 geen recht hadden op individueel lidmaatschap. Curieus. Wie leest is immers nooit alleen.

Leeslust baart kunde. 200 jaar leesgezelschap in Alkmaar door M. van der Bijl kost *f* 17,50 (excl. verzendkosten) en kan - al dan niet gezamenlijk - worden besteld bij mevr. A.E. Wind-Batelaan, Fred. Hendriklaan 41b, 1814 JN Alkmaar.

■

Lisa Kuitert

Agenda

Veilingen

Van Gendt Book Auctions BV, Brandewijnsteeg 2, 1001 GN Amsterdam, tel. 020-6231669/6239989: 14 en 15 december; kijkdagen: 10, 11, 12 december van 10.00-16.00 uur en 13 december van 9.00-13.00 uur.
Ton Bolland, Prinsengracht 493, 1016 HR Amsterdam, tel. 020-6221921, fax 020-6257912: veiling van de bibliotheek van prof. dr. J. Roelink (geschiedenis en theologie) 14 december; kijkdagen: zaterdag 11 en maandag 13 december.

Beurzen

(aanvullingen en correcties s.v.p. aan A.G. van der Steur, Kruisstraat 3, 2011 PV Haarlem)

Thans zijn de volgende data voor 1994 bekend:

JANUARI	
29	Apeldoorn, locatie nog niet bekend
FEBRUARI	
6	Amsterdam, Beurs van Berlage (De Kan)
12	Groningen, Martinikerk (BOB)
APRIL	
1-3	Leiden, Pieterskerk (BOB)
MEI	
13-14	Bredevoort, markt in het centrum
AUGUSTUS	
7	Deventer, markt in het centrum
27	Bredevoort, markt in het centrum
SEPTEMBER	
29-30	Amsterdam, RAI, 15th International Antiquarian Bookfair
OKTOBER	
1	Amsterdam, RAI, 15th International Antiquarian Bookfair
NOVEMBER	
12-13	Utrecht, Jaarbeurs, Nationale Verzamelbeurs
25-26-27	Haarlem, Beyneshal, 13de Nederlandse Antiquarenbeurs

Gehele jaar

Amsterdam: op vrijdag boekenmarkt op het Spui.
Van maandag tot en met zaterdag boekenmarkt in de Oude-Manhuispoort.
's-Gravenhage: 's zomers (mei t/m september) op donderdag boekenmarkt Lange Voorhout.
's winters (oktober t/m april) boekenmarkt Plein.

Loterijprent voor de stichting van een nieuw gasthuis te Egmond aan Zee in 1615. Deze prent werd uitgegeven door Claes Jansz Visscher en is te zien op de tentoonstelling over de Atlas Ottens. (coll. Rijksprentenkabinet, Amsterdam).

Tentoonstellingen

Haarlem in kaart. Vijf eeuwen stadsplattegronden

In de Vleeshal in Haarlem is vanaf 17 november een tentoonstelling te zien van een groot aantal oude plattegronden van Haarlem. Deze expositie wordt georganiseerd door het Frans Halsmuseum in samenwerking met de Vereniging 'Haerlem' en is een voorproefje van de tentoonstellingen waarmee in 1995 het 750-jarig bestaan van Haarlem gevierd zal worden.

Gedrukte en getekende kaarten geven een beeld van de ontwikkelingen en veranderingen van vijf eeuwen stadsgeschiedenis. Naast de historische waarde van stadsplattegronden - men denke aan kaarten vervaardigd voor militaire doeleinden, voor atlassen en stedeboeken en voor de grondboekhouding bij eigendoms- en grensgeschillen - wordt ook de artistieke waarde van de plattegronden belicht. Niet zelden vormen deze kaarten meesterwerken van tekenkunst of grafiek, versierd met kleurrijke wapens, stadsgezichten en menselijke figuren. Met name in de 17de eeuw werkten kunstenaars en landmeters samen om plattegronden tot ware kunstwerken te maken. Ruime aandacht wordt dan ook besteed aan de technieken en instrumenten die landmeters, cartografen en uitgevers in de loop der eeuwen ter beschikking stonden.

Kern van de tentoonstelling vormen stadsplattegronden van Haarlem vanaf 1560 tot nu. Ook kaarten van de directe omgeving van Haarlem zijn te bewonderen. Directe aanleiding voor deze expositie is het verschijnen van het deel over Haarlem uit de historische reeks *Historische plattegronden van Nederlandse steden*, een uitgave van Stichting Historische Stadsplattegronden uit Lisse en uitgeverij Canaletto te Alphen aan den Rijn. Dit rijk geïllustreerde boek geeft een overzicht van alle gedrukte stadsplattegronden tot 1927. De zeventien belangrijkste kaarten zijn als losse facsimile-kaarten in de uitgave opgenomen. Adres: Vleeshal, Grote Markt, Haarlem. Te zien van 17 november 1993 t/m 2 februari 1994. Openingstijden van maandag t/m zaterdag van 11.00-17.00 uur. Op zon- en feestdagen van 13.00-17.00 uur.

■

Werken over de grens. 350 jaar geld verdienen in het buitenland.

Het wegvallen van de landsgrenzen binnen de EEG in 1993 vormde voor het Westfries Museum aanleiding een tentoonstelling te wijden aan een nog altijd zeer actueel onderwerp: ‘Werken over de grens’. Sinds de 16de eeuw heeft Nederland aantrekkingskracht uitgeoefend op werkzoekenden van over de grens. Aangelokt door het relatief hoge welvaartsniveau en de relatieve tolerantie tegenover andersdenkenden, kwamen velen naar Nederland om er te werken. Duitse boeren, Franse Hugenoten, Spaanse en Duitse joden, Noorse zeelui, Schotse en Zwitserse soldaten.

In de eerste helft van de 17de eeuw, toen de Nederlanden een bloeitijd doormaakten, waren het er veel. In de 19de eeuw, een slechte periode voor de Nederlandse economie, bijzonder weinig. De meerderheid van degenen die hier werk kwamen zoeken, was Duits. De kern van het aantrekkingsgebied vormden de Nederlandse kustprovincies. De Duitse arbeiders waren vooral werkzaam op een viertal terreinen: als maaiers bij de boeren, als haringvangers en walvisvaarders, als huurlingen bij de Verenigde Oostindische Compagnie en het Staatse leger, en binnen de textielhandel. Vrouwen werkten voornamelijk als bleeksters

bij de garen- en linnenblekerijen. Op de tentoonstelling zijn naast vele realia een keur van prenten, kaarten, archiefstukken en boeken te bezichtigen. Met name de koopvaardijboeken van de VOC zijn zeer de moeite waard.

Koopman in katoenen, ca. 1825. Kaart van een onbekend kaartspel (coll. Westfries Museum).

Adres: Westfries Museum, Roode Steen 1, Hoorn. Te zien tot en met 9 januari 1994. Openingstijden: maandag t/m vrijdag 11.00-17.00 uur. Zaterdag en zondag 14.00-17.00 uur.

■

De Atlas Ottens

Op de tentoonstelling *De Atlas Ottens* die tot en met 30 januari in het Rijksprentenkabinet te zien is, worden ruim tachtig kaarten, profielen van steden en andere topografische en historieprenten uit voormalig stadhouderlijk bezit getoond. Ooit maakten zij deel uit van de collectie van stadhouder Willem V (1748-1806), die het geheel in 1772 verwierf. Jarenlang dacht men dat deze verzameling verloren was gegaan.

Sinds het eind van de vorige eeuw behoort bovenstaande atlas tot de collectie van het Rijksprentenkabinet. In de loop der jaren is er door verschillende onderzoekers gespeculeerd wie de atlas, die bestaat uit 28 portefeuilles, zou hebben aangelegd. De Friese uitgever François Halma leek het meest in aanmerking te komen. Enige tijd geleden echter kon aan de hand van documenten uit het Algemeen Rijksarchief worden vastgesteld dat de atlas door de kaartuitgever Reinier Ottens was bijeengebracht. Deze verkocht zijn verzameling in 1772 aan stadhouder Willem V. Na verschillende omzwervingen kwam de Atlas omstreeks 1900 in het Rijksprentenkabinet terecht. Door de recente ontdekkingen in het Rijksarchief kon de inventaris van de verzameling van Reinier Ottens vergeleken worden met de prenten in de atlas van het Rijksmuseum. Het resultaat van dit onderzoek was dat het om één en dezelfde verzameling gaat. Kortom, de stadhouderlijke collectie, waarvan men aannam dat ze niet meer bestond, blijkt nog vrijwel geheel intact te zijn.

De atlas bevat zeldzame bladen zoals het profiel van Amsterdam door Claes Jansz Visscher uit 1611, een prachtige ingekleurde editie van De Vou's beroemde gezicht op Rotterdam uit 1694, tal van polderkaarten en een keur van stadsplattegronden. Ook de Zuidelijke Nederlanden zijn vertegenwoordigd door onder andere een gezicht op Antwerpen.

Tegelijkertijd met de tentoonstelling in het Rijksmuseum wordt in Paleis Het Loo het

Meissen-servies van stadhouder Willem V tentoongesteld. Dit servies is versierd met tal van Nederlandse en Oostindische topografische gezichten, die veelal ontleend zijn aan tekeningen en prenten uit die tijd.

Bij de tentoonstelling *De Atlas Ottens* is een *Bulletin van het Rijksmuseum* te koop waarin de lotgevallen worden beschreven van de verloren gewaande verzameling topografische prenten en kaarten van stadhouder Willem V. Prijs: *f* 5,-.

Adres: Stadhouderskade 42, Amsterdam. Te zien t/m 30 januari 1994. Openingstijden dinsdag t/m zaterdag 10.00-17.00 uur, zondag 13.00-17.00 uur

■

Papieren paleizen. Architectuurtekeningen van Pieter Post (1609-1669)

Ter gelegenheid van het verschijnen van een monografie over het werk van de 17de-eeuwse architect Pieter Post (J.J. Terwen en K.A. Ottenheijm, *Pieter Post*, Walburg Pers, Zutphen. *f* 89, -) toont Teylers Museum een selectie uit diens verzameling van circa 200 bouwtekeningen, waarin hij zijn ontwerpen heeft vastgelegd. Het is de eerste maal dat een groot aantal bouwtekeningen van Post in een expositie bijeengebracht is. Post bepaalde in belangrijke mate het gezicht van de Nederlandse architectuur in de Gouden Eeuw. De ingekleurde en vaak zeer gedetailleerde tekeningen van onder andere buitenhuizen en paleizen stijgen ver boven het niveau van een gewone bouwtekening uit. In totaal zijn er meer dan 40 gebouwen van Post bekend, waarvan een groot aantal nog steeds bestaat. Op de tentoonstelling zijn onder andere tekeningen en prenten te zien van het buitenhuis Vredenburg in de Beemster, van huizen in Amsterdam en Dordrecht, van de Waag en de Burchtpoort te Leiden, van Kasteel Heeze en van het Mauritshuis. De tentoonstelling wordt verlevendigd met enkele originele maquettes van Posts bouwwerken.

Adres: Teylers Museum, Spaarne 16, Haarlem. Te zien van 27 november t/m 6 februari 1994. Openingstijden: dinsdag t/m zaterdag van 10.00-17.00 uur, zondag van 13.00-17.00 uur.

■

Vraag en Aanbod

Vraag

Geschiedenis der Utrechtsche ridderhofsteden en heerlijkheden door Wittert van Hoogland. Deel I. Tel: 05293-4069.

Wendingen VII-4 en hard-covers, luxe-uitgaven en Franse, Duitse, Engelse editie. M.F. Le Coultre, Torenlaan 64, 1251 HL Laren, tel: 02153-13995.

't Boompje, kerk van Franciscus van Assisië in beeld door Kropholler en Weterings, A'dam 1911 / *Het Boompje* door Sterck / + andere boeken over de Boomkerk te Amsterdam. Tel. na 18.00 u.: 020-6862250.

Aanbod

De Boekenwereld II, no. 1, 2, 4, 5; III, no. 3, 4, 5; IV. compl.; V, no. 2, 3, 4, 5; VI, no. 1. M.F. Le Coultre, Torenlaan 64, 1251 HL Laren, tel: 02153-13995.

De volledige jaargangen 1930, 1931 en 1932 (voornamelijk *Het Vaderland* en enkele kwartalen *Centrum*) in leggers. Mr. H.J. van Rossum te 's-Gravenhage. Tel: 070-3247366.

Nieuw: Hans Kilian, STADSGEZICHT, 50 gedichten en tekeningen rond de thema's de aarde, de stad, de straat, de nacht en de dood. Uitgave Dilbeekse Cahiers, ISBN 90-7444-11-4. Voor Nederland: Katervoorde, Rond de watertoren 115, 4201 ZR Gorinchem, tel. 01830-30546. Verkrijgbaar p.p. door storting van *f* 17,50 op postbanknr. 858250 t.n.v. K. ter Voorde, Gorinchem.

Over de auteurs

DR. J.A. BRONGERS (1933) is in deeltijd wetenschappelijk medewerker bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort. Hij publiceerde onder meer *ABCDarium voor de boekensneuper.* (Amersfoort 1989).
H. HAFKAMP (1957) studeerde voor uitgever aan de Frederik Muller Akademie en is momenteel werkzaam als boekverkoper en free-lance publicist.
FOKAS HOLTHUIS (1964) studeert algemene literatuurwetenschap in Nijmegen.
MARIKA KEBLUSEK (1965) is als assistent-in-opleiding verbonden aan de Rijksuniversiteit Leiden en werkt aan een proefschrift over de boekcultuur in Den Haag tussen 1625 en 1650.
REINOLD KUIPERS (1914) heeft in de typografie, de reclame en de uitgeverij zijn brood gewonnen. Hij begon als dichtertje (*Forum*, 1934) en is sinds 1954

speledrukker. Zijn rubriek ‘Gerezen wit’ in *Het oog in 't zeil* (1983-1992) heeft het boek *Gerezen wit. Notities bij boekvormelijks en zo* (1990) doen ontstaan.
DRS. F.W. KUYPER (1946) is antiquaar en veilinghouder te Haarlem.
LISA KUITERT, neerlandicus. Promoveerde onlangs aan de Universiteit van Amsterdam op een proefschrift getiteld *Het ene boek in vele delen. De uitgave van literaire series. 1850-1900,* Amsterdam, De Buitenkant, 1993.
DRS R. MEIJER is lid van de Werkgroep Dr. N.G. van Huffel. En bereidt een uitgebreide studie voor over dr. N.G. van Huffel en de Grafische Studieverzameling het licht te laten zien.
PAUL SNIJDERS (1954) studeerde typografie en grafiek aan de AKI te Enschede en heeft enkele marginale drukwerken op zijn naam staan. Hij werkte drie jaar bij een Amsterdamse handboekbinder en is sindsdien in dienst van een groot antiquariaat te Den Haag.

Negende antiquarenbeurs Apeldoorn

Op zaterdag 29 januari 1994 wordt de negende Apeldoornse Antiquarenbeurs gehouden. De beurs heeft in vergelijking met de voorgaande jaren een nieuwe, ruimere lokatie gekregen. Dat betekent meer deelnemers. De nieuwe lokatie is de Feluahof in Apeldoorn. Meer dan veertig antiquariaten uit het hele land zullen hun betere boeken en prenten ter verkoop aanbieden.

Om nog een reden is 29 januari 1994 een bijzondere dag. Dan zal namelijk de derde editie van BOEK&BOEK, 't Adressenboek voor tweedehandsboekbedrijf en antiquariaat in Nederland, verschijnen.

De Feluahof is te bereiken met bus 13, 119 en 124 vanaf NS Station Apeldoorn en bus 124 vanaf Arnhem. U dient uit te stappen bij halte 'De Oude Herberg' te Apeldoorn.

Met de auto neemt U op de Al de afslag Apeldoorn-Zuid. Aan het eind van de afslag linksaf en de eerstvolgende straat links. U dient door te rijden tot de kruising met de Arnhemseweg. De ingang van de Feluahof is tegenover restaurant Pinoccio.

De deelnemers

Antiquariaat 'T ALPHABET
Postbus 950, 7301 BE Apeldoorn, 055 - 421767
Algemene voorraad
Uitgever Boek en Strip(ver)wijzer en Boek&Boek
Antiquariaat VAN STARKENBURG
Loseweg 158, 7315 HC Apeldoorn, 055 - 213042
Spec. Boekenweek, Suriname, topografie
Antiquariaat KRUIMELTJE
Zuiderhagen 35, 7511 JV Enschede, 053 - 308004
Spec. kinderboeken, streekgesch. gld/overijssel
Boekenantiquariaat DE 20STE EEUW
Sint Petrusstraat 27, 5612 GS Eindhoven, 040 - 455185
Spec. plaatjesalbums, kinder- en prentenboeken
Antiquariaat G. POSTMA
Oude Kijk in 't Jatstr 59, 9712 EC Groningen, 050 - 189725. Spec. naslagwerken, klassieken
Antiquariaat ISIS
Folkingestraat 20, 9711 JW Groningen, 050 - 184233
Spec. esoterie, filosofie, landen en volken, Duitse lit
Antiquariaat PARNASSOS
Duivenvoordelaan 35, 2241 SN Wassenaar, 01751 - 76423 Spec. kinderboeken
Antiquariaat Adr. VAN DEN BEMT, Jagtlustwei 3,
9146 CJ Hantumeruitburen, 05192 -1978
Spec. kunst, architectuur, bijzondere uitgaven
Antiquariaat 'T EZELSOOR

Achter de Arnhemse Poortwal 35, 3811 LX Amersfoort, 033 - 621250. Algemene voorraad
Antiquariaat GRAND PRIX
Postbus 2009, 9704 CA Groningen, 050 - 120220
Spec. boekwetenschap, typografie, kunst

Antiquariaat M. VAN WINDEN
Brouwersgracht 8, 2512 ER Den Haag, 070 - 3635414 Algemene voorraad
Antiquariaat DE IVOREN TOREN
Hellenberg Hubartlaan 18, 1217 LL Hilversum, 035 - 14847 of 08894 - 22549. Algemene voorraad
OLDENZAALS ANTIQUARIAAT
Pastoriestraat 22, 7571 BW Oldenzaal, 05410 - 13500 Algemene voorraad; spec. Ned. literatuur, topografie
MOBY DICK
Schoolstraat 31, 2202 HD Noordwijk, 01719 - 19498 Spec. natuur, scheepvaart
Antiquariaat PIRANDELLO
Avenue Concordia 45, 3062 LB Rotterdam, 010 - 4774829 Algemene voorraad
Antiquariaat F.J. SIEBEN
GEELGROENLAAN 83, 2718 BR Zoetermeer, 079 - 611725 Spec. Ned. literatuur, kunst
Antiquariaat DRENTHE
Postbus 423, 7900 AK Hoogeveen, 05280 - 68224
Spec. gesch., topografie, religie, naslagwerken
Antiquariaat DE HANZE
Revalmeen 20, 3844 CE Harderwijk
Spec. lit, Oost en West Indische lit
Antiquariaat SCHOEMAKER
P. Potterstraat 139, 2526 SP Den Haag, 070 - 898326 Algemene voorraad
Antiquariaat STAVAST
Herenslagen 192, 8332 AX Steenwijk, 05210-15985 Algemene voorraad
Antiquariaat PARADOX
Pijlkruidmeen 44, 3844 PN Harderwijk, 03410 - 25927 Spec. Literatuur, kunst
Antiquariaat M.S. MIRSKY
Looiersdreef 679, 7328 HV Apeldoorn, 055 - 414342 Spec. lit, gesch, bibliofilie
Antiquariaat AIOLOZ
Botermarkt 8, 2311 EM Leiden, 071 - 140907
Spec. Ned lit (bijz. uitg/eerste drukken)
DE REDERIJKER
Postbus 3148, 3003 AC Rotterdam, 010 - 4676640 Spec. Geïll. boeken, prenten, duits
Antiquariaat LEMONDE
Agniesestr 42b, 3032 DM Rotterdam, 010 - 4673034 Spec. antieke geïllustreerde boeken
ELEGAST
Maandereind 27, 6711 AA Ede, 08380 - 17725 Algemene voorraad

Boekhuis DEVENTER
Kleine Overstraat 81, 7411 JK Deventer, 05700 - 11912 of 05700 - 18409. Spec. geschiedenis, topografie, kunst
Antiquariaat BAVINK
Postbus 483, 3740 AL BAARN, 02154-17256
Gesloten; spec. Nescio, Koffie, Literatuur
Antiquariaat H. BOUWMEESTER/LOMONOSOV
Grote Kerkhof 27/38, 7411 KV Deventer, 05700 - 14119 Spec. Ned. literatuur, topografie, Oost-Europa
Antiquariaat SUMBA INDAH
Daguerrestraat 132, 2561 TX Den Haag, 070 - 3107981 Spec. scheepvaart
Antiquariaat REIJNBOEK
Rakkersveld 132, 7327 GD Apeldoorn, 055 - 422279 Algemene voorraad; spec. Ned. literatuur, topografie
Antiquariaat BERT HAGEN
Molenweide 24, 1902 CH Castricum, 02518 - 56734
Spec. oude geillustreerde boeken
Antiquariaat CARTOUCHE
Schans 29d, 3025 VB Rotterdam, 010 - 4778831 Algemene voorraad
Antiquariaat REINY HAGEN
Herenstraat 39, 1015 BZ Amsterdam, 020 - 6263982 Spec. Oude kinder- en prentenboeken
Antiquariaat RATJETOE
Seringweg 6, 8072 EL Nunspeet, 03412 - 52912 Algemene voorraad
Antiquariaat SNARK
Hoofdweg 31, 9687 PH Nieuw Beerta, 05972 - 2591/2587 Algemene voorraad, vooral non-fiction
Antiquariaat DE STOKROOS
Achterhoven 3, 7205 AH Zutphen, 05750 - 12658 Spec. veldbiologie
Antiquariaat ‘DE BOEKERIJ’
Tromplaan 29, 3742 AA Baarn, 02154 - 23388 Algemene voorraad; spec. esoterie, mystiek
BOEKHANDEL LEEST, MODERN EN ANTIQUARIAAT
Korte Poten 7b, 2511 EB Den Haag, 070 - 3453838 Algemene voorraad. Ook in Alkmaar, Breda, Den Bosch

[Nummer 3]

Terug naar de toekomst. Science fiction in Nederlandse uitgeversreeksen
Dennis Schouten

Voor uitgevers is het publiceren van boeken in reeksen aantrekkelijk en lucratief. In de populaire literatuur is de reeks een gangbaar verschijnsel. Zij bereikt niet alleen de lezers die geïnteresseerd zijn in één bepaalde titel, maar biedt de consument ook een gemakkelijke toegang tot vervolgen, andere boeken rond dezelfde personages of thema's en andere titels van dezelfde auteur. Daarnaast is er de markt van diegenen die alle delen van een reeks willen verzamelen, inclusief de titels die ze anders nooit zouden hebben gekocht. Echte verzamelaars laten zich zelfs niet afschrikken door identieke herdrukken van eerder in dezelfde reeks uitgegeven titels.

Vooral na de Tweede Wereldoorlog vond met de introductie van de pockets het reeksmodel op grotere schaal ingang. Detectiveliteratuur, liefdesromans, avonturenverhalen, westerns, oorlogsromans en spionagegeschiedenissen vonden hun weg naar een breed lezerspubliek. De uitvoering van de in deze populaire reeksen gepubliceerde boeken is vaak eenvoudig en gestandaardiseerd. Dit maakt een goedkope produktie, een lage prijs en een grote afzet mogelijk.

Als een reeks beschouw ik een serie boeken gepubliceerd door één uitgever rond een thema of personage of in een bepaald genre, waarvan de deeltjes met enige regelmaat verschijnen. De boeken zijn herkenbaar aan continuïteit in de vormgeving, aanduidingen die naar de reeks verwijzen op het omslag of in het colofon, een nummering en vermelding van een redacteur. Niet bij alle reeksen komen deze kenmerken tegelijk voor. De Prismareeks van Het Spectrum beperkt zich bijvoorbeeld niet tot één genre, maar hanteert wel vermeldingen als *Prisma detectives* of *Prisma science fiction* op de omslagen en is als geheel genummerd.

Er kan een onderscheid worden gemaakt tussen de gewone uitgeversreeksen en zogenaamde *pulpreeksen.* Deze kenmerken zich door een hoge verschijningsfrequentie, het ontbreken van (echte) auteursnamen en volledige impressa en geringe omvang van de deeltjes (vaak rond de 40 pagina's). Ze zijn meestal gedrukt in kolommen op papier van slechte kwaliteit, in één katern geniet in papieren omslagen. De meeste van deze reeksen hebben dan ook meer een tijdschriftkarakter. Ze worden wel aangeduid met de term *schriftromans.* Om niet in de oeverloze discussie te geraken over het onderscheid tussen pulp en andere ontspanningsliteratuur op inhoudelijke gronden, beschouw ik dit soort vormkenmerken als distinctief.[1.] Bij science fiction geldt dit voor een reeks als Perry Rhodan. Dit type reeksen heb ik buiten beschouwing gelaten.

Omslagillustratie van Eppo Doeve voor Ray Bradbury, *De laatste Martiaan*, 1964. Bradbury wordt wel beschouwd als een van de meer literaire SF-schrijvers. Het Spectrum gaf zijn belangrijkste boeken uit in de Prisma-reeks. De aanduiding science fiction ontbreekt hier nog op omslag en titelpagina.

Gedurende de jaren zestig en zeventig publiceerde een aantal Nederlandse uitgevers science fiction in reeksen. Anders dan bij genres als detectiveliteratuur en liefdesromans[2.] kenden de meeste van deze reeksen slechts een beperkte levensduur. Dit hangt enerzijds samen met ontwikkeling in de be-

langstelling voor deze literatuur, die over een relatief korte periode nogal schoksgewijs verliep, en anderzijds met de plaats op de lezersmarkt die uitgevers eraan toedachten.

Toekomstfantasie als ontspanningsliteratuur werd in Nederland sinds de negentiende eeuw incidenteel gepubliceerd, meestal in vertaling, met als belangrijkste auteurs Jules Verne en H.G. Wells. Tussen de wereldoorlogen kwam dit type literatuur als specifiek genre tot bloei, vooral in de Verenigde Staten, via pulptijdschriften als *Amazing Stories* en *Astounding*, en werd vanaf deze tijd aangeduid met de term science fiction[3.], tegenwoordig ook vaak afgekort als SF. In de verhalen worden over het algemeen natuurwetenschappelijke en technologische ontwikkelingen als uitgangspunt genomen voor speculatieve fantasie. In de verdere ontwikkeling van het genre is deze definitie steeds moeilijker te handhaven. Wel blijft science fiction zich kenmerken door een vaste kring van auteurs en lezers die zich organiseren, conventies houden, eigen literaire onderscheidingen verlenen en zogenaamde *fantijdschriften* uitgeven.

Vanaf de jaren vijftig werd science fiction meer en meer in boekvorm uitgegeven, verhalen werden gebundeld, en er begonnen nu ook romans te verschijnen.[4.] In deze periode waren er ook al enkele uitgaven in het Nederlands, bloemlezingen van verhalen, samengesteld door Sybren Polet[5.] en A. de Bruyn en A. van den Hoek.[6.] Een eerste echte SF-roman werd in Nederland uitgegeven in 1951, een vertaling van John Wyndham's *The Day of the Triffids* (1951) onder de titel *De Triffids komen.* In 1952 en 1953 verschenen romans van Isaac Asimov, Nelson Bond en Robert Heinlein[7.] bij de Haagse uitgeverij Servire in de Zilvermeeuw-serie en een vertaling van de klassieke roman van Arthur C. Clarke, *The sands of Mars* (1951) bij uitgeverij Pax, onder de titel *In het zand van Mars.*[8.]

In de loop van de jaren zestig begon in Nederland een aantal uitgevers dit soort literatuur te publiceren in aparte reeksen, die science fiction als aanduiding kregen. Deze reeksen omvatten niet alles wat onder de noemer science fiction in de Nederlandse taal in de afgelopen decennia is gepubliceerd, maar wel het overgrote deel, naar schatting 90%.

In de periode 1960 tot 1992 publiceerden dertien uitgevers science fiction in reeksen:[9.] [zie tabel]

Omslagillustratie door Eppo Doeve voor Isaac Asimov, *Verhalen uit de toekomst,* 1960. De eerste SF-verhalenbundel in de Prisma-reeks.

Verloop van de reeksen

De grote uitgevers, Het Spectrum, Bruna en Meulenhoff, waren de eerste die met science fiction in reeksvorm begonnen en zij nemen ook 60% van de totale produktie voor hun rekening. Bij Het Spectrum verschenen sedert het begin van de jaren zestig science fiction-uitgaven in de Prisma-boeken. Deze waren aanvankelijk niet als zodanig gekenmerkt, hoewel ze voor geïnteresseerden herkenbaar waren door de omslagen, de titels of flaptekst en waarin de term science fiction voorkwam. Als deze

Uitgever	Periode	Aantal uitgaven
Arbeiderspers	1980-1981	8
Born	1968-1978	88
Bruna	1964-1985	201
Centripress	1976-1983	42
Elmar	1978-1983	27
Elsevier	1974-1981	33
De Fontein	1971-1981	35
Gradivus	1977-1982	44
Luitingh	1976-1980	66
Meulenhoff	1967-	313[10.]
Ridderhof	1972-1977	39
Scala	1975-1978	39
Het Spectrum	1959-1987	160

uitgaven worden meegerekend is de Prisma SF-reeks de oudste. Als de eerste science fiction-uitgave[11.] in deze reeks moet de roman *De getekenden* van John Wyndham worden beschouwd.[12.] Een jaar later verscheen een verhalenbundel van Isaac Asimov.[13.] Pas in 1970 stond bovenaan de omslag naast *Prisma* de aanduiding *science fiction* vermeld. Tot 1985 verschenen regelmatig Prisma science fiction-pockets met een gemiddelde van zes per jaar en er was een voortdurend aanbod van herdrukken. In 1984 werd een aantal klassieke titels uit de reeks herdrukt in een toepasselijke vormgeving, onder de reeksnaam Prisma Science Fiction Classics. Na 1985 werd geen nieuwe science fiction meer opgenomen. Sedertdien geeft Het Spectrum nog incidenteel SF-romans uit. Het Spectrum publiceerde in de reeks Paperbacks een vertaling van een geschiedenis van het genre.[14.]

Bij Bruna verschenen in de Zwarte Beertjes sinds 1964 incidenteel science fictionuitgaven en vanaf 1968 met een zekere regelmaat. In 1971 werd begonnen met een aparte Bruna SF-reeks die liep tot 1979. De twee volgende jaren gaven een onrustig beeld te zien: de SF-reeks werd gestaakt en er verscheen weer science fiction in de Zwarte Beertjes. Tegelijk werd een serie Futuristische romans gestart die al na acht uitgaven een zachte dood stierf. Na 1985 publiceerde Bruna vrijwel geen SF meer. In de periode 1976-1987 leverde Bruna een bijdrage aan de promotie van oorspronkelijk Nederlandstalige SF door jaarlijks de bloemlezing *Ganymedes* uit te geven.

Omslag van Dick Bruna voor Isaac Asimov, *De komst van de robots*, 1969.
De robotverhalen van Asimov zijn klassiek. Verschillende romans en bundels verschenen rond dit thema in het Nederlands. Het Spectrum en Bruna publiceerden de korte verhalen, bij Meulenhoff verschenen enkele romans.

De eerste echte Nederlandse SF-reeks werd gestart door Meulenhoff in 1967, en deze reeks is bovendien de enige die op dit moment nog bestaat. In juli 1993 telde de reeks 313 nummers en er is niets dat er op wijst dat het eind in zicht is. Zowel in

1991 als 1992 verschenen meer dan tien uitgaven.[15.] In de jaren 1980-1981 werden acht, inmiddels klassiek geachte uitgaven uit de reeks opnieuw uitgegeven in een luxe, gebonden editie onder de reekstitel Meesters der SF. In 1983 verschenen vier deeltjes in een sub-reeks SF-kwadraten. Dit waren deels nog niet eerder verschenen titels in boekjes van beperkte omvang, tegen een lage prijs. Ook publiceerde Meulenhoff enkele titels in een reeks Oneindig moment, paperbacks met bijboekjes, die tevens inleidingen of essays over science fiction bevatten. Later werden deze apart verkocht.[16.] Meulenhoff gaf nog meer secundaire literatuur uit, zoals een Nederlandse science fiction-bibliografie[17.], een vertaling van een klassieke studie van Lundwall over het genre[18.], en een beknopte inleiding op de science fiction voor de Nederlandse lezer[19.]. Het is duidelijk dat bij Meulenhoff SF serieus genomen werd.

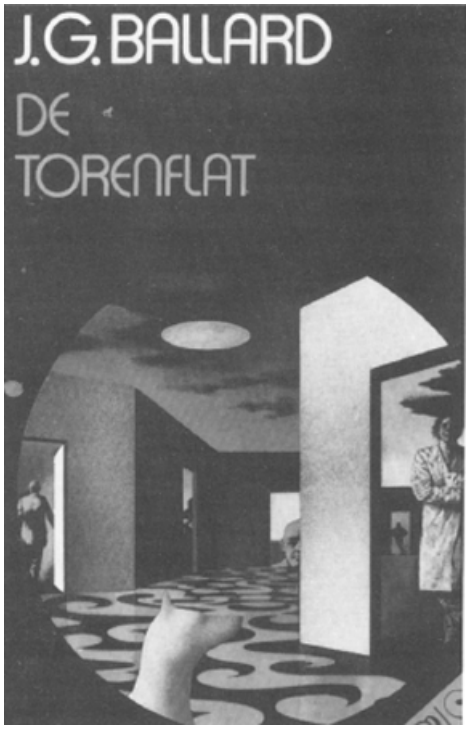

Omslagillustratie van Karel Thole voor J.G. Ballard, *Torenflat,* 1975. Bruna publiceerde twee titels van deze auteur. De meeste boeken van Ballard werden door Meulenhoff uitgegeven, waaronder zijn apokalyptische romans als *The drowned world,* 1963.

Luitingh begon kort na Meulenhoff ook met een science fiction-reeks. In 1967 ver-

schenen bij deze uitgever in de serie Tijgerpockets twee romans van de Nederlandse auteur Carl Lans, met als aanduiding science fiction op de omslag. Deze markeren het begin van de SF-reeks die tot 1976 liep. Verder kwam een twaalfdelige serie Luitingh SF-verhalen uit.

Uitgeverij Born in Assen startte in 1968 met een echte science fiction-reeks, waarin aanvankelijk rond de tien uitgaven per jaar verschenen. Deze uitgever publiceerde ook detectives en damesromans, en had al wat ervaring met science fiction als uitgever van de Perry Rhodan-schriftromans. Born had een eigen distributie-organisatie die zich vooral richtte op de inloopwinkels. In 1977 werd nog de Nova-reeks geïntroduceerd, met veel oudere *space-opera* die als Jeugd-SF moet worden beschouwd. Beide reeksen werden gestaakt in 1978. Born werd overgenomen door Kluwer, maar Elsevier, toen nog actief in deze branche, had de rechten verworven van de science fiction- en detective-pockets. Nog op stapel staande uitgaven werden overgenomen. Elsevier was al in 1974 begonnen met science fiction-uitgaven die gaandeweg de kenmerken van een aparte reeks gingen vertonen. Tevens gaf Elsevier van 1976 tot 1979 een achtdelige serie bloemlezingen van korte SF-verhalen uit onder de titel *Galerij der giganten.* De van Born overgenomen titels werden geïncorporeerd in een nieuwe reeks die in 1979 van start ging. Hierin verschenen gedurende twee jaar 15 titels. In 1981 werd nog slechts één boek gepubliceerd. De ontspanningsliteratuur, waaronder thrillers en science fiction, is inmiddels overgegaan naar De Boekerij.

In het begin van de jaren zeventig was de groeiende markt voor science fiction in Nederland aanleiding voor andere uitgevers om zich met het genre te gaan bezighouden. Een aantal reeksen van uiteenlopend gehalte en verschillende levensduur voegde zich bij de reeds bestaande. Uitgeverij De Fontein startte in 1971 met de publikatie van een achtdelige science fiction-serie van de Nederlandse schrijver Felix Thijssen. In 1974, toen de laatste twee delen hiervan verschenen, kwamen ook SF-titels van andere auteurs op de markt en tot 1980 publiceerde De Fontein met enige regelmaat nieuwe uitgaven.

In 1972 begon uitgeverij Kerco, later Ridderhof te Ridderkerk/Rotterdam, van Jan Kerkmans en Henk Cornelissen met de publikatie van science fiction-pockets. Kerco was gespecialiseerd in realistische damesromannetjes en pulpreeksen zoals de detective-serie van Edward Multon.

Omslagillustratie van Karel Thole voor Felix Thijssen, *De Mistral*, 1975.

Een andere onderneming van Kerkmans, uitgeverij Scala (Rotterdam), was in de jaren 1975-1977 op de markt met een indrukwekkende produktie van 45 titels, hetgeen in niet geringe mate ten koste ging van de kwaliteit van druk, papier, vormgeving en vertaling. Ridderhof en Scala stopten vrij abrupt toen Kerkmans en Cornelissen hun samenwerking beëindigden.[20.] Laatstgenoemde was inmiddels in 1977 begonnen met uitgeverij Gradivus (Den Haag/Ridderkerk) die een science fiction-reeks publiceerde. Tot 1981 verschenen regelmatig nieuwe titels, waarna een lawine van uiteenlopend materiaal, in sommige gevallen slechts als uitgeversrestant in de handel gebracht, aangaf dat er bij Gradivus grote opruiming werd gehouden. In 1982 verscheen nog een bundel verhalen van vrouwelijke auteurs onder de titel *Amazone.* Zowel Ridderhof, Scala als Gradivus waren hele kleine uitgevers, de laatste was in feite een eenmansonderneming.

De vooral in strips, schriftromans en kinderboeken gespecialiseerde uitgeverij Centripress in Hilversum publiceerde in 1976 vier boeken met ouder werk van de klassieke Engelse science fiction-schrijver John Wyndham. In 1977 werden deze boeken op nogal slordige wijze fotomechanisch herdrukt in twee omnibussen. Daar-

na verschenen bij Centripress met enige regelmaat science fiction-titels in reeksvorm. In 1983 stopte de uitgever met SF. Nog in voorbereiding zijnde en reeds aangekondigde titels zijn niet, of bij andere uitgevers verschenen.

De SF-reeks van de Rijswijkse uitgeverij Elmar kende ook een korte looptijd. Na een veelbelovende start met vier tot zes titels per jaar, liep de produktie in 1983 terug en de reeks werd gestaakt bij nummer 27. De reeks liep niet echt, omdat hij te laat op de markt kwam om nog van de hausse in het genre te profiteren. Tot voor kort waren de meeste uitgaven nog als uitgeversrestant tegen gereduceerde prijs op de markt.

De nogal pretentieuze Sfem-reeks van De Arbeiderspers is enigszins een apart geval. Toen zij gestart werd, liep de belangstelling voor SF al sterk terug. De doelgroep van de reeks, die zich richtte op de promotie van science fiction van vrouwelijke auteurs, was vanwege de deels ideële grondslag ook een wat afwijkende. Het project was slechts een kort bestaan gegund, wat niet in de laatste plaats zal zijn veroorzaakt door de kostbare vormgeving en de daarmee samenhangende prijs van de boeken. De meeste titels waren jarenlang verkrijgbaar als uitgeversrestant tegen een steeds lagere prijs.

Een nachtmerrie voor bibliografen: de omslag en de titelpagina van Meulenhoff-SF nr. 114

Karakteristieken van de reeksen

De Nederlandse SF-reeksen zijn zeer uiteenlopend van aard. Dit kwam niet zozeer tot uiting in de keuze van het materiaal, hoewel er accentverschillen zijn, maar meer in de wijze waarop men met het materiaal omging. Ten eerste de mate van evenwichtigheid van de reeks als geheel, daarnaast - wat de afzonderlijke deeltjes betreft - het niveau van de vertalingen of bewerkingen, de bibliografische verantwoording, de kwaliteit van papier, druk en vormgeving. De verschillen werden vooral bepaald door de traditie en de doelgroep van de uitgever: het zal geen verbazing wekken dat de uitgaven van gerenommeerde uitgevers als Meulenhoff, Bruna en Het Spectrum beter verzorgd waren dan die van Born, Centripress, Gradivus, Ridderhof en Scala, uitgeverijen die meer uit de hoek van de schriftromans, strips, en

softporno-pockets kwamen. Verder speelden uiteraard de kennis van zaken, voorkeur van de redacteuren, relaties met auteurs en agenten en budgettaire aspecten een rol.

Omslagillustratie van Poen de Wijs voor de bundel *Vrouwen in Wonderland*, 1980, uitgegeven in de Sfemreeks.

Waar het gaat om een echt professionele benadering van het genre springt Meulenhoff er wel een beetje uit: dit is niet in de laatste plaats de reden dat de reeks nog steeds bestaat. De Meulenhoff SF-reeks werd opgezet door Ruurd Groot en Eduard Visser, met de serieuze bedoeling kwaliteits-SF voor het Nederlandse lezerspubliek toegankelijk te maken. Men zag wel een markt voor dit nieuwe genre, maar wist er eigenlijk erg weinig van af. In de eerste jaren

is echt pionierswerk verricht. Eduard Visser verliet echter al in 1968 de redactie om zich geheel aan het schrijven te wijden. In 1969 moest Ruurd Groot zijn werkzaamheden staken wegens ziekte. Daarna trad Marc Carpentier Alting aan als redacteur, die het gezicht van de reeks zou bepalen tot 1988, toen hij werd opgevolgd door Jacques Post.

Zoeken naar de doelgroep: de roman van Philip K. Dick, *Do androids dream of electric sheep?*, 1968, verscheen eerst in 1969 in de Born SF-reeks in een verkorte vertaling, in 1979 integraal voor de echte liefhebbers bij Meulenhoff onder een andere titel en met een overigens volstrekt irrelevante omslagillustratie. Deze versie verscheen in 1981 nog eens bij Bruna, bestemd voor een breed lezerspubliek naar aanleiding van de verfilming van het boek, met weer een andere titel en een thriller-achtige foto uit de film als cover.

Het aanbod is altijd zeer breed en gevarieerd geweest en van een kwalitatief hoog niveau. Toen science fiction tegen het einde van de jaren zestig werd ontdekt door de Nederlandse uitgevers, begon er een soort inhaalrace waarbij geput werd uit de Engelstalige produktie van de voorafgaande twintig jaar. Meulenhoff heeft daarnaast ook in de beginjaren de actuele ontwikkelingen in het genre gevolgd met o.a. romans van J.G. Ballard, Larry Niven, Ursula Leguin en R.A. Lafferty. Die pioniersgeest is altijd gebleven: met haar recente uitgaven geeft Meulenhoff-SF weer een heel aardig beeld van de huidige tendensen binnen SF die enerzijds sterk naar de *fantastiek*[21] is gaan overhellen en anderzijds naar het cynische futurisme van de *Cyberpunk.*

Anders dan Meulenhoff heeft Prisma Science Fiction zich niet teveel aan avonturen gewaagd en zich vooral beperkt tot de gevestigde auteurs, zoals Isaac Asimov, John Wyndham, Ray Bradbury, Arthur C. Clarke, Frederick Pohl en Poul Anderson. Dit heeft zeker te maken met het feit dat de Prisma-reeks geen exclusieve SF-reeks was. Door deze keuze van dit soort gerenommeerde auteurs heeft Het Spectrum ook een aantal echte science fiction-klassiekers in het fonds, zoals *De Triffids komen* (*Day of the Triffids,* 1951) van Wyndham, Bradbury's *Fahrenheit 451* (*Fahrenheit 451,* 1953), ook bekend door de film die François Truffaut er in 1966 van maakte, en *Ik, robot* (*I, Robot,* 1950) van Asimov. De science fiction-pockets zijn, evenals alle Prisma's, meestal netjes verzorgd en men hanteerde een redelijke kwaliteitsstandaard met betrekking tot de vertalingen.

De Zwarte Beertjes van Bruna bevatten opvallend veel bundels korte verhalen en bloemlezingen, vaak geselecteerd uit de Amerikaanse science fiction-tijdschriften van de jaren vijftig, met auteurs als Fredric Brown, Robert Sheckley en Philip K. Dick. Deze trend werd tegen het einde van de jaren zestig gezet door redacteur Erik Lankester en samensteller Aart Prins en door de latere redacteur van de SF-reeks, Vincent van der Linden in zekere mate voortgezet. Dit type korte verhalen vertoonde

vaak raakvlakken met andere fantastische genres; in 1972 startte Bruna daarom ook een aparte Fantasy & horror-reeks.

Carl Lans was in de eerste jaren verantwoordelijk voor de Luitingh SF-reeks; in 1973 nam Jan Koesen het roer over. Na een aanvankelijk redelijk gedifferentieerd aanbod, met boeken van bekende science fiction-schrijvers als Brian Aldiss, Murray Leinster en Robert Silverberg, was er rond 1976 sprake van enige verschraling. Tot 1980 verschenen er op de twintig uitgaven drie titels van Curt Siodmak[22.] en acht van de Poolse auteur Stanislav Lem. Het is wel de verdienste van Luitingh dat de boeken van deze belangrijke, maar tot dan toe in het Nederlandse taalgebied betrekkelijk onbe-

kende SF-schrijver meer verspreiding hebben gevonden.[23.] Luitingh gaf ook nog twee bloemlezingen met science fiction-verhalen van Oosteuropese auteurs uit.[24.]

De verschijningsvormen van *She.* Scala-SF publiceerde de eerste twee delen van een trilogie van H. Rider Haggard (*She,* 1887, *Ayesha*, 1905 en *Wisdom's Daughter*, 1923) in een sterk verkorte en vereenvoudigde vertaling met toepasselijk omslag. De hele serie werd in deze jaren ook door Meulenhoff gepubliceerd, niet in de SF-reeks, maar als literaire roman in de Meulenhoff-Editie. Daarnaast kwam in 1981 nog een andere, geïllustreerde versie van het eerste deel uit bij Peter van der Velden in Amsterdam.

De SF-reeksen van de andere uitgevers hadden alle een min of meer rommelig karakter. Sommige waren maar kort op de markt, of gingen telkens over op een andere opzet of vormgeving; de reeksen waren onevenwichtig, het aanbod eenzijdig. Het niveau van de vertalingen schommelde sterk, oorspronkelijke uitgaven werden bewerkt of ingekort zonder dat dit werd verantwoord, de verzorging van de boeken was bij enkele reeksen minimaal. Deze uitgevers wilden zoveel mogelijk profiteren van de snel groeiende markt voor SF in het begin van de jaren zeventig, en waren alleen geïnteresseerd in een hoge produktie en snelle afzet.

De Born SF-reeks stond gedurende de langste tijd van zijn bestaan onder redactie van Ron van der Lugt en de laatste jaren van Jacques Post. De pockets mochten aanvankelijk een standaardomvang van ca. 150 pagina's niet overschrijden. Daartoe schroomde men niet de oorspronkelijke uitgaven flink in te korten. Enkele van deze verkorte uitgaven werden later door Meulenhoff en Elsevier in integrale vorm onder andere titels gepubliceerd. Het titelaanbod bij Born was wel redelijk gevarieerd, met relatief veel romans van auteurs als Brian Aldiss, Poul Anderson en Philip K. Dick.

De Fontein putte uit een zeer beperkte groep auteurs: aanvankelijk verschenen alleen drie romans van de klassieke SF-schrijver Arthur C. Clarke. Vervolgens kwamen een kleine twintig titels uit van verschillende schrijvers, waaronder Nederlanders als Hans Kemming, Jaap Verduyn en vooral Felix Thijssen. Verder

werden nog drie genummerde bloemlezingen uitgegeven van korte verhalen onder de reekstitel *De Fontein SF verhalen.* In 1980 kwam alleen nog de SF-parodie *Het Transgalactisch liftershandboek* van Douglas Adams uit. Vervolgen hierop verschenen nog in 1981 en 1983. In 1988 publiceerde De Fontein nog een andere roman van Adams.[25.]

Bij Elsevier was de eerste jaren sprake van een gering aantal uitgaven met werk van enkele auteurs, Philip J. Farmer, L. Sprague DeCamp en Larry Niven. Daarnaast verschenen twee bloemlezingen van korte verhalen. Het leek of men de kat nog een beetje uit de boom wilde kijken. Toen er in 1979 met een volwaardige reeks werd begonnen onder redactie van de van Born overgekomen Jacques Post en later van Pon Ruiter bestond deze maar twee jaar. Daarnaast redigeerde Rudolf Veen Galerij der Giganten (1976-1979).

Zonder meer rommelig was het bij Ridderhof, Scala en Gradivus. De boekverzorging was minimaal en de vertalingen waren van een sterk uiteenlopend niveau; werk van goede vertalers als Ruud Bal en Pon Ruiter werd afgewisseld met inferieur materiaal. De keuze van titels geschiedde op een lukrake en ondeskundige wijze. Ridderhof begon met series boeken van Edgar Rice Burroughs en Lin Carter, die als fantastiek of avonturenverhalen beschouwd moeten worden. In feite publiceerde Rid-

derhof alleen in 1976 een dozijn echte SF-titels. Scala-SF bevatte aanvankelijk veel vertalingen van romans van de klassieke science fiction-schrijver A.E. van Vogt. In 1976 verschenen vijf boeken van de in Nederland zeer populaire SF-schrijver Jack Vance die later in de Meulenhoff SF-reeks opnieuw en beter werden uitgegeven.

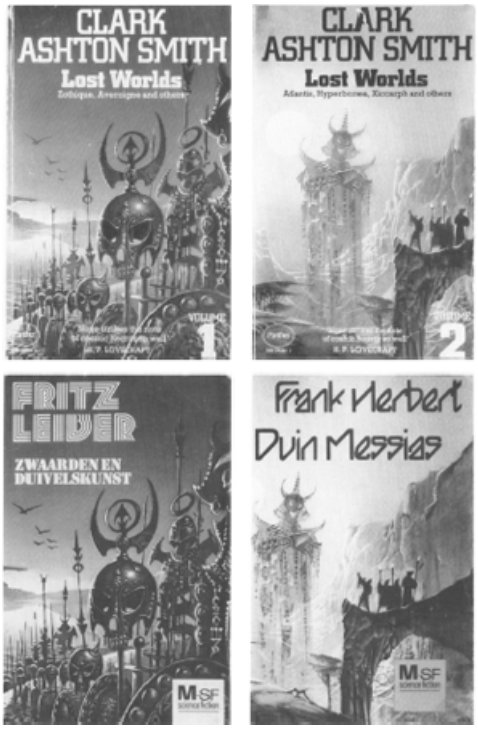

Uitwisselbaarheid van covers in de jaren tachtig: omslagillustraties door Bruce Pennington vervaardigd voor de tweedelige Engelse uitgave bij Panther Books van *Lost worlds* van de fantasyschrijver Clark Ashton Smith (1972) werden bij Meulenhoff gebruikt voor heel verschillende titels die in 1975 als opeenvolgende nummers in de reeks verschenen (85 en 86).

Ruud Bal, die ook als vertaler bij Ridderhof en Scala had gewerkt, en Coen van der Linden waren als redacteuren verantwoordelijk voor de Gradivus-reeks. Deze onderscheidde zich door een wat meer evenwichtige keuze van het materiaal dat over het algemeen heel behoorlijk was, met modernere kwaliteits-SF van auteurs als Ro-

bert Silverberg, Keith Laumer en Bob Shaw. Gradivus was ook de eerste die SF-romans van de schrijfster Tanith Lee in Nederland publiceerde. Een deel daarvan is inmiddels door Meulenhoff opnieuw uitgegeven. De boekverzorging bij Gradivus was nogal knullig.

Bij Centripress verscheen een aantal redelijk verzorgde titels van auteurs als Frank Herbert, Michael Moorcock, Christopher Priest en Robert Silverberg. Een keuze die het stempel droeg van de redacteur Jo Thomas.

De Elmar SF-reeks stond onder redactie van Simon Joukes. Zij bevatte over het algemeen actuele SF van opkomende schrijvers als Joe Haldeman en Orson Scott Card. Oudere schrijvers als E.C. Tubb en Marion Zimmer Bradley werden door Elmar voor het eerst in Nederland uitgegeven.

De Sfem-reeks van de Arbeiderspers werd geredigeerd door Claire Rappange (bibliothecaris van het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging) en Ton Koster. Schrijfsters als Kate Wilhelm, Octavia Butler en Rachel Pollack waren weliswaar nog niet eerder in Nederland uitgegeven, maar het is de vraag of de reeks haar doelstelling daarmee verwezenlijkte: werk van andere vrouwelijke auteurs als Joanna Russ, Catherine L. Moore, Ursula Leguin, James Tiptree Jr. (Alice Sheldon), Tanith Lee, Doris Pischeria, Sheila McLeod, Leigh Brackett, Vonda McIntyre en Marion Zimmer Bradley was op dat moment al in de gewone SF-reeksen van andere uitgevers verschenen.

Vormgeving

Over de vormgeving van science fiction-boeken leefden bij de uitgevers uiteraard heel verschillende ideeën die samenhingen met de eigen traditie en doelgroep. De oudere reeksen, zoals de Zwarte Beertjes, Prisma, Meulenhoff, Luitingh, Born, Scala en Ridderhof, hadden een pocketformaat. In het midden van de jaren zeventig gingen de meeste uitgevers op paperback over. De reeksen die in die periode werden opgezet door onder meer Gradivus, Centripress en Elmar, hadden ook een dergelijke uitvoering. De Fontein had al vanaf het begin in 1971 een paperbackformaat. Alleen bij Elsevier ging het andersom.

Zeker in de beginjaren waren de reeksen uiterlijk duidelijk te onderscheiden. Later gingen veel uitgevers over op de inmiddels tot bloei gekomen science fiction-kunst van illustratoren als Chris Foss, Peter Jones en Bruce Pennington, die in de angelsaksische landen voor de omslagen werd gebruikt. Deze werd in Nederland nogal willekeurig toegepast. Het kwam vaak voor dat er geen enkel verband bestond tussen de omslagillustratie en de inhoud van het boek. De Fontein, Bruna en Het Spectrum zijn in deze trend nooit meegegaan. Voor de omslagen werden vrijwel altijd originele ontwerpen gebruikt, vervaardigd door Nederlandse kunstenaars, fotografen en ontwerpers.

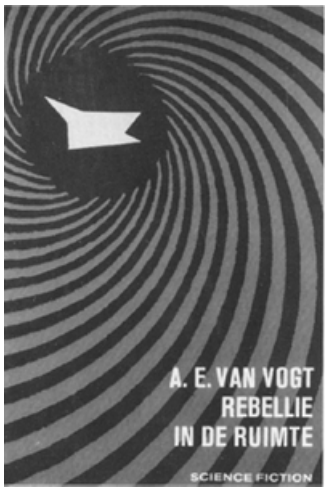

Omslag van Dick Bruna voor A.E. van Vogt, *Rebellie in de ruimte,* 1968. Vrijwel het gehele oeuvre over de periode 1946 tot 1985 van deze produktieve auteur is in Nederland uitgegeven. Bijna alle reeksen bevatten titels van hem. Het gehalte van de vertalingen loopt sterk uiteen. Zijn belangrijkste boeken, *Slan*, 1946, en *The World of Null-A,* 1956, verschenen bij Meulenhoff.

De stijl van de omslagen van de Prisma-pockets bleef in zekere zin consistent. De covers uit het midden van de jaren tachtig herinneren nog sterk aan die van de eerste deeltjes. In de ontwikkeling van de omslagen bij Prisma science fiction worden wel vier fasen onderscheiden: de oudere deeltjes met illustraties van o.a. Eppo Doeve, vanaf het einde van de jaren zestig een brede witte band en een logo. In het midden van de jaren zeventig vervolgens fotografische omslagen en tenslotte vanaf het begin van de jaren tachtig weer getekende omslagen van o.a. Peter Coene.[26.]

De sterk gestileerde omslagillustraties van Dick Bruna waren jarenlang het handelsmerk van de Zwarte Beertjes. In de SF-reeks werden deze vervangen door de wat meer figuratieve covers van o.a. Bob van Blommenstein en Rinke Doornekamp. Vanaf 1976 bepaalde de illustrator Karel Thole

het uiterlijk van de boeken, bij De Fontein deed hij dat vanaf het begin.

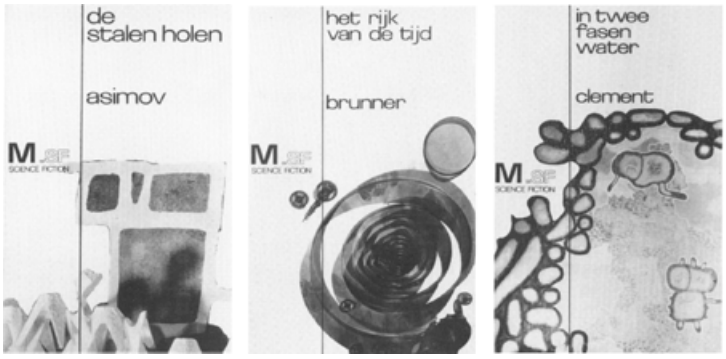

Omslagontwerpen voor de witte deeltjes van Meulenhoff door Frank Stoovelaar en Ruurd Groot: nrs. 2 (1967), 7 (1967) en 18 (1968).

Bij Meulenhoff zijn de zogenaamde witte deeltjes[27.] interessant. De omslagen kenmerken zich door een sobere, gestileerde vormgeving en belettering met originele illustraties in de vorm van fotomontages, collages en surrealistische taferelen. De eerste deeltjes werden ontworpen door Ruurd Groot en Frank Stoovelaar. Daarna volgde een periode waarin de boeken werden vormgegeven door een vrij los collectief van ontwerpers dat zich IWACC (Interdisciplinary Workshop for Art & Color Commissions) noemde. Hierbij werd gebruik gemaakt van oorspronkelijk werk van vooral Noordhollandse kunstenaars als Eric Zwierd, Reindert van Briemen, Jos van Amsterdam en Eloi Victor. In de loop der jaren werden de illustraties steeds barokker, de latere deeltjes werden ontworpen door Bouke IJlstra, met illustraties van o.a. Frans Erkelens en Rik Lina. In 1973 ging Meulenhoff als eerste over op covers in het Fossgenre. In 1986 publiceerde de uitgever nog fotomechanische herdrukken van enkele witte deeltjes in de oorspronkelijke vormgeving, toen deze steeds meer verzamelobject werden.

De eerste 50 pockets van de Born-reeks waren eenvoudig uitgevoerd, met pulpachtige fotomontagecovers van Alex Jagtenberg, waarvan de stijl min of meer gelijk bleef. In de loop van 1973 maakte de fotomontagecover plaats voor een wat merkwaardig klassiek titelvignet dat voor vier deeltjes werd gebruikt. Tegelijkertijd werd overgegaan op paperbackformaat en in de volgende jaren veranderde de vormgeving nog enkele malen, eerst nog met eigen illustraties, later met covers in het Foss-genre, o.a. van de Nederlander Peter Coene. Bij Centripress werden ook wel originele covers gebruikt, bijvoorbeeld van de illustrator Tais Teng. De omslagillustraties van Scala, Ridderhof, Elmar en Gradivus kwamen overal vandaan. Er was geen duidelijke lijn in het beleid.

Zeer fraai uitgevoerd waren de boeken in de Sfem-reeks, steeds in linnen gebonden met op de band gedrukte omslagillustraties. Voor de eerste vier delen werden die gemaakt door Poen de Wijs. Het feit dat daar veel vrouwelijk bloot in voorkwam leek wat in tegenspraak met de doelstelling van de reeks.[28.] De latere delen waren uitgevoerd met foto-omslagen van Feddo van Gogh.

Ontwikkelingen

Het hoogtepunt van de SF-reeksen lag in 1976 en 1977. In beide jaren kwamen meer dan 90 nieuwe titels op de markt. De grote reeksen van Bruna en Meulenhoff scoorden hoog, die van Scala, die slechts vier jaar liep was in deze jaren met respectievelijk twintig en veertien titels vertegenwoordigd, terwijl nieuwe reeksen (Centripress, Elmar en Gradivus) juist van start gingen. De andere uitgevers leverden daarbij nog hun gebruikelijke aandeel. In 1977 waren er elf reeksen tegelijk op de markt, het grootste aantal ooit. Toen Scala en Born in 1978 stopten nam het aantal reeksen gestaag af. De bloeiperiode van de SF-reeksen ligt in de jaren 1970-1980. De totale jaarproduktie

aan titels lag boven de 60 en het aantal reeksen liep op van vijf in 1974 tot de eerdergenoemde elf in 1977. In 1981 waren er nog negen uitgevers op dit terrein actief. Vanaf 1982 nam het aantal reeksen snel af: in 1986 bleef Meulenhoff als enige over.

Duidelijk is dat de kleine uitgeverijen en de speciaal hiertoe opgerichte fondsen alleen in de topjaren konden renderen: de reeksen van De Arbeiderspers, Centripress, Elmar, De Fontein, Gradivus, Ridderhof en Scala ontstonden en eindigden alle in de periode 1972-1983.

Wat is science fiction? Het fantasy-epos *Aardzee* van Ursula Leguin verscheen eerst in drie gewone Prisma-pockets, zonder genre-aanduiding. Later werd deze uitgave herdrukt met de drie delen in een band, in een gebonden uitgave en als Prisma-pocket. In 1984 werd laatste versie uitgegeven als Prisma *science fiction* classic. In 1991 tenslotte werd de trilogie met een toegevoegd vierde deel nog eens door Het Spectrum gepubliceerd in de in dat jaar gestarte Fantasyreeks.

Na 1983 liep het aantal science fiction-uitgaven in Nederland dramatisch terug. De interesse in traditionele science fiction bij een breed lezerspubliek verminderde snel en dit was voor veel uitgevers reden om te stoppen met het uitgeven van science fiction in reeksen. De voordelen van het reeksmodel verdwijnen als de verschijningsfrequentie te laag wordt, en voor meer dan enkele uitgaven per jaar was geen markt meer. Daarnaast raakte de voorraad van ouder materiaal een beetje uitgeput. Toen de belangstelling voor science fiction vooral in het begin van de jaren zeventig in Nederland opkwam, bestond er een gigantisch aanbod van Engelstalige titels uit de voorafgaande decennia, waaruit de uitgevers konden putten. Op dit moment worden veelal recent verschenen boeken vertaald, waardoor de keuze beperkter is. Een factor die zeker een rol heeft gespeeld bij het verloop van de SF-reeksen in Nederland, is het verschijnsel dat de markt nooit echt een kans heeft gekregen zich te ontwikkelen. In de eerste belangstellingsgolf van de jaren zeventig is Nederland in korte tijd overvoerd met een enorm aanbod, waaronder veel ondeskundig geselecteerd, slordig vertaald en goedkoop geproduceerd materiaal, waardoor te snel een verzadigingspunt werd bereikt. Bij de meeste uitgevers ontbrak de kennis van het specifieke karakter van dit soort literatuur en de beoogde doelgroep. Voor beide geldt dat er sprake is van een grote differentiatie die door de uitgevers onvoldoende is onderkend. Wat het genre zelf betreft is er het probleem dat de term science fiction, anders dan bijvoorbeeld toekomstfantasie, strikt genomen geen genre-aanduiding is, maar eerder een kader of invalshoek. Jules Verne en H.G. Wells schreven in feite geen science fiction. Inhoudelijk is science fiction nauwelijks te definiëren; sommige SF-titels moeten worden beschouwd als thrillers, andere als

psychologische romans, avonturenverhalen, etc. Het niveau kan uiteenlopen van verstrooiingslectuur tot literaire roman. De term science fiction kan wel op twee andere manieren worden afgebakend. Ten eerste als aanduiding voor een literatuur die voortkomt uit een heel specifieke en vrij gesloten kring van auteurs, rond een kerngroep die wortelt in de Amerikaanse pulpbladen. Daarbij doet zich bijvoorbeeld het verschijnsel voor dat sommige schrijvers, zoals Kurt Vonnegut en James G. Ballard, hun uiterste best doen om van het stempel SF-schrijver af te komen teneinde een breder, meestal literair geïnteresseerd publiek te bereiken. Andere

schrijvers willen juist weer bij die groep horen.

De tweede manier waarop science fiction kan worden afgebakend, is op grond van aanduidingen op de boeken zelf. Met andere woorden, de uitgever bepaalt in niet geringe mate wat science fiction is. Zo konden romans van H. Rider Haggard en Edgar Rice Burroughs in Nederland als science fiction op de markt worden gebracht. Veel boeken uit verwante genres met een overigens geheel andere traditie, zoals fantastiek en griezelliteratuur, werden als SF gepubliceerd.

De Nederlandse SF-reeksen bevatten derhalve zeer ongelijksoortig materiaal dat in feite voor geheel verschillende doelgroepen bestemd was. De harde kern van SF-lezers was nooit groot in het Nederlands taalgebied. Zij las de boeken bovendien liever in de oorspronkelijke taal.[29.] Een bredere groep voelde zich gedurende enkele jaren aangetrokken tot het genre, vooral omdat het een nieuwe, originele benaderingswijze bood. Wat dat betreft kan wel gesproken worden van een rage, waarvan de uitgevers zoveel mogelijk trachtten te profiteren. Deze groep vond in het grote aanbod van de reeksen echter steeds minder van haar gading. Zij werd snel kritischer en ging zich richten op bepaalde auteurs of thema's. Boeken uit de science fiction-traditie werden steeds meer gelezen om hun specifieke inhoud dan om het feit dat het om science fiction ging, of liever: omdat er ‘science fiction’ op stond. De meeste uitgevers hebben dit ingezien en ervoor gekozen het reeksmodel te verlaten, science fiction-romans weer in hun gewone fonds op te nemen en zelfs de term *science fiction* op de omslagen weg te laten. Een goed voorbeeld is de roman *Het Sauriër Park* (*Jurassic Park,* 1990) van Michael Crichton, verschenen bij Luitingh in 1991.

De term science fiction is niet meer bruikbaar als een duidelijke en hanteerbare noemer waaronder een bepaald type literatuur kan worden gepubliceerd. De speculatieve toekomstfantasie als genre heeft weliswaar veel terrein verloren aan verwante populaire genres als fantastiek, griezelliteratuur, prehistorische avonturenverhalen en thrillers, maar zal zich op een wat meer bescheiden niveau zeker handhaven, zoals zij dat al meer dan 100 jaar doet.

■

Eindnoten:

1. Deze opvatting sluit ook aan bij de traditionele definitie van *pulp*, die refereert aan de Amerikaanse populaire feuilletontijdschriften die in de periode 1900-1940 verschenen. Het ruwe papier, gemaakt van houtpulp, was bepalend voor de naam die dit soort tijdschriften verwierf. Zie hierover o.a. *The fantastic pulps*, Ed. Peter Haining. New York 1975, p. 12-14.
2. Zie o.a. Peter Nijssen, ‘Populaire boeken’, *Boekblad* 33 (11-8-1992), p. 8-9; *Boekblad* 34 (18-8-1992), p. 12-13.
3. De term is bedacht door Hugo Gernsback in 1929. Gernsback was een pionier van het genre als oprichter en redacteur van *Amazing Stories* (1926). Aanvankelijk hanteerde hij de term *scientifiction.*
4. Brian Aldiss, *Het lichtjarenfeest: een geschiedenis van de science fiction.* Vert. G. Suurmeijer. Utrecht 1976, p. 225.
5. *De stenen bloedzuiger*, 1957 en *De vuurballons* 1957.

6. *Sprong in de toekomst*, 1958 en *Sprong in ruimte en tijd*, 1958.
7. Isaac Asimov, *Tussen twee voetstappen* (*Pebble in the sky*, 1952); Nelson Bond, *De zonderlinge avonturen van Lancelot Biggs, ruimtevaarder* (*Lancelot Biggs, spaceman*, 1950); Robert A. Heinlein, *De man die de maan verkocht* (*The man who sold the moon*, 1953).
8. D. Scheepstra, *100 jaar SF in Nederland: bibliografie van oorspronkelijk Nederlandse en in het Nederlands vertaalde science fiction van Jules Verne tot heden*, 1967. (Niet-gepubliceerde doctoraalscriptie).
9. Een volledig overzicht van de science fiction-uitgaven in reeksen gepubliceerd in Nederland tot 1985 is verschenen in D. Schouten, *Een wereld naar keuze: 25 jaar SF in Nederland: een thematische inventaris*, Den Haag 1986, p. viii-xxiii. In 1986 en 1987 gaf Het Spectrum nog enkele herdrukken uit. Vanaf 1986 verschijnt verder alleen nog de Meulenhoff-SF-reeks. Een overzicht van de uitgaven in die reeks tot 1992 is verschenen in *Er was eens...: een reisgids naar het onbekende*, Samenst. Jacques Post, Amsterdam 1992, p. 106-109.
10. *Brinkman's cumulatieve catalogus van boeken* 148, vooraflevering 8, juli/augustus (1993), Houten 1993, p. 102.
11. In 1955 verscheen onder nr. 140 de toekomstroman *Stemmen uit het heelal* (*Hero's Walk*, 1954) van Robert Crane (pseudoniem van Bernard Glemser). Deze titel heb ik buiten beschouwing gelaten, hoewel de term science fiction in de flaptekst voorkomt. Crane was zeker geen science fiction-schrijver.
12. John Wyndham, *De getekenden* (*The Chrysalids*, 1955). Vert. M. Bakker. Utrecht 1959. (Prisma-boeken 485).
13. Isaac Asimov, *Verhalen uit de toekomst*, Utrecht 1960 (Prisma-boeken 527).
14. *Op. cit.* (noot 5)
15. Het aantal nieuwe titels dat Meulenhoff-SF gedurende de afgelopen jaren publiceerde, ligt wat lager, omdat vooral in de laatste vijf jaar een aantal herdrukken onder nieuwe nummers verscheen. Momenteel geeft Meulenhoff ook science fiction en verwante literatuur buiten de genummerde SF-reeks uit.
16. Een informatieve uitgave is *Oneindig moment; informatie over SF, fantasy en avontuur.* Samenst. Marc Carpentier Alting. Amsterdam 1986.
17. *Fantasfeer. Bibliografie van science fiction en fantasy in het Nederlands.* A. Spaink [et al.], Amsterdam. 1979.
18. Sam J. Lundwall, *Wat is science fiction?* Vert. en bew. door Warner Flamen. Amsterdam 1974.
19. *Het heelal van de dromers. Een verkenning in de wereld van de science fiction.* Samenst. Marc Carpentier Alting. Amsterdam 1978.
20. De Scala SF-reeks eindigde middenin een romancyclus van de auteur Philip J. Farmer, *De rivierplaneet* (*To your scattered bodies go*, 1971); *De magische rivier* (*The fabulous riverboat*, 1971). Het derde deel, *The dark design* verscheen in 1977, in 1980 en 1983 volgden nog *The magic labyrinth* en *Gods of riverworld.* Deze zijn nooit in Nederlandse vertaling verschenen.
21. Fantastiek is een bruikbaar Nederlands equivalent voor het Engelse woord ‘fantasy’. Met fantasy wordt bedoeld een literatuur die tegen het einde van de negentiende eeuw is ontstaan en vooral wortelt in de folklore, sprookjes, mythen en legenden en de Middeleeuwse ridderromans, waaraan zij veel van haar motieven ontleent. De strijd tussen goed en kwaad, de queeste, magie en heroïek zijn vaste ingrediënten in fantasy-verhalen. William Morris, George MacDonald, E.R. Eddison en vooral Lord Dunsany waren belangrijke vertegenwoordigers van dit genre rond de eeuwwisseling. Na het succes van Tolkiens *Lord of the Rings* (1955) in de jaren zestig nam fantasy een hoge vlucht en is vooral in de Verenigde Staten nog steeds populair.
22. Siodmaks bekendste en tweemaal verfilmde roman, *Donovans brein* (*Donovan's Brain*, 1943) verscheen als Prisma-pocket, nr. 889, in 1963. Luitingh gaf de roman opnieuw uit en twee andere boeken met vergelijkbare thematiek.
23. Zijn bekendste boek, *Solaris* (*Solaris*, 1968), in 1972 verfilmd door Andrei Tarkovski, verscheen in dat jaar bij Het Spectrum, in een vertaling van C. Bakker-Offers. (Prisma science fiction 1.556).
24. *Andere werelden, andere zeeën.* Red. Darko Suvin, vert. Marjan J.J. Oleff. 1976. *Andere werelden, andere kusten.* Red. Franz Rottensteiner, vert. Co de Groot. 1976. Bert Bakker had overigens op dit terrein al eerder een bundel *Russiese Essef* uitgegeven.
25. *Dave Gentry's holistisch detectivebureau* (*Dave Gentry's holistic detective agency*, 1987).
26. Johan-Martijn Flaton, ‘Studio Spectrum, haute couture’, *Holland-SF* 16 (1982), p. 6-10.
27. Nrs. 1-60 (1967-1973).
28. Johan-Martijn Flaton, ‘Vrouwen als aankleding’, *Holland-SF* 16 (1982), p. 14-16.

29. Warner Flamen, ‘Science fiction in Nederland’. In: Sam J. Lundwall, *Wat is science fiction?* Amsterdam 1974, p. 269.

De helse vruchtboom of hoe R.C. Meijer in het boekenvak terechtkwam, 1847-1857

Marja Keyser

R.C. Meijer, alias R.C. d'Ablaing van Giessenburg (1826-1904), was een typisch idealistische boekhandelaar. Hij is één van de eerste uitgevers geweest die het aandurfde Multatuli's werk te publiceren, één van de pioniers van de Nederlandse arbeidersbeweging en oprichter van het vrijdenkersgezelschap *Ex Oriente Lux* (De Dageraad). Bovendien een vruchtbaar schrijver die tot het laatst toe pal stond voor zijn idealen van rechtvaardigheid en socialisme. Een bevlogen man, gedurende bijna vijftig jaar te Amsterdam werkzaam als boekhandelaar, uitgever en antiquaar, wiens tragiek het was dat hij nooit in het boekenvak had willen gaan.

'Gij weet, ik leef tusschen boeken, als Tantalus onder den helschen vruchtboom', schreef de 35-jarige R.C. Meijer op 14 juni 1861 aan E. Douwes Dekker. Die regel kenschetst in hoge mate zijn gevoelens over het boekhandelaarsleven, zijn beroep maar niet zijn roeping. Waarom was hij in het boekenvak gegaan? Meestal zijn de beweegredenen voor een dergelijke keus ondoorgrondelijk, maar in het geval van Meijer is onze nieuwsgierigheid gelukkig te bevredigen: in de Bibliotheek van de Koninklijke Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels berust een stuk waarin hij het allemaal heeft opgeschreven. Het is een hartverscheurende geschiedenis van vertrouwen, zwakheid en bedrog, die begon op 22 oktober 1847 toen de 21-jarige Rudolf Charles Meijer vanuit Batavia een brief naar Amsterdam stuurde. Een verblijf van korte tijd in Indië had hem geleerd dat daar weinig boeken te koop waren en hoewel zelf in dienst van een handelsonderneming (na vier jaar op kantoor bij de kousenkoopman Harger op het Singel *over den Torensluis* was hij in 1847 naar Batavia gegaan als boekhouder bij de firma Maclean, Watson & Co.), wilde hij die schaarste zelf exploiteren: in een brief aan de boekhandelaar Stemvers vroeg Meijer hem een partij boeken ter verkoop te sturen. Hij heeft zijn verzoek waarschijnlijk gericht aan Reynier Stemvers die hij misschien nog uit Amsterdam kende. Maar diens vroegtijdige dood in 1848 maakte dat eerst Stemvers' weduwe en later haar zoon Jan (aan wie zij in 1850 de zaak overdeed) met Meijer te maken kregen. Jan Stemvers was geboren op 23 april 1828 en dus twee jaar jonger dan Meijer.

Meijer liet de firma Stemvers de keus of het Indische avontuur voor gezamenlijke rekening zou zijn of voor die van hem alleen. Het werd het eerste. Een verstandig besluit van Stemvers, want de boeken gingen op de boot en er kwam geld voor in de plaats terug. Eerst betaalde Meijer achteraf, maar de zaken gingen zo goed dat hij geleidelijk het verschuldigde bedrag inliep. Volgens zijn grootboek had hij op 1 januari 1850 al een voorschot bij Stemvers uitstaan van *f* 165,93. De jongeman in de koloniën kon dan ook niet vermoeden dat zijn Amsterdamse compagnon bij moeder Meijer klaagde dat hij in geldverlegenheid zat, omdat haar zoon maar niets voor het te Batavia verkochte overmaakte! En dat hij het recht van uitgave van het welbekende maandblad *Vaderlandsche Letteroefeningen* (dat hij in 1850 had overgenomen) dreigde te verliezen, omdat hij niet aan zijn financiële verplichtingen jegens voormalig uitgever Yntema kon voldoen. De vrouw leende hem daarop het voor die tijd flinke bedrag van *f* 1000, -, hoewel zij zeker niet rijk was. De tijd van terugbetaling verstreek

zonder dat Stemvers over de brug kwam. Toen Rudolf Meijer in maart 1850 in het vaderland terugkeerde, kon hij niet anders doen dan het te verrekenen met de nog te Batavia voor gezamenlijke rekening lopende zaken.

Hij heeft waarschijnlijk gedacht dat Stemvers' ‘geldverlegenheid’ samenhing met diens huwelijk: op 18 april 1850 trouwde de 21-jarige Jan Stemvers met de 20-jarige Sophia van de Pauvort, dochter van een Amsterdamse koetsier. Maar helaas zou in de jaren daarop Stemvers financiële toestand structureel slecht blijken te zijn.

De jonge Meijer had echter geen idee van het zakelijke onvermogen van zijn partner. Hij had wel wat anders aan zijn hoofd: een carrière als literator. Al voor zijn vertrek naar Indië had hij veel geschreven, vooral in het Frans dat hij goed beheerste.

Nu moest het gebeuren. Het begin was er: op de boot terug had hij een roman uit het Engels vertaald en Stemvers had toegezegd die te zullen uitgeven. Zelfs kreeg Meijer een eenmalig honorarium van twee gulden per vel druks. Nog in 1850 begon het drukken. Maar Stemvers bracht eigenmachtig veranderingen in de tekst aan waar Meijer het absoluut niet mee eens was. Twee jaar later zou de zaak nog onafgemaakt liggen en was de kans op een winstgevende uitgave verkeken. Een strop voor Meijer: in plaats van tenminste één goed ontvangen vertaling op zijn naam was er alleen ergernis. Sinds zijn terugkeer had hij wel wat geschreven, maar ‘niets bepaalds om handen gehad’. Ook het maandblad *De Verzamelaar*, dat hij redigeerde onder de naam Rudolf Charles, was al snel mislukt. Naar Meijer later zei, vanwege de weinige moeite die zijn uitgever Stemvers zich met de exploitatie gaf. Meijer schoot zelf bij deze zaak zo'n *f* 200, - in. In zekere zin verkeerde R.C. Meijer in het voorjaar van 1851 dus in een vacuüm.

Toch had hij weinig belangstelling voor het plan waarmee Stemvers hem in juli 1851 benaderde. Deze wilde voor gezamenlijke rekening de boekhandel van F. Canongette & Cie overnemen. Aanvankelijk zag Meijer daar niets in. De boekhandel op de Dam was niet onaardig, maar hij wilde immers schrijver worden! Stemvers, die in Meijer een kapitaalkrachtige partner zag, bleef echter aandringen. Zijn aanbod was niet onredelijk: namelijk dat bij de ongewisse inkomsten als literator een bescheiden vast inkomen Meijer zekerheid kon bieden. Dat hij van Meijer alleen verwachtte dat deze 's ochtends de boekhouding en de correspondentie bij zou houden, zodat hij 's middags alle gelegenheid hield om ‘letterkundig werkzaam’ te zijn. Last van drukte in de winkel zou Meijer niet hebben: de zaak was immers bij Stemvers aan huis. ‘Met welke schoone kleuren schilderde hij mij de associatie af. Welke opofferingen, welke drukke werkzaamheden beloofde hij op zich te nemen.’ Zo kreeg Stemvers Meijer tenslotte over de streep. Hij wist hem zelfs zo enthousiast voor het plan te maken dat Meijer, toen de zaak met Canongette afsprong (eigenaar J. Salis wilde voor zijn verlopen zaak niet minder dan elfduizend gulden hebben), ermee instemde om dan maar een geheel nieuwe handel in buitenlandse boekwerken op te zetten, de firma J. Stemvers & Cie., te vestigen in Stemvers' zaak op de Raamgracht (nr. 157, het huidige nr. 11). In afwachting van de regeling van het compagnonschap reisde Meijer vast naar Brussel om inkopen te doen en op 1 december 1851 werd voor notaris P. Louwerse de akte van associatie gepasseerd.

Daarin werd vastgelegd dat, alvorens de winst te verdelen, beide vennoten en rente van 5% over het door hen ingebrachte kapitaal zouden krijgen. Meijer had voorgesteld de winst naar inbreng te verdelen, maar had daar verder niet op aangedrongen omdat hij bang was dat zijn compagnon dat als een uiting van wantrouwen zou opvatten. Alsof hij, Meijer, vreesde dat deze voor gemeenschappelijke rekening begonnen handel alleen te zijnen laste zou komen. Die angst was overigens niet geheel ongegrond. Reden daarvoor was, dat op 30 augustus 1851, kort voor Meijers vertrek naar Brussel, de rekening voor de gemeenschappelijke zaken opgemaakt was. Stemvers was wederom ‘in doodelijke geldverlegenheid’ en leende *f* 900, - van Meijer. Geen gering bedrag voor iemand aan het begin van een zakelijke loopbaan, maar Stemvers wist Meijer gerust te stellen met de verzekering dat, zodra er voor de gemeenschappelijke handel geld nodig zou zijn, hij daarvoor zou zorgen. Een gevolg van die geruststelling was wel dat, toen het vervolgens fout ging, Stemvers dat voor Meijer verborg. Maar toen was de akte van associatie al getekend.

Waar kwam het geld vandaan dat Rudolf Meijer voor Stemvers zo aantrekkelijk maakte? Hier hadden de Meijers een duister geheim. Rudolf Charles Meijer was op zijn achttiende door zijn moeder ingelicht over zijn afkomst en dat was een droevig verhaal van verboden liefde. Zijn moeder, Johanna Maria Meijer, was in 1796 geboren uit een verhouding tussen Maria Hestera Meijer, dienstmeisje op het landgoed van de baronnen D'Ablaing van Giessenburg, en de jonge baron, later lid van de Eerste en Tweede Kamer en hofmaarschalk des Konings. Onze Rudolf Charles was de zoon van diens zoon. Deze had hem verwekt bij zijn halfzuster. Hoewel de D'Ablaings later een verwoede strijd zouden voeren om de jongen te beletten hun familienaam te voeren, hebben ze financieel blijkbaar goed voor moeder en zoon gezorgd.

Meijer had in Brussel boeken betrokken van J.B. Farride en in december 1851 werd daarvoor de eerste wissel gepresenteerd, ten bedrag van 600 francs (*f* 285, -). De helft daarvan moest Meijer betalen. Er was nog geen gemeenschappelijke kas, dus hij over-

handigde het bedrag van *f* 142,50 aan Stemvers in het vertrouwen dat deze de betaling zou doen. Tot zijn verbazing kreeg hij echter op de vervaldag een briefje van Stemvers met het verzoek de andere helft ook te betalen omdat hij, Stemvers, even geen geld had. Meijer vergaarde daarop met moeite *f* 70, - aan contanten, liet dat aan Stemvers brengen en informeerde bij de eerst gelegenheid of het deze nog gelukt was het gehele bedrag te betalen. 'O! dat is al lang in orde' werd Meijer gerustgesteld. Later zou blijken dat Stemvers helemaal niet betaald had, maar de wissel had teruggestuurd, omdat die zogenaamd onjuistheden zou vertonen. Toen bleek ook dat de Brusselaar op Eerste Kerstdag bij Stemvers langs was geweest om opheldering te vragen en dat Stemvers toen verklaard had van niets te weten, zelfs niet te weten waar Meijer woonde! Farride liet het er niet bij zitten en op 15 januari 1852 (Stemvers was naar het gerechtshof vanwege de uitgave van een adresboekje, had hij gezegd) arriveerde er een brief uit Brussel, met de mededeling dat de niet-betaalde wissel in handen van de rechter was. Toen Stemvers thuiskwam wilde de verbijsterde Meijer uiteraard opheldering. 'Schoon het bloed mij in de keel zat en mij bijna deed stikken, vroeg ik hem zo bedaard mogelijk, waarom hij opontboden was; "zoo als ik al dacht, al weder om dat adresboekje" was het antwoord. Ik kon mij niet langer inhouden, maande hem aan mij in de zijkamer te volgen, sloot de porte-brisée en toonde hem het zoo even ontvangen briefje.' Toen kwam het verhaal van de abuizen in de rekening. Meijer kon uiteindelijk de zaken regelen, maar hij zou ermee moeten leven dat hij op die manier zijn debuut als boekhandelaar gemaakt had.

Het voorjaar kwam, maar Stemvers stortte 'geen halve cent' in de gemeenschappelijke kas. Intussen verkocht Meijer de ene obligatie na de andere om de zaak draaiende te houden en beschouwde dat nog als een vriendendienst ook. Hij meende blijkbaar oprecht dat Stemvers' financiële problemen tijdelijk waren en dat alles in orde zou komen. De zaak was nog steeds ten huize van Stemvers op de Raamgracht gevestigd. Wat Meijer ervan zag, ergerde hem bovenmate: 'alle oogenblikken klagten over abuizen, volslagen gebrek aan activiteit, altijd en eeuwig uitstellen, zoekraken van documenten, vergeten op te schrijven of memoriaal te houden op allerlei vodjes of snippers papier, [...] het werk voor de firma achteruitgeschoven voor particuliere bezigheden etc. etc.' Meijer ergerde zich wel, maar zag de ramp niet in volle omvang, omdat hij druk bezig was de voorraadcatalogus van de winkel te maken en de drukproeven daarvan te corrigeren. Een andere bron van ergernis vormde de toestand in de winkel, die de nogal bazige mevrouw Stemvers als woonkamer gebruikte. Het in maart 1851 geboren zoontje werd er gevoed, ging er op het potje en werd verschoond op de toonbank. Het kindje mocht er met de hond spelen of met de mandewagen, ballen en trommelen. Onrust en lawaai! Weliswaar was het gebruik van de winkelkamer contractueel vastgelegd, maar Stemvers zelf kon niet tegen zijn vrouw op en Meijer wilde geen ruzie, ja beklaagde zelfs de echtgenoot die zo onder de plak zat.

In de stad werd inmiddels steeds smalender gesproken over de zaak van Stemvers en Meijer schaamde zich te bekennen dat hij diens compagnon was. 'Ik verborg mij als er iemand kwam want ik kleurde over den rommel waarin zij werden ontvangen. Het was niet alleen een boekhandels verwarring, maar ook eene uitstalling van kleederen, speelgoed en naaiwerk. Men schrikt zijne voeten neder te zetten want men liep telkens gevaar in het vuil van kind of hond te trappen; ja het was niet vreemd dat eerstgenoemde een ongelukje op den toonbank had.' Herhaaldelijk viel de inktpot

om en bedierf de catalogi in de lade. De kleine kwam overal aan, trok boeken uit de kast en maakte met zijn natte handjes vieze vlekken. Meijer durfde nauwelijks iets te zeggen, omdat hij al meegemaakt had dat mevrouw dan met boeken ging gooien! En hoewel de onbruikbaar geworden en beschadigde exemplaren op Stemvers verhaald konden worden, vond Meijer dat niet gemakkelijk.

Op 5 augustus 1852 vertrok Meijer voor de tweede keer naar Brussel om in te kopen. Hij had zijn compagnon Stemvers een obligatie gegeven om te belenen met het doel deze bij een gunstige koers te verkopen. Zo zou er tenminste geld voorhanden zijn om, als Farrides rekening kwam, deze te betalen. Hij drukte Stemvers op het hart dat in ieder geval te doen, ook al zou de 'traite' te vroeg of niet geheel in orde zijn. Hij meende dan ook in Brussel Farride te kunnen verzekeren dat de rekening deze keer meteen betaald zou worden. Maar een paar dagen later ontving hij een brief van Stemvers dat deze toch de wissel 'geprotesteerd' had. Dus weer niet betaald! Meijer

ging meteen naar Farride. Die was niet thuis, maar zijn vrouw wist wie ze voor zich had: een leugenaar. Arme Meijer! Bij thuiskomst van haar man moest Meijer de zaak proberen uit te leggen: Farride verklaarde dat Stemvers met zijn kerstbezoek ook al zo vreemd gedaan had en tenslotte lukte het Meijer de zaak te schikken door vast *f* 50, - op de wissel te betalen. Helaas wel het geld waarvan hij enige tijd in Brussel had zullen blijven, 'alzoo mijn genoegen opofferende door de volgende dag te vertrekken'. Terug in Amsterdam voldeed Meijer het restant van de Brusselse schuld en zette zich aan het in orde maken van de boekhouding die wat achter geraakt was door het werk aan de catalogus. Dat viel niet mee: Stemvers had maar wat aan gerommeld en zijn administratie bestond uit snippers papier.

In november 1852 verklaarde Stemvers dat de kas leeg was, terwijl er volgens de boekhouding nog *f* 500, - moest zijn. Meijer, die niets in Stemvers' voorstel zag maar weer een correcte wissel onder protest terug te sturen, begreep dan ook niet hoe Stemvers de deur uit kon gaan en met de betaalde wissel terugkomen! Hij besloot daarop het heft in eigen handen te nemen: hij ging de kas beheren en eiste van Stemvers dat deze zo spoedig mogelijk het ontbrekende bedrag zou aanzuiveren. Uiteraard ging deze daarmee accoord. Nieuwe problemen rezen echter toen die maand weer een wissel van Farride (*f* 400, -) arriveerde en Meijer, die niets over betaling had gehoord, bij navraag in Brussel leerde dat het bedrag betaald was. Hoe kon hij zo de financiën bijhouden? Intussen merkte hij 'gedurige drukke geheimzinnige gesprekken' tussen Stemvers en diens broer. Losse flarden en zaken combinerende, concludeerde Meijer dat Stemvers enige oude en bijkans hopeloze vorderingen ter incassering had gegeven aan het kantoor van de heren De Veer en Zonen om zodoende het bedrag der wissel te kunnen dekken die hij niet had kunnen betalen en in handen van genoemde heren was gekomen. Meijer besloot zich daar niet verder in te verdiepen. Hij stopte liever de zaak in de doofpot. Maar de maat was vol.

Op zekere ochtend, op weg naar de zaak aan de Raamgracht, zag Meijer hoe de boeken van de inmiddels failliet verklaarde firma Canongette op een toeslede geladen werden op weg naar een veiling bij C. Weddepohl. Dit was zijn kans: op 2 december 1852 betrok hij het lege winkelhuis op de Dam en voortaan was daar de firma J. Stemvers & Cie. gevestigd. Hij vroeg Stemvers een inventaris op te maken van de gezamenlijke bezittingen, zodat hij, Meijer, die kon tekenen en vanaf dat moment daarvoor ook verantwoordelijk kon zijn. Maar Stemvers maakte geen inventaris en Meijer zou dientengevolge later elke verantwoordelijkheid afwijzen. 'Wat weg is, is ongetwijfeld zoekgeraakt door de nonchalance van Stemvers of die heeft het verkocht en vergeten op te schrijven zoals regelmatig gebeurde', was Meijers redenering.

De firma Stemvers & Cie, buitenlandse boekhandel, was vanaf dat moment dus op de Dam gevestigd. Meijer gaf aan de Posterijen het nieuwe adres van de firma door, maar met weinig resultaat, want naar zou blijken trok Stemvers de adreswijzigingen weer in, zodat het postkantoor alles weer naar de Raamgracht stuurde!

Omstreeks 15 december informeerde Meijer hoe het stond met de obligatie die hij Stemvers voor zijn vertrek naar Brussel ter verkoop had gegeven. Nee, Stemvers had nog geen afrekening van de commissionair gekregen; waarschijnlijk was het stuk niet verkocht omdat de koers niet goed was. Het maandenlange gesleep van de zaak bevreemdde Meijer. Zoiets was nog nooit gebeurd. Toen hij tegen het einde van de

maand betalingen moest doen en geld nodig had, ging hij naar het commissionairskantoor om nogmaals een stuk te belenen dat dan bij gunstige koers verkocht kon worden. Bij die gelegenheid hoorde hij dat het door Stemvers aangeboden stuk al op 21 augustus verkocht en met Stemvers verrekend was: deze had dus het geld verdonkeremaand! In alle staten begaf Meijer zich naar de woning van zijn compagnon.

'Ik deed mij zelven de grootste moeite bedaard te blijven, of ten minste te schijnen, doch toen ik hem zag, en zijnen luchtigen en gehuicheld vriendschappelijke groet mij in de ooren klonk, sloeg het bloed mij in den keel en had ik al mijnen geestkracht noodig hem nogmaals op vrij onverschilligen toon naar het bewuste stuk te vragen.' Ja, dat duurt al lang, kreeg hij ten antwoord. En Stemvers voegde daaraan toe dat hij zijn broer zou sturen om navraag te doen. Meijer: 'Nu was mij een oogenblik triomf beschoren, mijne gedwongenen bedaardheid sloeg tot tergende koudheid over. "Dan zou ik ook heden maar gerust die moeite sparen", antwoordde ik hem, "want ik zelf kom zoo regtstreeks vandaar". Zijn kleur verschoot, hij begon te beven.' Stotterend bekende Stemvers tenslotte. Meijer, verbitterd, vroeg de 'lage fielt' waar-

om hij in zijn geldverlegenheid niet bij hem gekomen was? Hij zou hem wel geholpen hebben. Uit vriendschap. En zelfs nu Stemvers in plaats van zijn aandeel in de zaak bij te dragen geld uit de kas gestolen had en zo niet alleen Meijers vermogen in de waagschaal had gesteld maar nog meer diens goede naam, zelfs nu nog wilde Meijer wel over die 'laagheden' zwijgen mits het ontbrekende bedrag aangezuiverd zou worden. Stemvers smeekte om vergiffenis en beloofde natuurlijk wat Meijer verlangde. En wat meer is, hij probeerde het ook echt.

Inmiddels was daar nog wel de kwestie van de post, want die werd nog steeds op de Raamgracht bezorgd. Op 14 januari 1853 deed Meijer daarover schriftelijk zijn beklag. 'Des namiddags kwam een brievenbesteller [...] mij vrij onbeleefd verklaren dat men nu niet meer wist waaraan zich te houden.' Stemvers bleek een briefje geschreven te hebben waarin hij eiste dat de post geadresseerd aan J. Stemvers op de Raamgracht bezorgd werd. Meijer antwoordde dat J. Stemvers & Cie niet J. Stemvers is. Even ging dat goed, maar het onderscheid was moeilijk en al gauw werd Meijers post weer op de Raamgracht bezorgd in plaats van op de Dam. Beklag in eigen persoon op het postkantoor hielp ook niet. Een 'eerbiedig schrijven' aan de Directeur van de Posterijen op 18 februari moest klaarheid brengen: was er een andere reden voor de foute postbestelling dan de achteloosheid van de brievenbesteller? Van die brief had hij overigens niets tegen Stemvers gezegd. Wel had hij hem vermaand: 'zorg toch dat dat verkeerd bezorgen van de brieven eens ophoudt, je bemoeit je nagenoeg niet meer met de zaak, ik doe alle correspondentie, uit vertraagde of weggeraakte post komen alleen maar onaangenaamheden voort; als beklag aan de brievenbestellers niet helpt, ga dan ook eens naar het postkantoor'. Daarna ontving Meijer zijn post naar behoren. Meijer vermoedde daarom dat Stemvers geprobeerd had de brieven te onderscheppen die nog meer knoeierijen met buitenlandse relaties aan het licht zouden brengen.

De ene maand na de andere verstreek intussen zonder dat Stemvers zijn aandeel in de zaak stortte. Weliswaar had hij beloofd de boekdrukkers en papierverkopers voor zijn privérekening te nemen, om aldus ook van zijn kant iets effectiefs tot de zaak bij te dragen, maar Meijer zag geen kwitanties. Hij vertrouwde echter dat Stemvers zich aan die verplichtingen hield, wist echter 'reeds genoegzaam dat dit niet al te vlug bij hem ging'. Hij was dan ook verbaasd een bezoek te ontvangen van boekdrukker Bakels: weer had Stemvers Meijer in een lastig parket gebracht, want wetend dat hijzelf bij Bakels alle krediet verspeeld had, had hij diens rekening op naam van Stemvers & Cie laten zetten. Het kwam tot een scène waarin Bakels Stemvers recht in zijn gezicht van deze fraude beschuldigde. Met andere rekeningen ging het net zo, Stemvers betaalde niet uit zijn privé-kas! En omdat de naam van de firma op het spel stond, kon Meijer niets anders doen dan de rekeningen te betalen! Maar het waren er teveel en voor het eerst van zijn leven zat Meijer in geldnood. 'Zoo kon het dus niet langer gaan, ik moest van S. af, wilde ik staande blijven.' Meijer maakte de boeken in orde en vroeg Stemvers bij hem te komen, maar hij kon brieven en boodschappen sturen zoveel hij wilde, Stemvers kwam niet. Op 27 juli 1853 - Meijer stond op het punt een advocaat in de arm te nemen - kwam Stemvers tenslotte. In het gesprek dat toen volgde, eiste Meijer het verbreken van de associatie en drong Stemvers op uitstel aan, waar Meijer niet van wilde horen. Had Stemvers immers niet alle punten van de overeenkomst geschonden? En hem van de schuld van *f* 800, - maar *f* 200, - terugbetaald? Nu mee naar de notaris! Zo kwam het dat

Meijer de volgende dag, 28 juli 1853, eindelijk meester in zijn zaak was. Boekhandelaar tegen wil en dank. En ervan overtuigd dat het Stemvers' enig doel geweest was ‘den man dien hij vriend noemde te beroven en uit te plunderen, door zijne gelden en zijne naam gedekt, zich zelven schijnbaar te rehabiliteren, om welligt later, den schuld op hem werpende, hem in eenen afgrond te slingeren’.

Meijer zou op eigen kracht doorgaan en een bloeiende zaak opbouwen. Hij zou er nooit meer afkomen. O, hij heeft het wel geprobeerd. Teneinde meer tijd te hebben voor zijn schrijverij en studie bood hij de zaak te koop aan. Toen dat niet lukte besloot hij in 1857 te liquideren en totale uitverkoop te houden. Omdat zijn kapitaal echter helemaal in de voorraad zat, moest hij ter overbrugging een paar duizend gulden lenen. Met het uitverkoopgeld kon hij dan gemakkelijk liquideren, want volgens de balans van 1 januari 1857 was zijn voorraad *f* 13.859, - waard (hoe dit hoge bedrag in een tijd van commissiehandel mogelijk was, wordt hierna nog verteld), terwijl hij maar *f* 5500- schuldig was. Een batig saldo

dus van *f* 8309, -. Althans op papier want het is de vraag hoeveel winkeldochters in zijn voorraad zaten, die zelfs afgeprijsd vrijwel onverkoopbaar zouden zijn.

Meijer probeerde eerst het geld bij elkaar te brengen door aandeeltjes van *f* 100, - onder vrienden en mede-vrijdenkers uit te zetten. Daar ging echter nauwelijks iemand op in, zoals blijkt uit een onthullende brief d.d. 13 december 1857 aan Fop Smit jr. te Kinderdijk. Deze had als een van de weinigen wel een aandeeltje genomen, reden waarom Meijer hoopte dat hij meer geld van hem zou kunnen lenen. Maar niet met de zaak als onderpand, maar enkel en alleen als medevrijdenker en broeder, op goed vertrouwen. Per omgaande ontving hij echter, niet verwonderlijk natuurlijk, een negatief antwoord, waarop de trotse Meijer ook zijn aandeeltje van *f* 100, - terugnam. Al eerder had Meijer bitter geklaagd bij een vriend en medebroeder W. Ed. van der Hout te Batavia (brief d.d. 5 Nov. 1857): 'Het schijnt dat de Hollanders die den moed hebben het goddelijke triumviraat der Christenen den schop te geven, dit alleen doen om zich des te sterker aan hunnen nationaal God Mercurius en hunnen Penaat Plutus te klemmen.' Handelsgeest en geldzucht bleken sterker dan de broederliefde van de vrijdenkers. Meijer moest voort: 'Met al mijn schrijven, vertalen en corresponderen zit ik dus niet stil. De vervelendste arbeid is echter nog steeds die mijner handelsbezigheden en dezen benemen mij zelfs de lust tot de andere. Ik zet door zoo lang ik kan, en kan ik niet meer dan - ja daar zal ik eens over denken als het zoo ver is.

In zijn brief aan Multatuli van 1861, waar dit stukje mee begon, moest Meijer de waarheid onder ogen zien: dat het 'hoogstmoeijelijk' zou zijn een koper te vinden. Die moest immers, naast 'letterkundige kennis, taalkennis en lust in het vak' vooral veel geld meebrengen, omdat de handel in buitenlandse (Franse) boeken zoals Meijer die dreef, geheel voor eigen rekening was: geen commissiegoed zoals bij boeken van Nederlandse uitgevers. En wie geld had, wist hij, zou liever een andere zaak kopen dan de zijne, omdat die, geschaad door Stemvers' handelswijze, 'te veel naar den mutsaard riekt, te veel verketterd is'.

Het was niet anders: Meijer moest leven temidden van boeken die hij wegens tijdgebrek niet kon lezen en uit geldnood niet kon behouden. De helse vruchtboom...

Het is de vraag hoe het Meijer vergaan zou zijn als Stemvers, een domme man met een zwak karakter, hem niet uit winstbejag had overgehaald om in de boekhandel te gaan: een tweede Multatuli? een Nietzsche? of gewoon de zoveelste negentiende-eeuwse schrijver: goed, maar tweede garnituur, een andere Tantaluskwelling.

■

Noot

Het bovenstaande is gebaseerd op het eigenhandig door R.C. Meijer geschreven 'Verslag bevattende de geschiedenis van de oprigting, de handelwijzen en de ontbinding der Firma J. Stemvers & Cie enz.', gedateerd 21 augustus 1853, aanwezig in de Bibliotheek van de Koninklijke Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam. Meijer woonde ten tijde van het aangaan van de associatie met Stemvers met zijn moeder op de Brouwersgracht nr. 527, het huidige nr. 81). Tevens is gebruik gemaakt van twee

brieven in Meijers Kopieboek van particuliere brieven in het Multatuli Museum te Amsterdam (onder dank aan de conservator, drs. Jos van Waterschoot).

Rudolf Charles Meijer werd op 25 april 1826 te Amsterdam geboren. Zijn moeder Johanna Maria Meijer (*Den Haag 1796) was toen 29 jaar en ongehuwd. Het kind was de zoon van haar halfbroer Rudolf Carel baron d'Ablaing van Giessenburg (1804-1881), derde zoon van Joan Daniel Cornelis Carel Wilhelm baron d'Ablaing van Giessenburg (1779-1859), 'lid Tweede en Eerste Kamer, hofmaarschalk des Konings'. Van deze hoogwaardigheidsbekleder en diens dienstbode Maria Hestera Meijer was Johanna Maria de onechte dochter.

R.C. Meijer mocht pas in 1861 de naam d'Ablaing van Giessenburg voeren, toen hij erkend werd door zijn moeder, die toen ook die naam mocht voeren: Erk. reg, nr. 1 fo. 41vo, Amst. 22 maart 1861.

Zie *NNBW* VIII (1930), kol. 6-7. Zie ook *Nederlands Adelsboek* 1940, p. 4 en de potloodaantekeningen in het exemplaar van de UB Amsterdam. Het geslacht d'Ablaing van Giessenburg stierf in Nederland in mannelijke lijn uit in 1908.

Zie ook: P.J.A. Meersmans in *Rudolf Charles d'Ablaing van Giessenburg (1895-1904), persoonlijke herinneringen*, Amsterdam, 1904. p. xxx en p. 9.

Een portret van R.C. Meijer is helaas niet aanwezig.

Gerezen wit
Reinold Kuipers

95

In de al te dikwijls ledige dop die schaalvergroting heet is het aantal improduktieve functionarissen, meestal nominaal leidinggevend maar in de praktijk behaaglijk suffend in een ‘stijlvol’ vertrek, dat zij met niemand hoeven te delen, tamelijk groot. Bij het concipiëren van het nieuwe model voor menige arbeidsgemeenschap met een wel degelijk nuttig doel is het adagium dat elke mens iedere dag iets moet maken, mits het geen lulkoek is, niet in acht genomen. Vakmanschap telt blijkbaar niet als een voorwaarde bij het vervullen van een luisterrijke formatieplaats binnen de megalomane opzet; een uiterst vage geschiktheid lijkt bij een beschaafd aandoende habitus voldoende. Het circuleren in een driedelig kostuum van bespreking naar vergadering naar conferentie naar (o tijden, o zeden) seminar wordt aanvaard als een passende variant op het quasi contemplatieve verblijf in de eigen kamer.

Als gij u afvraagt wat het voorgaande met de wereld van de boeken te maken heeft, wijs ik u erop dat wie met het beredderen van leesdingen bejaard is geworden, zoals ik nu eenmaal, tijdens uren van met een sigaartje geheiligde ambtsverzaking pleegt terug te kijken op wat hij tijdens zijn betrekkingen in dienstverband heeft meegemaakt. Dat doet hij natuurlijk doordat hij zich van steeds minder taken hoeft te kwijten. Ik, maar weer, mijmer graag over de mensen met wie ik gedurende zevenenveertig jaar vanwege het werk te maken heb gehad, in de eerste plaats over hen die naar mijn eigen benul, doch bijna altijd zonder dat zij het wisten, ten voorbeeld hebben geleefd.

Maar soms doemt uit de geheugenkraam een wat bizarre, niet tot navolging geschikte figuur op. Hij, nimmer een zij, behoort tot het type dat wanneer iemand hem een nieuwigheid meent te vertellen met een zuinig, verwaten mondje de eenlettergrepige woorden ‘dat weet ik’ uit, ook en vooral als hij onmogelijk op de hoogte kan zijn. Verbeeld u zo'n personage bij voorkeur in het al genoemde uniform met discreet verlevendigende pin-stripes. Als een employé voor de man in kwestie een zinnig plan van actie ontvouwt, vermag hij niet anders te reageren dan door met ‘dat heb ik ook al gedacht’ zijn angst voor de aantasting van zijn antracietkleurige autoriteit te neutraliseren. Hij is doorgaans een superieur van de tweede garnituur zonder een gedegen specialisme en met de waan dat hij zich voor de handhaving van zijn status en met de mogelijke verhoging van deze positie geen waarneembare afhankelijkheid van andermans geestesgoed kan veroorloven. Zijn loopbaan moet de betovering van louter zegepralen hebben; kom er maar eens om. Door de ontmoediging die zijn gedrag over de in zijn ogen onmiskenbaar ondergeschikten uitstraalt lijkt hij mij, over welke deugden, bekwaamheden en kwalificaties hij overigens ook beschikt (de tongriem is in de regel zijn meest ontwikkelde lichaamsdeel), allerminst een stimulerende factor in de constellatie waarop hij troont, want tronen doet hij naar zijn aardje. Naarmate de instelling waartoe hij behoort groter, welvarender, of gesubsidieerd, en vooral diffuser is, ligt de kans op zijn loze welslagen meer voor de hand. Ik heb wel eens gehoord van multi-nationale ondernemingen die zo'n medewerker indien hij op zijn plek eindelijk onmogelijk was geworden in ballingschap stuurden naar een kleine plaats in een heel ver, heel warm en bovenal heel onbeduidend landje, waar hij, toch nog tot directeur bevorderd,

niet het geringste kwaad kon doen; ontslaan deden zij, zich verantwoordelijk voor de miskleunende indienstneming achtend, niet.

Lang geleden heb ik een figuur die in menig opzicht aan mijn beschrijving beantwoordt in een tragikomedie zien afgaan; er zit een musical in zijn optreden. Hij bekleedde zo'n tweederangsleiderschap met enig succes doch ook met een verontrustende leegheid in zijn lichtgrijze ogen. Hij versleet assistenten met een roffel. Zij deugden allemaal reeds snel niet meer. Tijdens een beraad pikte hij de bruikbare inval van een ander op. De volgende keer zei

hij: ‘Iemand opperde laatst...’ Naderhand luidde zijn tekst: ‘Zei ik onlangs niet...?’ En bij de besluitvorming klonk uit zijn mond: ‘Zoals ik heb voorgesteld...’ Hij demotiveerde, zoals de term luidt. Hij had bij zijn arbeid geruime tijd de conjunctuur mee. Toen het slechter ging, manipuleerde hij de resultaten. Hij vierde triomfen die er allerminst waren in grote bijeenkomsten met een nationaal publiek. Hij daalde voor een zelfverheerlijkende toespraak onder schijnwerperlicht een hoge trap af en nam na het woord te hebben gevoerd genadig een ovatie in ontvangst. Hij reed nog eens te paard de vergaderzaal binnen en bij een ander samenzijn op een kameel. Van het berijden eens olifants hebben collega's hem wijs weerhouden. Het was te laat. Hij werd de laan uitgestuurd. Is het verwonderlijk dat hij geestelijk instortte? Hij was ergerlijk. Hij was zielig. Hij was feitelijk een opgeblazen nul. Ik zou hem in Carré geacteerd willen zien met een nu eens cynisch dan weer elegisch koor achter zich.

Niet elke tot maarschalk bevorderde korporaal die als teken van zijn te verwachten promotie slechts een zuurstok in zijn rugzakje heeft aangedragen, eindigt zijn carrière als in een treurig zangspel. Menigeen van zijn portuur is handig genoeg om in voorzitterschappen van commissies en verenigingen (voor iets minder gewichtigs is hij principieel niet in de markt) aan het echte doen, dat immers niet zijn fort is, te ontvluchten. Zijn kenmerk is mede dat degenen die waarlijk het werk verrichten volgens zijn zeggen niet voldoen. Hij zetelt onaantastbaar hoog in een luchtledig en vergaart ereblijken; als er een lintje te verwerven valt, moeten hem ten minste de Officiersversierselen die bij de Orde van Oranje-Nassau behoren worden toegekend. Ik heb mismoedig zo niet gebelgd aanschouwd dat een ootmoedige ploeteraar die zo'n veertig jaar lang meer dan de hoger geplaatsten in een uitgeverij, die hij had zien komen en gaan, het fonds het onmiskenbare gezicht had gegeven werd gedecoreerd met de gouden plak, blijkbaar eeuwig der minderen deel; zijn baas, net weer een nieuwe, had het, met wat anders gepreoccupeerd, laten passeren. ‘En de boer hij ploegde voort.’

Soms denk ik dat onze recessie verwant is aan de regententijd van twee-en-een-halve eeuw geleden.

96

Sommigen weten dat ik, als mij naar mijn meest beminde drukletters wordt gevraagd, zonder aarzelen de Janson, de Joanna en de Walbaum, alle drie authentiek beschikbaar, noem. Maar als ik even doordenk, vind ik dat ik de revivals van enige historische typen niet onvermeld had mogen laten. En als ik weer aan mij zelf ben overgelaten, voel ik mij schuldig doordat ik over de scheppingen van J. van Krimpen, Giovanni Mardersteig en Bruce Rogers heb gezwegen; in mijn praktijk kwamen zij niet of nauwelijks aan bod. En wanneer ik helemaal gekalmeerd ben, schieten mij nog meer letters te binnen, in de eerste plaats de Cheltenham, waarvoor, weet ik, menige makker in het vak der vakken de neus ophaalt om redenen die ik in weerwil van mijn liefde begrijpen kan.

Toen ik mij in het begin van de jaren dertig met de typografie ging bezighouden, was de Cheltenham in Nederland zo gewoon als een kadetje, al was zij minder gangbaar dan de Hollandsche Mediaeval, waarmee zij na 1945 de ondergang deelde.

Haar verschil met de Hollandsche Mediaeval heeft te maken met haar oorsprong, de Verenigde Staten van Amerika. In Europa was de vernieuwing van de boekdrukkunst voornamelijk uitgegaan van kunstenaars die de Arts-and-Craftsbeweging of een variant van de Nieuwe Kunst aanhingen; tegenover het ambacht en de functie van de typografie stonden dezen doorgaans nogal wereldvreemd, een enkeling niet te na gesproken. Het boek of ander drukwerk was voor hen vaak alleen maar een middel om hun artistieke bevlogenheid uit te leven. Hun breuk met de traditie, hoe zeer ook aan een revitaliserende behandeling toe, viel zo ingrijpend uit dat vanouds zinnige dingen en handgrepen ten dienste van de tekstoverdracht aan de nagestreefde schoonheid van de kunstvoorwerpen met de royale versiering die erbij nodig werd geacht ten offer vielen. De reactie op wat bij alle edele doeleinden toch eigenlijk een vorm van leesvervuiling bleek te wezen en waaraan uitgevers, boekdrukkers en lettergieters slaafs en niet weinig fier meededen begon pas in de jaren twintig en bereikte na de Tweede Wereldoorlog haar soms wat steriele (dit zij toegegeven) volbrenging. In Amerika voltrok de renaissance zich klaarblijkelijk door de jeugdige, idealistische fase waarin het typografische ondernemerschap met al zijn takken zich bevond samenhangender. Kunstenaars waren er leveranciers van intens bij hun stiel betrokken boekdrukkerij-

leiders. Ik hoef alleen maar Theodore L. De Vinne en Daniel Berkeley Updike, wier vakboeken klassieken zijn, te noemen. Er waren meer, die buiten hun land minder opzien baarden, ernstig bezig met de bezielde verheffing van het métier. En bij hen die wij ontwerpers, van drukletters en boeken, noemen valt het op dat zij meestal kort of lang zelfstandig of in loondienst het boekdrukkersvak hebben beoefend, zoals Will Bradley, Frederic W. Goudy en Bruce Rogers.

A HAPPY FACE IS A FACE THAT GIVES JOY, AND THE CHELTENHAM—*SO APT, SO FITTING*—IS THIS KIND

IT is undoubtedly the *most popular type face* that has been brought out in recent years. Judging by the *satisfaction* with which it was received the design was a most *fortunate* one, and it came at an opportune time measured by the demand which immediately sprang up. Scarcely had the *American Type Founders Company* finished the *fourteen sizes* in the *Cheltenham Oldstyle series* when requests came for an *Italic series* to go with it. The present series of *Cheltenham Italic* was the result. Its introduction met with an *immediate success*, and orders came in from the largest publishers and job printing offices, until now it is hardly possible to pick up a publication of any merit without a showing of the complete series of both the *Cheltenham Oldstyle* and the *Cheltenham Italic* being prominently displayed therein. A still further demand necessitated designing the other Cheltenhams shown on following pages. In fact, many among the most prominent advertisers in the country have *requested* that this face be the one used to *display their matter* as it so fittingly challenges the eye of the reading public. The distinguished character of the *Cheltenham family* is so pronounced that the first glance reveals a design of decidedly unusual character that shows *qualities never before attained* in any other type face. *It is in a class by itself.* In cutting the other *Cheltenhams* to complement the *Cheltenham Oldstyle* the same lines that gave distinction to the first series were followed, and all have been as satisfactory as the original one.

Cheltenham Oldstyle and Cheltenham Italic in combination

The *Cheltenham* family has been the type sensation of the year, and their necessity in every properly equipped printing plant is quite apparent

Een advertentietekst voor de Cheltenham uit 1906.

Twee studenten aan de Harvard-universiteit, Herbert S. Stone en Ingalls Kimball, stichtten anno 1893 in Cambridge, Massachusetts, een uitgeverij. Stone, uit Chicago afkomstig, was thuis cultureel gevoed. Kimball had als manager van de universiteitskrant zakelijke en typografische ervaring opgedaan. Na hun doctoraal, noem ik het maar, zetten zij hun zaak in Chicago voort. Zij sloten zich aan bij de toenmalige avant-garde in de letteren en de beeldende kunsten; tot de karakteristieke medewerkers van *The chap-book,* het tijdschrift dat hen beroemd maakte, behoorde Bradley. Kimball ging na enige tijd naar New York, waar hij met de Cheltenham Press begon; Stone ging in Chicago met boeken door. Kimball wijdde zich met zijn kunnen en smaak aan de reclame, waarvan hij het peil innerlijk en uiterlijk wilde verbeteren. Hiertoe ambieerde hij een huisletter, een behoefte die in Amerika voor een zakelijk lichaam gebruikelijker was dan in Europa. Hij engageerde Bertram G. Goodhue, een architect die, net als bij ons H.P. Berlage, ook naam had gemaakt met boekverluchting en voor Updikes Merrymount Press te Boston in 1894 de Merrymount, ook een huisletter, had getekend; het exempel was (hoe kon het nog anders?) William Morris' Golden Type van 1890 met als oergeestelijke vader Nicolas Jenson, de vijftiende-eeuwse Venetiaan, destijds haast onvermijdelijk. Kimball, anders gericht, wist hoe hij zijn huisletter, die ook voor boeken moest dienen, wilde hebben en leidde Goodhue bij de totstandbrenging; hoe de samenwerking precies verliep, heb ik in wat ik erover lezen kon niet gevonden maar wel dat nieuwe theorieën

over leesbaarheidsbevordering er een rol bij speelden. Goodhue en Kimball, of andersom, gingen ervan uit dat de bovenste helft van een regel bij de lektuur het belangrijkste was en legden hierop in het ontwerp dan ook de nadruk door voor lange stokken te zorgen en de staarten relatief kort te houden. Voorts werden de tekeningen met een pantograaf op de stempels overgebracht en dus niet door de stempelsnijder eigenhandig gereproduceerd, wat vrij nieuw was. De Cheltenham kwam in 1896 klaar. Wie haar nu bekijkt, moet wel constateren dat zij niet, zoals destijds in zwang was, de parentage aan een eeuwenoud voorbeeld laat zien. Zij doet oorspronkelijk aan zonder, in mijn ogen althans, raar te zijn. Mijn genegenheid ervoor kan veroorzaakt zijn doordat ik er in 1932 de eerste oefeningen als handzetter mee heb gedaan en er in 1938 mijn twee visitekaar-

tjes mee heb laten drukken door de snelzetterij van Jos. Neve aan het Amsterdamse Singel; ik móét er toen al van gehouden hebben, want Neve had een rijk voorziene zetterij, waar ook de Garamont, een meer voor de hand liggende keuze voor een prille typofiel, beschikbaar was. Ik apprecieer nog altijd het niet overdreven verschil tussen dik en dun van de Cheltenham en het ongegeneerde omspringen met de vormen van bepaalde karakters, zoals de R, waarvan de stok en de poot ver uit elkaar staan, en de g met haar open lus. De kloeke, stompe schreven staan mij, net als knopachtige uiteinden hier en daar, ook aan. Voor een sub-culturele tekst lijkt de Cheltenham mij ideaal. Na enkele jaren sinds het verschijnen was de roem van Goodhue's en Kimballs drukletter zo groot dat in 1902 eerst de Linotype en vervolgens de American Type Founders ermee in zee gingen. Het resultaat was overweldigend; praktisch elke boekdrukkerij in Amerika had de Cheltenham, wat haar reputatie op den duur door het verlies aan distinctie geen goed deed. Ook in Europa sloeg de Cheltenham aan. In Duitsland was zij behalve onder haar eigen naam nog via acht herdopingen en soms met kleine veranderingen verkrijgbaar. In Nederland had de Lettergieterij Amsterdam voorheen N. Tetterode haar al gauw, eerlijk als Cheltenham. H.N. Werkman beschikte over twee gietsels, de Sorbonne van H. Berthold en de Cheltenham van de L.A. Zo populair als de Hollandsche Mediaeval is zij bij ons niet geworden, doch zij was toch wijd verbreid en onderging ten slotte hetzelfde lot als haar Nederlandse rivaal. In Engeland, bij Stephenson Blake, heette zij Winchester. Na de Linotype bleven andere zetmachinefabrieken niet achter met matrijzen; de Amerikaanse Monotype gebruikte de authentieke naam, de Engelse Monotype varieerde met Gloucester en de Intertype met Cheltonian. De Cheltenham groeide uit tot een grote familie. In 1915 waren bij de ATF tweeëntwintig snitten, waaronder een brede variant en allerlei vette versies leverbaar; zij waren door Morris F. Benton, de artistieke leider, geconcipieerd. Maar mijn liefde gaat naar de oorspronkelijke Cheltenham uit.

Wie bij mijn geestdrift twijfels heeft, moet maar weten dat dit stuk omstreeks de jaarwisseling is geschreven. Enige sentimentaliteit is er niet vreemd aan. Maar ik houd het staande.

■

Bibliografische notities 13

Het oeuvre van de typografe Fré Cohen (1903-1943) heeft nooit de aandacht gekregen die de grote Nederlandse meesters als Piet Zwart, Paul Schuitema en Gerrit Kiljan ten deel viel. Haar werk is vaak ook braver, minder spannend, maar in bijvoorbeeld Schipholbrochures, de omslag voor het fotonummer van *De Reclame*, een aantal publikaties voor de gemeente Amsterdam, bereikt ze fraaie, eigentijdse resultaten. Dat zij zoveel sympathie en nieuwsgierigheid oproept, komt naar mijn smaak veeleer tot stand doordat zij in haar omvangrijke grafische oeuvre als het ware een atlas creëerde van het bloeiende socialistische en joodse verenigingsleven tijdens het interbellum. In dat licht bezien is kennisname van *Fré Cohen. Leven en werk van een bewogen kunstenares* van de hand van Peter van Dam en Philip van Praag een boeiende bezigheid. Het boek in 4to-formaat telt 160 pagina's, is zeer rijk geïllustreerd, ten dele in kleur, hoofdzakelijk scheppend werk., maar ook zeer interessant en ontroerend fotomateriaal uit het privéleven heeft zijn plaats gekregen. Een catalogue raisonné met 918 nummers, een lijst van tentoonstellingen van haar werk, bibliografieën van en over en een persoonsregister besluiten dit complete en waardevolle boek.

De ondertitel *Bron van kennis en vermaak, lust voor het oog* van wat het driedelige standaardwerk *Het Geïllustreerde Tijdschrift in Nederland* moet gaan worden en waarvan onlangs het eerste deel, *Bibliografie 1840-1945* verscheen, lijkt ook van toepassing te gaan worden op de publikatie zelf. Dit is een naslagwerk, een leesboek, een bladerboek ineen, over Nederlandstalige geïllustreerde publiekstijdschriften, met als kenmerken gerichtheid op een zeer brede lezerskring, universele inhoud zonder uitsluiting in principe van welk onderwerp dan ook, als regel wekelijkse verschijningsfrequentie en commerciële exploitatie. De samenstellers J. Hemels en R. Vegt beloven voor 1994 het tweede deel van de bibliografie (1945-heden), waarna in 1995 het afsluitende deel, geschiedschrijving van het publiekstijdschrift, zal verschijnen.

Het boek opent met een algemene inleiding over het fenomeen tijdschrift, gesupplementeerd door een bibliografie. De daarna volgende, tien pagina's lange 'Handleiding voor de gebruiker' is zeker voor zo'n omvangrijk en ambitieus werk van belang. De auteurs stellen onmiddellijk in de inleiding, dat 'Vanwege beperkingen in tijd en omvang' de bibliografie geen aanspraak maakt op volledigheid. Het is mij elders in het boek niet duidelijk geworden of deze uitspraak opgevat moet worden als een bescheidenheidstopos of dat de auteurs nog substantiële aanvullingen verwachten. Voor de gebruiker zou een toevoeging dat er wel naar die volledigheid gestreefd is, aangenaam geweest zijn, tenzij het weglaten daarvan beduidt dat dit niet het geval is. Verder wordt de bibliografie gepresenteerd 'als een hulpmiddel voor onderzoekers, uitgevers, journalisten en andere geïnteresseerden', omdat tijdschriften 'een onuitputtelijke bron van informatie vormen over verleden en heden, die nog te weinig wordt aangeboord.' Van harte citeer ik hierbij de waarschuwing die de auteurs misschien beter vet hadden kunnen laten afdrukken: 'De staat waarin veel materiaal verkeert is een van de grote problemen bij het onderzoek. Veel tijdschriften worden niet ter inzage gegeven omdat ze letterlijk onder je handen uit elkaar zouden vallen. In het verleden is er niet altijd zorgvuldig mee omgesprongen.

Veel materiaal is gedoemd voor eeuwig te verdwijnen als het niet wordt gerestaureerd. Hier ligt de taak voor overheid, bibliotheken en archieven.' Wie nog steeds denkt, dat het met dit probleem wel meevalt, leze het zojuist gepubliceerde, zeer verontrustende, maar ook enige hoop gevende artikel van H. Jansen, 'Bytes to bytes & dust to dust' in *KB centraal* XXII (1993) 12, p. 4-6. Voor een kwart miljard redden wij ons papieren geheugen van de negentiende en twintigste eeuw. Dat alle bibliofielen zich verenigen in dit verkiezingsvoorjaar!

De oeuvre-catalogus oogt tamelijk volledig. Het hier afgebeelde portret van L. Hirschel uit 1938 moge een kleine aanvulling zijn.

De eigenlijke bibliografie bevat in alfabetische volgorde 200 titelbeschrijvingen, in totaal ruim 350 pagina's beslaand. Op zeer overzichtelijke wijze wordt de gebruiker bij elk tijdschrift via een twintigtal aandachtspunten geïnformeerd over titel cum annexis (plaats van uitgave, verschijningsperiode, en -frequentie, verspreiding, oplage), produktie (uitgever, drukker, hoofdredacteur, medewerkers), verkoop en promotie (prijs, abonneeverzekering: 'een aantal bladen heeft een gratis ongevallenverzekering voor abonnees', wijze van abonneewerving en premies), advertenties (tarieven, hoeveelheid per nummer, aard der advertenties), verschijningsvorm (formaat, aantal pagina's, aantal kolommen, aspecten van tekst en beeld), bijzonderheden (bijvoegsels, bijbladen, regionale edities), his-

torische schets (doelstelling, doelgroep, identiteit, inhoud, onderwerpen, redenen van verdwijnen), vindplaats. Elke titel gaat vergezeld van een afbeelding van de (een der) omslag(en). Het moge duidelijk zijn dat deze onbekrompen informatieverstrekking een goudmijn aan gegevens oplevert.

Maar wat is nu het leukste wat je met deze bibliografie kunt doen? Er doorheen bladeren en je laten verrassen door voor ieder ongetwijfeld andere onbekende, bizarre, vrolijk makende, droef stemmende enz. enz. tijdschriften. Wel eens gehoord van het tijdschrift *Beauty,* met onder andere een artikel over 'elegant bridgen'? Of van *De Groninger vrouw, Hallo!!* (verschijningsfrequentie wekelijks, slechts één nummer, het eerste, bekend), *Ideaal. Het kleine magazine* (verschijningsfrequentie wekelijks, slechts één nummer, het eerste, bekend), *Lili. Mondain weekblad voor iedereen, De Sfinx. Wekelijksche restauratie van het humeur, Vijf uur thee*?

Het boek is uitgegeven bij Otto Cramwinckel, Amsterdam, 1993 en kost *f* 74,-.

■

F.W. Kuyper

Boekbespreking

***Le Magasin de l'Univers. The Dutch Republic as the Centre of the European Book Trade.* Papers Presented at the International Colloquium, held at Wassenaar, 5-7 July 1990. Edited by C. Berkvens-Stevelinck, H. Bots, P.G. Hoftijzer and O.S. Lankhorst. Leiden, E.J. Brill, 1992, 319 blz. ISBN 9004094938. *f* 135,-.**

In juli 1990 kwam een keur van prominente boekhistorici uit binnen- en buitenland bijeen in het *Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences* (NIAS) te Wassenaar, voor het colloquium *Le Magasin de l'Univers. The Dutch Republic as the Centre of the European Book Trade.* Het thema was de Republiek als het centrum van de internationale boekhandel in Europa in de zeventiende en achttiende eeuw. Een samenloop van gunstige omstandigheden had destijds geleid tot een explosieve groei van het vaderlandse boekbedrijf dat zich tot ver over de landsgrenzen deed gelden. De boekhandel in de Republiek nam een dominante positie in binnen de Europese wereld. Beroemde Hollandse boekverkopers voorzagen hun talrijke klanten in binnen- en buitenland van allerhande drukwerk en fungeerden daarmee als intermediair tussen verschillende landen. De Republiek kan in die periode worden beschouwd als de wetenschappelijke en culturele voorraadschuur van Europa. Nimmer bereikte de Nederlandse boekhandel nadien nog dat uitzonderlijke niveau en nimmer genoten de Hollandse uitgevers en boekhandelaren meer de faam die zij toen in heel Europa genoten. Toch is onze kennis over het functioneren van de internationale boekhandel in deze roemrijke periode nog altijd beperkt.

Met het Wassenaarse colloquium, georganiseerd door het Pierre Bayle Instituut van de Katholieke Universiteit Nijmegen en het Sir Thomas Browne Instituut van de Rijksuniversiteit Leiden, wilde men daar iets aan doen door juist het internationale aspect van het boekbedrijf in de Republiek centraal te stellen. Vooraf hadden de organisatoren drie thematische vragen geformuleerd, die te zamen leidraad waren voor de sprekers: Welke categorieën drukwerk boden de Nederlandse boekhandelaren aan op de markt buiten de landsgrenzen? Op welke wijze kwamen hun (internationale)

netwerken tot stand en hoe verliepen hun commerciële contacten met buitenlandse relaties? Hoe ontwikkelde deze handel zich in praktische en economische

zin? De twintig lezingen, gecompleteerd met een proloog en een synthese, verschenen in 1992 gebundeld in een goed verzorgde - maar zeker niet goedkope - uitgave van de Leidse uitgeverij Brill.

In de proloog formuleert de Amsterdamse hoogleraar boekgeschiedenis Frans Janssen twee interessante desiderata op het gebied van het onderzoek naar het Nederlandse boek. In de eerste plaats zou er een catalogus moeten verschijnen met uitgebreide beschrijvingen van zo'n 500 boeken - van 1473 tot heden - die van cultuurhistorisch belang zijn voor de Nederlandse boekgeschiedenis. Een dergelijke lijst zou kunnen dienen als instrument voor boekhistorici, maar kan daarnaast ook voor andere onderzoekers van belang zijn. Het idee van een uitgebreide (boekhistorische) beschrijving, gecombineerd met een cultuurhistorische plaatsing van het betreffende boek, als een voorbeeld voor boekhistorici en anderen, verdient zeker aandacht. Maar zouden enkele uitgewerkte boekbeschrijvingen, voorafgegaan door een gedegen inleiding daartoe niet volstaan? Zijn tweede desideratum komt als 'boekhistorisch instrument' eerder in aanmerking: een Nederlandse tegenhanger van het Franse standaardwerk *Histoire de l'édition française.*

Het is tekenend voor de huidige bloei van de boekgeschiedenis in Nederland dat althans aan deze tweede wens inmiddels gehoor is gegeven. Er bestaan concrete plannen voor een meerdelige *Geschiedenis van het Nederlandse boek,* waarin de historische ontwikkeling van het gedrukte boek in de Nederlanden zal worden beschreven. Een dergelijk project kan in de komende jaren een belangrijke impuls geven aan het boekhistorisch onderzoek in Nederland, zodat tenminste iets gedaan kan worden aan de achterlijke positie die ons land nog altijd inneemt ten opzichte van landen als Frankrijk, Engeland en Duitsland.

Dat er momenteel belangwekkend onderzoek wordt verricht naar de Nederlandse boekgeschiedenis, bewijzen de twintig artikelen die in *Le Magasin de l'Univers* volgen op Janssens proloog. Behalve veel Nederlandse boekhistorici werden onderzoekers uit Engeland, Frankrijk, Duitsland, Zwitserland, Italië en de Verenigde Staten uitgenodigd over het gemeenschappelijke thema van de Republiek als het centrum van de Europese boekhandel te spreken. Met verschillende achtergronden en invalshoeken zijn de centrale vragen van het colloquium aan de orde gesteld en dat heeft een uiterst diverse bundel opgeleverd. Hoewel lang niet in alle bijdragen in gelijke mate naar een antwoord op de genoemde vragen is gezocht, is het toch dit gemeenschappelijke uitgangspunt dat - meer nog dan enkele belangwekkende afzonderlijke artikelen - een bijzondere waarde aan de bundel verleent.

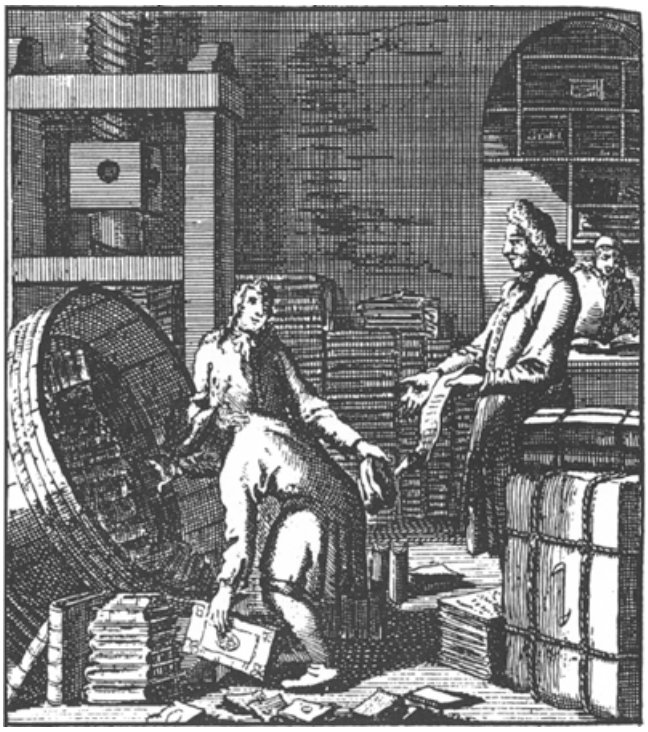

Gravure van een boekhandelsinterieur, ontleend aan *Iets voor allen.* Amsterdam, Janssoons van Waesberge, 1763. (Omslagillustratie van een brochure uitgegeven door het Koninklijk Verbond van Grafische Ondernemingen ter gelegenheid van het colloquium *Le Magasin de l'Univers*).

De Leidse boekhistorica Christiane Berkvens-Stevelinck nam de bibliotheek van de bibliofiel Prosper Marchand als uitgangspunt. De omstreeks 3000 boeken die Marchand na zijn dood naliet aan de Leidse Academie, bieden een ongekend rijke bron voor de bestudering van een uitzonderlijke privé-bibliotheek. Niet minder rijk zijn de collecties van de Bibliothèque du Roi (de huidige Bibliothèque Nationale te Parijs) en de Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel, die centraal staan in de bijdragen van respectievelijk Françoise Bléchet en Paul Raabe. Beiden gaan op nauwgezette wijze de aankoopgeschiedenis na van Hollandse boeken in deze vorstelijke bibliotheken, waarbij Nederlandse boekverkopers vaak een belangrijke bemiddelaarsrol speelden. Zij waren het die de hooggeplaatste buitenlandse belangstellenden voorzagen van

het drukwerk van de vele Nederlandse boekproducenten.

Uiteenlopende categorieën drukwerk die in de Republiek werden geproduceerd, vormen het uitgangspunt voor verscheidene bijdragen in de bundel. R.G. Fuks-Mansfeld (Amsterdam) richt zich in haar artikel op de Amsterdamse handel in Hebreeuwse boeken, waarmee een enorm publiek werd bediend. Het katholieke boek staat centraal bij Th. Clemens (Utrecht), die zich toelegt op de handel tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, terwijl Jean-Daniel Candaux (Genève) de in groten getale in Amsterdam geproduceerde hugenootse psalmboeken als uitgangspunt koos. Steeds opnieuw blijkt dat de Nederlandse ondernemers zich uiterst flexibel bewogen in het handelsverkeer en dat zij in de eerste plaats door commerciële en niet door ideologische overwegingen werden geleid. A. Dunning (Cremona) schrijft in zijn artikel over de produktie van muziekboeken dat morele waarden bij de muziekuitgevers - en in het bijzonder bij de Nederlandse ondernemers - ver te zoeken waren. Het overgrote deel van de muziekuitgaven in de achttiende-eeuwse Republiek betrof na- en roofdrukken van eerder (in het buitenland) gepubliceerde werken. Het resultaat was wél dat deze werken tot in de uithoeken van Europa werden verspreid!

Ook de Leidse uitgever Pieter van der Aa (1659-1733) had bepaald geen schone lei, zoals staat te lezen in de bijdrage van P.G. Hoftijzer. Zijn regelmatige schendingen van de handelsgebruiken en zijn pogingen een monopolie te verwerven op de uitgave van lucratieve werken, hadden hem een slechte reputatie bezorgd onder zijn confraters. Van der Aa's bedrijf groeide uit tot één der belangrijkste firma's in de periode na de hegemonie van de Elzeviers. Hoftijzer schetst op basis van overgeleverde correspondentie Van der Aa's contacten met diverse buitenlandse afnemers. De Amerikaanse onderzoeker Raymond Birn (Oregon) koos eveneens een vooraanstaande boekverkoper als onderwerp, Marc-Michel Rey, om aan te geven wat zijn betekenis was als verspreider van de denkbeelden van de Verlichting.

De Nederlandse inbreng op de boekenbeurzen van Frankfurt en Leipzig vormt het onderwerp voor A.H. Laeven (Nijmegen). Hij geeft aan dat dit boekhistorisch terrein weliswaar niet meer geheel braak ligt, maar dat een nadere analyse van de catalogi van beide beurzen nog belangrijke informatie kan opleveren voor de geschiedschrijving van het Nederlandse boek. De vele boekenveilingen die plaatsvonden te 's-Gravenhage in de eerste helft van de achttiende eeuw, worden besproken door Otto S. Lankhorst (Nijmegen). 's-Gravenhage bezette in die periode na Amsterdam de tweede plaats in de rangorde van boekensteden, wat onder meer tot uiting kwam in een uitzonderlijk groot aantal veilingen. Het relatief kleine aantal veilingcatalogi dat ons rest uit die jaren, vormt thans een belangrijke bron voor de bestudering van particuliere bibliotheken of fondsen en assortimenten van uitgevers.

In de bundel zijn verder bijdragen opgenomen van Hans Bots (Nijmegen), S. Corsini (Lausanne), I.H. van Eeghen (Amsterdam), John Feather (Loughborough), Jean-Dominique Mellot (Paris), M. Schlup (Neuchâtel), Katherine Swift (Oxford) en Françoise Weil (Dijon), waarin verschillende aspecten van de internationale handel aan de orde komen. Het zou te ver voeren deze artikelen allemaal afzonderlijk aan de orde te stellen, wat niet betekent dat ze minder interessant zijn. Samenvattend kan worden gesteld dat het merendeel van de bijdragen in *Le Magasin de l'Univers* moet worden opgevat als bevestiging van de Europese oriëntatie van het vaderlandse boekbedrijf in de zeventiende- en achttiende-eeuwse Republiek.

Des te opmerkelijker is het betoog van de in 1991 overleden Leidse boekhistoricus Bert van Selm, dat van geheel andere strekking is. In zijn bijdrage over de Amsterdamse boekverkoper Johannes van Ravesteyn toont Van Selm aan dat deze zijn activiteiten buiten de landsgrenzen vooral benutte om een zo breed mogelijk assortiment boeken te verkrijgen voor zijn boekwinkel. De ruilhandel met buitenlandse collega's in Frankfurt was dus geen doel op zich, maar een middel om zijn Nederlandse klandizie te kunnen voorzien van gewilde titels. Het internationale karakter van Van Ravesteyns fonds, moet daarom worden geïnterpreteerd als voortvloeisel van een bedrijfsvoering die toch voornamelijk op een Nederlands publiek gericht was.

Van Ravesteyn profiteerde met zijn boekhandel van de gunstige lokale omstandigheden en hij was in het Amsterdam van de Gouden Eeuw bepaald niet de enige. Het aantal drukkers en boekverkopers kende in die periode een explosieve groei. Van Selm vraagt

zich in de conclusie van zijn betoog af of het niet in de eerste plaats de relatief grote Nederlandse afzetmarkt was, die de basis vormde voor het ‘Hollandse Wonder’. In plaats van de overheersende aandacht voor de internationale handel, pleit Van Selm ervoor de aandacht te richten op het boekbedrijf binnen de grenzen van de Republiek. Voor een goed begrip van de Republiek als centrum van de Europese boekhandel is het van belang om eerst inzicht te verwerven in de verschillende aspecten (handelsgebruiken, omvang en aard van het lezerspubliek) van het boekbedrijf binnen de landsgrenzen.

De programmatische lading van Van Selms betoog wordt door de Franse grootmeester Roger Chartier onderstreept in zijn synthese van het Wassenaarse colloquium. Het waren lokale omstandigheden die het Hollandse boekbedrijf tot grote hoogte deden stijgen en de belangrijkste daarvan was de aanwezigheid van een omvangrijk potentieel aan lezers. Deze vaststelling van Chartier kunnen we zien als de belangrijkste inhoudelijke conclusie van het Wassenaarse colloquium, maar de manier waarop hij tot die bevinding komt, is evenzeer van programmatische waarde. Waar Nederlandse onderzoekers nogal eens de neiging vertonen zich liever niet buiten de veilige achtertuin van een eigen specialisme te begeven, zet Chartier de aangedragen elementen op hun plaats in zijn schets van het Hollands boekhistorisch landschap van de zeventiende en achttiende eeuw. En dan wordt pas echt duidelijk waar verschillende elementen met elkaar in verband kunnen worden gebracht of waar gegevens ontbreken. Aan het eind van deze rijke bundel zet Chartier zo lijnen uit voor het toekomstig onderzoek.

■

Garrelt Verhoeven

Uit de tijdschriften

Arbeid en IJver. Een van de momenteel meest produktieve schrijvers op het gebied van de prentkunst is Ilja M. Veldman, hoogleraar in de kunstgeschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. In de vorige aflevering van *De Boekenwereld* werd al melding gemaakt van het verschijnen van het eerste deel van de vernieuwde Hollstein-reeks, *The New Hollstein* gewijd aan Maerten van Heemskerck (1498-1574) en samengesteld door Veldman. Zij was ook verantwoordelijk voor het in 1991 verschenen deel 55 van *The Illustrated Bartsch* waarin een overzicht wordt gegeven van het grafisch repertoire van Dirck Volkertsz. Coornhert (1522-1590). Onlangs verschenen van haar hand nog twee artikelen in de bladen *Simiolus* en *Oud Holland* waarvan in deze rubriek melding behoort te worden gemaakt.

De laatste aflevering van het wat onregelmatig verschijnende kwartaalblad *Simiolus. Netherlands quarterly for the history of art* 21 (1992), p. 227-264, bevatte een buitengewoon belangrijke bijdrage van Veldman, één van de zes redacteuren van dit periodiek. De schrijfster behandelt deze keer, na in het verleden voor hetzelfde blad verschillende onderwerpen uit de zestiende-eeuwse prentkunst zoals ‘cosmo-astrological allegory’ en ‘Lessons for Ladies’ aan de orde te hebben gesteld, het vraagstuk ‘Images of Labor and Diligence in sixteenth-century Netherlandish prints: the work ethic rooted in civic morality or Protestantism?’. In dit degelijke en rijk geïllustreerde artikel wordt stelling genomen tegen de bekende hypothese van Max Weber uit 1904-5. Hierin wordt het protestantisme en met name het Calvinisme als drijfveer beschouwd van de arbeidsethos die de basis vormde voor het moderne kapitalisme. Critici, zoals Konrad Wiedemann (1979), hebben een omkering van Webers theorie bepleit en beargumenteren dat juist de heersende kapitalistische mentaliteit van de groeiende stedelijke middenklasse de protestantse arbeidsethos heeft voortgebracht. Veldman onderzoekt deze stelling op het gebied van de prentkunst in de Nederlanden in de tweede helft van de zestiende eeuw, een periode die gekarakteriseerd wordt door de sterk opkomende burgerij die zowel afzetgebied als producent was van de prenten en boekillustraties waarin Arbeid en IJver de onderwerpen vormen. Veldman bespreekt de voorstellingen in groepen van verschillende iconografische thema's met titels als ‘De mens door God verordineert tot zwaar werk’, ‘Luiheid als de weg naar armoede en nood’, ‘Arbeid als onderdeel van een deugdzaam leven’ en ‘Rijkdom verworpen als doel van de Arbeid’. In haar conclusies stelt Veldman vast dat het thema van Arbeid door God opgelegd als consequentie van de Zondeval herhaaldelijk voorkomt, maar dat in het latere materiaal uit het eind van de zestiende eeuw verwijzingen naar Arbeid steeds vaker in een wereldlijke context worden geplaatst zonder een verwijzing naar hemelse beloning. De wereldlijke beloning in de vorm van Rijkdom en Welvaart wordt niet als verwerpelijk gezien maar als een zegen, met hieruit volgend een veranderende blik op het concept Armoede. Werd armoede daarvoor nog beschouwd als deugdzaam, nu wordt deze veroordeeld als een zelf door luiheid afgeroepen verwerpelijke staat. De stedelijke burgerij voelde zich bedreigd door het groeiende aantal armen dat door de gevolgen van oorlog, misoogsten en natuurrampen massaal naar de relatief welvarende steden trok. Aangezien zowel de vervaardigers als de afnemers van de prenten tot de burgerij behoorden, kan worden gesteld dat de prenten een geïdealiseerd beeld gaven dat de groeiende contrasten in de maatschappij rechtvaardigde en de

positie van de burgerij consolideerde. Veldman ziet deze ‘civic morality’ als de voedingsbodem waarin de voorstellingen van Arbeid en IJver konden ontstaan. Middels een overzicht van de religieuze gezindten van de betrokken prentkunstenaars kan de schrijfster vaststellen dat het aanprijzen van Arbeid en Vlijt en het veroordelen van Luiheid kerkelijk onafhankelijke elementen blijken.

Veldman behandelt deze nogal ingewikkelde materie op een bewonderenswaardig heldere wijze, waarbij veel illustratiemateriaal is gebruikt. Hoewel sommige voorstellingen visueel onaantrekkelijke processies van personificaties bevatten, geven weer andere prenten soms wel een originele presentatie van het materiaal. Bijvoorbeeld Hendrick Goltzius' vrijage van Arbeid en IJver uit 1582 (zie afb.) of zijn ‘Jacht op het geld’ waarin de hardwerkende maar arme boer in zijn achtervolging op een van kippepootjes voorziene vluchtende munt onvermijdelijk verslagen zal worden door de rijk uitgedoste Verkwisting.

Het tweede artikel dat vermeld dient te worden verscheen eerder dit jaar in een, ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag, aan professor J. Bruyn opgedragen aflevering van *Oud Holland* 107 (1993), p. 34-58. Naast tal van

andere belangwekkende artikelen, waaronder een interessante bijdrage van Boudewijn Bakker aan het debat over de iconografie van het landschap onder de titel 'Levenspelgrimage of vrome wandeling? Claes Janszoon Visscher en zijn serie *Plaisante Plaetsen*', is een artikel van Veldman opgenomen getiteld 'Keulen als toevluchtsoord voor Nederlandse kunstenaars (1567-1612)'. In haar bijdrage onderzoekt de auteur verschillende groepen kunstenaars die voornamelijk uit de Zuidelijke Nederlanden zijn gevlucht en Keulen als hun toevluchtsoord kozen. De specifieke reden voor de emigratie was voor elk van hen verschillend maar kwam doorgaans voort uit politieke en religieuze onderdrukking. Ook economische belangen speelden een rol; Keulen had een rijke en kunstminnende burgerij terwijl het de stad ontbrak aan bekwame kunstenaars om in de groeiende vraag te voorzien.

De eerste golf Nederlandse vluchtelingen arriveerde vlak na de aankomst van de Hertog van Alva in 1567. Tot deze groep worden gerekend: Adriaan de Weert, Dirck Volkertsz. Coornhert, Isaac Duchemin en Frans Hogenberg. Een katholieke kunstenaar zoals Willem van Tetrode vluchtte, nadat zijn altaar in Delft tijdens de tweede beeldenstorm van 1573 werd verwoest, ook naar Keulen, op zoek naar een minder vijandig klimaat.

De inname van Antwerpen in 1585 door de Hertog van Parma vormde de aanleiding voor een tweede emigratiegolf. Bij deze gelegenheid werd besloten dat alle nog in de stad wonende protestanten binnen vier jaar katholiek moesten worden, of mochten vertrekken. De doper Crispijn de Passe koos voor dit laatste en kwam uiteindelijk via Aken ook in Keulen terecht.

De immigranten werden in Keulen beslist niet met open armen ontvangen. Keulen was een katholieke stad, maar men besefte dat ondanks de protestantse bagage de toestroom ook een materiële en artistieke verrijking van de stad betekende. De houding van het stadsbestuur bleef ambivalent, met perioden waarin afwisselend mild en streng werd opgetreden, meestal bepaald door de heersende politieke situatie in de Nederlanden. Veldman behandelt een aantal kunstenaars afzonderlijk en bespreekt hun artistieke produktie tegen de achtergrond van hun godsdienstige overtuigingen. Vooral het geval Frans Hogenberg is interessant. Het artikel wordt geïllustreerd met een vroege ets uit zijn Antwerpse periode die de predestinatie in beeld brengt en getuigt van een calvinistische inslag. In Keulen ontpopt Hogenberg zich echter als een lutheraan. Tweemaal wordt zijn huis genoemd in een lijst van huizen waar geheime godsdienstoefeningen worden gehouden. Aangezien lutheranen in Keulen in een heel wat gunstiger positie verkeerden dan calvinisten lijkt het aannemelijk dat Hogenberg, om problemen te vermijden, zich heeft bekeerd tot een voor hem minder gevaarlijke kerk. Zijn onderneming in Keulen heeft in ieder geval niet onder zijn geloofsovertuiging geleden. Zowel zijn *Civitates orbis terrarum* als de gebundelde afbeeldingen van de Tachtigjarige Oorlog werden commerciële successen.

Labor
Diligentia
I. 1582.
Cum Labor, & socias iungunt industria palmas, Dat men goen Arbeit spaert noch gheen Diligentie
Ars quoque Palladium meditatur pectore cunam. Sietmen dat Conste hoort duechsaem Jouentie.

Hendrick Goltzius, Arbeid en IJver, nr. 1 uit de reeks: Wegen en Manieren naar Rijkdom, 1582. Gravure, 198 × 138 mm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam (foto Rijksmuseum-Stichting).

Naast gerenommeerde tijdschriften als *Oud Holland* en *Simiolus* verschijnen er ook periodieken van een meer oppervlakkige aard die soms het signaleren waard zijn. Een aardig

voorbeeld op het gebied van de prentkunst is de *Journal of the Print World.* Deze Amerikaanse uitgave die inmiddels al in zijn zestiende jaargang loopt, verschijnt vier keer per jaar en wordt gedrukt op krantepapier in een formaat vergelijkbaar met de Amsterdamse *Uitkrant.* Het blad verklaart een aandachtsgebied van zes eeuwen prentkunst (hiertoe wordt ook de fotografie gerekend) te beslaan, en stelt zich tot doel minder gemakkelijk verkrijgbare informatie over prentkunst te publiceren voor verzamelaars en verkopers van prenten. De redactie berust bij Charles Stuart Lane die tevens uitgever is. De enige andere medewerker die in het colofon wordt genoemd, is de Business Manager die verantwoordelijk zal zijn voor de rijkelijk aanwezige advertenties. Deze zuinige personele bezetting is mogelijk door de inhoudelijke opzet van het blad, waarin het merendeel van de artikelen blijkt te bestaan uit persberichten van musea, handelaren en uitgevers. In een kolom op de voorpagina wordt een overzicht gegeven van de 'Original Articles', voor een groot deel recensies van tentoonstellingen en publikaties, maar ook verslagen van veilingen en beurzen.

Het zal duidelijk zijn dat men voor wetenschappelijke informatie op het gebied van de prentkunst andere bronnen moet aanboren. De *Journal of the Print World* pretendeert ook niet een dergelijke rol te vervullen. Het blad richt zich op een breed Amerikaans publiek. Dit blijkt niet alleen uit de advertenties, maar ook uit de inhoud van de artikelen waarin voornamelijk Amerikaanse tentoonstellingen en boeken ter sprake komen. Een kleine greep uit het laatst beschikbare nummer (Fall 1993) levert recensies op van tentoonstellingen met uiteenlopende onderwerpen als: 'Self Evidence: Self-Portraits in Prints and Photographs, The New York Public Library', 'The Poetic Visions of Odilon Redon, Worcester Art Museum', 'Watercolors by Pueblo Indians, National Museum of American Art, Washington D.C.' en 'New Tracks-Old Land: Contemporary Aboriginal Printmaking, Austral Gallery, St. Louis'. De laatste pagina's van het blad worden gevuld met een overzicht van recent verschenen catalogi van handelaren alsmede vraag en aanbod kolommen.

Voor degenen die op de hoogte willen blijven van nationale en regionale evenementen en publikaties in de Verenigde Staten op het gebied van de prentkunst en de fotografie of speciaal zijn geïnteresseerd in moderne en oudere Amerikaanse grafiek is de *Journal of the Print World* een goede bron van informatie.

Voor meer informatie kan men schrijven naar: *Journal of the Print World*, 1008 Winona Road, Meredith N.H. 03253-9599, Verenigde Staten. Het blad is in geen enkele Nederlandse bibliotheek aanwezig.

■

Daniel R. Horst

Catalogi

'Ik ging zoals gewoonlijk in gedachten / de route langs de antiquariaten./ Er zwommen jonge eenden in de grachten...' Zo begint een, door Nico Weber geschreven, sonnet afgedrukt aan de binnenzijde van de omslag van één van de catalogi (HINDER). Deze regels verwoorden goed mijn activiteit voor deze rubriek.

We beginnen aan een gracht te Leiden; eigenlijk een rivier zonder eenden. Het is de Nieuwe Rijn en het antiquariaat is Het Oosters Antiquarium. De heer Smitskamp heeft daar in ongeveer vier jaar een collectie werken, geschreven door of samenhangend met de Leidse hoogleraar Josephus Justus Scaliger (1540-1609) bijeengebracht. Deze is nu en bloc te koop (OOSANT 595/1-205/*f* 275.000, -) en zij wordt uitgebreid beschreven in een catalogus (te koop voor: *f* 84,90), die veel meer dan het nodige biedt.

Naast het gebruikelijke referentie-materiaal bevat de catalogus een sterk uitgebreide index op J. Bernays, *Joseph Justus Scaliger*, Berlijn 1855. Vervolgens is er een lijst van boeken uit de bibliotheek van Scaliger waarin hij aantekeningen had gemaakt, zoveel mogelijk met vermelding van de huidige verblijfplaats. Een andere lijst laat zien aan welke boeken Scaliger zijn medewerking of inspiratie verleende. De catalogus besluit met de tweede editie van de bibliografie (door A.T. Grafton en H.J. de Jonge) van werken en artikelen over Scaliger verschenen tussen 1850 en 1993. Ik vergeet bijna nog te zeggen dat de 205 aangeboden werken uitgebreid beschreven zijn. Kortom het is een 'naslag-catalogus'. Bij het afsluiten van mijn kopij waren de Scaligeriana nog niet verkocht.

Voor archeologen is Scaliger de auteur van de *Thesaurus temporum,* de basis voor elk tijdrekenkundig werk over de klassieke wereld. Daarnaast inspireerde hij Jan Gruter (1560-1627) tot zijn *Inscriptionum Romanarum,* waarvoor Scaliger de indices ontwierp. Het is het voorbeeld voor latere corpora en de basis voor de Romeinse epigrafie. Van beide werken zijn exemplaren in de aangeboden collectie aanwezig.

Het brengt me bij een catalogus met voor de gemiddelde collectionneur bereikbaarder publikaties over archeologie. Het overzicht van Van Giffen over de *Opgravingen in Drente tot 1941* wordt hierin aangeboden (KOK 398 / 323 / *f* 65, -) evenals een overdruk van Moddermans *Grafheuvel onderzoek in midden Nederland* (KOK 398/362/*f* 55, -). De catalogus bevat boeken over de archeologie van Egypte, Nubië, de Etrusken, Griekenland, het Midden-Oosten en van Rome en zijn Imperium.

Freud (1856-1939) was in de kunsthistorische kant van de archeologie geïnteresseerd; hij had een betrekkelijk grote verzameling van die kleine Egyptische grafbeeldjes (shabtis). In twee catalogi van Israël komt zowel Freud als de materiële basis van ons bewustzijn aan bod: zoals *Der Witz und seine Beziehung zum Unbewussten,* Wien 1905 (ISRABM 109/20/ *f* 1050, -) en *Totem und Tabu. Einige Uebereinstimmungen im Seelenleben der Wilden und der Neurotiker,* Leipzig/Wien 1913 (ISRABM 109/40/ *f* 875, -). Van één van de leermeesters van Freud, Charcot (1825-1893), is er een publikatie met vroege medische foto's *Leçons sur les maladies du système nerveux faites à la Salpétrière...*, Paris 1877 (ISRABM 108/42/ *f* 1500, -). De Vesalius-bibliograaf en neurochirurg Harvey Cushing (1869-1939) is vertegenwoordigd door *Tumors of the nervus acusticus and the syndrome of the cerebellopontile angle*, Philadelphia/London 1917 (ISRABM 108/44/ *f* 1750,-).

Na deze reizen in de geest, het werkelijke reizen. Een hulpmiddel daarbij zijn de reisgidsen. Na de uitgave van een Baedeker-bibliografie presenteert het reizen-antiquariaat Ursula Hinrichsen thans een door Werner Hauenstein geschreven bibliografie *Wegweiser durch Meyers Reisebücher 1862-1936.* Deze reisboeken werden door het *Bibliographische Institut* te Leipzig uitgegeven. Deze firma, in 1826 door Joseph Meyer (1796-1856) opgericht, werd zeer bekend door zijn *Konversations-Lexikon.* Door de omstandigheden gingen in 1936 de *Reisebücher* op in die van de firma Baedeker. Het boekje, met een handzaam formaat, telt 176 bladzijden en heeft een register.

Systematisch behandelt Hauenstein per land, landsdeel of zeer grote stad ca. 500 verschillende uitgaven. Hierbij wordt ook, met behulp van stambomen, aandacht besteed aan de inhoudelijke samenhang van de verschillende edities. Aangezien door oorlogsgeweld alle archieven met betrekking tot dit onderwerp verloren zijn gegaan is deze bibliografie met hulp van verzamelaars bijeengebracht. Nieuwe liefhebbers van reisgidsen hebben hier een nuttige publikatie aan; zij kunnen weer bijdragen leveren tot verbetering. Immers aan het maken van bibliografieën komt (bijna) geen einde. De prijs is tot 1 februari 1994 DM 62, -,

daarna DM 69, - (ISBN 3-922293-28-x).

Ter gelegenheid van Kerstmis 1993 heeft antiquariaat Van der Burg (BURG) een door Peter van Dam en Philip van Praag (de auteurs van de catalogus bij de tentoonstelling in 1993 in het Amsterdams Historisch Museum) samengestelde lijst uitgegeven van boekbanden en stofomslagen die ontworpen werden door Fré Cohen (1903-1943). Na een per uitgeverij gerangschikt overzicht, volgt een lijst van de individuele ontwerpen. De lijst is eenvoudig gedrukt en geïllustreerd.

Ter gelegenheid van nr. 100 heeft de catalogus van De Librije een feest-jasje. Jan Lampo schreef er een stukje in: *Hubert Lampo en Antwerpen.* Opvallend zijn een drietal opsporingsbevelen in verband met moorden in respectievelijk 1614, 1615 en 1616 (deze laatste was een broedermoord: ‘moet-willighlijck met eenen op-steker’). (LIBRIJ 100/4, 5 en 6/Bfrs 1000, 1000 en 500). De prijs van de laatste is wat lager in verband met enige beschadiging zonder tekstverlies.

Verder is er een Guicciardini-atlas (37 × 24,5 cm), in 1648 bij Janssonius te Amsterdam uitgegeven; 91 platen in een perkamenten band (LIBRIJ 100/82/Bfrs 147.500).

Ik besluit mijn overzicht met u er op te wijzen dat er een Leidse Boekenzondag, de Haarlemse Antiquarenbeurs en de Hamburger Nordische Antiquariatsmesse was. Max Silverenberg te Eindhoven hield een veiling op 20 december 1993, hij adverteerde gelukkig al in ons december-nummer 1993, evenals de Groninger Antiquarenbeurs (12 februari 1994). Een inlegvel maakte u attent op de Apeldoornse Antiquarenbeurs (29 januari 1994).

■

J.A. Brongers

Verschenen catalogi

(AIOLOZ) ANTIQUARIAAT AIOLOZ, Botermarkt 8, 2311 EM Leiden, 071-140907 (fax 071-128498) [Cat. 30; 236 nrs.; catalogus met Nederlandse letterkunde verschenen ter gelegenheid van de antiquarenbeurs te Haarlem; er wordt tevens melding gemaakt van het ‘echte’ - voor *De Avonden* - debuut van G.K. van het Reve in 1940].

(ALEPH) ALEPH ANTIQUARIAN BOOKSELLERS, Vismarkt 9, 3511 KR Utrecht, 030-322069 [Cat. 3; 1071 nrs.; Vlaamse en Nederlandse kunst (1500-1800): monografieën, catalogi en toegepaste kunst].

(ALFAHA) ANTIQUARIAAT ALFA HAGANUM, Laan van Meerdervoort 245, 2563 AC Den Haag, 070-3601285 [Cat. 115; 506 nrs.; oude boeken, Nederlandse literatuur, geschiedenis, topografie (per provincie), koloniën en Zuid-Afrika].

(AMARYL) AMARYL ANTIQUARIA, Folkingestraat 17, 9711 JS Groningen, 050-123711 / 020-6828386 [Cat. 3; 1116 nrs.; oorspronkelijk Nederlandstalige detectives (alfabetisch op auteur): Aafjes, Adema, Afman, van Eemlandt, Feith, van Gulik, Havank, Ivans, van Witzenburg tot van Zuydveen].

(AQUILA) VERZENDANTIQUARIAAT AQUILA, Vondelstraat 49, Postbus 63497, 2502 JL 's Gravenhage, 070-3656593 [Cat. 3; 695 nrs.; natuurwetenschappen en filosofie, alfabetisch gerangschikt op auteur: Adler, Aitken, Alders, Klein, Klemm, Kline, Westenbrink, Wester, Weyl, Zwaag,

Zweig en Zwikker / inlegvellen over: typografie, Costervraagstuk, schilderkunst en boerenoorlog].
(ARSLIB) ARS LIBRI, LTD, 560 Harrison Avenue, Boston, Massachusetts 02118, USA, 09/1/(0)617-357-5212 (fax (617)-338-5763) [Cat. 98 part 2; 1746 nrs.; moderne kunst (waarbij de bibliotheek van Robert Pincus-Witten) / Special Bull. 88; 673 nrs.; oosterse keramiek en toegepaste kunst (bibliotheek van Helen en Paul Bernat)].
(ARTMED) L'ART MED1CAL, Hasebroekstraat 9, 1053 CL Amsterdam, tel. en fax 020-6852847 [Cat. 63; 231 nrs.; bibliografie, neurologie, oogheelkunde en farmacie].
(BATAVI) ANTIQUARIAAT BATAVIA, Dorpsstraat 171, 2992 AA Barendrecht, 01806-19816 (fax 01806-15477) [Cat. 30; 1047 nrs.; verschillende facetten van Azië en Indonesië].
(BAVINK) ANTIQUARIAAT BAVINK, Postbus 483, 3740 AL Baarn, 02154-17256 [Cat. 38; 984 nrs.; Nederlandse letteren / Cat. 40; 971 nrs.; Nederlandse letteren].
(BEEK) ANTIQUARIAAT JOHAN BEEK, Graaf van Lyndenlaan 55, 3771 JB Barneveld, 03420-15118 (fax 03420-21005); Huidenstraat 24, 1016 ET Amsterdam, 020-6237962 [Cat. 320; 1535 nrs.; algemene geschiedenis en politiek / Cat. 321; 1382 nrs.; strafrecht, criminologie en internationaal recht / Cat. 322; 1203 nrs.; Nederlands recht].
Verhuisd: (BESTEB) ANTIQUARIAAT GERT JAN BESTEBREURTJE, Nieuwegracht 42 (hoek Brigittenstraat 2), Postbus 364, 3500 AJ Utrecht, 030-319286, 's avonds: 03403-79467 (fax 030-343362) [Cat. 71; 450 nrs.; zeer gevarieerd aanbod (Europees en niet-Europees) alfabetisch gerangschikt naar auteur / Cat. 72; 1057 nrs.; koloniale en mari-

tieme geschiedenis, poolstreken].
(BOEKEN) BOEK-ENSTRIP(VER)WIJZER, Hattemse Beek 175, 7335 PD Apeldoorn, 055-421767 [10de jaargang; nrs. 92, 93, 94 en 95; zeer veel advertenties van zoekers en aanbieders / uitgevers van *Boek & boek 1994*].
Nieuw: (BOSCH) ANTIQUARIAAT HIERONYMUS BOSCH (Peter Kerssemakers), Leliegracht 36, 1015 DH Amsterdam, 020-6237178 [Cat. 140; 545 nrs.; middeleeuwen I: literatuur, Festschrifte, geschiedenis en kunst / Cat. 141; 471 nrs.; middeleeuwen II: manuscript illuminatie].
(BURG) ANTIQUARIAAT HENK VAN DER BURG, Pascalweg 110, 3076 JS Rotterdam, 010-4193977 (antwoordapparaat of na 18.00 uur) [Cat. nov/dec 1993; 635 nrs.; Nederlandse en vertaalde literatuur / Cat. Fré Cohen; 150 nrs.; werken waar zij op een of andere wijze aan meegewerkt heeft].
(B&N) BURGERSDIJK & NIERMANS (Templum Salomonis), Nieuwsteeg 1, 2311 RW Leiden, 071-121067/126381 (fax 071-130461) [Cat. 21; 502 nrs.; filosofie (antiquarisch en nieuw)].
(CHARBO) CHARBO'S ANTIQUARIAAT, Koninginneweg 79, 1075 CJ Amsterdam, 020-6761229 (fax 020-6761726) [Cat. 35; 2844 nrs.; reizen, ethnografie en plaatsbeschrijving / Cat. 36; 3625 nrs.; Europese geschiedenis: cultuur, reizen, kunsten en wetenschappen, politiek, koningen en oorlogen].
(COSMOS) COSMOS ANTIQUARIAN BOOKS, Postbus 336, 7200 AH Zutphen, 05750-19729 [Cat. 55; 856 nrs.; paleontologie: oude boeken, bibliografie, humane paleontologie, vertebraten, invertebraten, paleobotanie].
(DEMIAN) DEMIAN ANTIQUARIAAT, Wolstraat 9, B-2000 Antwerpen, 09/32/(0)3-2333248 [Vouwblad november 1993; 25 nrs.; Nederlandse literatuur: Achterberg, Claus, van Eeden, Lampo, Reve, Ruyslinck en Walschap].
Nieuw: (DONK) JAN VAN DER DONK, RARE BOOKS, P.O. Box 78047, 1070 LP Amsterdam, 020-6240815 (fax 020-6793183) [Cat. november 1993; 101 nrs.; film, moderne-kunst boeken: Alechinsky, Duchamp, Arp, Schwitters, Warhol].
(ERLEMA) ANTIQUARIAAT HARTMUT ERLEMANN, Keizersgracht 258, 1016 EV Amsterdam, 020-259768 (fax 020-6386140) [Cat. Bodoni; 75 nrs.; werken gedrukt door de Officina Bodoni].
Nieuw: (FESTIN) FESTINA LENTE (Rob Bijleveld), Postbus 3075, 9701 DB Groningen, 050-712634 [Lijst 1; 123 nrs.; specialiteit: Italiaanse (vertaalde) literatuur, boeken over Italië, daarnaast: politicologie, geschiedenis en filosofie].
Nieuw adres en telefoonnummer: (FRAGME) ANTIQUARIAAT FRAGMENTA SELECTA, KNSM-laan 412, 1019 LN Amsterdam, 020-6935565 (fax 020-6936288) [Lijst 5; 452 nrs.; boeken met teksten uit, over of samenhangend met de klassieke oudheid].
(GERITS) A. GERITS & SON, Postbus 664, 1000 AR Amsterdam, 020-6272285 [Cat. 54; 133 nrs.; oude boeken en couranten, pamfletten / Cat. 55; 307 nrs.; oude boeken, couranten en pamfletten, reizen en niet-Europese geschiedenis / Cat. 57; 345 nrs.; Rusland, USSR: oude en zeldzame boeken en periodieken, recht en geschiedenis, veelal in het russisch].
(GRAPRI) POSTANTIQUARIAAT GRAND PRIX, Postbus 2009, 9704 CA Groningen, 050-120220 [boekwetenschap, drukkunst, Nederlandse taal- en letterkunde].

(GRIFFE) ANTIQUARIAAT DE GRIFFEL, Minderbroedersstraat 42, B-3500 Hasselt 09/32/(0)11-222449 [Cat. 12 (1993); 140 nrs.; 50 ongewone (van Affiches en Ballonvaart via Stieren en Tuinkabouters tot Zigeunermuziek en Zweefvliegen) onderwerpen en 90 beeldende kunstenaars, dit alles, zoals gebruikelijk, voorzien van een redactioneel voorwerk].
(GYSLOO) GYSBERS EN VAN LOON, Bakkerstraat 77A, 6811 EG Arnhem, 085-424421 b.g.g. 341135 (fax 085-434720) [Cat. 2070; 400 nrs.; oude boeken, architectuur, kastelen, kerken, design, juwelen, porcelein en plateel / Cat. 2071; 294 nrs.; geschiedenis, archiefwezen, genealogie, munten en kartografie / Cat. 2074; 267 nrs.; oude boeken, naslagwerken en kunst(nijverheid) / Cat. 2075; 350 nrs.; Nederland (spec. drie noordelijke provincies) en geschiedenis / Cat. 2076; 411 nrs.; oude boeken, boek, papier, karton, Anton Pieck, Jo Spier, almanakken, West-Indië, jacht, vlinders en plantkunde].
(HAMBUR) HAMBURGER ANTIQUARIAT, Grindelhof 48, 20146 Hamburg 13, 09/49/(0)40-443234 (fax (0)40-445972) [Cat. 227; 3528 nrs.; filosofie, pedagogie, psychologie en theologie / Cat. 228; 1000 nrs.; oude boeken verschenen tussen rond 1600 en 1850 met uitgebreide beschrijvingen].
(HINDER) HINDERICKX EN WINDERICKX, Oudegracht 234, 3511 NT Utrecht, 030-322771 [Cat. 9; 293 nrs.; Nederlandse literatuur van Middeleeuwen tot heden].
(HINRIC) URSULA HINRICHSEN VERLAG/ANTIQUARIAT, Ziegeleistrasze 7, 37627 Stadtoldendorf, 09/49/(0)5532-2021 (fax 09/49/(0)5532-1290) [bibliografie: Werner Hauwenstein, *Meyers Reisebücher 1862-1936*].
Nieuw adres: (HUIJER) ANTIQUARIAAT WILLEM HUIJER, Deurloostraat 87, 1078 HW Amsterdam, 020-6756878 (fax 020-6767169) [Cat. 117; 425 nrs.; Nederlandse literatuur, opdracht-exemplaren van Jeroen Brouwers aan Theo A. Sontrop].
(INTERB) INTERBOOK INTERNATIONAL, Lange Haven 97, Schiedam, 010-4266034 (fax 010-4733670) [Cat. 107; ca 330 nrs.; kunstboeken, kunstkalenders / Cat. 110; ca 330 nrs; kunstboeken].
(ISRABM) ANTIQUARIAAT B.M. ISRAEL BV, N.Z. Voorburgwal 264, 1012 RS Amsterdam, 020-6247040 (fax 020-6382355) [Cat. 108; 194 nrs.; neurologie, zenuwstelsel, hersens, neuro-chirurgie / Cat. 109; 339 nrs.; Freudiana en psychiatrie].
(JONGH) MATTHYS DE JONGH, Coehoornsingel 28/A, 7201 AC Zutphen, 05750-43136 (fax 05750-43182) [Cat. 80; 1412 nrs.; boeken en pamfletten Nederlandse geschiedenis: algemeen, oudheid, fascisme, kerk, socialisme, bankwezen, verzekeringen, boekhandel en pers].
(KLOOF) BOEKHANDEL DE KLOOF, Kloveniers-

burgwal 44, 1012 CW Amsterdam, 020-6223828 (fax 020-6271395) [Cat. 22; 2267 nrs.; arbeids-, belasting-, internationaal-, privaat-, romeins-, staats- en strafrecht].
(KOK) ANTIQUARIAAT A. KOK, Oude Hoogstraat 1418, 1012 CE Amsterdam, 020-6231191 (fax 020-6232809) [Cat. 398; 927 nrs.; archeologie en oudheid].
(KUIK) MUZIEKANTIQUARIAAT PAUL VAN KUIK, Sixlaan 36, 2252 CG Voorschoten, 071-619833 [Cat. 11; 335 nrs.; instrumenten, uitvoerende kunstenaars, kamer- en orkestmuziek].
(LANDRE) MUZIEKANTIQUARIAAT G.N. LANDRÉ, 1e Anjeliersdwarsstraat 36, 1015 NR Amsterdam, 020-6247056 (fax 020-6235673) [Cat. 130; 590 nrs.; componisten, instrumenten, radio/TV, klokken, automaten, uitvoerende kunstenaars en theorie / Lijst 49; 134 nrs.; muziek-theorie en -pedagogie].
(LANMAR) MARTAYAN LAN, 48 East 57th Street, New York, N.Y. 10022, 09/1/(0)212-3080018 (fax (0)212-3080074 [Cat. 11; 313 nrs.; oude boeken vijftiende tot en met negentiende eeuw: reizen, geografie, Americana, geschiedenis der wetenschappen, kunst en humaniora].
(LIBRIJ) DE LIBRIJE, Gierstraat 11, 2000 Antwerpen, 09/32/(0)3-2337864 (na 18.00 uur 2301816) [Cat. 98; 497 nrs.; oude boeken (waaronder Voltaire en Descartes), Antwerpen, heemkunde, religie en geschiedenis der wetenschappen / Cat. 99; 516 nrs.; (Nederlandse) literatuur en kunst / Cat. 100; 408 nrs.; handschriften, oude boeken, Antwerpen en kunst].
(MADLIG) MADLIGER-SCHWAB A.G. Buchhandlung und Antiquariat, Wohllebgasse 8, 8001 Zürich, 09/41/(0)1-2210686 [Sonderliste 2; 257 nrs.; centraal Afrika, de Arabische wereld (Jordanië en Mesopotamië) en Oceanië (mythen en sprookjes)].
(MEEMEL) ANTIQUARIAAT JAN MEEMELINK, Mankestraat 6, 2597 CN Den Haag, 070-3240536 (fax 070-3241003) [Cat. 13; 696 nrs.; bloementuin- en botanische boeken: geschiedenis, exploratie, rotstuinen, fruit, kruidenboeken, evolutie en entomologie (o.a. gallen)].
(MELK) ANTIQUARIAAT FRANS MELK, Havenstraat 13, 1211 KG Hilversum, 035-232364 (bgg. 231253) (fax 035-237728) [Cat. 5; 1320 nrs.; Nederlands proza en poëzie / drie catalogi (winter 1993) met respectievelijk: 1. typografie, *Drukkersweekblad*, Kwadraat-bladen, *Model voor de uitgever* en *Proost Prikkels* (353 nrs.), 2. biografieën, memoires en gedenkboeken (ca. 425 nrs.), 3. catalogi Stedelijk Museum Amsterdam (ca. 700 nrs.)].
(NIEGAF) ANTIQUARIAAT NIEUW GAFPA, Postbus 528, 7000 AM Doetinchem (contact uitsluitend per post) [Cat. 54; 510 nrs.; literatuur in de moderne talen, klassieke wereld, (kunst)geschiedenis, religie, filosofie, ethnografie en biologie / Cat. 55; 750 nrs.; filologie en overwegend Nederlandse literatuur].
(NIJLEE) BOEKHANDEL EN ANTIQUARIAAT NIJHOF & LEE, Staalstraat 31a, 1011 JK Amsterdam, 020-6203980 [Cat. 3; 159 nrs.; beeldende kunst vóór en na 1900, miniaturen, boekkunst en toegepaste kunst].
(OMMELA) HET OMMELANDER ANTIQUARIAAT, Cornelis Albertsstraat 2, 9901 EJ Appingedam, 05960-28166 [Cat. 934; 374 nrs.; Nederland

geschiedenis, speciaal Groningen, Friesland en Drenthe: grafiek, kaarten, biografie, literatuur en kerkgeschiedenis].
(OOSANT) HET OOSTERS ANTIQUARIUM, Nieuwe Rijn 2, 2312 JB Leiden, 071-149305 (fax 071-127542) [Cat. 595; 205 nrs.; The Scaliger Collection / Cat. 597; 1140 nrs.; filologie Islamitische gebieden: midden oosten, Noord-Afrika, Spanje, Turkije, Iran, oude boeken en manuscripten].
(RAMKEM) ANTIQUARIAAT DIK RAMKEMA, Bloemendaalseweg 241, 2041 GC Overveen, 023-274509 [Cat. 3; 494 nrs.; twintigste-eeuwse kinderboeken: padvinderij, Nederlands-Indië, techniek en WO-II].
(REIGER) VERZENDANTIQUARIAAT REIGERSBERCH, Valeriuslaan 20, 6865 JA Doorwerth, 085-335738 [Cat. 12; 450 nrs.; Nederlandse letterkunde, de catalogus heeft een kleine inleiding over o.a. Justus van Maurik (1846-1904)].
(ROOIE) LINKSE BOEKHANDEL DE ROOIE RAT, Oude Gracht 65, 3511 AD Utrecht, 030-317189 [Cat. 3; 399 nrs.; OVER DE ROOIEn (geschiedenis)].
(ROSENT) LUDWIG ROSENTHAL'S ANTIQUARIAAT, Riouwstraat 10, 2585 HA Den Haag, 070-3506292 (fax 070-3584057) [Cat. 258; 153 nrs.; boeken uitgegeven tussen 1480 en 1817: 11 incunabelen en 86 zestiende-eeuwse boeken (met een onderwerp-, een drukker- en een drukplaats-index)].
(RUSSER) ANTIQUARIAAT HANS R. RUSSER, Duivenkamp 282, 3607 AN Maarssen(broek), 03465-68356 [Cat. 101; 75 nrs.; topografie provincie Utrecht, de Vechtstreek en 't Gooi / Cat. 102; 85 nrs.; kinderboeken, schoolboekjes, strips en kerstboeken].
(SCHADU) ANTIQUARIAAT DE SCHADUW, Nieuwlandstraat 23-25, 5038 SL Tilburg, 013-431229 [Cat. 8; 710 nrs.; literatuur, bibliofiele drukken en associatie exemplaren].
(SCHMIE) ANTIQUARIAAT DIE SCHMIEDE, Brouwersgracht 4, 1013 GW Amsterdam, 020-6250501 [privé: 020-6798484] [Cat. 47; 579 nrs.; moderne Duitse literatuur, geïllustreerde boeken en bibliofiele drukken].
(SCHUHM) ANTIQUARIAAT SCHUHMACHER, Geldersekade 107, 1011 EM Amsterdam, 020-6221604 [Cat. Jozef Cantré; 241 nrs.; uitgaven met houtsneden, illustraties, bandontwerpen en typografie van, en boeken over J. Cantré / Cat. 220; 246 nrs.; Nederlandse literatuur en drukkunst in vaak bibliofiele uitgaven / Cat. 225; 2529 nrs.; Nederlandse taal- en letterkunde van middeleeuwen (tekstuitgaven vaak met vermelding van signatuur!) tot de negentiende eeuw / Cat. 226; 1518 nrs.; moderne Nederlandse literatuur: verzamelde werken, tijdschriften (vaak met speciaal voor deze catalogus vervaardigde inhoudsopgaven, omdat ze in de werken zelf ontbreken!), Zuid-

Afrika / Cat. Gerrit Achterberg (1905-1962); 138 nrs.; bijzondere aandacht is besteed aan typografie-verschillen. Dit leidde o.a. tot de ontdekking van een geheel opnieuw gezette herdruk van 'Osmose' (mooi staaltje van boek-archeologie) / Cat. 230; 2543 nrs.; filologie middeleeuwen: oud Noors, oud en middel Engels, Duits, Nederlands, Frans en andere Romaanse talen en Keltisch].
(SLEGTE) BOEKHANDEL J. DE SLEGTE BV, Hoofdkantoor Kalverstraat 48-52, 1012 PE Amsterdam, 020-6225933 (fax 020-6241620) [Cat. Willink; ca. 325 nrs.; deel van de bibliotheek van de schilder Albert Carel Willink (1900-1983)].
(SMITBO) ANTIQUARIAAT SMIT & BOS, Ambachtsschoolstraat 13, 8861 HA Harlingen, 05178-18838 [Cat. 11; 358 nrs.; historie: Nederland 1770-1914, koloniale geschiedenis, medische geschiedenis (Banga, Lindeboom en Thorwald)].
(STEINE) ANTIQUARIAAT JULIUS STEINER-ASHER, AOC Business Center Amsterdam, Wilhelmina Gasthuis Plein 186, 1054 SC Amsterdam, 020-6070118 (fax 020-6852919) [Cat. 30; 53 nrs.; zoölogische exploratie van Azië, Australië, Nieuw Zeeland en de Pacific / Cat. 32; 100 nrs.; ornithologie].
(STOKRO) VELDBIOLOGISCH ANTIQUARIAAT DE STOKROOS, Achterhoven 3, 7205 AH Zutphen, 05750-12658 (na 19.00 uur) [Verkooplijst 13; 698 nrs.; van Nehrling (Noord Amerikaanse vogels) via Siedentop (didactiek biologie-onderwijs) en Slijper (walvissen) tot Zwerfmans (natuur van Zeeland)].
(SWERTZ) ANTIQUARIAAT ANDRÉ SWERTZ, Achter Sint Pieter 4, 3512 HS Utrecht (Postbus 454, 3500 AL Utrecht), 030-315291 (fax 030-369015) [Cat. 83; 1230 nrs.; Franse, Duitse, Engelse, Amerikaanse en andere literatuur / Cat. 84; 571 nrs.; Nederlandse literatuur en bibliofiele uitgaven / Cat. 88; 474 nrs.; de werk-bibliotheek van een moderne kunst verzamelaar].
(TILLE) ANTIQUARIAAT DE TILLE (Ruiterskwartier 173 / Weerd 11), Postbus 304, 8901 BC Leeuwarden, 058-135500 (fax 058-123584) [Cat. 202; 1287 nrs.; Nederlandse en koloniale geschiedenis, Oera Linda boek, uitgegeven archivalia en inventarissen].
(VALEN) C.A VALENBREDER ANTIQUARIAAT, P.O. Box 20, 1900 AA Castricum, 02518-59809 (fax 02518-70502) [Bull. 9; 81 nrs.; Nederlandse expansie overzee: Zuid-Oost Azië en Pacific].
(ZENO) STICHTING BRABANT BOEK, vh ANTIQUARIAAT ZENO, Postbus 6019, 5700 ES Helmond, 04920-13195 [Cat. 44; 207 nrs.; algemene en Nederlandse militaire en maritieme geschiedenis, historiografie en rechtsgeschiedenis / Cat. 45; 147 nrs.; verschillende onderwerpen van Afrika en Archeologie via Kartografie en Landbouw tot Sint Nicolaas en Textiel].

Veilingen

Van Gendt, 29 september 1993

Het lijkt een ironische speling van het lot om in een periode van minder florissante economische ontwikkelingen een forse verzameling boeken met staathuishoudkunde als rode draad ter veiling te laten komen. Alsof een ieder de gelegenheid te baat kan nemen bij de veelal klassieke denkers te rade te gaan en zo, na bezinning, in staat is de recessie het hoofd te bieden.

In de slechts 49 verkochte nummers (waarvan een schamel zestiental de ondergrens van de taxatie wist te overtreffen) op een totaal van 117 zal menig zwartkijker het bewijs van een zwakke economie geopenbaard zien. Daarmee echter wel voorbijgaand aan de mogelijkheid dat de beperkte groep van actieve verzamelaars en - in deze discipline op één hand te tellen - gespecialiseerde antiquaren zich door de wisselende kwaliteit van het gebodene en de hiermee niet altijd in overeenstemming zijnde richtprijzen geremd kunnen hebben gevoeld. Niettemin werd voor de editie uit 1876 van de werken van David Ricardo, de belangrijkste vertegenwoordiger van de klassieke staathuishoudkunde (en, o chauvinisme, van Nederlandse afkomst), *f* 380, - neergeteld (taxatie *f* 300, -/*f* 400, -). Voor het statistische gedachtengoed van Melchior Gioja (1767-1829) kon *f* 850, - worden genoteerd (*f* 500, -/*f* 700, -) en de eerste uitgave van de *Political arithmetick* uit 1691 (*f* 2000, -/ *f* 3000, -) van misschien wel de kleurrijkste loot aan de economenstam, Sir William Petty (diens carrière liep van venter en matroos tot aan hoogleraar in zowel muziek als anatomie, en dezelfde Petty staat behalve als grondlegger van de statistiek ook nog te boek als uitvinder van de kopieermachine) behaalde *f* 2750,-.

Deed de vertoonde malaise het aanwezige publiek langzamerhand in een doffe apathie wegzinken, bij het aandienen van de rubriek ‘Oud en zeldzaam’ kwam menigeen weer bij zijn positieven en werd de veiling nieuw leven ingeblazen. Zo ontpopte *De Uitlandsche Kapellen voorkomende in de drie waereld-deelen Asia, Africa en America* (1779-'91, vijf delen, taxatie *f* 18.000, -/*f* 22.000, -) van Pieter Cramer (& C. Stoll) zich met *f* 23.000, - als kostbaarste werk van deze veiling en gingen de 35 delen uit de reeks *Hedendaagsche historie of tegenwoordige staat van alle volkeren,* verdeeld over twintig catalogusnummers, alle grif van de hand, met als meest in het oog springende uitkomst de *f* 3600, - voor de be-

schrijving van Holland (1742-'50, vijf delen, *f* 3000, -/*f* 4000, -), waar één gevouwen kaart aan ontbrak.

Wekte de door P. van der Aa omstreeks 1725 te Leiden uitgegeven *Portraits des hommes célèbres* (*f* 400, -/*f* 600, -) alom verbazing door voor *f* 3800, - aan een commissiegever te worden toegeslagen, de daaropvolgende prentenbijbels lieten de gemoederen evenmin onberoerd. P. van der Borchts *Beelden ende figuren ut den Bybel* (1582, *f* 400, -/*f* 600, -) spoedde zich door toedoen van een verrassingsvolle Amsterdammer - die eerder op de dag met het bod van *f* 750, - op Andersens sprookje *Twee hanen* (1898, *f* 200, -/*f* 250, -), geïllustreerd door Theo van Hoytema, al acte de présence had gegeven - naar een bedrag van *f* 3200, -. Het incomplete *Theatrum Biblicum,* in 1650 bij N.J. Piscator verschenen, kwam voor *f* 3500, - (*f* 1500, -/*f* 2000, -) in handen van een Haagse boek- en prenthandelaar.

Klassiekers als Bloemaarts *Oorspronkelyk en vermaard konstryk tekenboek* uit 1740 en *Het groote tafereel der dwaasheid* (de tweede druk uit 1720) bleven met *f* 3700, - en *f* 2800, - beneden de richtprijzen van *f* 4000, -/ *f* 5000, - respectievelijk *f* 3500, -/*f* 4000, -. Ook de *Zeeusche nachtegael* bekoorde minder dan verwacht. Deze merkwaardige emblematabundel, in 1623 ontstaan door samenwerking van te Zeeland woonachtige en/of geboren dichters (zoals onder anderen Simon van Beaumont, Anna Roemers Visscher en Adriaen Valerius) en waarvan de gravures tot de meer geslaagde Nederlandse boekillustraties in de zeventiende eeuw worden gerekend, kwam al bij *f* 1900, - tot stilstand (*f* 2500, -/ *f* 3000,-).

Het in 1566 te Keulen gedrukte exemplaar van Henricus Aquilius' *Compendium Chronici Geldrici* verrijkt met eigenhandig aangebrachte aantekeningen van Arnoldus Buchelius (of Aernout van Buchel), viel bij een groot Utrechts antiquaar in de smaak. Hij betaalde er *f* 2100, - voor (*f* 2500, -/*f* 3000, -). Een collega uit dezelfde plaats zal bij de Manutius-uitgave van de werken van Ausonius zeker hebben teruggedacht aan de maand mei van 1993, toen voor de Aldus Manutius-drukken uit de collectie van Johan Polak hutkoffers vol buitenlandse valuta werden leeggeschud. Ofschoon deze Ausonius door de firma Manutius in 1517 werd uitgegeven, twee jaar na het overlijden van Aldus, en het boek door een ingeplakte fotokopie van een ontbrekende bladzijde er niet aanlokkelijker op was geworden, is de prijs van *f* 300, - (*f* 200, -/*f* 300, -) beslist schappelijk te noemen voor dit typografisch meesterwerk.

■

Jacob van Eesteren

Burgersdijk & Niermans, 23 en 24 november 1993

Ondanks de forse injectie Klassieken die de antiquarische markt in mei 1993 met de veiling van de collectie Polak gehad heeft, werd de traditioneel forse hoeveelheid Klassieken waarmee Burgersdijk en Niermans haar veilingen pleegt te openen, goed verkocht: ongeveer de helft van de nummers kwam boven de richtprijs uit en slechts een enkel lot bleef onverkocht.

Met de verkoop van de brieven en boeken van Gerard Reve uit de collectie van Josine Meijer had Burgersdijk van tevoren de pers gehaald. De markt wordt weliswaar al een paar jaar geteisterd door Reviana, maar de briefwisseling met Josine Meijer neemt toch een bijzondere plaats in binnen het werk van Reve. Bovendien kwam

deze collectie nu eens niet uit Reves koker, maar van een èchte adressant. De 279 brieven die Reve tussen 1959 en 1982 met Josine Meijer wisselde vonden voor *f* 11.000, - hun weg naar antiquariaat AioloZ uit Leiden (*f* 11.000. -/*f* 12.000, -). Niet alle Reviana kwamen overigens bij deze zaak terecht: enkele titels waren vanwege een wel erg hoge richtprijs niet interessant, terwijl de bundel *Credo*, uitgegeven in 1973 door de Eliance Pers in 50 exemplaren, voor het verbazingwekkende bedrag van *f* 2200, - naar een handelaar uit Utrecht ging (*f* 500, -/*f* 600,-).

Bij de collectie boekkunst viel het grote aantal uitgaven van Stichting De Roos op: maar liefst 120 titels, vrijwel alles wat er sinds 1945 verschenen is. Eschers *Regelmatige vlakverdeling*, uitgegeven in 1957, hield vooraf de gemoederen bezig: het is immers al een tijdje geleden dat er een exemplaar geveild werd. Deze Escher ging, met een extra suite van de houtsneden, voor *f* 8500, - naar een verzamelaar (*f* 8000, - /*f* 10.000,-).

De tweede avond stond garant voor een overvolle zaal. Er werd geopend met Tsjechische boekkunst uit het interbellum. Deze mooie boekjes, veelal geïllustreerd en in kleine oplage gedrukt, gingen voor kleine prijsjes naar de handel, met uitzondering van een uitgave van Nobelprijswinnaar Seifert, wiens

bundels *Na vlnách TSF* en *Samá Láska* uit de jaren twintig een handelaar voor *f* 525, - mee naar Den Haag mocht nemen (*f* 200, -/*f* 220, -). Wanneer u nog oude blokkendozen op zolder heeft liggen, dan loont het de moeite die te verkopen: enkele goed bewaarde 'Anker Steinbaukasten' in originele doos brachten rond de *f* 500, - op (*f* 90, -/*f* 110, - en *f* 110, -/*f* 130, -). Voor *f* 900, - kan een commissie dierentuintje spelen met een grote verzameling handbeschilderde tinnen dieren en hekjes (*f* 800, -/*f* 1000,-).

De medische boeken gingen bijna allemaal voor weinig geld naar Zwolle, al moest deze handelaar bij *Das Inzest-Motiv in Dichtung und Sage, Die Träume der Dichter* en enkele andere boeken van Wilhelm Stekel en Otto Rank wat langer zijn hand opsteken. Voor *f* 550, - kreeg hij ze uiteindelijk toch (*f* 175, -/*f* 200,-).

Een niet onbelangrijk stukje theatergeschiedenis in de vorm van vier fotoalbums van de acteur Karel Stoete bleef bij een inzet van *f* 220, - vreemd genoeg onverkocht (*f* 300, -/ *f* 400).

De afdeling old and rare opende met een ruim aanbod klassieken. Een mooie folio-editie Herodotus uit 1592 met grote uitvouwbare houtsneden werd voor *f* 700, - gekocht door een verzamelaar (*f* 400, -/*f* 600, -). Een rijk geïllustreerde *Romainsche historien* van Livius uit 1646 bracht het vanwege de matige staat slechts tot *f* 175, - (*f* 150, -/ *f* 200, -). Een mooie Elzevier-uitgave van de door Justus Lipsius bezorgde werken van Tacitus uit 1634 was voor *f* 160, - een koopje (*f* 200, -/*f* 250,-)

Het duurste boek van de veiling was niet bepaald het mooiste: een nogal gehavend tweede deel van Blaeu's *Toonneel des aerdriicx, ofte nievwe atlas* uit 1635, waaruit bovendien nog twee prenten ontbraken, ging voor maar liefst *f* 25.000, - naar een Friese verzamelaar (*f* 11.000, -/*f* 13.000, -). Ter vergelijking: een nog minder compleet (25 van de 103 prenten ontbraken), maar verder beduidend beter exemplaar van de Franse editie bleef een week later bij Bubb Kuyper bij een inzet van *f* 7500, - onverkocht. Minder spijt van hun aankoop zullen de vier kopers van 'polderkaarten' hebben. Deze in opdracht van de hoogheemraadschappen met grote precisie vervaardigde kaarten vormden wat mij betreft het hoogtepunt van de veiling. Er waren twee exemplaren van de door de gebroeders Kruikius vervaardigde kaart van Delfland uit 1712 voorhanden, die op een schaal van 1:10.000 het gebied tussen Den Haag, Hoek van Holland, Rotterdam en Zoetermeer in 25 kaarten uiterst gedetailleerd weergaven. In beide folianten was de overzichtskaart handgekleurd en allebei waren ze in contemporain kalfsleer gevat. Voor *f* 7500, - en *f* 4000, - vonden ze hun weg naar de verzamelaar (*f* 6000, -/ *f* 7000, - resp. *f* 5000, -/*f* 6000, -). Pronkstuk was de tweede uitgave van de in opdracht van het hoogheemraadschap van Rijnland door Johan Dou en Steven van Broeckhuysen vervaardigde kaart van het Rijnland. Deze geheel handgekleurde kaart ging voor *f* 18.000, - naar een commissie (*f* 12.000, -/*f* 15.000, -). Een ongekleurde editie van de Rijnlandkaart uit 1746 tenslotte bracht *f* 3600, - op (*f* 2000, -/ *f* 3000,-).

Frontispice van het schurkenboek *Leven, op- en Ondergang Van den Verdorven Koopman*, 1682.

Bij de afdeling oudere Nederlandse literatuur was er vooral belangstelling voor de Buisman-boekjes. Een in dit genre gespecialiseerd antiquaar uit Venlo kocht voor *f* 1200, - *'t Geheym van 't Fransche Hof, of De Minneryen der Doorluchtige Juffers van onze Eeuw* van De Bussy-Rabutin, zogenaamd uitgegeven te Bolsward door Jan de Liefde in 1680 (*f* 500, -/ *f* 600, -). Een Haarlemse handelaar mocht voor *f* 950, - beslag leggen op Buismans exemplaar van het vrijmoedige liedboekje *Thirsis Minnewit. Bestaande in een versameling der moyste minne-zangen en voysen*, in één band gebonden met *De Vrolyke Zang-Godin. Op-*

heffende veelderhande Ernstige en Boertige gesangen, Kusjes en Drink-liederen (*f* 400, -/ *f* 500, -). Een aardig schurkenboek uit deze sectie was het *Leven, op- en Ondergang Van den Verdorven Koopman, zedert weinige Jaren herwaarts, in 't roemrijk Holland, en meest binnen Amsterdam voorgevallen* uit 1682. Voor *f* 900, - ging ook dit boek naar de handel (*f* 350, -/*f* 400, -). Goede boeken voor goede prijzen, iets wat in mindere mate gold voor de eerste Nederlandse vertaling van *Tristram Shandy* uit 1779, een roman die, wanneer nu geschreven, het etiket 'postmodern' opgeplakt zou krijgen. Deze niet gebonden set, waarvan bovendien de ruggen grotendeels ontbraken, ging voor maar liefst *f* 700, - naar een commissie (*f* 120, -/ *f* 140,-).

Bij de prenten schoten vooral enkele Balinese tekeningen uit hun voegen. Bij een richtprijs van *f* 200, -/ *f* 250, - bracht een inkt/kleurpotloodtekening uit het einde van de jaren dertig het tot *f* 2200, -. De overige vijf tekeningen uit Bali brachten het tot viermaal de richtprijs.

■

Fokas Holthuis

Berichten

Spectaculaire aanwinst voor KB: getijdenboek met pelgrimstekens

De Koninklijke Bibliotheek werd onlangs verrijkt met een buitengewoon opmerkelijk Zuidnederlands getijdenboek. Het bijzondere aan dit middeleeuwse handschrift is dat het nog een volledige verzameling van drieëntwintig zilveren pelgrimstekens bevat. De cultuurhistorische achtergrond maakt het voor de KB een zeer aantrekkelijk stuk en een belangrijke aanvulling op de omvangrijke collectie middeleeuwse handschriften.

Pelgrimstekens in een onlangs door de KB verworven getijdenboek (foto Koninklijke Bibliotheek, Den Haag).

Pelgrimstochten namen een zeer belangrijke plaats in in het leven van de middeleeuwse mens. Hij ondernam deze tochten uit religieuze motieven of als strafbedevaart, hem opgelegd door de stedelijke overheid voor begane misdaden. Historische bronnen leren ons over de plaatsen die bezocht werden zoals Santiago de Compostella, Rome en zelfs Jeruzalem. Tot de belangrijkste bronnen voor pelgrimstochten behoren de insignes die sedert de vorige eeuw, maar vooral in de afgelopen decennia bij duizenden te voorschijn zijn gekomen bij opgravingen. Veel minder bekend is dat er naast deze eenvoudige, uit tin en lood gegoten massawaar ook pelgrimstekens uit zilver of verguld zilver werden verkocht. Het zijn dunne, veelal ronde plaatjes, die door de rijkere pelgrims werden verworven. Terwijl de gewone pelgrimstekens nogal eens op de kleding werden vastgezet, ten teken van de volbrachte pelgrimstocht, blijkt dat de zilveren insignes vooral in getijdenboeken werden vastgenaaid. Op grond van hun zegening op de heilige plaatsen werden deze insignes geacht hun heilbrengende krachten ook na terugkeer te behouden en het lag dan ook voor de hand ze in het eigen, persoonlijke gebedenboek te bewaren.

De kwetsbaarheid van de dunne plaatjes en het kostbare materiaal zijn er de oorzaak van dat praktisch alle pelgrimstekens in getijdenboeken elders verloren zijn gegaan. Het door de KB verworven handschrift bevat pelgrimstekens van bedevaarten naar onder andere Aken, Keulen, Geeraardsbergen en 's-Gravezande. Alle pelgrimstekens zijn, op één uitzondering na, uniek. Het handschrift was vanaf 1467 tot in de negentiende eeuw in het bezit van de familie d'Oiselet, die op lege gedeeltes van de bladzijden geboorte- en sterfjaren van de familieleden bijhield. Een of meer leden van deze familie moeten omstreeks 1500 de pelgrimstekens hebben verzameld en ze op het schutblad achterin het boek hebben vastgezet.

In 1979 vestigde de Duitse bibliothecaris en specialist in pelgrimstekens, Kurt Köster, voor het eerst de aandacht op deze metalen insignes. Hem waren in de loop der jaren vier middeleeuwse handschriften bekend geworden, waarin nog enkele van deze tekens aanwezig waren. In een groter aantal handschriften zijn alleen nog sporen van deze tekens zichtbaar. Ook in de collectie van de Koninklijke Bibliotheek bevinden zich diverse handschriften die dergelijke sporen vertonen. Naast Zuidnederlandse voorbeelden zijn er eveneens een Frans en een Noordnederlands handschrift met duidelijke sporen van ingenaaide insignes aanwezig.

Gezien het zeer beperkte aantal tekens dat elders bewaard is, gaat het bij de aanwinst van de KB om een spectaculair stuk. Het toont een ooit zeer belangrijk, maar nu vrijwel verloren gegaan aspect van het gebruik van getijdenboeken in de middeleeuwen. Dankzij de adviezen van professor A.M. Koldeweij, die in Nederland deze tekens bestudeert, en met financiële steun van de Vereniging Vrienden der Koninklijke Bibliotheek, de Stichting VSB Fonds voor Den Haag en omstreken, de Stichting K.F. Hein Fonds en de Stichting H.J.E. van Beuningen Fonds, kon dit belangrijke handschrift door bemiddeling van antiquaar Frits Knuf voor de Koninklijke Bibliotheek worden verworven.

■

Stichting Geschiedenis Kinder- en Jeugdliteratuur

Onlangs vond de officiële oprichting plaats van de Stichting Geschiedenis Kinder- en Jeugdliteratuur, de voortzetting van een gelijknamige werkgroep van het (voormalige) Platform Kinder- en Jeugdliteratuur. Het doel van de stichting is 'de bevordering en verbreiding van de kennis over de geschiedenis van de kinder- en jeugdliteratuur'. Hiertoe worden jaarlijks twee of drie studiebijeenkomsten georganiseerd, bij voorkeur in combinatie met een bezoek aan een kinderboekencollectie of een tentoonstelling. Een vast onderdeel van het programma - naast lezingen en een rondleiding - is de uitwisseling van informatie over lopend onderzoek, bibliografische projecten en tentoonstellingen. Daardoor komen nuttige contacten tot stand tussen de diverse sectoren die zich met de geschiedenis van het kinderboek bezighouden: onderzoekers, onderwijs, bibliotheek- en museumwereld, verzamelaars en het antiquariaat.

In 1993 vonden studiebijeenkomsten plaats in het Nederlands Openlucht Museum in Arnhem, de Gemeentebibliotheek Rotterdam (tijdens een tentoonstelling over *Alice in Wonderland*) en het Nationaal Schoolmuseum in Rotterdam (tijdens een tentoonstelling over Sinterklaasverhalen en -prentbriefkaarten). Tijdens deze bijeenkomsten waren er lezingen over Petronella Moens (1762-1843), de talloze uitgaven van *Alice,* een bibliografie in wording van het Nederlandse kinderboek in de periode 1778-1840 en Sint Nicolaas. Verder werden referaten gehouden over Jan Feith, Mien Labberton en A.C.C. de Vletter.

Donateurs die een bijdrage geven van ten minste *f* 25, - per jaar (studenten *f* 15, -), ontvangen uitnodigingen voor en verslagen van de studiebijeenkomsten. Nadere inlichtingen zijn te krijgen bij Netty van Rotterdam (voorzitter), Gemeentebibliotheek Rotterdam, tel. (010) 4338315 en bij Anne de Vries (secretaris), NBLC-Bibliotheek, Postbus 93054, 2509 AB Den Haag, tel. (070) 3141640.

■

Studiedag over de afbeelding als historische bron

Van 18 maart tot en met 19 juni 1994 wordt in het Historisch Museum Rotterdam de vijftigste tentoonstelling uit de collectie van de Atlas van Stolk georganiseerd

onder de titel *Prenten van formaat.* Op deze expositie worden de meest spectaculaire en grootste prenten uit de Gouden Eeuw getoond.

Ter gelegenheid van deze jubileumtentoonstelling organiseert het museum op 17 maart 1994 een studiedag in de Burgerzaal van het Stadhuis in Rotterdam, getiteld *Openbaring en bedrog. De afbeelding als historische bron in de Lage Landen.* Zes eminente sprekers zullen hun visie geven op de wijze waarop kunstenaars in de Nederlanden vanaf de vijftiende eeuw, bewust of onbewust, met beeldmateriaal zijn omgesprongen. Aan de orde zal komen hoe prenten als middel tot 'massacommunicatie' gingen dienen. Daarbij kon een ideaal de inspiratiebron vormen, bijvoorbeeld de drang naar vrijheid gedurende de Tachtigjarige Oorlog. Dikwijls werd echter ook geen middel geschuwd om de reputatie van politieke of theologische tegenstanders de grond in te boren.

Na een welkomstwoord door dr. A. van Stolk staan de volgende lezingen op het programma: 'De monarchie in bewegende beelden', door prof. dr. J. Bank; 'Identiteitsbesef en loyaliteitsgevoel', door prof. dr. R. Scheller; 'De leeuw en het monster', door prof. dr. B. Kempers; 'Beeldmanipulatie in de zeventiende eeuw', door prof. E. de Jongh; 'Janus' betrouwbaarheid: over een beeldmotief in de politieke grafiek', door dr. F. Grijzenhout en 'Eigen en vreemd rondom 1800', door dr. N. van Sas.

De studiedag begint om 9.30 uur in het Stadhuis en eindigt om 16.30 uur met de opening van de tentoonstelling *Prenten van formaat* in Het Schielandshuis. De kosten van de studiedag bedragen *f* 35, - per deelnemer, in-

clusief lunch en informatiepakket. Begunstigers van de Atlas van Stolk, Vrienden van Het Schielandshuis en studenten betalen *f* 15, -. Opgave door overmaking van het bedrag op girorekening 391924 ten name van Historisch Museum Rotterdam onder vermelding van ‘studiedag’.

In het najaar van 1994 zullen de bijdragen aan deze studiedag in boekvorm verschijnen bij de Amsterdam University Press.

Voor meer informatie over deze studiedag kan contact worden opgenomen met de afdeling communicatie van het Historisch Museum Rotterdam, telefoon (010) 4334188.

■

Antiquariaat Gert Jan Bestebreurtje verhuisd

Vrijdag 17 december j.l. hield antiquariaat Gert Jan Bestebreurtje, gespecialiseerd in reizen en Indonesia, een ontvangst in de nieuwe behuizing aan de Nieuwe Gracht 42, 3512 KK Utrecht (tel. 030-319286, fax 030-343362).

Het oude pand aan de Lichte Gaard was voor dit internationaal opererende antiquariaat veel te klein geworden. Het nieuwe onderkomen is ruim van opzet en buitengewoon fraai ingericht. Het mag zonder meer één van de fraaiste en sfeervolste antiquariaten van Nederland genoemd worden. Bijgaande foto geeft een beeld van de drukbezochte en geanimeerde receptie.

■

Agenda

Veilingen

Veilinghuis G. Postma, Oude Kijk in 't Jatstraat 59, 9712 EC Groningen, tel. 050-189725, fax 050-189321: 28 februari; kijkdagen: 23 tot en met 27 februari.
Van Gendt Book Auctions BV, Brandewijnsteeg 2, 1001 GN Amsterdam, tel. 020-6231669/6239989: 15 en 16 maart; kijkdagen: 11, 12, 13 maart van 10.00-16.00 uur en 14 maart van 9.00-13.00 uur.

Beurzen

Grotere beurzen en markten voor het tweedehandse en antiquarische boek.
(Aanvullingen s.v.p. aan A.G. van der Steur, Kruisstraat 3, 2011 PV Haarlem)

FEBRUARI	
6	Amsterdam, Beurs van Berlage (De Kan)
12	Groningen, Martinikerk (BOB)
APRIL	
2, 3, 4	Leiden, Pieterskerk (BOB)
22, 23	Eindhoven, Hotel Dorint
MEI	
5, 6, 7, 8	Brussel, Magdalenazaal, Int. Beurs van het oude boek
13, 14	Bredevoort, markt in centrum
22	Amsterdam, markt op de Dam (De Kan)
23	Zeist, markt op Slotplein
28	Breda, Grote Kerk (BOB)
JUNI	
5	Zwolle, markt in centrum
19	Amsterdam, markt bij Stopera (De Kan)
25	Maastricht, markt op Vrijthof (BOB)
JULI	
2	Groningen, markt in centrum
17	Amsterdam, markt op de Dam (De Kan)
AUGUSTUS	
7	Deventer, markt in Centrum
14	Amsterdam, markt bij Stopera (De Kan)
14	Bergen N.H., markt in Centrum
27	Bredevoort, markt in Centrum
SEPTEMBER	
3	Utrecht, Janskerk (BOB)
3	Groningen, Aa Kerk
29, 30	Amsterdam, RAI, International Antiquarian Bookfair
OKTOBER	
1	Amsterdam, RAI, International Antiquarian Bookfair

7, 8, 9	Leiden, Pieterskerk (BOB)
NOVEMBER	
25, 26, 27	Haarlem, Beyneshal, Nederlandse Antiquaren Beurs
DECEMBER	
9, 10, 11	Mechelen, Minderbroederskerk, Int. Antiquaren Beurs
11	Amsterdam, Beurs van Berlage (De Kan)

Gehele jaar

Amsterdam: op vrijdag boekenmarkt op het Spui. Van maandag tot en met zaterdag boekenmarkt in de Oudemanhuispoort.
's-Gravenhage: op donderdagen boekenmarkt op het Plein (oktober tot en met april) of op het Lange Voorhout (mei tot en met september).
Nijmegen: Plein 1944, tot en met april: elke zaterdag van 10-17 uur en elke laatste donderdag van de maand van 10-21 uur boekenmarkt; met ingang van mei: elke donderdag van 10-21 uur en elke laatste zaterdag van de maand van 10-17 uur.

Andere evenementen

7, 8 mei Amsterdam, Koningszaal Artis, Marge Markt van Stichting Drukwerk in de Marge
15, 16 oktober Breda, Stripdagen
12, 13 november Utrecht, Jaarbeurs, Nationale Verzamelbeurs
11 december Amsterdam, Paradiso, Beurs voor kleine uitgevers

Tentoonstellingen

Nederlandse figuurstudies 1700-1850

In 1981/82 werd in het Rijksprentenkabinet en later in de National Gallery in Washington een tentoonstelling over zeventiende-eeuwse figuurstudies gehouden. Bij deze expositie verscheen een uitvoerige studie geschreven door Peter Schatborn. Nu, ruim tien jaar later, is een vervolg gemaakt op dit thema.

Op de tentoonstelling *Nederlandse figuurstudies 1700-1850,* die tot en met 1 mei te zien is in het Rijksprentenkabinet, wordt een overzicht gegeven van dit veel beoefende genre in de Nederlandse tekenkunst van de achttiende en negentiende eeuw. De tentoonstelling is samengesteld uit werk uit eigen bezit en uit andere openbare en particuliere collecties in Nederland. Doordat ook diverse schilderijen en aquarellen in combinatie met de daarvoor gemaakte figuurstudies te zien zijn, geeft de tentoonstelling een rijk geschakeerde kijk in de keuken van de kunstenaar.

David Bles, Zittend meisje met boek, ca. 1855. Tekening, 310 × 480 mm (foto Rijksprentenkabinet Amsterdam).

Veel van de tentoongestelde figuurstudies zijn gemaakt op bijeenkomsten van particuliere tekenclubs waar kunstenaars informeel naar toe kwamen om gezamenlijk te tekenen. Ter oefening tekende men er naar geklede modellen. Deze studies werden dan soms toegepast in landschappen of genre-taferelen. De veel bekendere academische naakten werden gemaakt bij de officiële tekenacademies en zijn meestal het werk van aankomende kunstenaars.

De tentoonstelling besteedt veel aandacht aan tekengenootschappen die in verschillende steden in Nederland bestonden. Binnen een dergelijk genootschap gaf meestal een bekend kunstenaar de toon aan. Hierdoor, en door het feit dat ieder genootschap de modellen op een eigen herkenbare wijze liet poseren, zijn de meeste figuurstudies van de diverse tekengenootschappen goed te onderscheiden. In een aantal gevallen zijn van één modelpose de tekeningen van verschillende kunstenaars bewaard gebleven. De tentoonstelling toont voor het eerst een ordening naar deze tekengenootschappen. Ook tentoongesteld zijn figuurstudies die niet in groepsverband werden gemaakt. Deze werden meestal getekend met een bepaald doel voor ogen: toepassing in een schilderij of een aquarel. Te zien is onder andere werk van achttiende-eeuwse kunstenaars zoals Cornelis Troost en de broers Abraham en Jacob van Strij. De negentiende eeuw is vertegenwoordigd met werk van onder an-

deren David Bles, Anton Mauve en Jan Weissenbruch.

Bij de tentoonstelling die werd samengesteld door conservator R.J. te Rijdt verschijnt een vouwblad met achtergrondinformatie over de tentoongestelde werken en over het genre van de figuurstudie. Prijs: *ƒ* 3,50.

Adres: Rijksprentenkabinet, Stadhouderskade 42, Amsterdam. Te zien t/m 1 mei. Openingstijden van dinsdag t/m zaterdag van 10.00-17.00 uur. Op zon- en feestdagen van 13.00-17.00 uur.

■

Albert Hahn

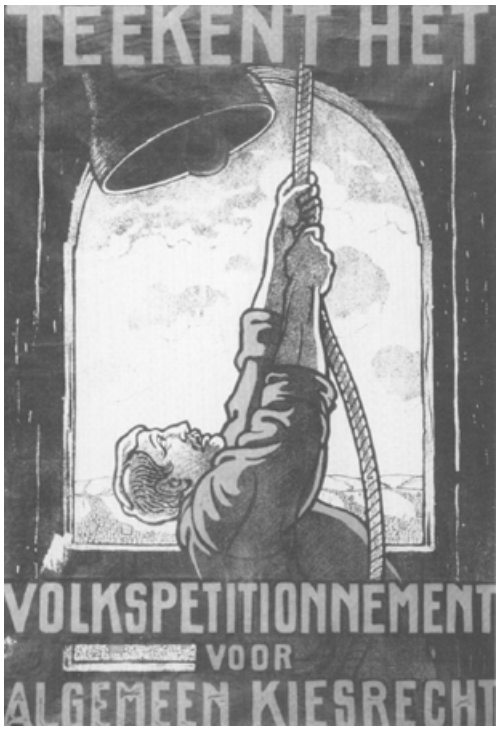

Affiche van Albert Hahn, 'Teekent het Volkspetitionnement voor Algemeen Kiesrecht', uit 1911 (foto Nederlands Persmuseum).

In het Nationaal Vakbondsmuseum is tot en met 3 april een expositie te bezichtigen over de 'hoftekenaar van de sociaal-democraten' Albert Hahn (1877-1918). Na zijn studie aan de Groningse Academie Minerva, de Rijksschool voor Kunstnijverheid en de Rijksacademie voor Beeldende Kunsten, profileerde Albert Hahn zich vooral als politiek tekenaar. Hij maakte in de periode van juli 1902 tot zijn dood in augustus 1918 meer dan 3000 karikaturen voor het *Zondagsblad, Het Volk* en voor *De Notenkraker,* bladen die hun faam in de eerste plaats te danken hebben aan Hahns medewerking. Zijn politieke tekeningen hekelden kapitalisme, klerikalisme en militarisme. Grote bekendheid kregen vooral Hahns tekeningen over de spoorwegstaking van 1903 en zijn karikaturen van de anti-revolutionaire voorman Abraham Kuyper.

De tentoonstelling laat zien dat Albert Hahn een veel gevarieerder oeuvre heeft nagelaten dan doorgaans wordt aangenomen. Het omvat naast zijn politieke prenten

ook een grote hoeveelheid ontwerpen voor de arbeidersbeweging, waaronder ontwepen voor affiches en brochures. Minder bekend is Hahns niet-politieke werk, zoals zijn reclame-drukwerk voor het bedrijfsleven, de theater- en de museumwereld en zijn ontwerpen voor boekomslagen. Het merendeel van deze originele ontwerpen wordt nu voor de eerste keer geexposeerd.

Naar aanleiding van deze expositie verschijnt bij uitgeverij Thomas Rap, in samenwerking met het Nederlands Persmuseum, een publikatie over Albert Hahn, samengesteld door Marien van der Heijden. ISBN 9060053834. Prijs: *f* 45,-.

Adres: Nationaal Vakbondsmuseum, Henri Polaklaan 9, Amsterdam.

Te zien t/m 3 april, op dinsdag t/m vrijdag van 11.00-17.00 uur en op zondag van 13.00 t/m 17.00 uur.

■

Vorm van de letter(en)

Op 18 februari 1994 opent het Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum in het koetshuis van het museum een tentoonstellingsruimte, waarin permanente exposities te zien zullen zijn van de rijke verzameling moderne boekkunst. *De grafische opstelling*, zoals de nieuwe expositieruimte zal gaan heten, biedt onderdak aan een permanente tentoonstelling over het grafisch ontwerpen en een tentoonstelling betreffende het ambachtelijk drukken, zoals dat nog in de wereld van de private presses voortleeft. Tevens is er een drukkerswerk-

plaats ingericht, voor demonstraties en masterclasses. Daarnaast is er ruimte voor wisselende tentoonstellingen.

De eerste wisselende tentoonstelling die in *De grafische opstelling* te bezichtigen is, draagt de titel *Vorm van de letter(en).* Deze tweeledige tentoonstelling geeft enerzijds een impressie van 'de vorm van de letteren' (de uiteenlopende typografische problemen bij vier genres uit de literatuur: dierfabels, epiek, toneel en poëzie), anderzijds toont zij 'de vorm van de letter' (een indruk van het ontwerpproces van de Zilvertype (corps 15), een letter ontworpen door S.H. de Roos voor de private press van Jean François van Royen). Bij de tentoonstelling verschijnt een publikatie met de titel *Zilvertype corps 15* van de hand van Jan Boterman en Paul Hefting. Het boek is in de museumwinkel te koop voor ca. *f* 60,-.

Adres: Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum, Prinsessegracht 30, 's-Gravenhage. Te zien van 19 februari tot en met 19 maart. Openingstijden van maandag t/m zaterdag van 13.00-17.00 uur.

■

Vraag en aanbod

Vraag

Köhler's *Medizinalpflanzen.* Band III.
Dr. H.H. Oterdoom, Van Houtenlaan 158A, 9722 GX Groningen, tel: 050-261892.

Literatuur, typografie, geschiedenis e.d. van Vlaanderen en Zeeland. Antiquariaat Secundus, Notendijk 7, 4583 SV Ter Hole (01140-14209).

Aanbod

Vrank en vry. Johannes le Francq van Berkheij (1729-1812). Proefschrift Nijmegen 1990. Verkrijgbaar door overmaking van *f* 56, - op postbanknr. 1959294 t.n.v. R. Arpots te Molenhoek.

Complete conversatiecursus Frans voor vakantiegangers: *Vacances en France.* Voorloper 212 blz. + cassette *f* 34,50. Cursusboek voor gevorderden 316 blz. *f* 34,50, evt. 2 cassettes *f* 25, -. Gratis info-folder. Institut Au Soleil, Postbus 13, 9468 AD Annen, tel. 05922-2251 of 03430-14401 (auteur).

Over de auteurs

DR. J.A. BRONGERS (1933) is in deeltijd wetenschappelijk medewerker bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort. Hij publiceerde onder meer *ABCDarium voor de boekensneuper.* (Amersfoort 1989).
JACOB VAN EESTEREN (1967) volgt de studie rechtsgeleerdheid aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is van jongs af aan in zijn vrije tijd een frequent bezoeker van antiquariaten en veilingen.
FOKAS HOLTHUIS (1964) studeert algemene literatuurwetenschap in Nijmegen.
DANIEL R. HORST (1958) is kunsthistoricus en werkzaam bij de sector Behoud en Beheer van het Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
MARJA KEYSER (1944) is werkzaam bij de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam, als hoofd van de onderzoekscollectie Koninklijke Bibliotheek ter bevordering van de belangen des Boekhandels.
REINOLD KUIPERS (1914) geniet, na zevenenveertig jaar de typografie, de reclame en, binnen dit tijdsbestek vierendertig jaar, de uitgeverij beroepshalve te hebben beoefend, van de onverplichtheid die het speledrukken en het schrijven hem toestaan.
DRS. F.W. KUYPER (1946) is antiquaar en veilinghouder te Haarlem.
DENNIS SCHOUTEN (1951) is werkzaam bij de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, op de afdeling Bijzondere Collecties.
GARRELT VERHOEVEN (1966) is AIO bij de vakgroep Nederlands aan de Universiteit van Leiden en werkt aan een proefschrift over de boekcultuur in Haarlem in de zeventiende eeuw. Hij publiceerde eerder in o.a. *Literatuur* en *Quaerendo.*

[Nummer 4]

De sierpapierfabriek in Aschaffenburg
Karli Frigge

Een paar jaar na de oorlog bood een bejaarde boekbinder mij zijn gereedschap en materialen te koop aan. Hij was gevestigd in een oud pand met verweerde reclameteksten op de gevel. Binnen vielen banen zonlicht door de hoge ramen en maakten plassen op de vloer. Hij stond er middenin. Kleine stofdeeltjes dansten om hem heen. ‘Deze snijmachine’, zei de boekbinder, ‘deze kist gereedschap en deze stelling papier’. Het kostte niet veel, het transport van de snijmachine zou duurder blijken. De andere dingen werden meegeleverd. Drie jaar later hoorde ik van een andere boekbinder die ermee ophield. Omdat ik een gietijzeren bordschaar zocht, reisde ik erheen. Weer was bij de koop een stapel papier inbegrepen, van die traditionele papieren, te ouderwets om te kunnen gebruiken. Dit is nog een derde maal gebeurd. Ik breidde mijn machinepark uit, werkte hard en de tijd verstreek. Ook bij mij dansten de stofdeeltjes jaar na jaar in banen zonlicht. Nu ik ouder word en de dingen uit mijn jeugd weer bijzonder vind, bekijk ik die oude papieren voor het eerst serieus. Tanya Schmoller, een groot verzamelaarster van sierpapier, zegt me dat ze vermoedelijk in Aschaffenburg zijn gemaakt. Ik zoek adressen, schrijf en reis erheen.

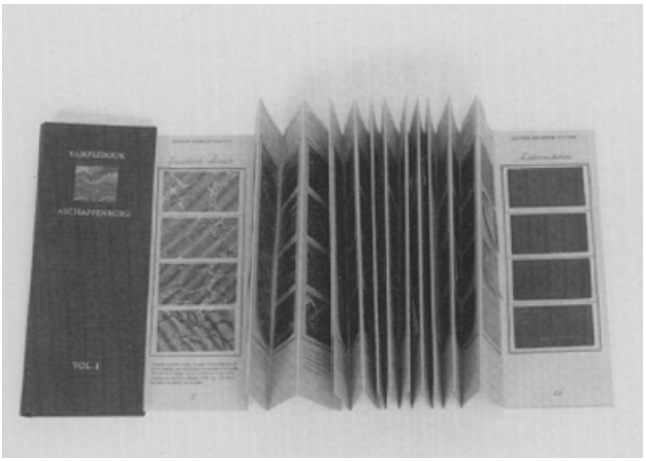

De unieke verzameling van bijna 100 verschillende sierpapieren uit Aschaffenburg, ingeplakt naar soort en voorzien van namen en uitleg (foto K. Frigge).

Ik heb er een ontmoeting met de secretaresse van *Die Buntpapier*, ik vind gegevens in het stadsarchief en spreek een oud-werknemer. In een typisch Duits koffiehuis ontmoet ik in de zomer van 1987 Frau Julia Drescher, die bijna een halve eeuw directiesecretaresse is geweest bij *Die Buntpapier* van Dessauer. Hoogbejaard en frêle, een fluwelen bandje om de hals, vertelt ze toegewijd: ‘Ons bedrijf kwam relatief makkelijk de problemen van de eerste wereldoorlog en de daarop volgende tumultueuze inflatietijd te boven, maar tijdens de tweede wereldoorlog werden de fabriekscomplexen zwaar getroffen. Onze machines waren door de branden onherstelbaar beschadigd en van de goede vakmensen, waarvan we er zoveel hadden, waren er tientallen gesneuveld, zodat het bedrijf eigenlijk weer geheel opgebouwd

moest worden. We hebben daar lang in geloofd, maar het lukte niet.[1] De fabrieken zijn wel grotendeels herbouwd en we hebben jarenlang op zeer grote schaal behangpapier gemaakt. Maar voor sierpapier bleek nauwelijks meer een markt te bestaan. Enkele oudere vaklieden namen het met de hand vervaardigen van marmerpapieren weer op, om de markt te verkennen, zodat er weer carrageenmos werd gekookt, waar de bakken mee werden gevuld, de patronen in de drijvende verf gemaakt en met papier afgenomen. In een van de hallen hingen weer marmerpapieren te drogen, zoals anderhalve eeuw geleden Knode was begonnen...'

In het archief van de stad Aschaffenburg helpen ze me aan meer informatie. Johan Daniël Knode uit Neuwied kwam in april 1810 bij het stadsbestuur van Aschaffenburg met het verzoek een bedrijf voor het maken van marmerpapier te mogen beginnen. Zijn aanvraag ging vergezeld van 31 gemarmerde vellen en hij vertelde zijn vakkennis te hebben opgedaan tijdens zijn reizen. Hij leende van de Aschaffenburger Heinrich Kallenbach de hem ontbrekende financiële middelen en startte met drie werknemers. De zaken gingen goed. Enkele maanden later had Knode al zes mensen in dienst. Maar in november 1810 eiste de geldschie-

ter plotseling zijn geld terug en toen Knode niet kon betalen, liet Kallenbach beslag leggen op het bedrijfje. Stadgenoot Alois Dessauer, die zes jaren eerder een handel in schrijfwaren was begonnen, kocht de boedel op en kreeg van de regering van het groothertogdom Frankfurt concessie voor het maken van marmerpapier. Knode was nog korte tijd bedrijfsleider, maar vertrok spoedig, zijn vakkennis achterlatend.

De sierpapierfabriek in Aschaffenburg, ca. 1884.

Dessauer pakte de zaken groots aan. Hij liet tussen 1812 en 1815 een fabriek bouwen en in 1832 meldde de *Aschaffenburger Zeitung* dat *Die Buntpapier* al aan 200 arbeiders zomer en winter werk bood. De marmerpapieren van Knode vormden samen met de sierpapieren van Dessauer een rijk assortiment dat alle toen bekende technieken omvatte: er werd papier bedrukt met houten en metalen matrijzen, papier geverfd en geglansd, er werden stijfselpapieren gemaakt en er werd papier gemarmerd. Nieuw en concurrerend was het glanzen van de vellen. In de papiermolen bij de 'Auhof' en in de lijmfabriek die Dessauer in 1823 liet bouwen, werd de kwaliteit van het papier geschikt gemaakt voor het 'gladden'. Zijn papieren met hoogglans werden geëxporteerd naar Polen, Rusland, Zwitserland, Holland, Denemarken, Spanje en Italië. Door de vooruitgang in de scheikunde kwamen er nieuwe pigmenten op de markt, die een veel grotere kleurkracht hadden en waarmee marmers gemaakt konden worden met een zeldzame intensiteit en gloed.

Julia Drescher: 'Onze fabriek heeft talloze prijzen gewonnen. In het verleden werden er vakmensen aangetrokken om chemische en mechanische problemen op te lossen, en de leiding had ook oog voor artistieke kwaliteiten. Zo werd omstreeks 1900 Paul Kersten, ambachtsman en auteur van een belangrijk handboek over het onderwerp, aangetrokken om het bedrijf te adviseren.' Doordat de Dessauers zowel industrieel als op het gebied van de chemie snel inspeelden op nieuwe mogelijkheden, maakten ze grote produktie en konden hun prijzen omlaag, waardoor ze bijzonder concurrerend werkten. In 1852 kocht Franz Dessauer een cylinderpers uit Chemnitz, afkomstig uit een katoendrukkerij en bracht daarmee een nieuw produkt op de markt: het Walzendruckpapier. Hij schreef: 'Het Walzendruck-procédé heeft zich zodanig ontwikkeld, dat wij nu 110 verschillende soorten, ieder in twaalf verschillende kleuren en ook in wit papier, alsook in vijftien verschillende grondkleuren kunnen leveren, een assortiment dat uit meer dan 3000 nummers bestaat'. En in hun catalogus vinden we dit terug in eindeloze bladzijden imitatie-kalfsleder, rund-, geiten-, krokodillen- en slangeleer, imitatie-hout en linnen, strooimotiefjes, ruitjes en bloemenranken, geperst in effen gekleurd papier, in goud, met en zonder glans, in dubbele kleuren, enzovoort. De zaken bleven floreren. De fabriek werd de grootste en meest vooraanstaande van de wereld. Ondanks de mechanisatie nam het aantal werknemers gestadig toe: in 1908 werkten er 750 mensen.

De Koninklijke Bibliotheek te Den Haag bewaart vier grote monsterboeken van Aschaffenburg en enkele kleinere. Daarin is te zien dat er een verschuiving plaatsvond van bakmarmers, die per vel gemaakt werden, naar papieren die aan de rol ontstonden. In de catalogus van 1890-1925 van *Die Buntpapier* was 9,5% van het aangeboden sierpapier in de bak gemaakt; 278 soorten bakmarmer op een totaal van 2958 soorten sierpapier. In 1937 werden er nog maar 54 verschillende soorten bakmarmers aangeboden; 2,2% van het totaal van 2418 soorten. De meeste papieren waren gedrukt of

geperst; er waren goud- en zilverpapieren en veel stijfselpapieren. Het aanbod Agath- en Gustavmarmers, die op bakmarmers lijken maar aan de rol op de lopende band werden gemaakt, nam toe en hun prijs was zeer aantrekkelijk. In 1868 had Dessauer een machine laten bouwen voor stijfselmarmers die bestond uit een lopende band waarop het papier met een grondverf werd bestreken, onder een sprenkelapparaat werd doorgevoerd en daarna een droogtunnel werd ingeschoven. De machine was 40 meter lang en kon gekoppeld worden aan een glansmachine. Een jaar later werd een tweede machine gebouwd, die in plaats van het sprenkelapparaat cylinderrollen had die een patroon in de natte verf drukten. Samen leverden ze circa 30.000 vel sierpapier per dag af! Er werden Agath-, Gustav- en stijfselmarmers op gemaakt. Het bakmarmeren was niet geschikt voor mechanisatie. Daardoor bleef het duur en werd het zeldzaam. Toen na de oorlog in 1956 weer een monsterboek werd gemaakt, bevatte dit geen bakmarmers meer, maar slechts gedrukte en geperste papieren en Agath- en Gustavmarmers.

Door een gelukkig toeval kwam ik in contact met Heinz K., een oude monteur die voor de oorlog in Aschaffenburg had gewerkt. Ik zocht hem op, een kleine man, heel beweeglijk voor zijn leeftijd, met heldere ogen. Hij verontschuldigde zich, dat hij misschien veel vergeten was, dat er tussen toen en nu een heel leven en een oorlog stonden. Maar toen hij de tijd nam om na te denken, kwam er nog veel boven.

'Ik ben geboren in Hösbach, wij hadden thuis een kleine boerderij, een moestuin en een koe. De grond was in onze omgeving sterk verkaveld zodat haast niemand van de opbrengst kon leven. Mijn vader werkte heel zijn leven op *Die Buntpapier* en ik moest mee zodra de lagere school achter de rug was. We liepen 's morgens anderhalf uur heen en 's avonds weer anderhalf uur terug. Ik maakte daar voor het eerst kennis met machines. Ze trokken mij aan. U moet bedenken, het was 1935, alle vernuft was aan die machines zichtbaar. Ze werden ter plekke gebouwd. Overal waren kleine handige dingetjes te bewonderen; grapjes met mechanica, aandacht voor het detail. Als je een stoommachine hebt, kun je er alle drijfriemen aan verbinden die je maar bedenken kunt.[2.] Toen de glansstenen eenmaal machinaal in beweging werden gebracht, behoorde zware lichamelijke arbeid tot het verleden. Er waren weinig mannen geweest die dat werk jarenlang achtereen konden volhouden. Nog een voordeel van de mechanisatie was dat het stukloon verdween. Ik weet nog van mijn vader hoezeer daardoor de stress verminderde.

Een machine bestaat altijd uit verschillende onderdelen, bijvoorbeeld een gedeelte waar het papier wordt ingebracht, een gedeelte waar het wordt bedrukt, waar het wordt gedroogd, enzovoort. Vandaag de dag koppelen we al die functies moeiteloos, maar in 1935 was dat in ontwikkeling en in de praktijk gebeurde het vaak dat functie A werkte, maar functie B niet, of de overgang van A naar B was gebrekkig, zodat er altijd mensen naast de machines stonden. Ik heb ook dagenlang papier ingelegd of doorgevoerd en dat is ronduit geestdodend. Je staat de hele dag alleen, je kunt niet even weglopen, je kunt aan geen enkele impuls meer toegeven. Er hing daar een gelaten sfeer. Maar ik liep ook vaak mee met de monteur. De monteurs luisterden naar de machines, ze wisten welke onderdelen slijtage vertoonden en verwachtten bepaalde problemen. Dan was het leuk als hun veronderstelling uitkwam en ze de machine weer aan de praat kregen. Het kwam natuurlijk ook voor, dat het heel lang duurde voor de zaak weer liep.

Ja, vooral met het bakmarmeren was het tobben. Er waren heel wat constructies bedacht. Het bezwaar was altijd dat ze niet veel vlugger werkten dan een arbeider en daarbij vaak haperden. Het afnemen van een dun vel papier, zwaar van vocht, waar het patroon aan de onderzijde zit, omkeren met de verf naar boven, is niet eenvoudig. In de praktijk gebeurde het meestal met de hand. En als er meer vastliep, marmerde men weer aan de oorspronkelijke marmerbakken die er nog stonden voor noodgevallen. Daarna werden de marmers gedroogd in wat we nu een droogtunnel noemen, maar wat toen gasvlammetjes waren onder een stalen plaat waar de band overheen liep. Er was in de fabriek een uitgebreid ventilatiesysteem om al dat vocht af te voeren. Trouwens, heel de fabriek was voor die tijd zeer doelmatig en modern ingericht, met afvoergoten in de stenen vloer, tafels met zink bekleed, enzovoort.'

Ik vroeg hem naar mijn map te kijken en de vellen te sorteren naar de manier van fabriceren. Hij legde de geperste papieren bij elkaar, en de gedrukte papieren waaronder het goud- en zilverpapier, dan de stijfselmarmers samen met de Agath- en Gustav-

marmers en tenslotte de bakmarmers.

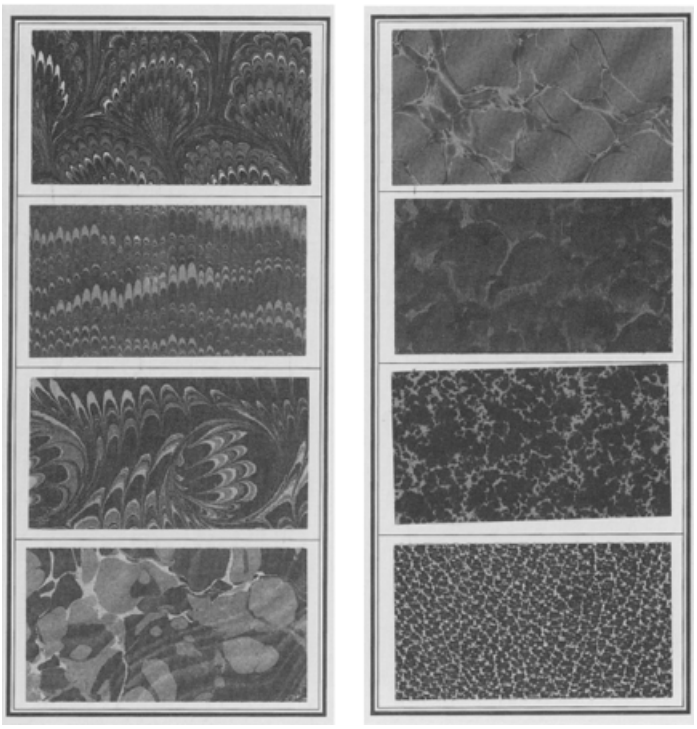

Voorbeelden van marmerpapier. Van boven naar beneden: bouquetmarmer, kammarmer, spiraalmarmer en moirémarmer.
Rechter rij: van boven naar beneden: schaduwmarmer, stijfselmarmer, Agathmarmer en imitatieleder (bezit K. Frigge).

‘Aan de achterkant van de vellen kunt u het proces aflezen. Bakmarmers, die op vloeibare carrageen zijn gemaakt, hebben slordige druipstrepen aan de achterkant en verfresten aan alle vier de kanten, omdat ze aan het vel werden gemaakt. Stijfselmarmers, die aan de rol werden gemaakt en daarna tot vellen werden losgesneden, hebben aan twee tegenover elkaar liggende kanten een baantje gemorste verf.’ Op mijn vraag waarom het papier van bakmarmers zo flinterdun is, antwoorde hij dat de achterkanten ervan onvermijdelijk vuil zijn en dus bij het gebruik als schutbladen moesten worden tegengeplakt. Een voordeel was ook dat hun inslagen onzichtbaar waren. Hij wijst op de regelmaat van de gekamde marmers wat een gevolg is van machinaal verf opbrengen en op de vingerafdrukken in de hoeken, die vertellen dat dit vel met de hand is afgenomen van de bak. Aan de achterzijde van moirémarmers zijn vouwen te zien in ruitvorm, die nodig waren om het moiré te laten ontstaan uit schaduwmarmers.

Mijn map met gave vellen blijkt boeiend lesmateriaal te bevatten en maakt hem weemoedig. Hij zucht: ‘Dat marmeren is allemaal nat werk. Water verhoudt zich slecht met het metaal van de machines. Het was een voortdurend gevecht met het onmogelijke. En dan die honderden mensen die daar stonden, allemaal braaf op hun plaats, dag na dag, een leven lang. Ik moet hierbij denken aan mijn vroegere collega Peter die, aan het eind van de werkdag dramatisch kon roepen: ‘Dit is mijn lichaam.’ en dan wijzende op zijn produktie rode marmers: ‘En dat is mijn bloed’.

■

Eindnoten:

1. De fabriek werd gesloten in 1968 en de gebouwen zijn in 1971 gesloopt.
2. De firma kocht in 1843 een stoommachine van 24 pk, in 1888 een machine van 120 pk en in 1903 een van 300 pk.

Wat te verzamelen? 5: Boeken over boeken
Bob de Graaf

In het leven van iedere boekenverzamelaar zal, zo stel ik mij voor, op een dag het ogenblik aanbreken dat hij of zij zich een boek aanschaft dat op enigerlei wijze ‘over boeken gaat’. Ik formuleer met opzet zo ruim (en ook wat kinderlijk), omdat het terrein uitgestrekt is en de grenzen ervan niet nauwkeurig gedefinieerd zijn. Nog niet zo erg lang geleden placht men de term ‘bibliografie’ als een soort vergaarbak te hanteren voor alle boeken die over enig aspect van het verschijnsel ‘boek’ iets mede te delen hadden: drukkunst, papier, band, boekillustratie, uitgeverij en boekhandel, veiling- en magazijncatalogi, bibliografie in engere zin (waarover zo dadelijk), en nog heel wat meer, inclusief uiteraard het verzamelen van boeken an sich. Een gemeenschappelijk kenmerk van al deze deelgebieden is van oudsher hun veelal retrospectief karakter; ‘de geschiedenis van’ vormt het eigenlijke onderwerp.

Naar de gangbare hedendaagse definiëring verstaat men onder bibliografie de beschrijving van boeken waarbij het woord wordt gebruikt zowel voor de beschrijving zelf en voor de kennis daarvan, alsook voor het resultaat van de beschrijving, dat wil zeggen een opgave van enige boeken die volgens een bepaald beginsel zijn gekozen, samengebracht en gerangschikt. Een catalogus voldoet in wezen aan precies dezelfde normen, met dien verstande dat die een bepaalde (particuliere, institutionele of commerciële) verzameling betreft die meestal op één plaats, in casu in een bibliotheek of in een winkel of bedrijf, is ondergebracht.

Bibliografieën zijn er in vele soorten en maten, al naar gelang het criterium van de samensteller(s): nationaal of internationaal, of gericht hetzij op een bepaald onderwerp of vakgebied (onderwerpsbibliografieën, ‘subject bibliographies’), hetzij op een persoon, vaak een bepaalde auteur, soms ook een drukker of uitgever (persoonsbibliografieën, ‘personal bibliographies’).

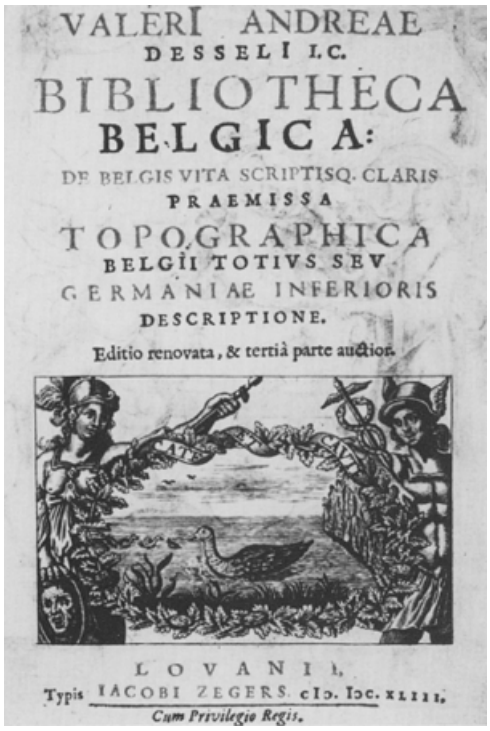
VALERI ANDREAE
DESSELI I.C.
BIBLIOTHECA
BELGICA:
DE BELGIS VITA SCRIPTISQ. CLARIS
PRAEMISSA
TOPOGRAPHICA
BELGII TOTIVS SEV
GERMANIAE INFERIORIS
DESCRIPTIONE.
Editio renovata, & tertiâ parte auctior.
LOVANII,
Typis IACOBI ZEGERS. cIↃ. IↃc. XLIII.
Cum Privilegio Regis.

Valerius Andreas, *Bibliotheca Belgica*, Leuven 1643.

Naar gelang de wijze van behandeling van de stof en de hoeveelheid informatie die wordt verstrekt, zijn er tussen bibliografieën onderling grote verschillen. Om mij tot het laatstgenoemde, kwantitatieve element te beperken: naast bibliografieën die alleen titels vermelden zijn er die een uitvoerige analyse geven van de inhoud van een bepaald boek of zelfs een kritische beoordeling ('bibliographie raisonnée'). De bibliografie als volwaardige (hulp-)wetenschap is vooral onder Angelsaksische invloed gedurende de laatste decennia in een stroomversnelling terechtgekomen en het aantal sub-specialismen is daarmee navenant toegenomen.

In vorige bijdragen in deze reeks heb ik al een aantal keren gewezen op de wense-

lijkheid dat de (aspirant-)verzamelaar zich goed documenteert. Naast ‘inlezen’ op het terrein van een bepaald onderwerp bijvoorbeeld door middel van een goede geschiedenis van het betreffende vakgebied, behoort daartoe het met regelmaat raadplegen van bibliografieën. Het probleem is alleen dat de laatste er niet altijd zijn. Er bestaan tienduizenden bibliografieën over tal van onderwerpen en personen, maar met enige overdrijving zou men kunnen stellen dat de ontginning van dit immense terrein nog maar nauwelijks is begonnen. De voor de lezers van dit blad niet onbekende Bubb Kuyper heeft daar voor wat ons eigen land betreft kortelings een verhelderende illustratie van gegeven die is verschenen in wat ik met gepaste trots ‘mijn eigen feestbundel’ mag noemen: onder de titel ‘Lacunae bibliograficae Neerlandica’[1] formuleerde hij een aanzienlijke lijst desiderata en hij maakte het zonneklaar dat er op dit gebied ten onzent nog jarenlang werk aan de winkel is.

Titelprent van de *Index Batavus* (1701) van Adrianus Pars. Gravure door Hillebrand van der Aa naar Willem van Mieris.
De Bataafse maagd, gezeten op de Nederlandse leeuw. De kat op haar schoot en die in één van haar vaandels wijzen op het volk der katten of Batavieren dat volgens Pars de naam Katwijk - zijn standplaats als predikant - zou verklaren. De dorpen Katwijk Binnen en Katwijk aan Zee, beide prominent op de prent aanwezig, waren volgens Pars ‘twee dorpen waar den staat eerst uit begon’. Geheel links de ‘brave boeken [...] in welk de naneev 't al beschreven siet’.

Wat doet de wetenschapper of de verzamelaar die voor informatie niet op relatief recent bibliografisch onderzoek kan terugvallen? Tien tegen één dat hij op zoek gaat naar oudere bronnen van bibliografische aard. Dat hoeft bepaald niet altijd *faute de mieux* te zijn. Zo juist als het is dat men informatie van wat oudere datum beter extra kritisch kan bekijken, niet zelden vindt men juist in die oudere bronnen belangwekkende gegevens. Mits met enige kritische zin van het stof van soms wel eeuwen ontdaan, kunnen er verrassende nieuwe vergezichten worden geopenbaard. Dat men daarbij regelmatig wordt geconfronteerd met de bekende wijsheid dat de mensheid de neiging heeft het wiel steeds opnieuw uit te vinden, kan in incidentele

gevallen bijdragen tot enige wetenschappelijke bescheidenheid c.q. gevoel voor de betrekkelijkheid der dingen.

Soortgelijke informatie kan in allerlei soorten van ‘boeken over boeken’ worden aangetroffen. Als wij gemakshalve het begrip ‘bibliografie’ voor deze gelegenheid weer eens hijsen in zijn ouderwets-ruime jas - populair gezegd alle boeken die iets met boeken te maken hebben - kan de verzamelaar voorlopig voort. De vraag of en zo ja waar men een tijdgrens zou moeten trekken is deels een zaak van persoonlijke voorkeur, deels een kwestie van beschikbaarheid van het materiaal c.q. het beschikbare budget van de verzamelaar. Vanuit de Verenigde Staten is de laatste jaren de wat dubbelzinnige term ‘antiquarian bibliography’ komen overwaaien. Die vlag blijkt in de meeste gevallen wel een heel veelsoortige lading te dekken, maar dat neemt geenszins weg dat onder deze noemer veel kan worden gebracht dat waard is verzameld te worden. Dat het terrein uitgestrekt is en de grenzen ervan diffuus, hoeft bepaald geen nadeel te zijn - integendeel! - en de collectionneur-in-spe kan zich er in ieder geval op beroemen dat hij bij het samenbrengen van een collectie ‘boeken over boeken’ feitelijk een soort verzamelaar in het kwadraat is.

Binnen het kader van een tijdschriftartikel is het onmogelijk dit zo veelzijdige onderwerp diepgaand en in den brede te behandelen en er zal dus een keuze gemaakt moeten worden. Die is in het onderhavige geval volstrekt arbitrair. Ik zal mij ertoe beperken een aantal in mijn ogen belangwekkende (bio-)bibliografische bronnen te signaleren, waarbij de nadruk zal komen te liggen op ons eigen land. Een groot aantal interessante aspecten van het onderwerp blijft in dit geval buiten beschouwing: boeken over typografische technieken, letterproeven, papier, boekillu-

stratie, boekbanden en andere ‘fysieke’ aspecten van het boek. Voor deze gelegenheid valt ook de categorie boeken onder tafel die het verzamelen als zodanig en die particuliere en openbare bibliotheken tot onderwerp hebben. Tenslotte laat ik - weliswaar met enige spijt, maar misschien komt het later nog eens tot een afzonderlijke bijdrage - de zeer belangrijke rubriek ‘catalogi’ buiten beschouwing. Catalogi van uitgevers, boekhandelaren en antiquaren en bij uitstek de veilingcatalogi vormen immers een bijkans onuitputtelijke bron van bibliografische informatie en - de belangrijke bijdragen op dit gebied van onder anderen Van Selm[2.] ten spijt - is dit terrein nog nauwelijks ontgonnen.

Portret van Hugo de Groot. Uit: Meuris, *Illustris Academia Lugduno-Batava*, Leiden 1613.

De meeste oudere specimina van het genre bibliografie[3.] vormen een combinatie van de levensbeschrijving van een bepaalde historische figuur gevolgd door een lijst van de door hem gepubliceerde boeken. Grondlegger van deze opzet was de Duitse abt Johannes Trithemius (1462-1516) wiens *Liber de scriptoribus ecclesiasticis* in 1494 te Bazel verscheen. Trithemius beoogde een praktisch naslagwerk op het terrein van de kerkgeschiedenis aan te bieden en de Benedictijner monnik verdient daarmee het epitheton ‘vader van de bibliografie’. In chronologische volgorde somt hij 982 schrijvers op en hij noemt tezamen ongeveer 7000 door hen geschreven werken. In vele gevallen gaat de samensteller zo ver dat hij zelfs de titels van de hoofdstukken van een bepaald boek citeert en ook voorzag hij zijn boek van een alfabetische auteursindex. Deze laatste ging, naar de gewoonte van de late middeleeuwen, overigens niet uit van de achternaam van de betreffende schrijver maar van diens voornaam. Ook hiermee zette Trithemius een trend die tot omstreeks het midden van de zeventiende eeuw zou voortduren.

Een soortgelijk maar aanzienlijk omvangrijker werk was de *Bibliotheca Universalis* (Zürich 1545) van Conrad Gesner (1516-1565). Zoals de titel al aangeeft was deze bio-bibliografie ‘universeel’ van opzet en beoogde de samensteller alle hem bekend geworden schrijvers en boeken op te sommen. Het enige beperkende criterium was dat het boek geschreven moest zijn in één der destijds gangbare wetenschappelijke talen: Latijn, Grieks of Hebreeuws. Gesner voorzag titelopgaven meestal van drukplaats, drukker en datum, hetgeen een aanzienlijke stap vooruit betekende. Het aantal gesignaleerde werken bedraagt ongeveer 12.000; in de *Appendix Bibliothecae*

van 1555 worden daaraan nog circa 4000 titels toegevoegd. Gesners werk werd in verkorte en vermeerderde vorm nog verschillende keren nadien uitgegeven.

De eerste nationale bibliografie was die van de hand van John Bale (1495-1563), de *Illustrium Maioris Britanniae scriptorum... Summarium* (Wesel 1548). Dit overzicht van Britse schrijvers en de door hen uitgegeven werken werd in 1557 heruitgegeven, terwijl twee jaar daarna nog een supplement verscheen, dat het totaal aantal behandelde auteurs tot 1400 uitbreidde. De eerste Duitse nationale bibliografie is de *Illustrium Germaniae scriptorum Catalogus* (Mainz 1581) van Cornelis Loos (ca. 1546-1595). Dit werk is ook voor Nederland van belang, niet alleen omdat de auteur onder 'Germania' ook 'Germania Inferior' (de Noordelijke Nederlanden) verstond, maar ook omdat hijzelf van Nederlandse afkomst was. Als exponent van de contrareformatie is de schrijver overigens niet vrij van een zekere vooringenomenheid.

De eerste bibliografie die uitsluitend aan schrijvers uit onze regionen is gewijd is de *De scriptoribus Frisiae* (Keulen 1593) van Suffridus Petrus (1527-1597). Deze prominente Fries was raadsheer van Karel V, bibliothecaris van Kardinaal Granvelle en zelf ook een geestdriftig boekenverzamelaar. De genoemde eerste druk van zijn bibliografie van Friese schrijvers is van gro-

te zeldzaamheid. De tweede druk (Franeker 1699) komt evenwel nog met enige regelmaat in de handel voor. Men treft in het werk de namen aan van Friese coryfeeën als Adolphus Occo, Gemma Frisius, Rembertus Dodonaeus, Rodolphus Agricola en Viglius Aytta van Zwichem.

De bovengenoemde bio-bibliografieën zijn uiteraard alle vroege voorbeelden van het genre. Vooral gedurende de zeventiende en de achttiende eeuw verschijnen soortgelijke werken in de meeste Europese landen in alle mogelijke soorten en maten. Soms is hun bibliografisch karakter niet onmiddellijk uit de titel af te leiden. Dat geldt al meteen voor de eerste bibliografie van Zuidnederlandse schrijvers - wij zullen ons in het vervolg kortheidshalve tot de Nederlanden beperken - die van Aubertus Miraeus (1573-1640). Deze historicus schreef een *Elogia illustrium Belgii scriptorum* (Antwerpen 1602). De argeloze lezer zou bij het woord 'lofprijzingen' waarschijnlijk niet in de eerste plaats aan een bibliografie denken. Toch komt bij werken van deze aard de term 'elogia' met zekere regelmaat voor.

Mutatis mutandis geldt dit vaak voor bio-bibliografische geschriften die een universiteit, academie, hogeschool of ander geleerd genootschap tot onderwerp hebben. Een goed voorbeeld daarvan verscheen in 1613 te Leiden, getiteld *Illustris Academici Lugduno Batava.* Het werk bevat een reeks portretten van Leidse hoogleraren mét de bijbehorende levensbeschrijvingen en lijsten van werken van de behandelde professoren. Aan de titel is dit niet direct af te zien en hetzelfde geldt voor de tweede druk die het volgende jaar verscheen: *Illustrium Hollandiae et Westfrisiae ordinum alma Academia Leidensis.* Pas de titel van de derde druk (Leiden 1625) geeft adequate informatie: *Athenae Batavae. Sive, De Urbe Leidensi, & Academia, Virisque claris; qui utramqueingenio suo, atque scriptis, illustrarunt.* Op te merken valt nog dat slechts in deze derde druk de naam van de samensteller, Joannes Meursius, vermeld wordt; de beide eerdere drukken zijn anoniem.

Twee belangrijke vroege bronnen voor onze nationale bio-bibliografie (en uiteraard mede en soms vooral voor die van het huidige België) zijn de *Bibliotheca Belgica* (Leuven 1643) van Valerius Andreas en het gelijknamige werk van Joannes Franciscus Foppens (Brussel 1739) dat op het eerstgenoemde werk aansluit en het voortzet. Van het boek van Valerius Andreas verscheen in 1623 een eerste druk, maar de hier genoemde twintig jaar later verschenen tweede druk is veel omvangrijker en verdient verre de voorkeur.

Voor al deze bronnen en voor de nog te noemen werken van soortgelijke aard past vanzelfsprekend de waarschuwing dat men ze met voorzichtigheid moet hanteren. Hoewel sommige verrassend nauwkeurig zijn, is bij de raadpleging een voortdurende kritische zin onmisbaar.

Een boek dat nog regelmatig in de handel voorkomt en dat, mijns inziens ten onrechte, met dezelfde frequentie wordt ondergewaardeerd is de *Index Batavicus, of Naamrol van de Batavise en Hollandse Schrijvers. Van Julius Caesar af, tot dese tijden toe* (Leiden 1701), van de hand van Adriaan Pars. Dit is opnieuw een titel die een beetje misleidend is omdat het boek bio-bibliografieën bevat van Nederlandse historici. Wij komen er de namen tegen van Baudius, Bor, Cluverius, Dousa, Grotius, Hooft, Junius, Lipsius, Marnix, Meursius, Scriverius en vele anderen. Het werk is geïllustreerd met 30 medaillon-portretten van even zovele van de behandelde auteurs.

Adrianus Pars, 1688. Gravure door A. van Zijlvelt.

Is het werk van Pars nationaal van opzet, er bestaan ook bio-bibliografieën die een bepaalde stad tot uitgangspunt genomen hebben. Niet zelden vindt men in zo'n geval schrijvers opgenomen die in die stad

het levenslicht aanschouwden, maar ook auteurs die elders geboren zijn doch er langere tijd hebben gewoond. Een goed voorbeeld van een dergelijk werk is het *Traiectum eruditum* (Utrecht 1738) van de Utrechtse magistraat Caspar Burman. De ondertitel van dit boek geeft expliciet aan dat schrijvers opgenomen werden die hetzij in Utrecht (of in de regio Utrecht) geboren zijn hetzij in de stad hebben gewoond. Onder de 186 behandelde auteurs vindt men de namen van coryfeeën zoals Beka, Coccejus, Dousa, Paus Adriaan VI, Macropedius, Regius, Valerius, Voetius en Uyttenbogaert. Ook dit boek komt zeer regelmatig in de handel voor.

Terloops zij hier vermeld dat plaatsbeschrijvingen niet zelden ook aandacht besteden aan beroemde inwoners van een bepaalde stad of een bepaald dorp. Zo vinden wij - om een willekeurig voorbeeld te noemen - de eerste levensbeschrijving van Rembrandt in de tweede druk (Leiden 1641) van de *Beschrijvinge der stadt Leyden* van Jan Jansz. Orlers. In het algemeen gesproken zijn de biografieën in topografische werken echter begrijpelijkerwijze kort en stelt het bibliografische aandeel daarin niet al te veel voor.

Dat men ook bio-bibliografieën aantreft in de encyclopedieën die vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw in Europa beginnen te verschijnen, is voor de hand liggend. De eerste 'moderne' encyclopedieën waren *Le grand Dictionnaire historique* (Lyon 1674; twintig opeenvolgende drukken) van Louis Moréri en het befaamde *Dictionnaire historique et critique* (Rotterdam 1695-1697, 2 delen; eveneens vele malen herdrukt en aangevuld) van de bekende Pierre Bayle.

Een verdienstelijke Nederlandse encyclopedie, die als bio-bibliografische bron heden ten dage zo goed als in vergetelheid is geraakt is het *Tooneel der Vereenigde Nederlanden en onderhorige landschappen, geopent in een algemeen historisch, genealogisch, geographisch en staatkundig woordenboek* (Leeuwarden 1725, 2 delen) van Franciscus Halma en Matthaeus Brouerius van Nidek. Hetzelfde geldt a fortiori voor het *Vaderlandsch woordenboek* (Amsterdam 1780-1795, 35 delen) van Jacobus Kok. Deze Amsterdamse boekhandelaar bewerkte de eerste negentien delen van dit omvangrijke werk eigenhandig. Later verschenen nog *Bijvoegsels* op het *Vaderlandsch woordenboek* (Amsterdam 1797-1799, 3 delen).

Het in 1856 onthulde standbeeld voor Coster te Haarlem. Litho door C.C.A. Last, gedrukt bij H.L. Smits.

Biografische woordenboeken in de hedendaagse betekenis van de term beginnen in de Europese landen in de negentiende eeuw te verschijnen. Voor Nederland is de gigantische éénmansonderneming waarmee A.J. van der Aa begon vermeldenswaard: *Biographisch woordenboek der Nederlanden* (Haarlem, 1852-1878, 7 foliodelen). Ook heden ten dage wordt dit werk nog regelmatig geraadpleegd aangezien het omvangrijker (maar ook onkritischer) is dan ons voorlopig laatste afgeronde nationale biografische woordenboek, het *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* (Leiden, 1911-1937, 10 delen).

Uit de voorafgaande beknopte en heel onvolledige opsomming moge blijken hoe veel- en ongelijksoortig oudere bio-bibliografische bronnen kunnen zijn. Aangezien ze gemeen hebben dat ze zowel over mensen als over boeken gaan, zijn ze bij uitstek verzamelwaardig.

De Nederlandse verzamelaar die de

geschiedenis van de boekdrukkunst als speciaal object kiest kan niet om de legendarische Laurens Janszoon Coster heen. Veel (misschien wel de meeste) van de oudere nationale bijdragen die de typografie als thema hebben, trachten namelijk aan te tonen dat Nederland de bakermat was van de uitvinding van de boekdrukkunst. Over die vermeende prioriteit zijn hele bibliotheken vol geschreven en het heeft tot de helft van onze eigen eeuw geduurd, voordat de laatste Coster-aanhangers het moegestreden hoofd in de schoot legden.

Gerard Meerman, 1763. Gravure door J. Daullé naar Peronneau.

Aan de basis van de zogenoemde ‘Costerlegende’ staat het boek *Batavia* van de Nederlandse humanist Hadrianus Junius (Adriaen de Jonghe, 1511-1575). In dit in 1588 bij de Leidse Plantijndrukkerij postuum verschenen werk zijn ondermeer een aantal beschrijvingen van Nederlandse steden opgenomen. Bij de beschrijving van Haarlem (p. 250-260) wordt uitvoerig stilgestaan bij de figuur van Laurens Janszoon Coster aan wie Junius, op grond van door hem betrouwbaar geachte informatie van vroegere datum, de uitvinding van de boekdrukkunst toeschrijft. De opmerking van de Engelse bibliografen Bigmore en Wyman[4]: ‘These passages [...] have probably given rise to more controversy than any

statement to be found in literary history', mag niet geheel vrij van overdrijving zijn, feit is dat de controverse Coster - Gutenberg gedurende ruim drie eeuwen voor een belangrijk deel de geschiedenis van de typografie heeft (mede-)bepaald. Dat een onjuist uitgangspunt - de bedoeling de prioriteit van de uitvinding aan Coster toe te schrijven - in een aantal gevallen tot ook nu nog belangwekkende publikaties leidde, kan worden aangetoond met het werk van Gerard Meerman (1722-1771). Deze jurist van huis uit kreeg voornamelijk bekendheid door zijn schitterende verzameling boeken en handschriften en zowel zijn boekenbezit als zijn naam leeft voort in het Haagse Museum Meermanno-Westreenianum. Van Meermans hand is het werk *Origines Typographicae* ('s-Gravenhage 1765, 2 delen; een Nederlandse vertaling verscheen in 1767, een Franse in 1809). Ter voorbereiding van dit werk bezocht Meerman tal van bibliotheken in binnen- en buitenland en hij raadpleegde honderden bronnen. Zijn met twee portretten (één van de auteur zelf en één van de legendarische Coster) en met tien platen met specimina van vroege typografie geïllustreerde boek ontleent een blijvend belang aan de documentatie vervat in het tweede deel. Hierin worden 97 'Documenta et Testimonia Typographicae' volledig gereproduceerd.

De nationale Coster-literatuur zwol vooral aan ten tijde van wat genoemd werd 'het vierde eeuwgetijde van de uitvinding van de drukkunst door Laurens Jz. Koster' dat in 1823 werd gevierd. (Het jaar van de vermeende uitvinding van Coster stelde men toentertijd 'omstreeks 1423'). Toespraken, liederen, toneelspelen, optochten en, uiteraard, boeken en vlugschriften waren niet van de lucht. Een en ander werd nog eens dunnetjes overgedaan toen in 1856 het bekende standbeeld van Coster op de Grote Markt te Haarlem werd onthuld.

Van één der belangwekkendste laat zeventiende-eeuwse bibliografen zijn nauwelijks biografische bijzonderheden bekend. Ik doel hier op Cornelis van Beughem (1638 of 1639-ca. 1710) wiens publikaties te Amsterdam verschenen (waar hij als bediende bij de bekende uitgeversfamilie Janssonius-Van Waesberghe in het vak was opgeleid). De auteur was boekhandelaar en lid van de raad van Emmerik en zijn publikaties dienden stellig ook een commercieel doel. Onderzoek naar het leven en naar de werken van wat Breslauer en Folter 'without doubt the foremost bibliographer of the seventeenth century'[5.] noemen, is een dringend desideratum. Van Beughems eerste publikatie was zijn *Bibliographia juridica & politica novissima* (Amsterdam 1680). In dit boek worden meer dan 2000 schrijvers over het onderwerp opgesomd tezamen met een opgave van hun boeken die in de periode 1650-1680 verschenen waren. In het voorwoord van zijn eersteling ontvouwt Van Beughem het plan om een serie van twintig systematische boekenlijsten samen te stellen ten dienste van de Europese wetenschap. Daarvan verschenen er metterdaad een achttal, waaronder een *Bibliotheca medica* (Amsterdam 1681), een *Bibliotheca historica* (Amsterdam 1685), een *Bibliotheca mathematica* (Amsterdam 1688). Voor ons onderwerp is ook van Beughems *Incunabula typographiae sive Catalogus librorum scriptorumque proximis ab inventione typographiae annis usque ad annum Christi MD inclusive* (Amsterdam 1668) interessant. Deze vroegste opsomming van incunabelen of wiegedrukken is geordend naar auteurs en vermeldt plaats, jaar en formaat van de drukken, maar laat de naam van de drukker weg. Blijft nog te vermelden dat Van Beughem ook een pionier was op het gebied van de bibliografische verwerking van tijdschriftartikelen. Zijn *Apparatus ad historiam literariam* (Amsterdam 1689-1710, 5 delen) 'repertorieert' ongeveer 30.000 titels, voor het merendeel geëxcerpeerd uit

de in die tijd leidende internationale periodieken *Acta Philosophica Societatis Regiae* en *Journal des Sçavans*.

Een tijdgenoot van Van Beughem was Theodorus Janssonius ab Almeloveen (1657-1712). Opgeleid tot arts praktiseerde deze aanvankelijk te Amsterdam, maar zijn belangstelling strekte zich tot allerlei andere terreinen uit en hij was een ijverig publicist. Het was stellig op grond van zijn wetenschappelijke verdiensten dat hij in 1697 te Harderwijk benoemd werd tot hoogleraar in de Griekse taal, de geschiedenis en de welsprekendheid; hij fungeerde drie keer als rector van de Gelderse hogeschool.

Uit Almeloveens geschriften blijkt dat hij een origineel scribent was met een warme belangstelling voor alles wat de boekgeschiedenis betreft. Over dit laatste onderwerp publiceerde hij drie belangwekkende boeken.[6.] *De vitis Stephanorum celebrium typographorum Dissertatio epistolica* (Amsterdam 1683) is een voor die tijd heel geslaagde poging om de levensbeschrijvin-

gen en de boekenproduktie van de elf opeenvolgende leden van het Franse drukkersgeslacht Estienne in kaart te brengen. Na de uitvoerige biografieën volgt een tweede gedeelte getiteld *Index librorum, qui ex omnium Stephanorum Officinis unquam prodierunt...,* waarin de door elk van de afzonderlijke Estiennes gepubliceerde boeken onderwerpsgewijs en in chronologische volgorde worden vermeld. Almeloveens boek is het eerste voorbeeld van het genre (retrospectieve) 'drukkersbibliografie' en de schrijver bezorgde ons land hiermee dus een internationale primeur.

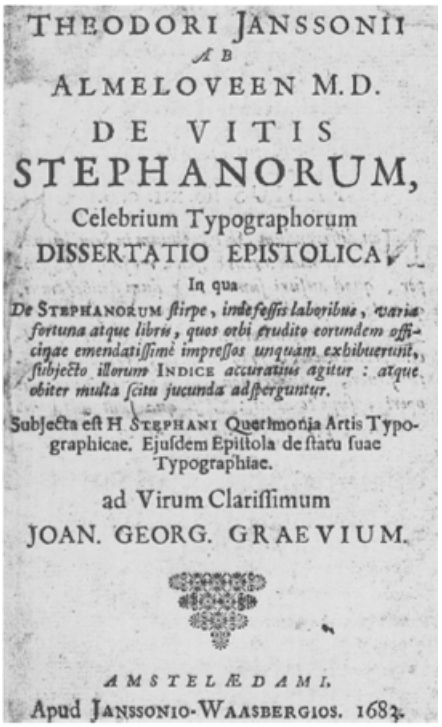
THEODORI JANSSONII
AB
ALMELOVEEN M.D.
DE VITIS
STEPHANORUM,
Celebrium Typographorum
DISSERTATIO EPISTOLICA,
In qua
De STEPHANORUM *stirpe, indefessis laboribus, varia fortuna atque libris, quos orbi erudito eorundem officinae emendatissimè impressos unquam exhibuerunt, subjecto illorum* INDICE *accuratius agitur: atque obiter multa scitu jucunda adsperguntur.*
Subjecta est H. STEPHANI Querimonia Artis Typographicae. Ejusdem Epistola de statu suae Typographiae.
ad Virum Clarissimum
JOAN. GEORG. GRAEVIUM.
AMSTELÆDAMI.
Apud JANSSONIO-WAASBERGIOS. 1683.

Th.J. van Almeloveen, *De vitis Stephanorum,* Amsterdam 1683.

Drie jaar later - nu als onderdeel van een grotere verzameling *Opuscula* - verscheen Almeloveens *Plagiariorum Syllabus* (Amsterdam 1686; herdrukt in 1694), opgedragen aan de Duitse polyhistor en bibliograaf Gottfried Thomasius. In dit curieuze werkje worden 81 gevallen van literair plagiaat vermeld, waarbij plagiant en geplagieerde met naam en toenaam worden geciteerd, meestal onder vermelding van werk en plaats. Terzijde valt daarbij aan te tekenen dat ontlening zonder bronvermelding oudtijds regelmatig voorkwam. Nu en dan maakt de auteur er zich wel wat te gemakkelijk van af, bijvoorbeeld als hij in een 'sweeping statement' de vloer aanveegt met de bekende Franse humanist Petrus Ramus (Pierre de la Ramée): 'Ramus, ipsius Mathematica sola bona, sed ipse non est autor.' Vrij vertaald: 'Het enige goede dat Ramus ooit geschreven heeft is zijn *Mathematica*, maar zelf is hij er de schrijver niet van.'

Almeloveens derde werk van bibliografisch belang is zijn *Bibliotheca promissa et latens* (Gouda 1692). Zestiende- en ook zeventiende-eeuwse schrijvers hadden nogal eens de gewoonte om - bijvoorbeeld in het voorwoord van een gepubliceerd werk - boeken van eigen hand te citeren die zij van plan waren in het licht te geven. Indien het, om welke reden ook, nooit tot publikatie kwam, konden andere onderzoekers gemakkelijk op het verkeerde been worden gezet en de veronderstelling

dat een bepaald boek daadwerkelijk zou zijn verschenen kon leiden tot het beruchte verschijnsel van de ‘bibliographical ghosts’. In Almeloveens overzicht van dit soort van ‘beloofde’ (promissa) maar ‘ontbrekende’ (latens) boeken wordt een forse opruiming gehouden: ongeveer 270 auteurs en circa 750 door hen aangekondigde maar nooit verschenen werken worden vermeld. Ook dit werk treft door zijn originele benadering van een bibliografisch gesproken ondergeschoven kind, alsmede door de indrukwekkende belezenheid van de schrijver.

Ik zou deze bloemlezing willen besluiten met de vermelding van een belangwekkende en tot op de dag van vandaag ondergewaardeerde aanzet tot een Nederlandse nationale bibliografie. Ik gebruik het woord ‘aanzet’ met opzet omdat de samensteller, de Leidse boekhandelaar Johannes van Abkoude (1703-1761) - de laatste jaren van zijn leven woonde en werkte hij in Nieuwkoop - zich beperkte tot de vermelding van ‘Nederduitsche boeken’, dat wil zeggen Nederlandstalige boeken. In zijn werk treft men dus niet de vele malen grotere catego-

rie van boeken aan die geschreven zijn in het Latijn, het geleerden-Esperanto tot in de negentiende eeuw toe. Van Abkoudes *Naamregister of verzaameling van Nederduytsche boeken, die zedert de jaaren 1640 tot 1741 zyn uytgekomen* (Leiden 1743), door de auteur zelf uitgegeven - ook in dit geval speelden stellig commerciële oogmerken een rol - vermeldt behalve natuurlijk auteurs en titels ook drukplaatsen, uitgevers, data, formaten, en in voorkomend geval het aantal delen, de aanwezigheid van platen en meestal ook een prijs. Het behoeft wel geen betoog dat vooral dit laatste element een belangrijke bron vormt voor de geldende boekenprijzen rond het midden van de achttiende eeuw.

Van Abkoude verzorgde zelf nog vier supplementen bij zijn werk die tezamen de periode 1741-1755 bestrijken. Een tweede vermeerderde uitgave werd verzorgd door alweer een boekhandelaar, dit keer een Rotterdamse, Reinier Arrenberg, die de catalogus voortzette tot het jaar 1787. Deze tweede druk verscheen te Rotterdam in 1788 en voorwetenschappelijke doeleinden verdient deze uiteraard de voorkeur.

Zowel de eerste als de tweede druk van het *Naamregister* komt nog met enige regelmaat in de antiquarische boekhandel voor. Dat contemporaine boekhandelaren er terecht een nuttig naslagwerk in zagen, wordt aangetoond door het feit dat men soms (al dan niet met wit papier doorschoten) exemplaren aantreft met handgeschreven aanvullingen en dergelijke.

Onze nationale bibliografie vertoont een lacune voor de jaren 1788 en 1789. De verschijning van J. de Jongs *Alphabetische naamlijst van boeken, welke sedert het jaar 1790 tot en met het jaar 1832 in Noord-Nederland zijn uitgekomen* ('s-Gravenhage 1835) neemt vervolgens de draad weer op. Een vervolg op dit laatstgenoemde werk leverde C.L. Brinkman: *Alphabetische naamlijst van boeken... die gedurende de jaren 1833 tot en met 1849 in Nederland uitgegeven of herdrukt zijn...* (Amsterdam 1858).[7.] 'Brinkman's Catalogus' - het werk verscheen in jaardelen en in cumulatieve vijfjaarsdelen - heeft vanaf dat ogenblik onze nationale boekenproduktie gedocumenteerd tot aan onze tijd toe.

■

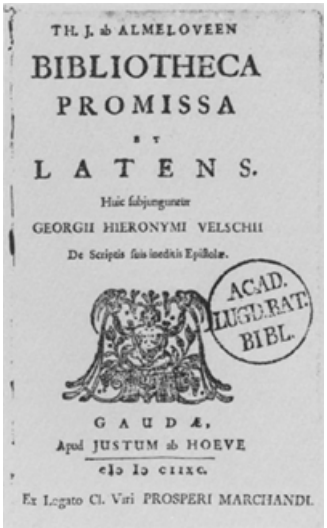
TH. J. ab ALMELOVEEN

BIBLIOTHECA

PROMISSA

ET

LATENS.

Huic subjungitur

GEORGII HIERONYMI VELSCHII

De Scriptis suis inedits Epistola.

ACAD. LUGD. BAT. BIBL.

GAUDÆ,

Apud JUSTUM ab HOEVE

Ex Legato Cl. Viri PROSPERI MARCHANDI.

Th.J. van Almeloveen, *Bibliotheca promissa et latens,* Gouda 1692.

Eindnoten:

1. F.W. Kuyper, ‘Lacunae bibliograficae Neerlandicae’, in: *For Bob de Graaf. Antiquarian bookseller, publisher, bibliographer. Festschrift on the occasion of his 65th birthday.* Edited by Anton Gerits. Amsterdam 1992, p. 65-72.
2. B. van Selm, *Een menighte treffelijcke boecken. Nederlandse boekhandelscatalogi in het begin van de zeventiende eeuw*, Utrecht 1987.
3. Voor de nu volgende opsomming zijn de beide volgende boeken bij herhaling geraadpleegd: J. Petzholdt, *Bibliotheca bibliographica. Kritisches Verzeichniss der das Gesammtgebiet der Bibliographie betreffenden Litteratur des In- und Auslandes in systematischer Ordnung,* Leipzig 1866; Second reprint Nieuwkoop 1972 en B.H. Breslauer & R. Folter, *Bibliography, its history and development*, New York 1984.
4. F.C. Bigmore & C.W.H. Wyman, *A bibliography of printing*, London 1880; Reprint London 1974.
5. Breslauer & Folter, *Op. cit.* (noot 3), p. 112, nr. 78.
6. B. de Graaf, ‘Theodorus Janssonius ab Almeloveen (1657-1712); life, writings, bibliographical activities’, in: *Theatrum orbis librorum. Liber amicorum presented to Nico Israel on the occasion of his seventieth birthday*, Amsterdam 1989, p. 179-192.
7. In 1993 is verschenen de ‘retrospectieve’ Brinkman, getiteld: *Nederlandse bibliografie 1801-1832.* Uitgegeven door de Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage. Houten, Bohn Stafleu Van Loghum, 1993.

Gerezen wit
Reinold Kuipers

97

Toen ik laatst de drukproef van ‘Gerezen wit’ voor *De boekenwereld* zat te corrigeren, merkte ik dat mijn schrijfwijze van getallen tot en met honderd niet was gehandhaafd. Waar in de kopij ‘zevenenveertig’ stond, las ik ‘47’. Deze manier van zetten leek mij in strijd met de aard van mijn tekst. Zij gaf er iets wiskundigs aan of, als u wilt, iets prijscourantigs. Ik probeer wel precies te zijn maar laat het liever niet al te erg merken. Ik interpelleerde een contactpersoon bij het tijdschrift over de reden van de wijziging en deze vriendelijke functionaris deelde mij prompt mee dat volgens de huisregels van *De boekenwereld* getallen tot niet meer dan twintig in letters worden weergegeven. Ik vraag mij vanwege het alfakarakter van het periodiek af waarom zo is beslist. Ik weet dat bij sommige kranten hetzelfde wordt gepraktizeerd; het bespaart natuurlijk ruimte, wat bij de smalle kolommen extra nuttig is. Maar voor een tijdschrift waarin mensen hun verhalen in weerwil van de studieuze ondergrond ongeremd kwijt kunnen hoeft deze zuinigheid, dunkt mij, niet te worden betracht. Er komen trouwens al genoeg cijfers, vooral jaartallen, in voor.

Ik dacht aan 1946. In dit jaar of kort erna moet ik de plicht hebben gevoeld, vast te stellen hoe in de uitgaven die ik voor het eerst zelfstandig ondernam een zekere eenheid van typografische middelen kon worden nageleefd, een netheid die de schrijvers en de lezers nader tot elkaar diende te brengen, uiteraard zonder aan de tekst afbreuk te doen. Ik dacht ook aan getallen. En ik meende dat in een bellettristisch fonds (dit moest het mijne tenslotte in de eerste plaats zijn) een overmaat van cijfers het leesritme zou ontregelen. Ik besloot tot wat ik nog altijd voorsta en dus zelf ook doe; ik schrijf zevenenveertig in plaats van 47. Maar natuurlijk heb ik de onderkoeling die 1 of 2 naar hun wezen lyrische auteurs cijferend nastreefden gerespecteerd; het ironiseren van de emotie heeft zijn functie.

Nu ben ik iemand die zelden genoeg heeft aan zijn eigen gezag. Ik raadpleeg graag een waarlijk deskundige. Over het probleem van cijfers en letters voor getallen valt weinig te lezen en als het eens te vinden is (ik denk aan J. Renkema's *Schrijfwijzer* [1979]), dan ligt de grens voor letters bij twintig zodat erboven cijfers worden aangeraden; er is kennelijk niet aan bellettrie gedacht. Waarom heeft de grote Van Dale, de taalkundige vraagbaak van de natie, of het groene boekje geen richtlijnen voor de typografische weergave van manuscripten? De Duden voor de Rechtschreibung heeft zijn ‘Vorschriften für den Schriftsatz’; daar wordt overigens tot mijn schrik ‘die alte Buchdruckerregel, nach der die Zahlen von 1 bis 12 [!] in Buchstaben und die Zahlen von 13 an in Ziffern zu setzen sind’ aangehaald en zelfs ten gunste van overal cijfers in twijfel getrokken. Heb ik met mijn gewoonte nog wel een poot om op te staan? Ik ga ervan uit dat bij verschillende tekstcategorieën gevarieerde, maar vanzelfsprekend niet al te chaotische, zetwijzen mogelijk moeten zijn.

Bij de recente paniek over de voorgenomen spellingshervorming viel het mij net als bij de vorige gelegenheid op dat deze de uitsluitende taak van filologen is. Ik begrijp wel dat geleerden het laatste woord moeten hebben doch het bevreemdt mij dat geen

advies wordt gevraagd aan mensen die beroepshalve beter dan wie ook weten waar de voetangels van de spelling liggen: de correctoren van bladen en boeken. Zij oefenen vaak ook het persklaarmaken uit en worden dan geconfronteerd met rauwe handschriften, die aantonen waar dingen dikwijls misgaan. Een elite van hen zou de opdracht tot de inventarisatie en de groepering van de meest voorkomende spelfouten moeten krijgen. Ik twijfel er niet aan dat de cruces zich overzichtelijk zouden openbaren, ten gerieve van de verantwoordelijke wetenschappers en na de bestudering uiteindelijk van de ontlaste penvoerders, van ons allemaal.

98

Het heeft mij nu en dan verbaasd. Een vak dat dank zij de grondslagen van onze parlementair-democratische sa-

menleving bij de uitoefening ervan zo weinig wordt gehinderd wilde zelf soms de openheid verhinderen, wel eens met een Boerenpartijachtige botheid en in het bijzonder als het om het vrije spel der maatschappelijke krachten, toch de heilige koe van het ondernemerschap, ging. Over de vrijheid van drukpers, die de ongeremde uitwisseling van voortbrengselen des geestes beoogt, wil ik het hier niet hebben, hoewel het mij incidenteel heeft geërgerd dat individuen met in hersenspoelinrichtingen opgedane 'overtuigingen' aan uitingen van 'andersdenkenden' de doorstroming probeerden te beletten. Over deze folklore der gretig 'gekwetsten' zwijg ik verder. Ik doel op gevallen waarin iemand die niet tot de branchegenoten behoorde zich in de nering die zij kartelachtig hadden beschermd met hun nu geheten 'Reglement voor het Handelsverkeer van Boeken in Nederland' begaf. Het reglement was in de eerste plaats ontstaan om het rommelen met de prijzen tegen te gaan maar het bepaalde ook, op welke voorwaarden iemand tot het meedoen aan hun activiteiten kon worden toegelaten.

Het pocketboek bij de kruidenier. Cartoon uit de *Gooise Courant*, 8 mei 1965 (knipsel Bibliotheek van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels, Amsterdam).

De exclusiviteit kreeg een knauw toen de in 1915 opgerichte Bijenkorf in zijn eerste vestiging aan het Amsterdamse Damrak een boekhandel begon; met deze mogelijkheid was bij het vaststellen van de regels voor 'erkenning' geen rekening gehouden want een warenhuis was nog een onbekend fenomeen. Er werd dus voor de toekomst schielijk bepaald dat degene die boekverkoper wilde worden zich niet in een grootwinkelbedrijf mocht installeren. Zo'n veertig jaar later (de Bijenkorf had inmiddels boekwinkels in al haar gebouwen) wilden Vroom & Dreesmann ook het lezende publiek bedienen, op een veel grotere schaal dan hun naar areaal beperkte evenknieën. Onder de detaillisten in boeken brak radeloosheid uit. De voorzitter van hun bond vervoegde zich schielijk bij het Ministerie van Economische Zaken en kreeg prompt nul op het rekest-tot-verbod; de uitsluiting van V & D als het om de commercie met leesvoorwerpen ging zou in strijd zijn met het vaderlandse kartelbesluit, kreeg hij te horen. De afdelingen voor boeken van V & D kwamen er en floreerden, allerminst ten nadele van hen die zich met een elitegevoel echte boekverkopers achtten. Ik weet nog dat de man die bestemd was om in het splinternieuwe V-&-D-filiaal te Groningen met boeken te handelen zich bij mij kwam voorstellen en nog enige onzekerheid tegenover het onbekende, ook van de stad die hem vreemd was, toonde. Ik verzekerde hem overmoedig dat hij gewis met zijn taak

zou slagen. De Groninger collega's, vooral die in de buurt, waren in het algemeen deftig en hun zaken hadden een nogal universitair karakter; je moest geen drempelvrees hebben als je de entree ambieerde teneinde zonder een strikt doel wat te neuzen. ‘Waarmee kan ik u van dienst zijn?’ zou je algauw te horen krijgen. Bij hem zou iemand die een paar sokken of nylons had gekocht op geestelijk voedsel uit kunnen gaan en weten, niet gestoord te zullen worden. Hij of zij kon zo nodig iets vragen of met een boek van zijn of haar keuze naar de kassa gaan. Zoals ik verwacht had, ging het

ook. De boekenafdeling was altijd druk bevolkt met een sociaal gemengd publiek. Van een hoog ingeschaalde bibliothecaris, die ook voor zich zelf elke dag een boek kocht, weet ik dat hij zijn lunchpauze er vrijwel dagelijks doorbracht, ten detrimente van de sjieke debitanten in Gruno's binnenstad; zij hebben, evenals hun vakgenoten elders, van de nieuwe openheid wel degelijk geleerd. Er zijn nu ontelbare boekhandels in Nederland waar ik onbevangen en bij voorbaat blijmoedig binnenloop.

Het is mijn overtuiging dat als je je beroep goed, dus kundig, inventief en vlijtig, beoefent de concurrentie je niet hoeft te deren. Een poging om de wedijver door wat je als een hogere macht ziet te laten uitschakelen komt mij voor als een zwaktebod. Zij is ronduit zielig als zij wordt gedaan door iemand die het politieke liberalisme kraaiend aanhangt.

Niet zo heel lang nadat de V-&-D-kwestie had gespeeld, liepen mijn vrouw en ik op een zondagmiddag van onze woning aan de Amsterdamse Herengracht naar het Rijksmuseum; een tentoonstelling trok aan ons. Wij passeerden een hoek van de Keizersgracht en de Nieuwe Spiegelstraat, waar het hoofdkantoor van een kruideniersassociatie gevestigd was. Op ooghoogte boven het souterrain aan de straatkant zag ik (ik ben 1,92 m lang) achter een raam een pocketboekenmolen staan. Ik was verbluft. Er stond een nieuwe reeks van pockets in uitgestald. Doordat mijn uitgeverij gelieerd was aan een landelijk dagblad, leefde het begrip scoop in mij. Ik spoedde mij naar de dichtstbijzijnde telefooncel en belde een kunstredacteur op. Ik ried hem aan, onmiddellijk met een op te trommelen fotograaf plus een trapje naar het door mij aangeduide venster te gaan voor wat een primeur leek. Zo geschiedde. De volgende dag had *Het vrije volk* op de voorpagina een bericht met een, helaas wat vage, foto. Er brak wederom een relletje uit. Iemand die hoog in de boekverkopersorganisatie was, een andere dan de vorige keer, deed een vruchteloze demarche bij een officiële instantie. De kruidenierspockets bleken van hogerhand niet te keren. Een lang leven hadden zij niet. Echter, het verschijnsel dat boeken op veel meer verkooppunten beschikbaar kwamen en hun loze sjiekheid kwijtraakten, luidden zij wel in.

Ik schrijf dit uit mijn geheugen. Ik weet nog wel dat de kruideniersassociatie de Spar was. Ik herinner mij niet meer hoe de kruidenierspockets, die een naam hadden, heetten. Mij is ontgaan, welke titels in de serie zaten. Maar het moge in ieder geval duidelijk zijn dat ik het geschreven woord als een volksvoedsel, niet voorbehouden aan de min of meer bezittende klasse, wilde zien. ‘Boeken moeten desnoods met handkarren op straat worden uitgevent’ riep ik al kort na de Oorlog idealistisch uit. Een bevriende auteur, gezeten in zo'n forum dat naar de geest van de jaren vijftig de jaarvergadering van de Vereeniging met de lange naam moest opvrolijken, vertolkte om mij een plezier te doen de kreet, tot gruwel van de uit het hele land bijeengestroomde, van nature gauw verontruste middenstanders.

Het is allemaal voor iedereen gelukkig goed gekomen. Boeken zijn sinds de jaren zestig meer gemeengoed dan ooit, ondanks de bedreiging die van de televisie, ook zo'n spook destijds, leek uit te gaan. Je moest uit de provincie afkomstig zijn om te beseffen, welk een cultuurspreiding van het verse medium kon uitgaan. Wie in Warffum kon eerder een toneelstuk van William Shakespeare zien? De vervlakking, de brutaliteit en de banaliteit van tegenwoordig waren nog onvoorstelbaar. En ook nu heeft de hoop mij niet verlaten.

■

Boekbespreking

D. van Lente en O. de Wit, *Geschiedenis van de grafische techniek in Nederland in de 19e eeuw*, Amstelveen, kvgo (speciale uitgave), 1993. 112 p., geïll. Te bestellen door overmaking van *f* 52,47 (incl. btw) op ing-rek. 69.73.36.506 t.n.v. kvgo-publikaties, o.v.v. de titel van het boek. [De tekst van deze uitgave is ook opgenomen in deel II van *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890,* Zutphen 1993.]

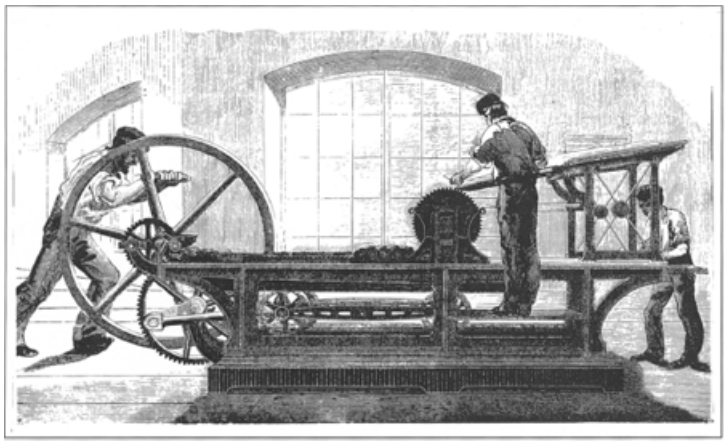

De snelpers 'Universelle' van Marinoni. Illustratie uit *Grafische techniek in de 19e eeuw*, p. 48.

De Duitse kerkgemeenschap werd aan het begin van de negentiende eeuw opgeschrikt door H.E.G. Paulus' originele denkbeelden. Deze verlichte geest geloofde niet in wonderen en gaf voor de vele bijbelse mirakels een rationele verklaring in zijn *Evangelienkommentare.* Het léken alleen maar wonderen, schreef hij, omdat de vertellers de *Mittelursachen* weggelaten hadden. Jezus leek op het water te lopen, maar in werkelijkheid liep hij op een houten balk die door zijn gewicht net onder de waterspiegel kwam te liggen. *Mittelursachen* ziet men pas als men de zaken uit een ander standpunt bekijkt, en dat kan heel verfrissend zijn.

Zo'n nieuwe kijk op een vertrouwd wonder biedt het boek *Geschiedenis van de grafische techniek in Nederland in de 19e eeuw* van D. van Lente en O. de Wit, dat in 1993 is verschenen. Het wonder is de zogenaamde lezersrevolutie die in Nederland ergens in de negentiende eeuw plaatsgevonden moet hebben, en de nieuwe kijk zit hem in de bronnen die de auteurs voor hun onderzoek hebben gebruikt.

De ontwikkeling van de leescultuur is in Nederland al eerder onderzocht, met name voor wat betreft de eerste helft van de negentiende eeuw. De Middelburgse lezers werden onderzocht door J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, lezers in Zwolle gaven hun geheimen prijs aan H. Brouwer wiens proefschrift eerdaags zal verschijnen. Deze onderzoekers baseerden zich op klantenboeken van plaatselijke boekverkopers, waarin de bestedingen tamelijk nauwkeurig werden bijgehouden. Zowel in Middelburg als in Zwolle bleken zich maar weinig echte grootverbruikers te bevinden. De groei van het leespubliek, de stijging van de oplagen en de opkomst van de massapers moet in ieder geval na 1850 gesitueerd worden, zo ongeveer luidde de uitkomst van de Zwolse en Middelburgse onderzoekingen.

Van Lente en De Wit hebben de handschoen opgepakt en geprobeerd de uitbreiding van het lezerspubliek na 1850 in kaart te brengen. Hun aanpak is voor een onderwerp als dit nieuw, al vertoont hij in velerlei opzichten de omtrekken van het ei van Columbus. De auteurs baseren zich namelijk op de ontwikkeling van de techniek. Nu eens geen klantenboeken, maar onkostenboeken en rekeningen van drukkers en papierhandelaren dus. Zij gaan met andere woorden uit van de *produktie.*

De centrale vraag in het boek luidt: Is de

gangbare opvatting juist, dat technische innovaties hebben geleid tot een sterke daling van de kostprijs en daarmee van de verkoopprijs van boeken en kranten, waardoor deze toegankelijk werden voor een groter publiek? Hiertoe hebben de auteurs het archief van de negentiende-eeuwse uitgeversfirma De Erven F. Bohn onderzocht. Uit de tussen 1810 en 1901 uitgegeven boeken werd een selectie gemaakt van uitgaven die min of meer vergelijkbaar zijn in afwerking en formaat. Vervolgens hebben De Wit en Van Lente berekend hoeveel de zetkosten, de drukkosten en de papierkosten bedroegen. Het geheel is in overzichtelijke grafiekjes weergegeven. Daaruit blijkt dat na 1880, als gevolg van de invoering van de goedkopere grondstof hout, de totale kosten aan papier aanmerkelijk daalden. De zetkosten gingen juist omhoog, omdat de lonen stegen en het nog geruime tijd zou duren voordat het zetten gemechaniseerd was. De invoering van de snelpers lijkt bij De Erven F. Bohn geen groot effect gesorteerd te hebben op de kostprijs. Wel kon de snelpers, zoals de naam al aangeeft, sneller opdrachten uitvoeren, wat in een tijd van toenemende produktie een besparing kan hebben betekend op andere terreinen.

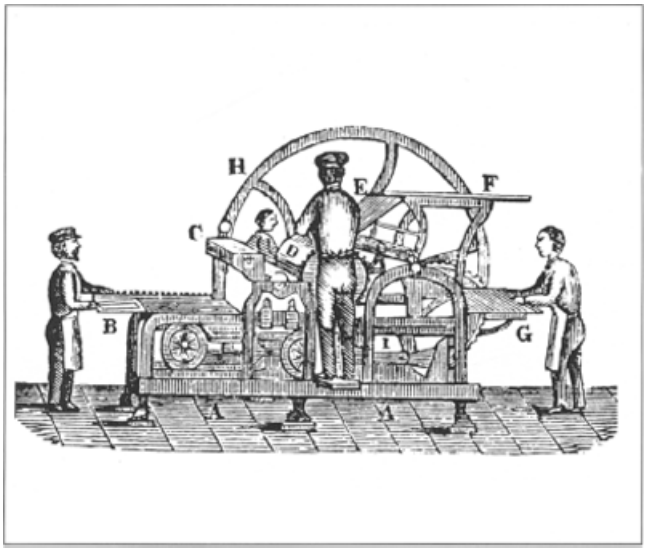

Snelpers uit de fabriek van Klein, Forst & Bohn, ca. 1860. Illustratie uit *Grafische techniek in de 19e eeuw,* p. 48.

De auteurs stippen terloops aan dat De Erven F. Bohn niet erg actief was op de markt van ‘het goedkope boek’. Deze belangrijke constatering ontkracht naar mijn idee de uitkomsten van hun onderzoek enigszins, en het terloops signaleren ervan komt dan ook als mosterd na de maaltijd. Het ging hen toch om het toegankelijker worden van boeken en kranten voor een groter publiek? Het goedkope boek is daar natuurlijk een symptoom van. Door bovendien de uitgaven met afwijkende formaten in de berekening uit te sluiten, bestaat de mogelijkheid dat de auteurs juist de goedkopere kleine formaten of tijdschriften hebben genegeerd. Er zijn immers aanwijzingen dat ‘het goedkope boek’ ook in uiterlijk afweek van de standaarduitvoering.

Dat De Erven F. Bohn een deftige, ietwat belegen firma was, die niet lonkte naar het grote publiek, is in ieder geval juist. Helaas hebben firma's als A.W. Sijthoff, J. Minkman en D. Bolle, die dat wel deden, niet of nauwelijks archiefmateriaal over de produktie nagelaten. Het is met die firma's al net zo paradoxaal gesteld als met

de boeken die het meest gelezen werden: van de meest populaire is het minst bewaard gebleven.

Dit centrale hoofdstuk over de produktie bij De Erven F. Bohn is omgeven door een hoofdstuk over de opkomst van nieuwe illustratietechnieken en een verkenning van de markt voor drukwerk. Deze verkenning vindt niet aan de hand van technische gegevens plaats. De auteurs gaan de noodzakelijke voorwaarden voor het lezen na, en bekijken de randverschijnselen van de boekproduktie. Dat de alfabetisering in de loop van de eeuw toeneemt, is inmiddels bekend, maar in hoeverre dat een groei van het aantal lezers betekende, blijft ook in *Geschiedenis van de grafische techniek* schimmig. Al even interessant zijn de stijging van de oplagen van romans, de groei van het aantal kranten en de toename van het aantal boekhandelaren - alles in grafieken uitgedrukt -, maar het blijft vrijwel onmogelijk om na te gaan wat de precieze relatie is tussen deze gegevens en het leesgedrag.

Om die reden is de technische kijk op de negentiende-eeuwse boekproduktie juist zo interessant en verfrissend. Door *Geschiedenis van de grafische techniek* met dit hoofdstuk over de verkenning van de markt te laten beginnen, wordt toch weer vanuit de bekende vooronderstellingen naar de conclusie toe geredeneerd: er was een markt voor drukwerk - we gaan de techniek bestuderen om te kijken of er een markt was voor drukwerk - conclusie: de techniek bevestigt dat er een markt was voor drukwerk. Daarmee doen de auteurs het eye-opener effect van hun aanpak tekort.

In het afsluitende hoofdstuk komt D. van Lente daar gelukkig op terug. Hij stelt daar dat vraag en aanbod c.q. publiek en techniek hand in hand gaan en elkaar versterken: soms schept de vraag het aanbod, maar soms werkt dit andersom.

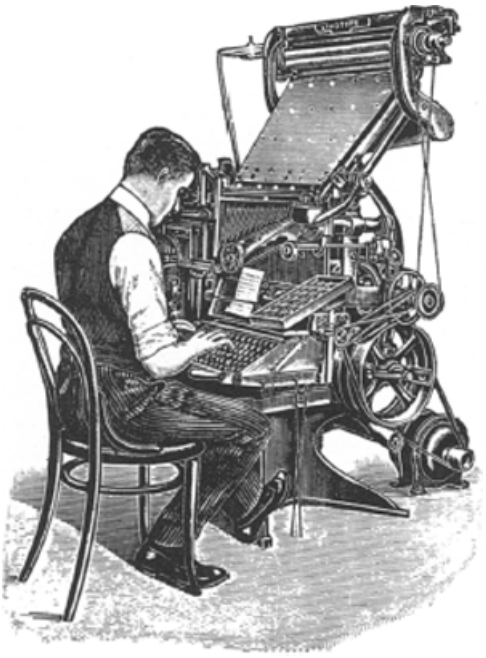

De Monotype. Illustratie uit *Grafische techniek in de 19e eeuw,* p. 61.

De techniek is een belangrijke bouwsteen voor het onderzoek naar de negentiende-eeuwse leescultuur, zo veel is duidelijk na lezing van *Geschiedenis van de grafische techniek.* Dat een boek over techniek zo leesbaar, kleurrijk en fascinerend kan zijn, is een andere eye-opener. Toch blijft de techniek vooral een *Mittelursache,* want net zo min als we Jezus over zijn soortelijk gewicht kunnen ondervragen, is het ons gegeven de schedels te lichten van al die negentiende-eeuwse lezers.

■

Lisa Kuitert

Uit de tijdschriften

Korte tijd nadat Harry G.M. Prick in *Maatstaf* 41 (1993) 6 de relatie tussen Charles Nypels en Lodewijk van Deyssel behandelde, publiceerde Theo Bijvoet in het tweede *Jaarboek Letterkundig Museum* onder de titel ‘Wat een leuke oude kabouter’ een artikel waarin de verhouding van de Limburgse boekkunstenaar met een andere Tachtiger onder de loep wordt genomen, namelijk zijn gewestgenoot Frans Erens. In november 1923 publiceerde Erens in *De Nieuwe Gids* een bespreking van de het jaar daarvoor door Nypels verzorgde uitgave van Vondels *Adam in ballingschap,* waarin hij onder meer de vormgeving roemde, want ‘het uiterlijk en het kleed van een boek, doet veel tot zijn verspreiding, vooral nu heden ten dage zoo weinig boeken verschijnen in een schoonen vorm en er meestal met onoogelijk letter wordt gedrukt.’ Ook in besprekingen van andere door Nypels uitgegeven werken schonk hij regelmatig in lyrische bewoordingen aandacht aan de vormgeving. Op het moment dat Erens' bespreking van Vondels drama het licht zag, stond hij reeds enige maanden met de boekverzorger in correspondentie. In een schrijven van 6 november 1923 had hij

Nypels zelfs al voorgesteld dat die een luxe heruitgave van de in 1893 verschenen bundel prozagedichten *Dansen en Rhytmen* zou verzorgen. Een aanbod dat Nypels enthousiast aannam: ‘Ik had nooit durven droomen zoo een heerlijke opdracht te krijgen.’ Nypels koos voor deze uitgave ‘de nieuwe en nog weinig gebruikte Erasmus-mediaeval van de Roos’. In zijn brieven hield Nypels Erens op de hoogte van zijn typografische vorderingen, om uiteindelijk te stellen: ‘ik [hoop] hiermede in het eindelijk resultaat inderdaad de typographie uit de tekst te hebben doen voortkomen.’ Toen het boek met grote vertraging in mei 1925 verscheen was Erens vol lof. Hij noemde de uitgave ‘in ieder opzicht schitterend en een sierraad van den Nederlandschen boekhandel: de letter, de inrichting van de pagina enz. voldoet in ieder opzicht.’ Na *Dansen en Rhytmen* verzorgde Nypels nog twee andere uitgaven van werk van de Limburgse Tachtiger. In 1928 droeg hij typografisch zorg voor *Anna Catharina Emmerich,* de eerste uitgave van Uitgeversmaatschappij ‘Veldeke’ en drie jaar later voor een door Han Jelinger geïllustreerde editie van *Stille steden.* De briefwisseling tussen beiden over deze uitgaven is veel minder uitgebreid. De verschijning van het laatste boek kwam voor Erens

zelfs geheel onverwacht, zoals blijkt uit zijn bedankbriefje: ‘Hooggeachte Heer Nypels, Ten zeerste dank ik U voor de toezending van mijn “Stille Steden” dat door uwe zorgen een buitengewoon mooi boekje geworden is. U hadt er mij nog niet van gesproken en daarom was het een verrassing. Aan het auteursrecht zal deze uitgave, dunkt mij, niet te kort doen.’ Nypels gaf hierna geen werk meer uit van Erens, hoewel hij bleef aandringen op de uitgave van diens memoires en na Erens' dood zelfs een uitgave van het verzameld werk overwoog.

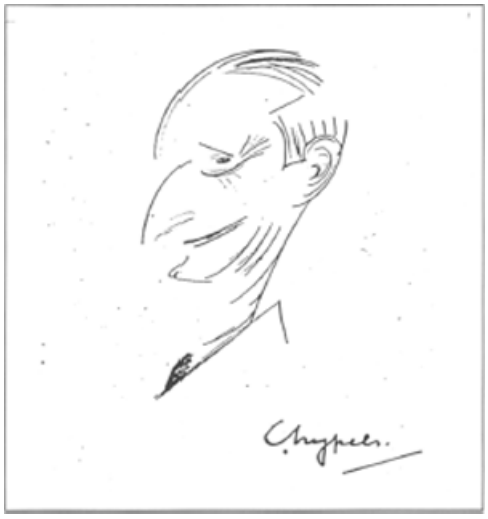

Karikatuur van Charles Nypels door Luis Bagaría gedrukt op de achterzijde van een postkaart aan Frans Erens.

Naar aanleiding van de door hem gebruikte correspondentie besluit Bijvoet zijn artikel met enige polemisch-kritische kanttekeningen bij de in 1989 door Harry G.M. Prick bezorgde derde druk van *Dansen en Rhytmen.*

In hetzelfde jaarboek maakt Bijvoet ook een viertal brieven van E. du Perron openbaar die niet zijn opgenomen in de negen-delige editie van diens brieven. Deze brieven kwamen te voorschijn tijdens het project ‘Achterstanden’, waardoor het Letterkundig Museum gedurende de periode 1 september 1992 tot en met 31 januari 1994 in staat was een deel van de achterstand bij de collectieregistratie in te lopen. Eén van Du Perrons brieven werd gevonden in het archief van uitgeverij Van Loghum Slaterus. Dit archief was sedert het in september 1969 in het museum arriveerde onaangeroerd gebleven, maar is in het kader van ‘Achterstanden’ geordend en ontsloten. *De weduwe Ida* 3 (1994) 1 is geheel gewijd aan de afsluiting van dit project en Bijvoet schetst daarin kort de ontwikkeling van Van Loghum Slaterus. Deze uitgeverij werd in 1918 opgericht, maar zou tot volle bloei komen onder J.L. van Tricht, die in 1919 begon als onderdirecteur, om uiteindelijk vanaf 1928 de zaak alleen leiding te geven. ‘Door Van Trichts toedoen,’ stelt Bijvoet, ‘kreeg het [fonds] een duidelijk levensbeschouwelijk signatuur met veel religieus-socialistische, theologische, psychologische, pedagogische en wijsgerig-ethische uitgaven.’ Daarnaast gaf Van Tricht ook veel literatuur uit, zowel vertaalde als Nederlandse. Bij Van Loghum Slaterus verschenen werken van onder anderen Menno ter Braak, Reinier van Genderen Stort, Herman Heijermans, J.C. van Schagen, Henriëtte Roland Holst, Simon Vestdijk en Theun de Vries. Bovendien was Van Loghum Slaterus vanaf 1920 uitgever van *De Stem* en, na de Tweede Wereldoorlog, *De Nieuwe Stem.*

De gang van zaken rond beide tijdschriften laat zich aan de hand van de correspondentie grotendeels reconstrueren. Bijvoet spreekt dan ook zijn overtuiging uit dat dit archief in het Letterkundig Museum goed op zijn plaats is, maar dat het ook voor boekhistorici 'een schat aan nog ongebruikt materiaal bevat'.

Iedere keer dat er nieuwe gegevens over leven en werk van mannen als Nypels of Van Tricht beschikbaar komen, zoals in de genoemde artikelen van Theo Bijvoet, groeit het verlangen dat iemand zich aan een gedegen biografie van zulke markante uitgevers zal zetten. Maar hoewel het biografisch klimaat in Nederland zich het afgelopen decennium uiterst gunstig heeft ontwikkeld, zijn biografieën van Nederlandse uitgevers nog steeds bijzonder schaars. In juni 1992 besloot ik mijn in memoriam van Johan Polak in het COC-tijdschrift *XL* met de constatering: 'Het lijkt me dan ook een daad van eenvoudige rechtvaardigheid dat er zo spoedig mogelijk subsidie beschikbaar wordt gesteld om zijn biografie te schrijven. Bij voorkeur door een beeldschone en literatuurminnende jongeman.' De biografie van Polak zal nog wel geruime tijd op zich laten wachten, al was het maar omdat met de ordening van zijn omvangrijke archief nog een aanvang gemaakt moet worden. Een eerste aanzet is echter gegeven in *Nexus* 7 (1993), dat als eerbetoon en ter herinnering aan één van de oprichters een themanummer wijdde aan 'De wereld van Johan Polak'. In de toespraak die Frits Bolkestein op 2 december 1993 in De Balie uitsprak bij de presentatie van dit nummer, zei hij ondermeer: 'Johans verdiensten als uitgever zijn vele malen en

terecht bezongen. Elias Canetti, Italo Svevo, Marguerite Yourcenar, Vladimir Nabokov en vele andere schrijvers van wereldniveau heeft hij binnen het bereik van een groter Nederlands publiek gebracht. Tegen Max Pam zei hij in 1983: "Wij moeten zorgen voor een kleine maar constante stroom van hele goede boeken. Perfecte verzorging, perfecte vertaling. De *Praeceptores Hollandiae*." Dat was precies wat hij deed, waarbij ik voorbij ga aan de vraag of die schrijvers ook werkelijk de *praeceptores Hollandiae* zijn. In ieder geval droeg Johan hun cultuur en van dezulke zijn er maar al te weinig.'

Rob Riemen, de redacteur van *Nexus*, vangt de levensinstelling van Johan Polak in iets hooggestemdere bewoordingen in zijn afsluitende essay: 'Leven in gesprek met de doden is de enige mogelijkheid om een zekere wijsheid te verwerven.' Enkele doden met wie Polak steeds in gesprek is gebleven, krijgen in dit nummer nadere aandacht. Rudi van der Paardt behandelt in zijn bijdrage '"Kuchend in de inkt", Catullus als poeta doctus' en Joost van der Vleuten gaat nader in op 'Dichter en wereld bij P.C. Boutens'. Voor Polak was Boutens een van de heel groten in de Nederlandse literatuur en hij heeft dan ook in 1968 zorg gedragen voor een uitgave van diens *Verzamelde lyriek*, hoewel dat uiteindelijk de breuk met zijn toenmalige compagnon Rob van Gennep tot gevolg had, zoals deze vertelt in een interview met Ben Haveman, gepubliceerd in *de Volkskrant* van 4 maart 1994: 'Dachten we net door het verkoopsucces van Che Guevara winst te maken, kwam Johan met een dundruk aanzetten van Boutensgedichten waar we niks van verkochten. Eens gingen Jaap Jansen en ik met onze oren tegen de deur van Johans kantoor staan, die we tegen een bezoeker hoorden zeggen: "Mijn compagnon weet dat nog niet, maar ik ben vast van plan om die gedichten van Boutens uit te geven." En tegen ons maar volhouden dat hij na Gorter en Bloem [...] geen avonturen meer zou aangaan. Dat is in '68 het breekpunt geworden. Johan was erg geestig, maar hij was ook behoorlijk hypocriet vaak.' Polak was echter niet alleen de uitgever van klassieke auteurs. Een nadere analyse van de uitgeef-activiteiten, zoals hij die meer dan dertig jaar lang heeft ontplooid, zal aantonen dat hij ook voor een aantal hedendaagse schrijvers een belangrijke rol heeft gespeeld. Een van de auteurs die men niet meteen in zijn fonds verwacht zou hebben is Kees Ouwens. G.J. Dorleijn toont in zijn artikel 'De onmetelijke beperktheid van het bestaan' echter aan dat Ouwens bij nadere beschouwing wel degelijk in de wereld van Johan Polak past.

Nexus opent met een fraaie bijdrage van Antoine Bodar, 'Uit de brieven van Johan Polak'. Hierin schrijft hij ondermeer: 'Johan Polak had de hem natuurlijke gedachtengang dat eenieder die artistiek of intellectueel interessant was in zijn ogen, óf de gelijkgeslachtelijke liefde moest kennen óf Joods moest zijn, of liefst nog van beiderlei hoedanigheid.' Het joodse erfgoed, dat Polak na aan het hart lag, krijgt ruim aandacht in dit nummer. Marcel Poorthuis gaat in 'Athene en Jeruzalem' nader in op 'twee polen van de Westerse beschaving', en Albert H. Friedlander buigt zich over 'De toekomst van het Jodendom'. Polaks preoccupatie met de joodse invloed op de westerse cultuur en zijn bibliofilie worden in een historisch perspectief geplaatst in de omvangrijke bijdrage van G.A. von Winter. Onder de titel 'Die drei Gewaltigen' gaat hij nader in op 'Drie joodse uitgevers voor, tijdens en na het Derde Rijk'. Von Winter stelt dat Polak als uitgever in de sporen is getreden van Samuel Fischer, Kurt Wolff en Salman Schocken.

Fischer debuteerde in 1886 als uitgever met de publikatie van *Rosmersholm* van Henrik Ibsen. Fischer ontwikkelde zich al spoedig tot uitgever van de Duitstalige fin-de-siècle auteurs die door Polak inderdaad zeer gewaardeerd werden. Of, zoals Kees Fens schrijft in *Bibliofiel, - dat mag op zijn steen staan. In memoriam Johan B.W. Polak* (Nijmegen 1992): 'In de literatuur van het einde van de negentiende eeuw lag zijn oorsprong. Hij is die altijd trouw gebleven. Dat sloot ontwikkeling niet uit. Hij groeide mee naar de poëzie die hij als de laatste grote literaire stroming beschouwde: die van het symbolisme.' In 1895 gaf Fischer bijvoorbeeld Leopold van Andrians *Garten der Erkenntnis* uit, dat door Polak zo hogelijk werd bewonderd, dat hij de Nederlandse vertaling ervan door Albert Verwey en Stefan George zeer verzorgd uitgaf als tweede deel in de bibliofiele Astèr-reeks. Daarnaast was Fischer natuurlijk de uitgever van Thomas Mann, die de publikatie van *Buddenbrooks* aandurfde. In dit verband schrijft Von Winter: 'De zakenman Fischer ruimt nu het veld voor de liefhebber en connaisseur Sami Fischer en schrijft op 23 maart 1901 dat hij het boek toch zal uitgeven.' En dat is een houding

die Polak later in verhevigde mate zou aannemen, zo zelfs, dat Fens meent: ‘Polak was te zeer bibliofiel om een succesvol uitgever te zijn.’ En in dat opzicht onderscheidt Polak zich van de drie door Von Winter behandelde uitgevers: hoe groot hun liefde voor de literatuur en het schone boek ook was, ze bleven in vele gevallen zakenlui. Maar zoals Fischer risico's durfde nemen met Thomas Mann, zo durfde Kurt Wolff dat met uitgaven van Franz Kafka, Herman Broch en Stefan George.

De overeenkomst tussen Wolff en Schocken enerzijds en Polak anderzijds houdt overigens niet op bij de inzet waarmee ze de uitgeverij bedreven. Beide Duitsers waren ook hartstochtelijke verzamelaars. Toen Wolff in 1926 in financiële moeilijkheden verkeerde liet hij maar liefst 824 incunabelen veilen en de verzamelingen van Salman Schocken noemt Von Winter ‘fenomenaal’. Interessanter nog is het antwoord dat hij geeft op de vraag waarom iemand ‘zijn geld aan handschriften, incunabelen, manuscripten, eerste drukken van de vroege middeleeuwen tot de vroege twintigste eeuw gaat besteden. De motivatie is bezieling. Het besef dat de Europese beschaving beschermd en bewaard moet worden. Europa was immers in gevaar, het zou, zoals dat met andere culturen was gebeurd, opgeslokt kunnen worden door vandalen en barbaren. [...] Salman Schocken roept deze bedreiging een halt toe, door alles bij elkaar te brengen wat het Avondland heeft voortgebracht.’ En deze woorden zijn welhaast zeker evenzeer van toepassing op Polak. Want zoals Fens al stelde: ‘Door de groten uit te geven wees hij, onuitgesproken alweer, de verwoestende werking van de holocaust aan. Zijn uitgaven waren ook een herinnering en een herdenking.’

Ten slotte zij nog vermeld het artikel van C. Reedijk over ‘Erasmus en de verbreiding van de boekdrukkunst’ dat eveneens nauw aansluit bij Polaks eigen voorkeuren. Niet alleen had hij diverse Erasmus-edities in zijn bezit, maar ook 46 Aldijnen. En Aldus Manutius was een van de boekdrukkers met wie Erasmus nauw contact onderhield. Daarnaast gaat Reedijk in op de contacten van Erasmus met de Vlaming Dirk Martens, die ‘in 1516 de eerste volledige Griekse tekst drukte die in onze streken verscheen’, en met Johannes Froben in Bazel, wiens erfgenamen tussen 1538 en 1542 postuum de eerste editie van Erasmus' *Opera Omnia* zouden doen verschijnen.

■

Hans Hafkamp

Catalogi

Een nieuweling in catalogusland is Peter Sey (SEY) te Rotterdam met een, zoals hij zegt, 'nul'-nummer waarin hij Engelstalige, overigens geen specialisatie, boeken aanbiedt. Hij is al negen jaar bezig en nu is daar zijn eerste catalogus.

Het Scheepvaartantiquariaat *De Stormvogel* te Siegerswoude (STORM) beperkt zich, ondanks de naam, ook niet; naast maritieme boeken voert de firma ook topografie, judaica, folklore en kinderboeken. Swertz uit Utrecht brengt Nederlandse literatuur. Zijn lijst wordt aangevoerd door Aafjes, gevolgd door Achterberg (23 nrs.) en vier nummers Achterbergcommentaar. Halverwege komen we veertien nummers Hermans tegen. Tegen het einde, tussen Verwey en Veth, anderhalve pagina Vestdijk. De catalogus wordt besloten met *Het Zonnelied van Achnaton* in de vertaling van A. de Buck; het is een uitgave van de Stichting De Roos (SWERTZ 90/647/*f* 90,-). Nagenoeg alle aangeboden boeken hebben gemeen dat het eerste drukken, dan wel op andere wijze typografisch bijzondere uitgaven zijn.

Als bijzondere uitgave vermeld ik hier ook nog: Christopher Marlowe en George Chapman, *Hero and Leander*, London, Elkin Mathews en J. Lane, 1894 (band ontworpen door Charles Ricketts) (SCHMIE 48/492/ *f* 2400,-).

Twee catalogi vol naslagwerken. De in Folkestone gevestigde firma Dawson concentreert zich deze keer op bibliografisch materiaal in het algemeen, terwijl het in Boston gevestigde Ars Libri naslagwerken op kunsthistorisch gebied aanbiedt. De catalogus van Dawson bevat oude veilingcatalogi, oude en nieuwe publikaties, eventueel als reprint. Te midden van beredeneerde museum- en tentoonstellings-catalogi heeft de Bostonse firma het complete *Handbuch der Kunstwissenschaft* (ARSLIB 90/327/$750.00).

Grappig is om in één catalogus de volgende werken te vinden: G.A. Brongers (oom), *Nicotiana tabacum*, 1964 (CHARBO 37/1738/ *f* 150, -), E.H. Brongers (verre neef), *Grebbelinie 1940*, 1974 (CHARBO 37/2141/*f* 20, -) en J.A. Brongers (uw verslaggever), 1833: *Reuvens in Drenthe*, 1973 (CHARBO 37/1783/*f* 50,-).

Om de grote variatie in het boekenaanbod te laten zien, noem ik: E.M. Meijers, *Het Ligurisch erfrecht in de Nederlanden*, Haarlem 1929-1936, 3 delen (BONSET 210/1235/*f* 180, -) en M. Meinzer, *Der französische Revolutionskalender (1792-1805), Planung, Durchführung und scheitern einer politischen Zeitrechnung,* München 1992 (SPHINX 19/233/*f* 45,-).

U kunt deze variatie ervaren door catalogi door te ploegen; U kunt ook antiquariaten bezoeken. Op jacht gaan. Een handig hulpmiddel daarbij is de publikatie *Boekenvondst 94*, nu voor de derde maal samengesteld door Jelle Samshuizen te Wageningen. De kwaliteit en de toegankelijkheid van de daarin genoemde antiquariaten wisselt echter sterk. U zult dat zelf moeten ervaren; de firma's mogen zichzelf aanmelden en er staat geen Guide Bleu/Michelin-achtige organisatie achter. Tot slot: ik ben van mening dat de vrijheid van drukpers een machtig goed is; de vermelding echter van de Boekerij Collegium Iatrosophicum als antiquariaat te Den Haag (p. 89) lijkt mij na alle door de eigenaar veroorzaakte ellende toch wat ondoordacht.

■

J.A. Brongers

Verschenen catalogi

(ALFAHA) ANTIQUARIAAT ALFA HAGANUM, Laan van Meerdervoort 245, 2563 AC Den Haag, 070-3601285 [Cat. 116; 607 nrs.; Nederlandse literatuur en geschiedenis, scheepvaart, topografie en koloniale geschiedenis].
(ARSLIB) ARS LIBRI, LTD, 560 Harrison Avenue, Boston, Massachusetts 02118, USA, 00/1/(0)617-357-5212 (fax (617)-338-5763) [Spec. Bull. 87; 1323 nrs.; publikaties van MOMA, New York / Spec. Bull. 89; 975 nrs.; overwegend oosterse tapijten en textilia / Spec. Bull. 90; 940 nrs.; standaard naslagwerken over kunstgeschiedenis].
(ARTMED) L'ART MEDICAL, Hasebroekstraat 9, 1053 CL Amsterdam, tel. en fax 020-6852847 [Newsletter 94/1; 39 nrs.; geschiedenis der wetenschappen: voornamelijk geneeskunde].
(BEEK) ANTIQUARIAAT JOHAN BEEK, Graaf van Lyndenlaan 55, 3771 JB Barneveld, 03420-15118 (fax 03420-21005); Huidenstraat 24, 1016 ET Amsterdam, 020-6237962 [Cat. 323; 1361 nrs.; filosofie, oude geschiedenis en middeleeuwen, judaica].
(BOEKEN) BOEK-EN STRIP(VER)WIJZER, Hattemse Beek 175, 7335 PD Apeldoorn, 055-421767 [10de jaargang; no. 96; jan/feb 1994; veel particuliere en zakelijke advertenties, daarnaast boeken-nieuwtjes, agenda's van bijeenkomsten].
(BONSET) ANTIQUARIAAT E.J. BONSET, Postbus 136, 2040 AC Zandvoort, 02507-13906, b.g.g. 020-624082 [Cat. 210; 1257 nrs.; recht, privaatrecht, strafrecht, internationaal en Nederlands recht].
(BOSCH) ANTIQUARIAAT HIERONYMUS BOSCH (Peter Kerssemakers), Leliegracht 36, 1015 DH

Amsterdam, 020-6237178 [Cat. 142; 356 nrs.; middeleeuwse kunst, waaronder iconografie / Cat. 143; 318 nrs.; middeleeuwse geschiedenis: bronnen, opstellen, recht en heksen].
(BURG) ANTIQUARIAAT HENK VAN DER BURG, Pascalweg 110, 3076 JS Rotterdam, 010-4193977 (antwoordapparaat of na 18.00 uur) [Cat. jan/feb 1994; 645 nrs.; Nederlands en vertaald proza en poezie, boekbanden, tijdschriften].
(B&N) BURGERSDIJK & NIERMANS (Templum Salomonis), Nieuwsteeg 1, 2311 RW Leiden, 071-121067/126381 (fax 071-130461) [Cat. 23; 532 nrs.; filosofie: nieuwen antiquarisch].
(CHARBO) CHARBO's ANTIQUARIAAT, Koninginneweg 79, 1075 CJ Amsterdam, 020-6761229 (fax 020-6761726) [Cat. 37; 2409 nrs.; Nederlandse topografie en plaatselijke (uit alle provincies wat) geschiedenis, Zuiderzee (publikaties van de Zuiderzee-Vereeniging), IJsselmeer en Flevoland].
(DAWSON) ANTIQUARIAN BOOKS DAWSON UK LTD, Cannon House, Folkestone, Kent, England, 00/44/(0)303-850101 ext 131 (fax 00/44/(0)303-850440) [Cat. 40; 1602 nrs.; bibliografie en naslagwerken].
(DEMIAN) DEMIAN ANTIQUARIAAT, Wolstraat 9, B-2000 Antwerpen, 00/32/(0)3-2333248 [Cat. 2; 160 nrs.; kunst: kunstenaars, boeken met grafiek, sculptuur, architectuur en fotografie].
(FORUM) ANTIQUARIAAT FORUM, Oude Gracht 206, Postbus 129, 3500 AC Utrecht, 030-316977; fax 030-316559 [Short Title List van in Los Angeles aangeboden boeken; 53 nrs.; manuscript, incunabelen, geneeskunde, kinderboeken, eerste ‘Elzevier-impressum’ (1583)].
(FRAGME) ANTIQUARIAAT FRAGMENTA SELECTA, KNSM-laan 412, 1019 LN Amsterdam, 020-6935565 (fax 020-6936288) [Cat. 24; 693 nrs.; klassieke oudheid: van ACTES DU COLLOQUE (over water en rivieren in Gallië) en AESCHYLUS, via een archeologische GUIDE van Sicilië tot ZWAAN (over Groen van Prinsterer en de klassieke oudheid)].
(FREW) FREW MACKENZIE, 106 Great Russell Street, London WC1B 3NA, 00/44/(0)71-580-2311 (fax 580-2313) [Cat. 2; 157 nrs.; kunst, architectuur, geschiedenis, literatuur, natuurlijke historie, reizen en topografie].
(GERITS) A. GERITS & SON, Postbus 664, 1000 AR Amsterdam, 020-6272285 [Cat. 56; 235 nrs.; voornamelijk Franstalige associatie ex. uit belangrijke bibliotheken].
(GRAAF) DE GRAAF ANTIQUARIAN BOOKSELLERS, Postbus 6, 2420 AA Nieuwkoop, 01725-71461 (fax 01725-72231) [Lijst 121; 132 nrs.; calvinisme].
(GYSLOO) GYSBERS EN VAN LOON, Bakkerstraat 77A, 6811 EG Arnhem, 085-424421 b.g.g. 341135 (fax 085-434720) [Cat. 2077; 1156 nrs.; Nederland: folklore, geschiedenis, kartografie, W.O. II; vlaggen, genealogie / Cat. 2078; 1494 nrs.; provincies: Overijssel, Gelderland, beide Hollanden en Zeeland; steden: Amsterdam, Dordrecht, Leiden, Delft; eilanden en Zuiderzee].
(HUIJER) ANTIQUARIAAT WILLEM HUIJER, Deurloostraat 87, 1078 HW Amsterdam, 020-6756878 (fax 020-6767169) [Cat. 118; 495 nrs.; foto's van literaten, moderne Nederlandse letterkunde].

(INTERB) INTERBOOK INTERNATIONAL, Lange Haven 97, Schiedam, 010-4266034 (fax 010-4733670) [Cat. 111; ca 300 nrs.; toegepaste kunst].
(IXION) ANTIQUARIAAT & UITGEVERIJ IXION (gesloten antiquariaat), Bellamystraat 131, 1053 BK Amsterdam, 020-6890522 [Cat. 2; 498 nrs.; filosofie: algemeen, oudheid, middeleeuwen, volgende eeuwen, modern, ethiek, godsdienst-, taal- en wetenschapsfilosofie, logica].
(KINDER) ANTIQUARIAAT 'DE KINDERPLANK' (Gesloten antiquariaat), Finnmark 3, 3831 JE Leusden, 033-944786 [Cat. 1994; 492 nrs.; jeugdboeken, zondagsschoolboekjes, sprookjes, liedjes, oude schooluitgaven en reclame].
(LIBRIJ) DE LIBRIJE, Gierstraat 11, 2000 Antwerpen, 00/32/(0)3-2337864 (na 18.00 uur 3240174) [Cat. 101; 540 nrs.; handschriften, literatuur, geschiedenis en kunst].
(LINDEN) LINDENBERG, Slaak 4-14, 3061 CS Rotterdam, 010-4111607 [Cat. bevat naast CD's en moderne boeken ook een lijst met een 60-tal antiquarische boeken over theologische onderwerpen].
(MINIAT) ANTIQUARIAAT MINIATUUR, Hallincklaan 24, 1231 VV Loosdrecht, 02158-24248 [Cat. januari 1994; 481 nrs.; geschiedenis van onderwijs en opvoeding: naslagwerken, Montessori, Steiner, Dalton, jeugdbeweging, musische vorming, gedenkboeken en humor].
(MOBYDI) ANTIQUARIAAT MOBY DICK, Schoolstraat 31, 2202 HD Noordwijk, 01719-19498 (fax 01719-16915) [Cat. 13; 788 nrs.; zoölogie, walvissen, walvisjacht, geologie, vogels, maritieme zaken].
(NIEGAF) ANTIQUARIAAT NIEUW GAFPA, Postbus 528, 7000 AM Doetinchem (contact uitsluitend per post) [literatuur(geschiedenis): algemeen, middeleeuwen, renaissance tot romantiek, modern en tijdschriften].
(PRIVAT) PRIVAT L'ART DE VOIR, 162 Boulevard Haussmann, 75008 Paris, 00/33/(0)1-45622564 (fax (0)1-49530525) [Cat. 5-93; 175 nrs.; geïllustreerde boeken, bijzondere boekbanden, speciale kerst-aanbieding van fraaie gesigneerde banden om 'littérature', grafiek van James Coignard].
(RAETHU) ANTIQUARIAAT 't RAETHUYS, Raadhuisplein 13, 6411 HK Heerlen, 045-717306 [Cat. 8; 843 nrs.; geschiedenis (algemeen en Nederland), archeologie, oudheid, middeleeuwen, kerkgeschiedenis, scheepvaart, Indonesië, sociaal-economische geschiedenis, historiografie].
(ROBIJN) ANTIQUARIAAT DE ROBIJN, Rommelhaven 26, 8861 AS Harlingen, 05178-14357/15068 [Cat. 58; 365 nrs.; kinderboeken voor meisjes en jongens, prentenboeken, schoolboeken, sprookjes en strips].
(RUSSER) ANTIQUARIAAT HANS R. RUSSER, Duivenkamp 282, 3607 AN Maarssen(broek), 03465-68356 [Cat. 104; 85 nrs.; detectives, Schmidt, Bomans en Carmiggelt / Cat. 105; 105 nrs.; Nederlands Oost-Indië, Indonesië].
(SCHMIE) ANTIQUARIAAT DIE SCHMIEDE, Brouwersgracht 4, 1013 GW Amsterdam, 020-6250501

[privé: 020-6798484] [Cat.48; 534 nrs.; moderne Duitse literatuur, geïllustreerde boeken en private press boeken].
(SCRINI) VERZENDANTIQUARIAAT SCRINIUM, Soerenseweg 49, 7314 JE Apeldoorn, (tel. tevens fax) 055-554292 [Cat.2; 467 nrs.; klassieke oudheid (mythologie en literatuur) en doorwerking daarvan in kunst en cultuur, thematische dia-pakketten over klassieke oudheid].
Nieuw: (SEY) ANTIQUARIAAT PETER SEY, Strevelsweg 35, 3073 DS Rotterdam, 010-4841225 [Cat. 'nul'-nummer; 555 nrs.; engelstalige boeken, bevat tevens een aanbieding 'kunst en architectuur' (30 nrs.) van Antiquariaat Franke, Hoogstraat 120, 3111 HL Schiedam, 010-4271808].
(SMITBO) ANTIQUARIAAT SMIT & BOS, Ambachtsschoolstraat 13, 8861 HA Harlingen, 05178-18838 [Cat.12; 371 nrs.; geschiedenis (1770-1914), letterkunde, onderwijs, Europa (1800-1914) en Rusland].
(SOUVER) ANTIQUARIAAT JOHAN SOUVEREIN (IN DE ROOZETAK), (Rijksstraatweg 128 A), Postbus 82, 6573 ZH Beek (Ubbergen) 08895-42266 (fax 08895-43131) [Cat.14; 1642 nrs.; ex-libris, typografie, private presses, boeken over boeken, letterproeven en papier].
(SPHINX) ANTIQUARIAAT SPHINX, Nieuwe Boteringestraat 56, 9712 PN Groningen, 050-137237 [Cat.19; 486 nrs.; geschiedenis, W.O. II].
Nieuw: (STORM) SCHEEPVAARTANTIQUARIAAT 'DE STORMVOGEL', Taeijewyk 4, 9248 SP Siegerswoude, 05944-3849 [Lijst 1; 306 nrs.; scheepvaart].
(SWERTZ) ANTIQUARIAAT ANDRÉ SWERTZ, Achter Sint Pieter 4, 3512 HS Utrecht (Postbus 454, 3500 AL Utrecht), 030-315291 (fax 030-369015) [Cat.89; 445 nrs.; architectuur, 50 nrs. tijdschrift *Wendingen* / Cat.90; 647 nrs.; Nederlandse literatuur].
(TILLE) ANTIQUARIAAT DE TILLE (Ruiterskwartier 173 / Weerd 11), Postbus 304, 8901 BC Leeuwarden, 058-135500 (fax 058-123584) [Cat.203; 1072 nrs.; kerkgeschiedenis en geestelijk leven: naslagwerken, Luther, Calvijn, Doopsgezinden].
(VERZWE) ANTIQUARIAAT VERZAMELD WERK, Van Welderenstraat 97, 6511 ME Nijmegen, 080-221639 [Cat.26; 623 nrs.; literatuur(wetenschap), oud-Duits, De Roos, in Nederlands vertaalde Shakespeare, spelling en literaire tijdschriften].
(WILGEN) ANTIQUARIAAT WILGENROOS, Wilgenroos 33, 1441 VC Purmerend, 02990-36678 [Cat. december 1993; 357 nrs.; oude boeken voor 1900; geschiedenis (algemeen en per land), reizen en topografie].
(ZENO) STICHTING BRABANT BOEK, vh ANTIQUARIAAT ZENO, Postbus 6019, 5700 ES Helmond, 04920-13195 [Cat.46; 268 nrs.; oudheid, middeleeuwen, middeleeuwse en religieuze kunst].

Veilingen

Beijers, 9 en 10 november 1993

Of er sprake is geweest van toeval of van onoplettendheid, wie het weet mag het zeggen. Maar het blijft eigenaardig om in hetzelfde weekend kijkdagen van een

boekveiling grotendeels te zien samenvallen met de bezoektijd voor de belangrijke en ruim van tevoren aangekondigde antiquarenbeurs. Te meer als ook nog de (boek-)kalender voor het daaropvolgende weekeinde slechts een lege plek laat zien.

Voor Beijers moet het aantal bezoekers, dat toch achterbleef bij wat doorgaans pleegt te komen, wel te denken hebben gegeven. Op het verloop van de veiling miste het regelmatig zijn uitwerking niet. Zo ging bijvoorbeeld de boekerij van de romanist en taalkundige prof. Sneyders de Vogel, met moeilijk vindbare geschriften, vrijwel zonder slag of stoot van de hand, waar wat tumult meer op zijn plaats zou zijn geweest. Niettemin bleken er genoeg andere ingrediënten voorradig te zijn voor een smakelijke veiling.

Mogelijk aangetrokken door het formidabele bedrag van *f* 35.000, -, kwam zes maanden na de geruchtmakende Polak-veiling opnieuw in Utrecht een vijftiende-eeuws manuscript met *De officiis* van Marcus Tullius Cicero onder de hamer. Een ontbrekend gedeelte van de tekst en de minder fraaie uitvoering deden echter de geestdrift voor deze verhandeling over de morele plichten van de mens aanzienlijk temperen. Na een schriftelijk bod van *f* 6000, - viel het verder stil. Het eveneens uit de vijftiende eeuw stammende manuscript *Vita S. Petri Celestini* liet wat herkomst betreft niets te wensen over. Het had ooit mogen toebehoren aan de uit circa 60.000 handschriften bestaande verzameling van Sir Thomas Phillips, de grootste 'vellomaniac' die de mensheid heeft gekend. Een antiquaar kreeg het voor *f* 4800, - in zijn bezit.

De zogenaamde 'Deux Aes'-bijbel uit 1608 trok door de bijgevoegde, met de hand schitterend ingekleurde kaarten (waaronder één van Jodocus Hondius uit 1593) meer aandacht dan gewoonlijk deze bijbel ten deel valt. Na een verbeten strijd kwam *f* 6000, - uit de bus rollen, het tienvoudige van de laagste schatting. Niet minder spectaculair kan de *f* 11.000, - worden genoemd voor een los deel van Isaac Commelins *Begin ende voortgangh der Vereenighde Nederlantsche Geoctroyeerde Oost-Indische Compagnie* (1646, taxatie *f* 2500, -/ *f* 3500, -). De kwestie wordt nu alleen waar het

bedrag voor een compleet stel op moet eindigen (voorheen nog schommelend rond de *f* 6000,-).

De vraag naar oude plantenboeken is de laatste tijd sterk toegenomen. Veel richtprijzen zijn dan ook vaak aan de lage kant. Hield Muntings *Naauwkeurige beschryving der aardgewassen* (1696, taxatie *f* 8000, -/ *f* 10.000, -) zich nog met *f* 13.000, - min of meer in toom, Schneevoogts *Icones plantarum rariorum* (1792-1795) en Gabbema's *Friesche lust-gaarde* (1687) schoten met respectievelijk *f* 13.000, - en *f* 1300, - behoorlijk omhoog (taxatie respectievelijk *f* 6000, -/ *f* 8000, - en *f* 250, -/ *f* 350,-).

Van het grafische werk van de Fransman Jean Baptiste Broebes, leering van Jean Marot, verschijnt zelden iets op de markt. Diens *Vues des palais et maisons de plaisance de Sa Majesté le Roi de Prusse* (1733) haalde, mede dank zij bekwame restauratie, zonder veel problemen de *f* 12.000,-.

Evenmin vaak voorhanden is de *Goddelicke lof-sanghen* van Iustus van Harduyn, door hemzelf in 1620 uitgegeven. Samen met het bijgebonden *Den val ende op-stand van den coninck ende prophete David* uit hetzelde jaar en van dezelfde auteur kreeg het *f* 3000, - toebedeeld. Ook een witte raaf op de Nederlandse veilingen is een ongeschonden exemplaar van het *Algemeen wapenboek van het Koningrijk der Nederlanden* van het tweetal Van Weleveld en O'Kelly. Dit in 1830 verschenen werk, dat sinds 1953 als zodanig niet meer boven water was gekomen, werd op *f* 3400, - afgeslagen.

Ondanks een kader en afbeelding in de catalogus reikte het kavelnummer met 35 goed bewaarde Russische kinderboeken, uit begin jaren dertig, niet verder dan *f* 3000, - (taxatie *f* 3000, -/ *f* 4000, -). Verrassend als men de forse prijzen beziet voor vergelijkbaar geïllustreerd materiaal uit dezelfde periode. Met een gemiddelde van *f* 100, - per werk mag de schriftelijke aanbieder, alleen al voor de zeldzame geslaagde combinatie van kunstvaardigheid en didactiek, zichzelf meer dan gelukkig prijzen.

■

Jacob van Eesteren

Van Gendt, 15 december 1993

Op de eerste boekenochtend van de decemberveiling van Van Gendt boden de secties literatuur en fine printing weinig verrassingen. Een tiental lotjes met werken van het Rotterdamse uitgevershuis Bébert bleven onder de richtprijs steken of werden niet verkocht. En dertien nummers met door Hein Elferink op zijn handpers gedrukte boeken ondergingen deels - en minder terecht - ditzelfde lot, hoewel twee luxe-uitgaven van bundels van de Groningse dichter C.O. Jellema met *f* 340, - weer iets goed maakten (schatting *f* 180, -/ *f* 220,-).

Eén map met twaalf originele, handgekleurde etsen van Salvador Dali, getiteld *Après 50 ans de Surréalisme* en in 1974 verschenen in een oplage van ruim 460 exemplaren, was met een richtprijs van *f* 10.000, -/ *f* 12.000, - te hoog gegrepen voor de aanwezigen.

Bij de geïllustreerde boeken, waarmee de middagsessie opende, lag Japan goed in de markt. Een wat gehavend exemplaar van *Bijdrage tot de kennis van het Japansche Rijk* van Van Overmeer Fisscher uit 1833 bracht *f* 4300, - op (*f* 4000, -/

f 5000, -), terwijl een nog iets gehavender exemplaar van *Vijf jaren in Japan* van Pompe van Meerdervoort uit 1867 het met *f* 2200, - bracht tot viermaal de richtprijs (*f* 500, -/ *f* 600, -). *De Reize van Maarten Gerritsz. Vries naar het noorden en oosten van Japan, volgens het journaal gehouden door C.J. Coen, op het schip Castricum* uit 1858 sloot het rijtje Japan met *f* 1000, - (*f* 200, -/ *f* 300,-).

In de afdeling old and rare werd de vaderlandse topografie en geschiedenis gedomineerd door Zeeland. Topstuk in deze sectie was de *Nieuwe Cronyk van Zeeland* van Smallegange uit 1696, voorzien van vele tientallen prenten en kaarten. De meegebonden bijvoegsels *Beschrijving van den Zeelandschen Adel* en *Byvoegselen tot de Cronyk van Zeeland* misten helaas hun prenten, en dat is met name in het geval van het eerste bijvoegsel erg jammer, want dat behoort vijf schitterende wapenkaarten te bevatten. Voor *f* 5200, - wisselde deze Smallegange van eigenaar (*f* 3500, -/ *f* 4500, -). Een niet-gebonden en uit elkaar liggend exemplaar van Tirions *Atlas van Zeeland* ging voor *f* 4000, - naar een handelaar uit Middelburg (*f* 6000, -/*f* 8000,-).

De vaderlandse krijgsgeschiedenis van Pieter Bor in vier delen, *Oorsprongk, begin, en vervolgh der Nederlandsche oorlogen, beroerten, en borgerlyke oneenigheden* uit de jaren 1679-1684 (schatting *f* 3000, -/ *f* 4000, -) ging, ondanks wat waterschade, voor *f* 3200, - naar dezelfde handelaar die twee minuten later *f* 1100, - zou neertellen voor Hugo de Groots beroemde *Nederlandtsche jaerboeken en his-*

torien (*f* 600, -/ *f* 800, -). Een goed exemplaar van de *Beschryvinge der stadt Delft* van de Delftse burgemeester Dirk Evertszoon van Bleyswijck uit 1667 ging voor *f* 2200, - naar een commissie (*f* 1000, -/ *f* 1500,-).

Een ander beroemd werk was de *Naauwkeurige beschryvinge van Malabar en Choromandel, derzelver aangrenzende ryken, en het machtige eyland Ceylon* van de zendeling Philippus Baldaeus, in 1672, een jaar na zijn dood, te Amsterdam verschenen. De tientallen kaarten en - helaas wat kort afgesneden - prenten geven een mooi beeld van het zeventiende-eeuwse leven in India. Het boek eindigt met de eerste Malabaarse spraakkunst die in Europa verscheen. Voor *f* 4200, - ging het naar een commissie (*f* 2000, -/ *f* 3000,-).

De oosterse flora en fauna stonden garant voor hoge opbrengsten. *Malabaarse kruidhof, vervattende het raarste slag van allerlei soort van planten die in het Koningrijk van Malabar worden gevonden* uit 1689 en voorzien van 113 grote prenten, bracht het tot *f* 9500, - (*f* 3500, -/ *f* 4500, -), terwijl *Het Amboinsch kruidboek* van Rumphius uit 1750 met 698 prenten en een opbrengst van *f* 29.000, - zo niet het rijkst geïllustreerde dan toch het duurste boek van de veilingwerd (*f* 18.000, -/ *f* 22.000,-).

Illustratie uit G.E. Rumphius, *Het Amboinisch kruidboek*, 1750.

Er was voorts veel aandacht voor medicijnen en microscopie. Ledermüllers *Mikroskoopische Vermaaklykheden, zo voor de ogen als voor den geest, behelzende de afbeeldingen van veelerley voorwerpen, zo van dierlyke lighaamen, als van planten en delfstoffen* was met 174 gekleurde gravures een topstuk uit laatstgenoemde sectie. Een set van de Franse editie werd niet verkocht (*f* 6000, -/ *f* 8000, -), een exemplaar van de Nederlandse editie uit dezelfde tijd ging voor *f* 6000, - van de hand (*f* 4000, -/*f* 5000, -). Uit het ruime aanbod van medicijnboeken kocht een Zwolse handelaar met stalen zenuwen voor *f* 1400, - drie huiveringwekkende griezelig geïllustreerde boeken in één band, te weten Scultetus' *Magazyn ofte wapenhuys,* diens *Aenhangzel, van verscheyde ende veel nieuw uytgevonden werck-tuygen, tot de hand-wercken*

der chirurgye noodigh en Verduins *Verhandeling van een nieuwe manier om ledematen af te setten* (*f* 1000, -/ *f* 1500, -). Diezelfde handelaar, die zich overigens zelden onbetuigd laat wanneer het om goede geneeskundige werken gaat, kocht voor *f* 1100, - een anoniem en ongeïllustreerd, maar oorspronkelijk Nederlands *Medecynboeck* uit 1662 (*f* 400, -/*f* 600, -). Duurste en ook beroemdste boek uit de medicijnensectie was de Nederlandse editie van Govard Bidloos *Ontleding des menschelyken lichaams* uit 1690. Deze van ruim 100 anatomische prenten voorziene atlas van de latere lijfarts van stadhouder Willem III heeft in zijn tijd nogal wat stof doen opwaaien vanwege de artistieke wijze waarmee kunstenaar Gerard de Lairesse zijn onderwerp benaderde. Een handelaar uit Utrecht kocht dit bijzondere werk voor *f* 4200, - (*f* 3000, -/ *f* 4000,-).

Met een smallere beurs viel overigens ook uitstekend te kopen: een eerste uitgave uit 1693 van *Zegen- en vloekdichten* van Petrus Rabus, stichter van het eerste Nederlandse literaire tijdschrift, ging voor een luttele acht tientjes naar de handel (*f* 150, -/ *f* 200,-).

Voor het eerst in enige tijd werd er weer eens een incunabel in de landstaal op de markt gebracht. Het betrof de vroegste uitgave van de Nederlandse vertaling van het *Boeck vanden Leven ons Heeren Jesu Christi van Ludolphus de Saxonia*, in november 1487 uitgegeven door Gerard Leeu in Antwerpen en in de dertien jaar die de vijftiende eeuw nog restten regelmatig herdrukt. Dit ‘Ludolphiaans leven van Jezus’, zoals het tegenwoordig genoemd wordt, werd in de veertiende eeuw geschreven door Ludolph van Saksen, kartui-

zer en prior in Mainz, en zou in vele vertalingen en adaptaties één van de populairste boeken van de late middeleeuwen worden. Momenteel is deze editie vooral beroemd om haar vele houtsneden, die overigens ten dele al eerder werden gebruikt voor andere boeken. Helaas ontbraken er nogal wat pagina's uit het aangeboden exemplaar, reden waarom de richtprijs heel laag gehouden was. Indien compleet, zou het ongetwijfeld een veelvoud hebben opgebracht, maar in deze conditie ging dit boek, voorzien van negentien paginagrote en 122 contemporain gekleurde teksthoutsneden, toch nog voor *f* 10.000, - naar de handel (*f* 1200, -/*f* 1500,-).

■

Fokas Holthuis

Bubb Kuyper, 1 en 2 december 1993

Van alle veilinghouders is Kuyper de meest consequente. Er wordt op tijd begonnen; hij veilt zonder medelijden voor laatkomers en ‘weifelmoedigen’. Er wordt ingezet op de laagste van twee schattingen of op 75% van één schatting. De inzet hoeft niet overboden te worden, tenzij er commissies zijn binnengekomen. Er wordt rap tot het eindbedrag voortgeboden - wie te laat is met zijn vinger heeft pech gehad.

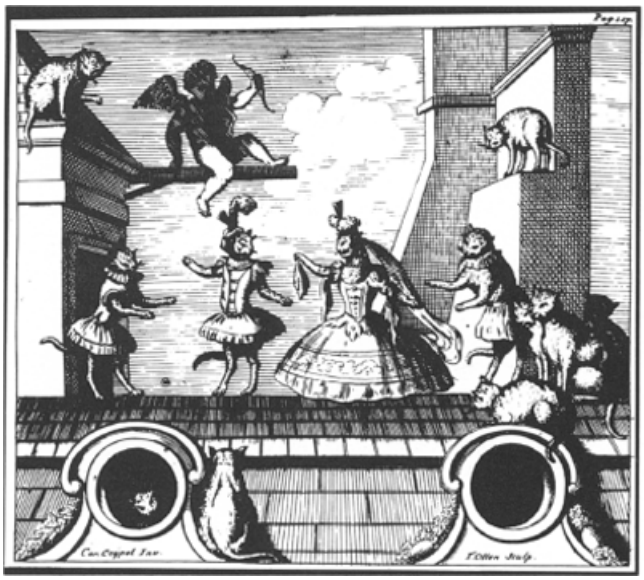

Prent van T. Otten naar Car. Coypel uit F.A. Paradis de Moncrif, *Les chats*, Rotterdam 1728.

In de uitslagenlijsten vindt men slechts wat openbaar geveild is; geen boeken die naderhand beneden het inzetbedrag verkocht zijn. En bij Kuyper worden lots die ter veiling aan een commissie zijn toegeslagen niet binnen een week bij de restantenopkoper aangetroffen, zoals wij wel eens bij een ander huis hebben waargenomen. Men komt dan licht op het idee dat de veilinghouder zelf meebiedt om de prijs wat op te voeren.

Het Haarlemse aanbod was breed en goed gelardeerd met specialismen. Bestudering van de catalogus (bijna 400 pagina's) kostte meer dan één regenachtige middag. Achterbergadoranten, liefhebbers van sport- en oude reisboeken zullen in hun dromen nummers en bedragen hebben liggen mompelen.

Bibliografie en kunstboeken verkochten redelijk. De Russische avant-garde vond weinig aftrek, evenals Cobra. De Nederlandse vormgevers Paul Schuitema en Piet Zwart waren goed vertegenwoordigd, en hier werd soms venijnig geboden: twee vloeibladen met een fotomontage van Schuitema brachten een liefhebber tot *f* 850, - (schatting *f* 150, -). De beroemde brochure voor *Toledo Berkel snelwegers* bracht *f* 1600, - op (*f* 600, -/*f* 800, -). Twee lots originele foto's door Piet Zwart verviervoudigden beide hun schatting met *f* 800, - en *f* 1300, -. Enkele proeven van Zwarts catalogi voor de Nederlandsche Kabel Fabriek deden *f* 1400, - (*f* 100, -/*f* 200, -). Dertien losse nummers van Theo van Doesburgs kunst- en cultuurtijdschrift *De Stijl* gingen voor *f* 1600, - weg.

Fikse maandsalarissen werden pas op het spel gezet bij de afdeling Achterberg. Een collectie brieven aan Hans Roest ging voor *f* 11.000, - naar antiquariaat Forum (*f* 10.000, -/*f* 15.000, -); een rijmprent in handschrift met illustratie van C.A.B. Bantzinger voor *f* 7000, - naar antiquariaat Aioloz (*f* 1500, -), en Achterbergs *Schaatsenrijder* in de uitgave van Hans Roest met het origineel van de illustratie daarvan, en het manuscript van hetzelfde gedicht met potloodtekening van Bantzinger verhuisde naar Forum voor *f* 4200, - (*f* 2000, -/ *f* 3000, -). Ook de andere werken van deze geliefde dichter vonden hun prijs, zeker die met een opdracht. Want iedere ware minnaar wil minstens een eigenhandige pennestreek van zijn beminde: een Teken van Aanraking.

Wat Fine Printing eigenlijk inhoudt kan men goed zien aan de Engelse drukkunst van rond 1900. Op deze veiling kostte Beardsley's *King Arthur* een slordig duizendje. William Morris' *The water of the wondrous isles*, een in slap perkament gebonden Kelmscott-uitgave, was het duurste nummer van deze afdeling:

f 2200, - (*f* 1500, -/*f* 2000, -). Ook voor de smallere beurs waren er allerlei interessante literaire tijdschriften uit deze periode: *The Century Guild Hobby Horse, The Dome* en *The Venture; The Lark,* kennelijk door een Amerikaans vriendenclubje met veel plezier in elkaar gezet; *The Pageant, The Quarto* en *The Acorn,* al deze zeldzaamheden konden voor een paar honderdjes per lot op de kop getikt worden. Alleen de door Aubrey Beardsley verzorgde *The Savoy* verdubbelde de schatting met *f* 900,-.

Voor de geïllustreerde en kinderboeken zat de zaal vol. Er werd levendig geboden en meest door handelaren gescoord. *Groen groen grasje,* een magnifiek ABC-boek van Nelly Bodenheim ging voor *f* 800, - naar een verzamelaar. De eerste druk van *Uit het leven van Dik Trom,* dat cult-kinderboek, steeg naar *f* 975, -. Biedbotsingen met geldfonteinen traden vooral op bij de strips: *Avonturen van Thijs IJs, de witte beer*, een heel vroege Marten Toonder uit 1934, ging met een paar grote sprongen voor *f* 2400, - naar stripmagnaat Matla. Ook andere Toonder-produkties vergruizelden de schattingen, zoals *Tom Poes Weekblad* dat voor *f* 2000, - bij een verzamelaar kwam (*f* 600, -/ *f* 800, -). Een stapel van 56 vroege Kapitein Robs haalde *f* 1600,-.

Een tachtigtal nummers plaatjesalbums, samen vele honderden delen, bracht heel wat handen omhoog. De schattingen werden gemiddeld flink overboden, zonder dat er echte uitschieters bij waren. Echt fraai en minder nostalgisch vond ik de *Fabels* van La Fontaine in de versie van Benjamin Rabier; degene die dit oerleuke album uit 1906 voor *f* 500, - wist te verwerven (*f* 150, -/ *f* 250, -) zal ermee in zijn sas zijn.

Ruim driehonderd lots sportboeken op een veiling, dat is nog niet vaak vertoond. Zeldzame, innemend geïllustreerde zestiende- tot achttiende-eeuwse boeken, en grote aantallen oudere en nieuwere, dunne en weelderige uitgaven over alle denkbare sporten. Dit levenswerk van een Haarlemse verzamelaar werd echter niet verspreid over vele liefhebbers. Het Nederlands Olympisch Comité had de dag tevoren van de veiling gehoord; er was een delegatie van drie man sterk afgevaardigd, gewapend met een ton subsidie voor de bibliotheek. Men liet zich betreffende het aanschafbeleid adviseren door de voormalige eigenaar, die wel glimlachend naar huis zal zijn gegaan: de collectie bracht *f* 117.000, - op, gemiddeld twee keer de laagste schatting.

Bij de laatste avondzitting was de zaal mudvol terwijl op de gang een heel pak rokers dampte. Een flink deel van de natuur- en geneeskundige werken ging zoals gewoonlijk naar de Zwolse handelaar Theo de Boer. Maar niet het pièce de résistance van de bèta-afdeling: de eerste druk uit 1824 van *Réflexions sur la puissance motrice du feu et sur les machines propres à développer cette puissance* van Nicolas Carnot (1796-1832), een mijlpaal in de ontwikkeling van de thermodynamica, bracht *f* 17.500, - op het scorebord (*f* 5000, -/*f* 7000, -). Dat bedrag werd alleen overtroffen door een zeventiende-eeuwse atlas samengesteld uit 49 kaarten van verschillende uitgevers. Dit juweel van Nederlandse kartografie werd verkocht voor *f* 18.000, - (*f* 15.000, -/*f* 18.000, -). Op een subliem kalligrafisch album uit diezelfde eeuw, waarvan de schatting *f* 22.000, -/*f* 25.000, - bedroeg, werd niet geboden.

Een ander opvallend specimen uit de handschriftenafdeling betrof brieven van prins Hendrik aan de boswachter van paleis Het Loo. Een sympathisant van de eerste prins-gemaal kocht het lot zonder tegenbod voor *f* 3000,-.

De afdeling Old & Rare kenmerkte zich door een macht van interessante titels van wat mindere uiterlijke kwaliteit. Bijna alles werd goed verkocht; verschillende

handelaren klaagden over de opmars van verzamelaars op veilingen. Met winstoogmerk kopen was bij deze veiling moeilijker dan anders.

Het oudste boek van de veiling, Augustinus' *De trinitate. (&) De civitate dei* uitgegeven door Amerbach in Basel (1489) werd opgenomen in de incunabelenverzameling van de UB Groningen voor *f* 4400, -. In april 1973 bracht ditzelfde wat beschimmelde exemplaar met beschadigde band *f* 1000, - op bij Beijers.

Een goede koop was de verzameling van 45 minder algemene Elseviers, zo goed als nieuw, die als verzameling voor *f* 7850, - door antiquariaat Destouches werd verworven. Diverse rijksbibliotheken en anderen die hadden gedacht uit deze collectie losse exemplaren binnen te halen keken op hun neus.

Bij Kuyper waren er ditmaal verscheidene kolossale lots, bijvoorbeeld van 115 stuks Engelse literatuur (opbrengst *f* 475, -), 132 glimmende winkeldochters (*f* 550, -) of 530 decoratieve boekwerken (*f* 5400, -). Maar ook

ca. 40 verschillende oudere boeken, waaronder losse en incomplete delen, met de beruchte veilingafkorting W.A.F. = 'With All Faults' ofwel 'Zonder Garantie', als er meer ontbreekt dan vermeld (*f* 650, -). Men kan dan hopen op een gelukje, maar doorgaans is het kwaad vissen op de bomen.

Een bijzonder aantrekkelijk werkje was *Les chats / Les chiens / Histoire des rats*, drie werken samengevoegd door een dierenliefhebber uit de eerste helft van de achttiende eeuw: het werd voor *f* 675, - verkocht. Eveneens goedkoop vond *Imperatorum Romanorum libellus* van J. Huttichius zijn weg naar de boekenvrijer. Dit met vele houtsneden naar munten geïllustreerde renaissancewerkje uit 1525 bracht *f* 375, - op (*f* 250, -/*f* 350, -). *Pitture di Pompei,* 36 subtiele kleurenlitho's van oudromeinse afbeeldingen, uitgegeven rond 1840, was ook vrij laag geschat (*f* 400, -/ *f* 600, -). Het ging echter voor *f* 3500, - naar een prentenhandelaar, alleszins een redelijke prijs.

Bij de bijna honderd oude reisboeken sprong de *Beschrijvinghe van Virginia, Nieuw Nederlandt, Nieuw Engelandt, en d'eylanden Bernmudes, Barbados en S. Christoffel* van *f* 3500, - via *f* 7000, - naar *f* 10.000, -. De meeste andere bleven in de buurt van hun schatting. Na de *Codex Batavus* van Van Zurck (*f* 200, -) werd deze succesvolle veiling afgesloten met een borrel waar je je spanning kon afblazen en een dealtje kon sluiten. Of je tegenstander in het biedspel leren kennen onder het genot van een artisjokhart gevuld met kwartelei en pesto. Goed idee voor de andere veilinghuizen!

■

Paul Snijders

G. Postma, 29 november 1993 en Max Silverenberg, 20 december 1993

Er worden in Nederland op meer dan de bekende vijf adressen boeken geveild. Voor theologie kan men in Amsterdam terecht bij Ton Bolland, terwijl men bij de verschillende venduhuizen en inboedelveilingen in het land soms heel aardige boeken tegenkomt. Er zijn ook twee kleinere huizen die zich al een paar jaar bezighouden met het veilen van louter boeken en prenten. In Eindhoven hield Max Silverenberg onlangs zijn zevende veiling, in Groningen Geert Postma zijn zesde.

De catalogi van Postma zijn er in de loop van de tijd sterk op vooruit gegaan: de catalogus van de novemberveiling ziet er verzorgd uit, is geïllustreerd en ingenaaid. Ook de titelbeschrijvingen zijn, vergeleken met vroeger, een stuk betrouwbaarder, al zou men met name met betrekking tot de oude boeken nog wel iets preciezer mogen zijn. Het aanbod op deze veiling was over het algemeen goed en gevarieerd.

Voor rond de 80 gulden kon men in het bezit komen van originele grafiek van Ploegschilders als Johan Dijkstra en Wobbe Alkema. Het beroemdste lid van De Ploeg, H.N. Werkman, stond daarentegen garant voor een verbazingwekkend hoge opbrengst. De - buiten catalogus aangeboden - bundel *Meisje* van Gerrit Achterberg, tijdens de bezetting gedrukt door Werkman in een oplage van 110 exemplaren en voorzien van een 'druksel' op het inmiddels wat roestige omslag, klom tot maar liefst *f* 1600,-!

Maar echte koopjes waren er ook: een keurig exemplaar van *Het lied van de krijgsbende van Igorj* met handgekleurde houtsneden van Henri van Straaten was met een opbrengst van *f* 25, - bijna cadeau (*f* 50, -/ *f* 70,-).

Een object van Escher, namelijk een *Icosaëder* van blik, bleef met een schatting van *f* 600, -/*f* 800, - onverkocht.

Heel aardig was een voddig werkje van Emilia Alfken, *De pantoffel-regering, of de kunst om de mannen onder het juk te brengen en te beheerschen. Een onmisbaar boekje voor elke vrouw.* Een vierde druk uit 1844 bracht het tot *f* 160, - (*f* 50, -/ *f* 70,-).

Een mooi exemplaar van Ptolemaeus' *Pelusiensis Mathematici operis quadripartiti,* een Leuvense uitgave uit 1548, mocht voor *f* 2700, - de Groningse A-kerk verlaten (*f* 800, -/ *f* 1000, -) terwijl een al even mooi exemplaar van de tweede editie van de *Physikalischer Atlas* uit 1851 met 93 kaarten van de Duitse cartograaf/wiskundige Heinrich Berghaus met *f* 1100, - in het hart van de richtprijs terecht kwam. (*f* 1000, -/*f* 1200,-).

Het mooiste boek van de veiling was *Natuurkundige verlustigingen, behelzende microscopise waarneemingen van in- en uitlandse water- en land-dieren* van Martinus Slabber uit 1769. Dit perfecte exemplaar op groot papier was met achttien handgekleurde gravures van torretjes en krabbetjes de *f* 1200, - die het behaalde absoluut waard (*f* 700, -/ *f* 900,-).

Max Silverenberg drijft al jaren een antiquariaat in Eindhoven en houdt zich sinds een paar jaar - als eenmansbedrijf - bezig met het orga-

niseren van veilingen. De inbrengers krijgen zo eerlijke prijzen voor hun boeken en hij, Silverenberg, hoopt zo aan goede inkoop te komen, is zijn redenering. Prettig is dat er op de middag vóór de veiling nog naar de boeken gekeken kan worden: kijken en kopen op één dag dus.

De catalogus van Max Silverenberg is helaas wat minder verzorgd dan die van Postma en de beschrijvingen van met name oude boeken laten nogal te wensen over. Van een beschrijving als 'Dooden spiegel, door Abraham a S. Clara, uitgeg te Leuven, in 1792, met houtsneden en kopergravures' wordt de gemiddelde lezer niet veel wijzer en het is dan ook niet verwonderlijk dat dit boek bij een inzet van *f* 475, - onverkocht bleef (schatting *f* 525, -). Bibliografische verwijzingen ontbreken geheel. Het feit dat topografische prenten en grafiek verspreid in de catalogus zijn opgenomen en soms ook niet als zodanig herkenbaar zijn, maakt het geheel er niet overzichtelijker op. Het is dus noodzakelijk om van de kijkdag gebruik te maken.

De veiling zelf, waar een ontspannen en soms wat jolige sfeer hing, was goed bezocht: veel kijkers, maar kwantitatief weinig kopers. Ik telde zes handelaren. De avond opende met een mooie collectie reclamemateriaal van Philips uit de jaren vijftig en zestig, afkomstig van de heer Pot, die in die periode als grafisch ontwerper en tekenaar verbonden was aan het reclamebureau van Philips. De folders, displays en posters waren vrijwel allemaal in absolute nieuwstaat en heel betaalbaar. De prijzen van de posters varieerden van *f* 25, - tot *f* 200, -, die van de displays van *f* 15, - tot *f* 65, -, waarbij er ook nog een aantal onverkocht bleef.

Voor de kunst was in het algemeen weinig interesse, ook niet voor *De vreeselijke avonturen van een scholastica* van Walch uit 1933, rijkelijk voorzien van originele houtsneden van Escher. Hoewel dit boek een paar maanden eerder elders nog *f* 2800, - opbracht, bleef het hier bij een inzet van *f* 1500, - stil in de zaal (*f* 2500, -/*f* 3000, -). Voor relatief weinig geld kon men in het bezit komen van mooie zestiende-, zeventiende- en achttiende-eeuwse, veelal gekleurde stadsplattegronden en kaarten, waarvoor prijzen variërend van *f* 100, - tot *f* 500, - werden neergeteld. Een onduidelijk omschreven atlas met 24 kaartjes van het voormalig hertogdom Brabant uit 1747 ging voor *f* 2750, - naar een handelaar uit Venlo (*f* 3000, -). Diezelfde handelaar kocht voor *f* 275, - een incompleet exemplaar van een latere druk van Van Goors *Beschryving der stadt en lande van Breda* uit 1794 (*f* 300, -). Een nette set van de *Oudheden en gestichten van Zeeland* van Van Heussen uit 1722 bracht *f* 1000, - op (*f* 1000,-).

Een in veldbiologie gespecialiseerde handelaar uit Zutphen kon vrijwel zonder uitzondering voor de inzetprijs eigenaar worden van de helft van de ruime sectie natuur, terwijl de Eindhovense vestiging van De Slegte beslag legde op de rest. De afdeling literatuur bestond voornamelijk uit grotere lotjes. Een briefkaart van Felix Timmermans bracht *f* 180, - op (*f* 150, -), een gesigneerde *Prutske* van Stijn Streuvels *f* 200, - (*f* 50,-).

Met de sportboekenveiling van Bubb Kuyper nog in het achterhoofd ging *Een halve eeuw wielersport* van Hogenkamp voor *f* 350, - naar een telefonische bieder (*f* 120,-).

■

Fokas Holthuis

Illustratie uit *'t Apenspel in de werelt.*

Van Stockum, 8 en 9 december 1993

Wie tijdens de kijkdagen van Van Stockum interesse had voor grotere lotjes moest weer halsbrekende toeren uithalen om de boeken te bekijken, terwijl er volgens mij toch voldoende kasten leegstonden om het publiek niet op metershoge krakende ladders te hoeven jagen. Het mocht de belangstelling niet temperen. Evenals de vorige keer was er in de kunstsectie een afdeling film opgenomen. De opbrengsten hiervan bleven over het algemeen rond de richtprijs steken, met uitzondering van acht grote kartonnen dozen met filmtijdschriften vanaf 1920, die voor *f* 1500, - een Haarlems antiquariaat mogen gaan bevolken (schatting *f* 200,-).

Tussen de boekkunst bevond zich een mooi exemplaar van *Hand and soul* van Dante Gabriel Rossetti, door S.H. de Roos in 1929 in 125 exemplaren gedrukt op diens Heuvelpers. Dit in perkament gebonden prachtboek ging voor *f* 875, - naar een Haagse verzamelaar (*f* 250, -). Bij de literatuur zorgde Robert van Gulik voor opschudding: een lotje van acht werken, waarvan vier met opdracht, en een brief van deze auteur brachten het tot maar liefst *f* 2800, - (*f* 180, -). Betaalbare letterkunde was er ook: een door Du Perron samengestelde en in Indonesië door hemzelf in een bescheiden oplage van 50 exemplaren uitgegeven bloemlezing uit het werk van de Franse dichter Gérard de Nerval bleef steken bij *f* 160, - (*f* 160,-).

Enigszins verdwaald tussen de kinderboeken - het werd er ook bij gezegd - was een alleraardigst *scrapbook* vol efemeer drukwerk met betrekking tot 's-Gravenhage. Honderden oude foldertjes, verpakkingsmateriaal van slagers, broodzakken, zegels, rekeningen, allemaal materiaal dat eerder weggegooid dan bewaard werd en om die reden leuk èn zeldzaam, zaten nogal slordig opgetast in een plakboek, dat voor *f* 1700, - een nieuwe eigenaar kreeg (*f* 1750,-).

Van de enorme collectie natuurboeken bleef toch wel het een en ander onverkocht. Voor weinig geld vielen hier vuistdikke boeken vol chromolitho's weg te slepen.

Bijzonder was de afdeling miniatuurboekjes, in formaat variërend van 12mo tot 128mo. Het meest bijzonder, en ook het oudst, was het kleinst bekende achttiende-eeuwse boekje, *'t Oranje Geslagt*, een in verguld marokijn gestoken bundel

rijmpjes op leden van het Oranjehuis. Dit 17 bij 9 millimeter metende boekje (128mo!), dat op de foto in de catalogus in het niet verzonk naast een postzegel, ging voor *f* 10.000, - naar een commissie (*f* 10.000,-).

Ook deze veiling bevatte weer een ruime afdeling handschriften en documenten, zo langzamerhand een handelsmerk van Van Stockum. Een reisverslag uit 1830 dat een lang verblijf in Klein Azië beschrijft bracht *f* 825, - op (*f* 300, -), een dik, maar incompleet manuscript van Kikkert (van het bekende etsboek uit 1798) ging voor *f* 250, - naar een handelaar (*f* 300,-).

Eén van de pronkstukken van de veiling was een Nieuw Testament- en psalmvertaling uit 1596. Dit werk had een schitterende contemporaine band van uitbundig verguld Russisch juchtleer en verkeerde bovendien in uitstekende staat. Voor *f* 13.000, - werd een Haarlems handelaar eigenaar van het duurste boek van de veiling (*f* 7500,-).

Uiterst zeldzaam waren twee aandelen, in 1646 en 1648 uitgegeven door de West-Indische Compagnie om de vaart naar Amerika en naar Kaap de Goede Hoop te bekostigen. Samen gingen ze voor *f* 3.500, - naar de handel (*f* 1500, -). Reisboeken en landbeschrijvingen waren er in overvloed: de *Beschrijving van Arabie* van Niebuhr, twee jaar na de eerste Duitse editie uit 1772 in het Nederlands verschenen, werd voor *f* 1100, - aangeschaft door de ambassade van Oman (*f* 750, -). Van Joan Nieuhofs *Gezantschap der Neerlandtsch Oost-Indische Compagnie* (..), de eerste Nederlandse beschrijving van China, waren twee exemplaren voorhanden. Een matig exemplaar van de eerste uitgave uit 1665 waarin de grote kaart en twee tekstpagina's ontbraken, maar mèt de 35 overige prenten bleef bij een inzet van *f* 400, - onverkocht (*f* 750, -). Het tweede exem-

plaar, zelfde editie, maar beter van kwaliteit, bracht, ondanks twee ontbrekende prenten (waarvan er één, de Paolinxiprent, vrijwel altijd ontbreekt) *f* 1700, - op (*f* 2500, -). Cornelis de Bruyns *Reizen door de vermaardste Deelen van Klein Asia (...)* uit 1698, in één band met De Bruyns andere belangrijke werk, een tweede uitgave van de *Reizen over Moskovie, door Persie en Indie* uit 1714, allebei voorzien van duizelingwekkend veel platen, mocht voor *f* 8000, - de deur uit (*f* 6000,-).

Met een smallere beurs viel er ook heel goed te kopen. Een goed exemplaar van Sweerts' bekende *Koddige en ernstige opschriften op luijffels, wagens, glazen, uijthangborden etc.* was met *f* 225, - zeker niet te duur betaald (*f* 250, -). De Universiteitsbibliotheek van Nijmegen kon voor slechts *f* 150, - beslag leggen op een Propertius uit 1777 in een mooie en gave *tree calf*-band (*f* 140, -). Diezelfde bibliotheek kocht voor *f* 170, - ook *La theorie des songes* uit 1766, de eerste editie van een belangrijk werk over dromen en slaapwandelen (*f* 200,-).

Een door Erasmus verzorgde folio-editie van de werken van de vroegchristelijke geleerde Origines, in 1536 verschenen bij Erasmus' uitgever Froben in Basel, maar helaas in een *antique-style*band gevat, ging voor *f* 575, - naar een handelaar uit Utrecht (*f* 250,-).

Het bekende boek van Casparus Commelin over Amsterdam was in drievoud aanwezig. Een mooi exemplaar van de tweede druk van dit rijk geïllustreerde werk ging voor *f* 2300, - naar een commissie (*f* 2500, -). Voor *f* 2200, - ging een wat geschaafd exemplaar van de eerste editie uit 1693 eveneens naar een commissie (*f* 2200, -). Een derde exemplaar, helaas incompleet, maar vanwege een stortvloed van oude aantekeningen en aanvullingen eigenlijk het interessantste van de drie, mocht voor *f* 1000, - naar een handelaar uit de bollenstreek.

Een mooi en compleet exemplaar van *'t Apenspel in de werelt,* 16 mooie karikaturen voorzien van spitse rijmpjes, ging voor *f* 1100, - naar een commissie (*f* 750,-)

De veiling werd traditioneel besloten met boekenkasten, die traditioneel veel geld opbrachten. Enigszins jaloers was ik wel op de Zwolse handelaar die voor *f* 275, - twee fraaie bureausets en aanverwante kantoorartikelen mee naar huis mocht nemen.

■

Fokas Holthuis

Berichten

In memoriam Larissa L. Albina (1929-1993), behoedster van Voltaire's bibliotheek in Sint Petersburg[1.]

Larissa L. Albina. Nationale Bibliotheek van Rusland, Sint Petersburg (foto KU Nijmegen).

Larissa Albina, de conservatrice van de Voltaire-collectie in de Nationale Bibliotheek van Rusland, is plotseling gestorven. Nog op de dag voor haar dood had zij op de haar zo eigen, enthousiaste wijze de bezoekers rondgeleid bij de opening van een tentoonstelling over Nederlandse boeken, kaarten en manuscripten in de bibliotheek. Het nieuws van haar dood heeft zich snel verspreid, niet alleen onder vrienden en collegae in Sint Petersburg en in Rusland, maar ook onder velen buiten de Russische grenzen met wie zij in de afgelopen decennia wetenschappelijke en vriendschappelijke contacten onderhield. Zij was een opmerkelijke vrouw; imponerend door haar uiterlijk, door haar optreden. Een persoonlijkheid wier beeld, na een eerste ontmoeting, onuitwisbaar in de herinnering blijft. En ook haar stem hoor ik weer antwoorden: 'Ah oui, nous avons, nous avons' op elke vraag naar de aanwezigheid van bepaalde publikaties in haar Nationale Bibliotheek van Rusland.[2.] Of die zin, waarmee zij bij een afscheid je aanspoorde om toch vooral weer spoedig terug te komen. Ik ben dankbaar haar te hebben ontmoet en wil haar daarom hier graag met enkele woorden gedenken.

Larissa Albina werd geboren op 15 juni 1929 in Nikolaev aan de Zwarte Zee. Na tijdens de oorlog geëvacueerd te zijn naar de Oeral, volgde zij de middelbare school en deed het eerste jaar van haar universitaire studie geschiedenis in Moskou. Omdat haar vader, waterbouwkundig ingenieur, overgeplaatst werd naar Leningrad, zette zij haar studie voort aan de universiteit aldaar, aan de afdeling Middeleeuwse Geschiedenis. Enkele jaren doceerde zij geschiedenis in Klaipeda (het voormalige Memel) in Litouwen, maar in 1955 keerde zij terug naar Leningrad. Zij werkte er in de Bibliotheek van de Akademie van Wetenschappen en als gids in het Historisch Museum van de stad Leningrad. In 1960 volgde de aanstelling als bibliothecaresse in de afdeling oude en kostbare werken van de Saltykow-Shchedrin Bibliotheek (voorheen de Keizerlijke Bibliotheek en thans de Nationale Bibliotheek van Rusland). Ondertussen was zij al begonnen aan haar dissertatie over Richelieu, met name over de beoordeling van diens *Testament politique* in de Franse historiografie vanaf de zeventiende tot de twintigste eeuw.

In oktober 1969 verdedigde zij haar proefschrift bij de vooraanstaande mediaeviste A.D. Liublinskaia en behaalde de graad van ‘docteur ès sciences historiques’. In dat zelfde jaar werd zij benoemd tot hoofdconservator van de Voltaire-collectie, een functie die zij met hart en ziel zou blijven vervullen tot aan haar plotselinge dood. Van 1973 tot 1985 was zij tevens hoofd van de gehele afdeling oude en kostbare werken. Haar huwelijk met een kunstschilder bleef kinderloos. Vroeg weduwe woonde zij samen met haar moeder, tot deze enkele jaren geleden stierf. Alleen, zonder naaste familie, maar in vriendschap met velen verbonden, stierf Larissa Albina aan een hartaanval in haar Petersburgse appartement in de nacht van donderdag 18 op vrijdag 19 november 1993.

Ik kan niet ontkennen dat Larissa Albina mij bij de eerste ontmoeting in december 1990 irriteerde door haar breedsprakigheid en haar theatraal voorkomen. Al spoedig verdween die ergernis en daarvoor in de plaats kwam het plezier om in haar wereld toegelaten te worden. Binnen de doolhof van zalen en gangen had zij haar eigen afdeling, door een bel en een hangslot afgescheiden van de rest van de bibliotheek en het rumoer van alledag. Haar eigen kabinetje, waar zij werkte en bezoek ontving, was bijna geheel ingebouwd tussen de boekenkasten met de Voltaire-collectie. De geluiden van de Nevsky-prospekt drongen er weliswaar naar binnen, maar hier waande je je toch eerder in de achttiende eeuw van de Franse filosofen dan in het postcommunistische Sint Petersburg.

Het werk van Larissa Albina was bovenal gewijd aan Voltaire en diens bibliotheek. Tijdens zijn leven werd Voltaire zeer bewonderd door Catharina II, en na zijn dood in 1778 probeerde de Russische tsarin de boeken en manuscripten van de filosoof in bezit te krijgen. Aan de nicht en erfgename Madame Denis schreef zij: ‘Personne avant lui n'écrivait comme lui; à la race future, il servira d'exemple et d'écueil’. Uiteindelijk vond de koop plaats voor een bedrag van 135.000 livres (oftewel zeven maal het toenmalige topjaarsalaris van een ‘bourgeois’), aangevuld met een doos diamanten en een hoeveelheid bont. Een jaar later kwam de bibliotheek vergezeld van Voltaire's secretaris Jean-Louis Wagnière naar Sint Petersburg, waar de meer dan 6800 banden in het keizerlijk paleis, de Hermitage, werden geplaatst. Aanvankelijk waren de boeken van Voltaire aldaar voor belangstellenden te raadplegen, maar de negentiende-eeuwse tsaren deelden volstrekt niet de bewondering van Catharina voor de libertijnse filosoof. Vanaf 1837 was het niemand meer toegestaan de boeken in het paleis in te zien. In 1861 werden zij overgebracht naar de Keizerlijke Bibliotheek op de hoek van de Nevsky Prospekt en de Ulitsa Sadovaya.

Aleksej Vasil'evic Tyranov (1805-1859), Interieur van de Hermitage Bibliotheek, 1826. Schilderij 93,5 × 73 cm. Hermitage, Sint Petersburg. Op de achtergrond is het befaamde Voltaire-standbeeld van Houdon zichtbaar. In deze laatste zaal was de bibliotheek van Voltaire opgesteld (foto KU Nijmegen).

Het wetenschappelijk onderzoek naar de bibliotheek kwam pas goed op gang, toen het bloedige tumult van revolutie en burgeroorlog had plaatsgemaakt voor de ijzige stilte van de Stalin-periode. In 1929 werd begonnen met het werk aan een wetenschappelijke catalogus van de Voltaire-bibliotheek, die 32 jaar later zou verschijnen.[3.] Het werk aan de catalogus was na de oorlog bijna gereed, maar uitgave was op dat ogenblik niet mogelijk. In 1958 werd de tekst nogmaals herzien en waar nodig aangevuld. In 1961, een eeuw nadat de boeken aan de bibliotheek waren overgedragen, verscheen dan de *Biblioteka Vol'tera,* waarin de gehele bibliotheek van Voltaire bibliografisch is beschreven, voorzien van inleidende essays en een aantal bijlagen. Eén van die bijlagen was van de hand van Larissa Albina: een overzicht van de manuscripten van Voltaire (p. 1011-1024: ‘Annexes manuscrites’). Daarmee begint haar lijst van publikaties die thans in totaal zo'n 70 nummers omvat. Het merendeel daarvan is geschreven in het Russisch. Een overzicht van haar Franstalige (en één Italiaanse) bijdragen wordt hier als bijlage gegeven.

De meeste publikaties van Albina's hand

betreffen Richelieu, Diderot en Voltaire. De artikelen over Richelieu liggen in het verlengde van haar proefschrift: Richelieu in de Franse geschiedschrijving. Haar bijdragen over Voltaire en Diderot handelen vooral over de bibliotheken van deze twee filosofen en over hun boekenbezit als informatiebron voor de bestudering van hun werk. Evenals Voltaire stond ook Diderot bij Catharina II in hoog aanzien. Reeds tijdens het leven van Diderot, in 1765, kocht zij diens bibliotheek van bijna 3000 banden voor een bedrag van 15.000 livres. Gedurende de rest van zijn leven zouden de boeken ter beschikking van Diderot blijven en Catharina betaalde hem een jaargeld van 1000 livres als bibliothecaris van zijn eigen bibliotheek. In november 1785, vijftien maanden na de dood van Diderot, kwamen twintig kisten met boeken en één kist met manuscripten in Sint Petersburg aan, alwaar ze in de Hermitage werden opgesteld. In tegenstelling tot de bibliotheek van Voltaire, die bijeen bleef, moeten de boeken van Diderot al vrij snel verspreid zijn geraakt over de keizerlijke collectie. Vermoedelijk is dit gebeurd na het vertrek van de consciëntieuze bibliothecaris A.I. Loujkov in 1797. Toen Johan Meerman kort daarop de boekenverzameling in de Hermitage bezocht, bevond Diderots bibliotheek zich in elk geval ‘reeds onder andere Boeken gesmolten’, zoals hij opmerkt in zijn reisverslag *Eenige berichten omtrent het Noorden en Noord-Oosten van Europa.*[4.] De handgeschreven catalogus van Diderots bibliotheek, in 1785 vóór de verscheping van de boeken naar Sint Petersburg vervaardigd voor de som van 720 livres, is helaas (nog) niet in een van de Russische archieven of bibliotheken opgedoken.[5.] Het boekenbezit van Diderot is dus heel wat moeilijker te reconstrueren dan dat van Voltaire. In 1957 werd echter in de afdeling ‘Polygrafie’ van de Saltykow-Shchedrin Bibliotheek (thans: Nationale Bibliotheek van Rusland) een aantal boeken teruggevonden dat onmiskenbaar in het bezit van Diderot is geweest. Zij zijn voorzien van zijn aantekeningen op titelblad of in de marge. Over de vondsten die sindsdien zijn gedaan van boeken die aan Diderot hebben toebehoord, heeft Larissa Albina in verschillende publikaties verslag uitgebracht. De (voorlopige) balans maakte zij op samen met Anthony R. Strugnell in een artikel, waarin voor een tachtigtal boeken met meer of minder grote mate van zekerheid is vastgesteld dat zij in het bezit van Diderot zijn geweest (zie bijlage, nr. 10).

Johan Meerman schreef in het verslag van zijn bezoek aan de Hermitage natuurlijk ook over de collectie van Voltaire, die hij in de laatste van de vijf bibliotheekzalen aantrof, op dezelfde wijze opgesteld als tijdens het leven van de filosoof te Ferney. Voor Voltaire waren boeken bovenal werkmateriaal geweest en als bibliofiel was Meerman dan ook teleurgesteld: ‘Er is bijna geen enkel Classicq Auteur in 't oorspronkelijke, en nauwelijks in de gantsche Verzameling eene fraaije Editie, zelfs niet van Voltaire's eigene Werken; over 't algemeen zeer veel vertaalingen, eenige weinige Engelsche schriften, geen een Hoogduitsch: maar van prullen een onnoemelijk aantal.’ Wel signaleerde hij reeds, wat voor Larissa Albina een levenswerk zou worden: ‘aanmerkingen, op den rand van sommige boeken met zijne [= Voltaire's] hand geschreeven’.[6.] Voltaire had over zijn wijze van lezen gezegd: ‘Ma coutume est d'écrire sur la marge de mes livres ce que je pense d'eux’. Voor Larissa Albina waren deze *notes marginales*, die in meer dan 2000 van Voltaire's banden voorkomen, een zeer essentieel onderdeel van het oeuvre van Voltaire: ‘Les notes de Voltaire, très diverses, ont toutes, plus ou moins, rapport avec ses oeuvres. Elles nous

renseignent sur leur genèse. Même quand elles concernent des sujets connus, on ne peut les négliger, tellement leur importance est grande pour la compréhension de la pensée de Voltaire. Celui-ci, en annotant ses lectures, ne se souciait ni de censure, ni de publicité, et s'exprimait librement'.[7.]

Als je Larissa Albina bezocht in de zaal waar de Voltaire-collectie was opgesteld en met haar sprak over haar 'held', nam zij met veel eerbied en toewijding af en toe een boek uit de kast en wees je op een passage waarbij Voltaire een commentaar had geschreven of een veelzeggend streepje had geplaatst. Zij begon dan te praten over de vier delen die reeds verschenen waren van het *Corpus des notes marginales* (vgl. bijlage, nr. 1), maar vooral ook over haar zorg over de voortgang van het project. Nadat in de jaren zestig reeds voorbereidend werk was verricht voor het verzamelen van Voltaire's aantekeningen, startte in 1969 een werkgroep, waarin Albina van meet af aan een belangrijke rol speelde, die zich tot taak stelde een uitgave te verzorgen van alle 'notes marginales'. Besloten werd het

Corpus uit te geven volgens de alfabetische ordening op auteur en titel (bij anoniemen) van de catalogus van Voltaire's bibliotheek uit 1961. In 1979 verscheen het eerste deel, waarin Voltaire's notities in 283 werken zijn opgenomen. Het betreft boeken waarvan de auteur of titel begint met de letter A of B. Van elk werk worden na een korte bibliografische beschrijving de kanttekeningen van Voltaire weergegeven en de volledige passage waarop dit commentaar betrekking heeft. Alleen in het geval dat Voltaire reageerde op een langer tekstgedeelte van enkele pagina's (vaak in de vorm van een notitie op een uit het boek stekend strookje papier), wordt volstaan met een verwijzing naar het betreffende hoofdstuk of paragraaf. Deel 2 (letter C) van het *Corpus* verscheen in 1983; deel 3 (letters D-F) in 1985 en deel 4 (letters G-K) in 1988. In totaal waren daarmee 814 van de bijna 2000 boeken met aantekeningen gepresenteerd.

Larissa Albina had onder het communistisch bewind haar strijd geleverd om in contact met westerse collegae te blijven en hen zo goed mogelijk te helpen. Over de moeilijkheden en conflicten die haar dat had opgeleverd, kon zij met verve vertellen. Tegenover de vijandige houding die haar superieuren jegens buitenlanders aannamen, stelde zij juist behulpzaamheid en dat uitte zich zelfs nog in het zichtbaar plezier dat zij had om in het gezelschap van een buitenlander de rij voor de garderobe of in de bibliotheekkantine te trotseren. Het ineenstorten van het communistische imperium werd door haar dan ook allesbehalve betreurd. De val van het communisme veroorzaakte echter tevens het failliet van veel Oostduitse bedrijven. Ook de Akademie-Verlag in Oost-Berlijn, die de uitgave van de eerste vier delen van het *Corpus* had verzorgd, kwam na de *Wende* in grote financiële moeilijkheden en moest de gehele produktie, ook de verdere uitgave van haar levenswerk, stopzetten. De kopij voor de resterende vier delen lag de laatste jaren, bijkans gereed, te wachten op een uitgever. Over westerse voorstellen om de uitgave van het *Corpus* te voltooien op voorwaarde dat toestemming zou worden gegeven om de gehele Voltaire-collectie op microfilm te zetten, was Larissa Albina bij mijn laatste bezoek zeer ontstemd en zij was uiteindelijk opgelucht dat de directie niet inging op de voorstellen en 'haar' unieke collectie niet tot inzet van de bedoelde transactie had gemaakt. Inmiddels is er gelukkig een oplossing gevonden en het verschijnen van deel 5 van het *Corpus* is door de hernieuwde Akademie-Verlag aangekondigd voor het voorjaar van 1994.

Larissa Albina zal de voltooiing van de uitgave van het *Corpus* niet meer meemaken en ook zal zij niet aanwezig kunnen zijn op het congres 'Voltaire et ses combats' dat dit najaar wordt gehouden in Oxford en Parijs ter herdenking van de driehonderdste verjaardag van de geboorte van de schrijver. Op die reis en het congres verheugde zij zich al een hele tijd. Na de lange periode, waarin zij zo opgesloten was geweest in haar kabinet, genoot zij de afgelopen jaren van de mogelijkheid haar collegae in het westen te ontmoeten. Zij bracht enkele bezoeken aan Frankrijk, waar zij tot erelid werd benoemd van de 'Société d'Histoire littéraire de la France'. Tijdens een congres in Lyon kon zij de Zwitserse grens worden over 'gesmokkeld', zogenaamd als vrouw van de eminente Geneefse *dix-huitiémiste* Jean-Daniel Candaux, en zo kon zij eindelijk Ferney bezoeken, waar de boeken van Voltaire die zij in Sint Petersburg met zoveel aandacht en liefde behandelde, oorspronkelijk hadden gestaan. In 1991 was zij aanwezig op het achtste 'International Congress on the Enlightenment' in Bristol, waar zij nogmaals sprak over het haar zo vertrouwde onderwerp, aantekeningen in

de marge. Ditmaal niet over notities van Voltaire, maar kanttekeningen van Catharina II in een editie van *L'esprit des lois* van Montesquieu (zie bijlage, nr. 12).

Een standbeeld van diezelfde Catharina troont majestueus in het park van het Ostrowski Plein tegenover de ingang van de Nationale Bibliotheek van Rusland. In de wintermaanden kon Larissa Albina vanuit haar kabinet de vorstin zien staan. De beide vrouwen konden trots zijn op elkaar.

■

Otto S. Lankhorst

Dimitri Levitsky (1735-1822), Portret van Catharina II als wetgeefster in de tempel van de Gerechtigheid, 1783. Schilderij 261 × 201 cm. Tretjakovgalerij, Moskou (foto KU Nijmegen).

Bijlage

Publikaties van Larissa Albina, met uitzondering van de publikaties geschreven in het Russisch:

1. L. Albina, N. Elaguina, O. Golubieva, S. Manevitch, T. Voronova (eds.), *Corpus des notes marginales de Voltaire*, Berlin 1979. N.B.: Dl. 1 *A-B*: 1979; dl. 2 *C*: 1983; dl. 3 *D-F*: 1985; dl. 4 *G-K*: 1988. De uitgave van deel 5 is voorzien in het voorjaar van 1994. Daarna zullen nog 3 of mogelijk 4 andere delen volgen.
2. 'La publication des "marginalia" de Voltaire', *Revue d'histoire littéraire de la France* 79 (1979), p. 594-599.
3. 'Voltaire et ses sources historiques', *Dix-huitième siècle* 13 (1981), p. 349-359.
4. (met H. Duranton), 'Un fragment inédit de Voltaire', *Revue d'histoire littéraire de la France* 82 (1982), p. 88-90.
5. 'Les sources du conté *L'homme aux quarante écus*, in: *Transactions of the sixth International Congress on the Enlightenment. Brussels July 1983* (Oxford 1983), p. 273-275 [= *Studies on Voltaire and the eighteenth century*, nr. 216].

5a. Uitgebreider in: 'Les sources du conté antiphysiocratique *L'Homme aux quarante écus* d'après les données nouvelles provenant de la bibliothèque personnelle de Voltaire', *Studies on Voltaire and the eighteenth century* (Oxford 1986), dl. 242, p. 159-168.

6. 'Découverte de nouveaux livres de la bibliothèque de Voltaire', in: *Le siècle de Voltaire. Hommage à René Pomeau* (Oxford 1987), dl. 1, p. 1-14.
7. 'A la recherche de la bibliothèque de Diderot', in: G. Dulac, J. Varloot (eds.), *Editer Diderot* (Oxford 1988), p. 11-18 [= *Studies on Voltaire and the eighteenth century*, nr. 254].

8. ‘I libri italiani della Biblioteca di Voltaire nella Biblioteca Saltykov-Chtchédrin à Leningrado’, *Lettere italiane. Rivista trimestrale* 40 (1988), p. 557-564.
9. ‘Voltaire lecteur de l'Encyclopédie’, *Recherches sur Diderot et sur l'Encyclopédie* 1989, nr. 6, p. 119-129.
10. (met A.R. Strugnell), ‘Recherches nouvelles sur l'identification des volumes de la bibliothèque de Diderot’, *Recherches sur Diderot et sur l'Encyclopédie* 1990, nr. 9, p. 41-54.
11. ‘*De l'homme*: Marat lu par Voltaire’, *Revue d'histoire littéraire de la France* 91 (1991), p. 932-936.
12. ‘Catherine II lectrice de l'*Esprit des loix* de Montesquieu’, in: *Transactions of the Eighth International Congress on the Enlightenment* (Oxford 1992), dl. 2, p. 1034-1037 [= *Studies on Voltaire and the eighteenth century*, nr. 304].
13. ‘La cuisine de Voltaire’, in: *ibidem* dl. 3, p. 1733-1734 [= *Studies on Voltaire and the eighteenth century*, nr. 305].
14. ‘Les notes de Voltaire en marge des livres de sa bibliothèque personnelle’, *Bulletin du bibliophile* 1993, p. 393-404.

Fleischman on punchcutting

Onlangs verscheen bij de Spectatorpers in Aartswoud *Fleischman on punchcutting*, bezorgd door Frans A. Janssen. Dit boek is het resultaat van de ontdekking van een klein Nederlandstalig manuscript over lettersnijden. Het manuscript, waarop titel, auteur en

datering ontbreken, staat rechtstreeks in verband met een groot technisch handboek over lettersnijden en zetten, dat in voorbereiding was bij de Amsterdamse zetterij Ploos van Amstel, maar nooit werd voltooid. Slechts een klein deel ervan verscheen in 1767 of 1768 in druk. Het manuscript dat aan *Fleischman on punchcutting* ten grondslag ligt is (een kladversie van) een deel van het vervolg op de gepubliceerde tekst. Hoewel het manuscript anoniem is, valt er duidelijk de hand in te ontdekken van de lettersnijder Johann Michael Fleischman.

Het eerste deel van het manuscript behandelt voornamelijk een aantal technische aspecten van het lettersnijden. Het tweede deel is een overzicht van de letters die door Fleischman werden gemaakt en die hogelijk geprezen worden.

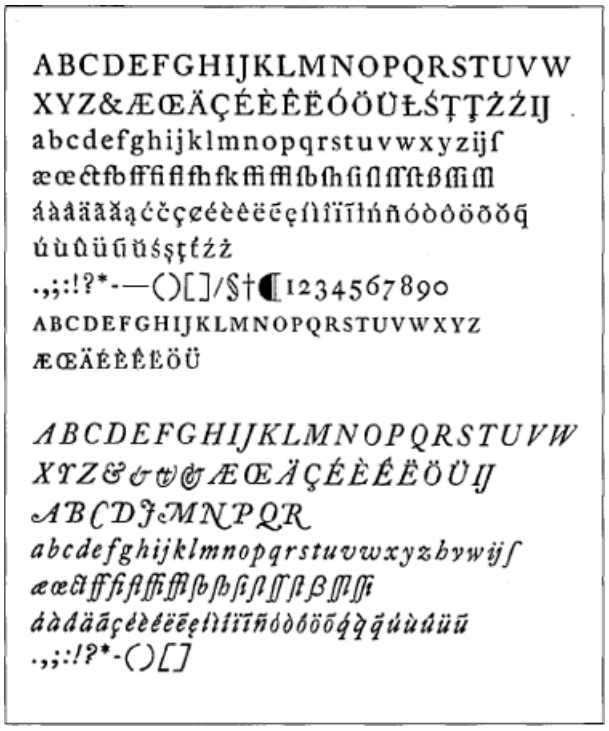
ABCDEFGHIJKLMNOPQRSTUVW
XYZ&ÆŒÄÇÉÈÊËÓÖÜŁŚŢŢŻŹIJ
abcdefghijklmnopqrstuvwxyzijſ
æœctfbffiflfhfkffiffl ſbſhſiſlſſtſtßffiffl
áàâäãăąćčçœéèêëēęíìîïīłńñóòôöõőǫ
úùûüūŭśşţťźż
.,;:!?*-—()[]/§†1234567890
ABCDEFGHIJKLMNOPQRSTUVWXYZ
ÆŒÄÉÈÊËÖÜ

ABCDEFGHIJKLMNOPQRSTUVW
XYZ&&ÆŒÄÇÉÈÊËÖÜIJ
ABCDJMNPQR
abcdefghijklmnopqrstuvwxyzbywijſ
æœctffiflffiffl ſbſhſiſlſſtſtßffiffl
áàâäãçéèêëēęíìîïīñóòôöõǫǭǭúùûüū
.,;:!?*-()[]

Het complete alfabet van de 12-punts Fleischman-letter in romein en cursief, die gebruikt werd voor *Fleischman on punchcutting.*

Bepaalde bijzonderheden in het manuscript maakten het mogelijk dit te identificeren als een door Fleischman geschreven manuscript, dat wordt genoemd in het voorwoord van de bekende *Proef van letteren* van Joh. Enschedé uit 1768. Dit manuscript werd in 1867 verkocht op de veiling van de bibliotheek van Enschedé.

Fleischman on punchcutting bestaat uit drie onderdelen: een Engelstalige inleiding door Frans A. Janssen, een Engelse vertaling van Fleischmans tekst en een transcriptie van het Nederlandse origineel. Ter illustratie is een compleet overzicht opgenomen van de 12-punts letter van Fleischman en een reproduktie van een deel van het manuscript.

Deze uitgave werd vormgegeven door Bram de Does en door hem met de hand gezet uit een originele 12-punts Fleischman-letter, gecombineerd met Rosart initialen, beide voor deze gelegenheid ter beschikking gesteld door Joh. Enschedé te Haarlem. De oplage bestaat uit een standaard editie van 175 exemplaren en een luxe editie van 25 exemplaren. De standaardeditie kost *f* 185, - en de luxe *f* 375, - (exclusief BTW).

Fleischman on punchcutting wordt in de handel gebracht door Minotaurus Boekwinkel, Postbus 16477, 1001 RN Amsterdam, tel./fax: 020-6227748.

■

Louis Couperus in eerste editie

Op 22 maart werd in de Koninklijke Schouwburg in Den Haag door antiquariaat Aioloz uit Leiden een catalogus van de eerste drukken van het werk van Louis Couperus gepresenteerd, getiteld *Louis Couperus in eerste editie.* Naast een duidelijke beschrijving van de oorspronkelijke uitgaven, is van elke titel ook een afbeelding opgenomen. Hoewel de (echte) eerste edities centraal staan, wordt ook ruime aandacht besteed aan varianten in de vorm van latere banden, luxe-exemplaren, opbindpartijen en dergelijke. De catalogus, die bedoeld is als een handleiding bij het verzamelen van eerste en bijzondere uitgaven, is voor verschijnen door een aantal deskundigen en verzamelaars op bibliografische betrouwbaarheid getoetst. Hierbij waren onder anderen prof. dr. H.T.M. van Vliet, bezorger van de *Volledige Werken*, en drs. R. Breugelmans, die behalve veel van en over Couperus ook de bibliografie publiceerde, betrokken. *Louis Couperus in eerste editie* beslaat 48 pagina's en bevat ongeveer 80 illustraties. Bestellen kan door overmaking van *f* 17,50 op giro 5102003 of ING Bank 69.72.12.521 ten name van antiquariaat Aioloz, Botermarkt 8, 2311 EM Leiden. Inlichtingen: 071-140907 of fax: 071-128498

■

Athenaeumbibliotheek verwerft belangrijke collectie Bosboom-Toussaint

Uit de nalatenschap van de literator en bibliograaf dr. H. Reeser heeft de Stads- of Athenaeumbibliotheek Deventer diens verzameling van de schrijfster A.L.G. Bosboom-Toussaint als geschenk ontvangen.

Geertruida Bosboom-Toussaint leefde van 1812 tot 1886. In 1851 huwde zij de schilder Johannes Bosboom. Zij schreef talloze romans, waarvan *Majoor Frans* uit 1874 het bekendst is. Dr. Reeser publiceerde een biografie in twee delen over mevrouw Bosboom, getiteld *De jeugdjaren van A.L.G. Toussaint 1812-1851* (1962) en *De huwelijksjaren van A.L.G. Bosboom-Toussaint 1851-1886* (1985). Eveneens van zijn hand is het *Repertorium op de briefwisseling van A.L.G. Bosboom-Toussaint* (1990).

De collectie met alle uitgaven van de werken van deze schrijfster omvat ruim tweehonderdtien banden, waarvan het grootste deel uit de negentiende eeuw stamt. Daartoe behoren ook de bijdragen die mevrouw Bosboom-Toussaint leverde aan de befaamde *Muzen-almanak.*

Na de collecties Bilderdijk, Couperus en Achterberg heeft de Athenaeumbibliotheek hiermee een vierde belangrijke literaire verzameling verworven.

■

Metro in facsimile

Eind april verscheen in boekvorm een fotografische herdruk van alle nummers van het satirische ondergrondse tijdschrift *Metro*, dat verscheen van 15 november 1944 tot en met 29 juni 1946. *Metro* werd gevuld met werk van illustere medewerkers als Marten Toonder, Jan Gerhard Toonder, Hans G. Kresse, Fiep Westendorp en vele anderen. Het blad werd uitgegeven door het geheime genootschap De Metrolietenclub en gedrukt op de aanvankelijk ondergrondse drukpers van D.A.V.I.D. (De Algemeene Vrije Illegale Drukkerij) in Amsterdam. Deze bundeling bevat ook alle bekende bijlagen van het tijdschrift in facsimile en wordt voorafgegaan door een voorwoord van Marten Toonder. Daarnaast bevat het boek een inleiding van Ger Apeldoorn en Nel ten Burg en een bibliografie van alle door D.A.V.I.D. uitgegeven boeken, geïllustreerd met afbeeldingen van alle omslagen.

De kopers van deze reprint ontvangen ook een fotografische herdruk van het boekje *Metro 10-tal*, dat in juni 1945 verscheen en spotrijmen bevat van Jan Gerhard Toonder met illustraties van Marten Toonder.

Het verschijnen van deze bundeling van *Metro* valt samen met de overzichtstentoonstelling *Marten Toonder, tekenaar in oorlogstijd,* die vanaf eind april te bezichtigen is in het Verzetsmuseum te Amsterdam.

Metro verscheen bij uitgeverij Panda in 's-Gravenhage, telt circa 300 pagina's, waarvan 45 met steunkleur, en verscheen in halflinnen band. De prijs bedraagt *f* 115,-.

■

Achter de schermen van het Landsarchief te Batavia

Antiquariaat Gert Jan Bestebreurtje, Nieuwegracht 42, Utrecht, organiseert op 25 mei 1994 een lezing, getiteld *Achter de schermen van het Landsarchief te Batavia. 29 brieven van Dr Frederik de Haan aan Willemine Fruin-Mees, 1915-1921.* Deze lezing wordt gehouden door dr. Frank Lequin, die promoveerde op een dissertatie over het personeel van de VOC in Azië in de achttiende eeuw. Gedurende de jaren 1988-1992 was hij als KNAW-onderzoeker verbonden aan de Rijksuniversiteit Leiden en zette daar het Titsinghproject op. Momenteel bereidt hij een teksteditie voor van de negenentwintig onuitgegeven brieven van dr. Frederik de Haan (1863-1938), Landsarchivaris aan het Bataviase Landsarchief, aan de Nederlandse historica Willemine Fruin-Mees (1887-1967), auteur van een geschiedenis van Java. Aanvang van de lezing om 20.00 uur. Nadere inlichtingen zijn te verkrijgen bij Antiquariaat Bestebreurtje, tel: 030-319286.

■

Nederlandse Boekhistorische Vereniging opgericht

Op 1 januari 1994 is de Nederlandse Boekhistorische Vereniging van start gegaan. De NBV, waarvan u in het vorige nummer van *De Boekenwereld* een folder aantrof, is de eerste landelijke vereniging die alle geïnteresseerden in de geschiedenis van het boek en het boekgebruik in heden en verleden wil samenbrengen. De situatie was tot voor kort zo, dat velen die zich bogen over vraagstukken van boekhistorische aard, geen idee hadden wie zich met hetzelfde bezighield. Voor sommigen is geschiedenis van het boek een hoofdbezigheid, voor anderen een meer dan eenmalig te betreden zijspoor. Er zijn onderzoekers die zich uitsluitend bezighouden met bijvoorbeeld de huidige leescultuur, anderen duiken daarvoor in het verleden. De NBV richt zich op geïnteresseerden, op liefhebbers en verzamelaars, maar ook op onderzoekers en studenten. De vereniging wil kortom een ontmoetingsplaats zijn voor iedereen die in het onderwerp is geïnteresseerd, teneinde nieuwe initiatieven en betere samenwerking mogelijk te maken. Een en ander zal gebeuren door middel van symposia, jaarvergaderingen en de uitgave van een *Jaarboek*, waarvan het eerste deel op 11 juni 1994 zal verschijnen. Op die dag wordt ook de eerste jaarvergadering gehouden. Het jaarboek zal plusminus 200 bladzijden beslaan en biedt een staalkaart van het huidige boekhistorische onderzoek, dat uitwaaiert van volkslectuur in de vroegmoderne tijd tot winkelbibliotheken van vlak voor de Tweede Wereldoorlog. Verder vindt in september 1994 het congres *Bladeren in andermans hoofd* plaats, dat ‘de lezers’ in heden en verleden centraal stelt. Een lidmaatschap van de NBV kost *f* 45, - per jaar (studenten *f* 30, - en instellingen *f* 60, -) en voor dat bedrag ontvangt u het *Jaarboek* en uitnodigingen voor symposia en dergelijke. Men kan zich opgeven bij B.P.M. Dongelmans, Stevinstraat 14, 2405 CP Alphen aan den Rijn.

■

Eindnoten:

1. Met dank aan de heer V.N. Zaitsev (directeur van de Nationale Bibliotheek van Rusland) en aan de heer drs. W. Wildeboer (consul-generaal van het Nederlandse Consulaat-Generaal in Sint Petersburg) voor de door hen geleverde informatie.
2. Vgl. mijn artikel ‘Vijftien pakketten catalogi teruggevonden. Nederlandse boekhandelscatalogi in Sint Petersburg’, *De Boekenwereld* 9 (1992/93), p. 66-76. In november 1993 bezocht mevr. Ingrid Weekhout (Rotterdam) de Nationale Bibliotheek van Rusland. Zij maakte op basis van de kaartcatalogus een inventarisatie van de Nederlandstalige letterkundige publikaties in de afdeling ‘Polygrafie’ aldaar, die zij publiceerde in *Musaeus. Tijdschrift voor Renaissance-letterkunde* 1 (1993/94), nr. 5.
3. M.P. Alekseev en T.N. Kopreeva, *Biblioteka Vol'tera. Katalog knig / Bibliothèque de Voltaire. Catalogue des livres*, Leningrad 1961. Kort voordat in 1961 de *Biblioteka Vol'tera* verscheen, gaven George R. Havens en Norman L. Torrey een catalogus uit van Voltaire's bibliotheek. Zij moesten echter werken op basis van een microfilm van de lijst van Voltaire's boeken in Ferney, opgesteld tijdens zijn leven, en konden de exemplaren dus niet in autopsie nemen. Vgl. George R. Havens en Norman L. Torrey (eds.), *Voltaire's catalogue of his library at Ferney,* Geneva 1959 [= *Studies on Voltaire and the eighteenth century,* nr. 9].

4. J. Meerman, *Eenige berichten omtrent het Noorden en Noord-Oosten van Europa,* dl. 3 ('s-Gravenhage 1805), p. 30-382: 'St. Petersburg. November 1798 tot Maart 1799. November 1799 tot Maart 1800', p. 229. Met veel dank aan de heer J.Th. de Booy (Roosendaal), die mij attendeerde op de passages over Diderot en Voltaire in het reisverslag van Meerman.
5. Over de bibliotheek van Diderot, zie: J. Proust, 'La bibliothèque de Diderot', *Revue des sciences humaines*, 1958, p. 257-273 en Georges Dulac, 'L'envoi des livres et des manuscrits de Diderot en Russie', *Dix-huitième siècle* 12 (1980), p. 233-245.
6. J. Meerman, *op. cit.* (noot 4), p. 229.
7. L. Albina, 'La publication des "marginalia" de Voltaire' (vgl. bijlage, nr. 2, p. 597).

Agenda

Veilingen

Ton Bolland, Prinsengracht 493, 1016 HR Amsterdam, tel. 020-6221921, fax 020-6257912: 18 juni; veiling om ca. 13.30 uur, kijkdag: 's ochtends vanaf 9.00 uur.
Burgersdijk & Niermans, Nieuwsteeg 1, 2311 RW Leiden, tel. 071-126381/121067: 17-19 mei; kijkdagen 13, 14, 15 mei.
Van Gendt Book Auctions BV, Brandewijnsteeg 2, 1001 GN Amsterdam, tel. 020-6231669/6239989: 14 en 15 juni; kijkdagen: 10, 11, 12 juni van 10.00-16.00 uur en 13 juni van 9.00-13.00 uur.
Bubb Kuyper, Jansweg 39, 2011 KM Haarlem, tel. 023-323986: 1 en 2 juni; kijkdagen: 27, 28, 29, 30 mei.
Veilinghuis G. Postma, Oude Kijk in 't Jatstraat 59, 9712 EC Groningen, tel. 050-189725, fax 050-189321: veiling gepland in augustus 1994. Nadere informatie nog niet bekend.
Van Stockum's Ant. BV, Prinsegracht 15, 2512 EW Den Haag, tel. 070-3649840/3649841: 8-10 juni; kijkdagen: 3, 4, 5 juni.

Beurzen

Grotere beurzen en markten voor het tweedehandse en antiquarische boek.
(Aanvullingen s.v.p. aan A.G. van der Steur, Kruisstraat 3, 2011 PV Haarlem)

MEI	
22	Amsterdam, markt op de Dam (De Kan)
23	Zeist, markt op Slotplein
JUNI	
5	Zwolle, markt in centrum
19	Amsterdam, markt bij Stopera (De Kan)
25	Maastricht, markt op Vrijthof (BOB)
JULI	
2	Groningen, markt in centrum
17	Amsterdam, markt op de Dam (De Kan)
AUGUSTUS	
7	Deventer, markt in Centrum
14	Amsterdam, markt bij Stopera (De Kan)
14	Bergen N.H., markt in Centrum
27	Bredevoort, markt in Centrum
SEPTEMBER	

3	Utrecht, Janskerk (BOB)
3	Groningen, Aa Kerk

29, 30	Amsterdam, RAI, International Antiquarian Bookfair
OKTOBER	
1	Amsterdam, RAI, International Antiquarian Bookfair
7, 8, 9	Leiden, Pieterskerk (BOB)
NOVEMBER	
25, 26, 27	Haarlem, Beyneshal, Nederlandse Antiquaren Beurs
DECEMBER	
9, 10, 11	Mechelen, Minderbroederskerk, Int. Antiquaren Beurs
11	Amsterdam, Beurs van Berlage (De Kan)

Gehele jaar

Amsterdam: op vrijdag boekenmarkt op het Spui. Van maandag tot en met zaterdag boekenmarkt in de Oudemanhuispoort.
's-Gravenhage: op donderdagen boekenmarkt op het Plein (oktober tot en met april) of op het Lange Voorhout (mei tot en met september).

Andere evenementen

15, 16 oktober Breda, Stripdagen
12, 13 november Utrecht, Jaarbeurs, Nationale Verzamelbeurs
11 december Amsterdam, Paradiso, Beurs voor kleine uitgevers

Bruintje Beer en Wim Das door Alfred Bestall, 1951 (foto Teylers Museum, Haarlem).

Tentoonstellingen

Bruintje Beer

In het kader van de Haarlemse stripdagen is van 21 mei tot en met 14 augustus in Teylers Museum een tentoonstelling te bezichtigen over Bruintje Beer. Deze stripfiguur gekleed in een rood truitje, een geel geruite broek en bijpassende das, verscheen 75 jaar geleden als Rupert Bear in de *Daily Express.* Tot op de dag van vandaag wordt dagelijks in deze krant een avontuur opgenomen. In ons land werd Bruintje Beer op 5 november 1929 geïntroduceerd in het *Algemeen Handelsblad.* Later was het beeldverhaal te volgen in onder meer het *Nieuwsblad van het Noorden, NRC-Handelsblad* en *De Tijd.* Sinds 1989 is Bruintje Beer opgenomen als strip met ballonteksten in het jeugdblad *Donald Duck.*

De oude beer heeft in de loop der jaren vier scheppers gekend. De meest toonaangevende, die Bruintje in de vorm goot waarin wij hem nog steeds kennen was Alfred Bestall (1892-1986). De tentoonstelling concentreert zich in eerste instantie op de originele tekeningen van zijn hand en op die van zijn opvolgers Alex Cubie en John Harrold. Daarnaast zijn de ontwerpen voor boekomslagen en aquarellen voor het binnenwerk van de jaarlijkse verzamelbundels te zien. Ook Bruintje Beer-realia en de uiteindelijke verschijnings-

vormen in de kranten ontbreken niet.

Adres: Teylers Museum, Spaarne 16, Haarlem. Te zien van 21 mei t/m 14 augustus. Openingstijden van dinsdag t/m zaterdag van 10.00-17.00 uur. Op zon- en feestdagen van 13.00-17.00 uur.

■

Kat en muis. Spiegelmans *Maus*

Tot en met 14 augustus is in het Joods Historisch Museum een expositie gewijd aan de Amerikaanse striptekenaar Art Spiegelman. Spiegelman publiceerde in 1986 het eerste deel van *Maus*, een bijzonder stripverhaal in boekvorm, dat verhaalt over de geschiedenis van zijn Pools-joodse familie voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Daarbij zijn de joden afgebeeld als muizen, de Duitsers als katten, de Polen als varkens en de Amerikanen als honden. De Nederlandse vertaling van dit werk verscheen in 1987. Bij de opening van de tentoonstelling, op 18 maart jl., presenteerde uitgeverij Oog & Blik de vertaling van het tweede deel met de titel *En hier begon mijn ellende pas.* Ondanks de spanning tussen de vorm van het verhaal (een stripverhaal) en de inhoud, is het werk alom geprezen; in 1992 ontving Spiegelman een speciale Pulitzerprijs voor dit werk.

De tentoonstelling toont historisch bronnenmateriaal, ontwerpen en originele tekeningen voor *Maus.* Een leestafel biedt de bezoekers de gelegenheid zich te verdiepen in de strip en de vele reacties erop.

Begin juni komt Art Spiegelman op uitnodiging van het John Adams Instituut te Amsterdam naar Nederland om een lezing over zijn werk te geven.

En hier begon mijn ellende pas, vertaling Jessica Durlacher, Amsterdam, Oog & Blik, 1994, is te koop in de museumwinkel en in de reguliere boekhandel voor *f* 29,90.

Adres: Joods Historisch Museum, Jonas Daniël Meijerplein 2-4, Amsterdam. Te zien t/m 14 augustus. Dagelijks open van 11.00-17.00 uur.

■

Kunstenaarsboeken: tussen traditie en experiment

Nog tot 5 juni a.s. is in Meermanno-Westreenianum een tentoonstelling te zien over boeken die de kunst niet tot onderwerp hebben, maar zelf kunst zijn. De kunstenaarsboeken zijn gemaakt van uiteenlopende materialen en met behulp van diverse technieken. Zij confronteren de bezoeker met de grenzen van de boekkunst. Wanneer is een boek nog een boek te noemen? Moet het pagina's bevatten en tekst? Bij het samenstellen van de tentoonstelling is geput uit de collectie kunstenaarsboeken van het Meermanno. Te zien zijn boeken uit o.a. Nederland, Duitsland, Groot-Brittannië en Amerika. Het accent ligt op werken van kunstenaars die vanuit de grafische wereld tot het kunstenaarsboek zijn gekomen.

Adres: Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum, Prinsessegracht 30, 's-Gravenhage. Te zien t/m 4 juni a.s., van maandag t/m vrijdag van 13.00-17.00 uur.

■

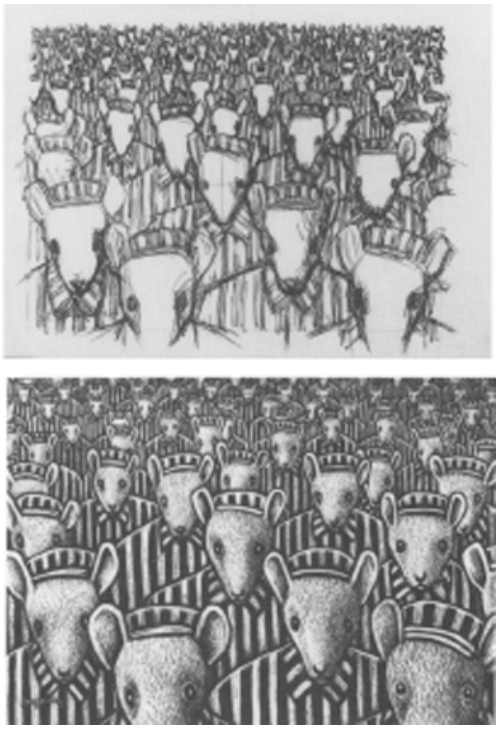

Voorstudie en definitief ontwerp voor *Maus*, deel 1. Cop. Art Spiegelman, courtesy Galerie St. Etienne New York (foto Joods Historisch Museum, Amsterdam).

Honderd hoogtepunten uit de Koninklijke Bibliotheek

Topstukken uit het bezit van de Koninklijke Bibliotheek, vanwege hun zeldzaamheid en kwetsbaarheid voor het overgrote deel nog

niet eerder tentoongesteld, zijn van 18 juni tot en met 31 augustus te bezichtigen op de tentoonstelling *Honderd hoogtepunten uit de Koninklijke Bibliotheek* in het Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum. Te zien is onder meer het zeldzame, nog nooit eerder tentoongestelde handschrift van *De Beatrijs* uit ca. 1374. De expositie schetst een beeld van de Nederlandse boekgeschiedenis, van het handgeschreven boek tot het gedrukte boek.

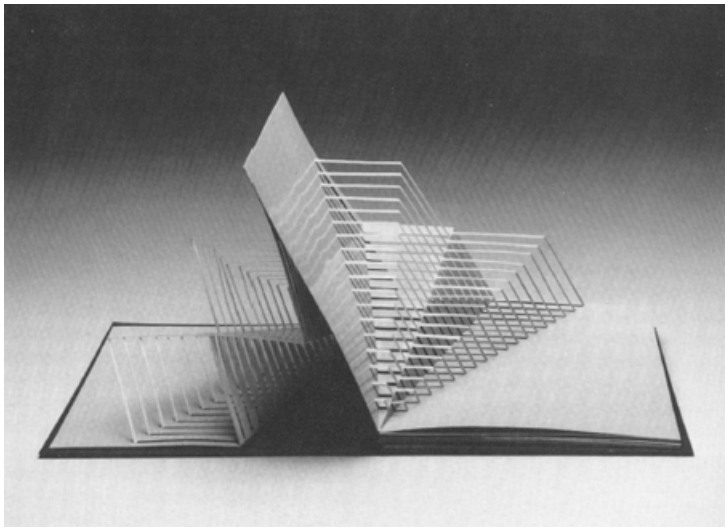

Paulien Rings, zonder titel, ca. 1985 (foto Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum, Den Haag).

Bij uitgeverij Waanders verschijnt in juni de catalogus behorende bij deze tentoonstelling, getiteld *Die 't leest of beziet. Een keuze uit de mooiste boeken en handschriften van de Koninklijke Bibliotheek.* Prijs *f* 59,50.

Adres: Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum, zie boven.

■

Over de auteurs

DR. J.A. BRONGERS (1933) is in deeltijd wetenschappelijk medewerker bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort. Hij publiceerde onder meer *ABCDarium voor de boekensneuper* (Amersfoort 1989).
JACOB VAN EESTEREN (1967) volgt de studie rechtsgeleerdheid aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is van jongs af aan in zijn vrije tijd een frequent bezoeker van antiquariaten en veilingen.
KARLI FRIGGE (1943), zelfstandig boekbindster, heeft de grafische school en de academie voor beeldende kunsten doorlopen. Zij geeft sinds 1986, samen met F. Knuf, boeken over marmeren uit.
B. DE GRAAF (1927), antiquaar en uitgever te Nieuwkoop, is oud-voorzitter van de Nederlandsche Vereeniging van Antiquaren en President of Honour van de International League of Antiquarian Booksellers. Bibliografische bijdragen van zijn hand verschenen in *Folium, Quaerendo* en in andere tijdschriften en feestbundels.
Afzonderlijke publikaties wijdde hij aan een drietal zestiende-eeuwse Nederlandse humanisten.
HANS HAFKAMP (1957) studeerde voor uitgever aan de Frederik Muller Academie en is thans werkzaam als boekverkoper en free-lance publicist.
FOKAS HOLTHUIS (1964) studeert algemene literatuurwetenschap in Nijmegen.
REINOLD KUIPERS (1914) geniet, na zevenenveertig jaar de typografie, de reclame en, binnen dit tijdsbestek vierendertig jaar de uitgeverij beroepshalve te hebben beoefend, van de onverplichtheid die het speledrukken en het schrijven hem toestaan.
LISA KUITERT, neerlandicus. Promoveerde eind 1993 aan de Universiteit van Amsterdam op een proefschrift getiteld *Het ene boek in vele delen. De uitgave van literaire series 1850-1900*, Amsterdam, De Buitenkant, 1993.
OTTO S. LANKHORST (1953) is historicus en werkzaam bij de Bibliotheek van de Katholieke Universiteit te Nijmegen.
PAUL SNIJDERS (1954) studeerde typografie en grafiek aan de AKI te Enschede en heeft enkele marginale drukwerken op zijn naam staan. Hij werkte drie jaar bij een Amsterdamse handboekbinder en is sindsdien in dienst van een groot antiquariaat te Den Haag.